יעקב ראַסען

מיר ווילן לעבן...

אויף די דערנער־וועגן פון יידישער אייביקייט, מאַרטירערשאַפט און וואַנדערונגען איבער ליטע, לעטלאַנד, וויסרוסלאַנד, פוילן, דייטשלאַנד און וויטע ימים צו אַ נייעם לעבן, צו ארץ־ישראל.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

ניו־יאָרק — 1949

Copyright 1949,
by
JACOB RASSEN
18 WALNUT STREET
WORCESTER, MASS.

All rights reserved. No part of this book in any form may be reproduced without permission in writing from the author.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

PRINTED IN THE U. S. A. BY
KEDEM PRESS
203 WOOSTER STREET, NEW YORK 12, N. Y.

— י ז כ ו ר !

דערמאָנט זאָל ווערן אין אונדזערע הערצער און אין די הימלען און אומפאַרגעסן זאָל בלייבן אין דער אייביקייט דער חיליקער אָנדענק פון אונדזערע קדושים וטהורים, — פון די אומגעברַכטע זעקס מיליאָן יידן.

— ז כ ו ר !

געדענק, וואָס נאַצישע שנאה און מערדערישע פעלקער האָבן אונדז געטאָן, — אויסגעמאָרדעט אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, קינדער, פרויען, שוועסטער, ברידער, אַ דריטל פון אונדזער בלוט־און־פלייש, פון יידישן פאָלק !

...און מאַמעס און טאַטעס וועלן דערציילן זייערע קינדער: ...„ס׳איז געווען דאַן, אין יענע פינצטערע יאָרן, וועו חיה־רעה האָט זיך אָפּגעריסן פון קייט און האָט באַהערשט דעם מענטשן; וועו חיה־רעה האָט זיך פאַרמאָסטן צו פאַרניכטן אונדז, דאָס גאַנצע יידישע פאָלק, אָן רחמנות... נאָר מיר האָבן ניט געוואָלט אונטערגיין... מיר ווילן לעבן... מיר האָבן געקעמפט, ביטער געקעמפט פאַרן לעבן... ס׳איז געווען דאַן אין די היסטאָרישע בלוטיקע טעג.״

אינהאַלט

וועגן בוך און זיין מחבר (פאַרוואַרט פון דר. מ. סודאַרסקי) 9

קאַפּיטל 1.

אויף בלוטיקע וועגן פון ליטע, לעטלאַנד, וויסרוסלאַנד 15

עס פאַלן באַמבעס 15
קאַוונע גראַבט און . . . לויפט 17
אויף געבראַנטע וועגן 20
מען שיסט פון די וועלדער 21
אויף דער וויסרוסישער גרענעץ 22
אין קעסלרינג ביים שונא 24
דער וועג צוריק 26
דער „ברוך־הבא" אין דווינסק 28

קאַפּיטל 2.

אין דווינסקער געטאָ מיט לאַטווישׁ-ליטווישע יידן 30

דער בלוטיקער פאַרשפּיל אין טורמע 30
דווינסקער געטאָ — אין אַלטן האַלב־חרובן „קרעפּאָסט" .. 31
דער „אַבער־יודע" און זיינע מיטהעלפער 33
מען אַרדנט זיך איין אין געטאָ 36
די יידישע דאָקטוירים און זייער גורל 38
געיעג נאָך אַרבעט און צעטלען צום לעבן 40
לעבעדיקע מתים 42

קאַפּיטל 3.

וועו ס׳האָט מאַרשירט דער מאַרש פון שחיטה 45

די „פּראָווינצער־יידן־אַקציע" 45
דער אָפּקלייב — מי לחיים, מי למות 47
דער לעצטער וועג 49
תבואה־שניט און מענטשן־שניט 51
רואיקע טעג אין געטאָ 53
די „גרויסע אַקציע" 55
קינדער־בלוט 59

לכבוד דעם יום־טוב פון 1טן מאַי 62
„נאכל ונשתה, כי מחר נמות" 64
די ענדגילטיקע יידן־ליקווידאַציע 66
פראַכט־וואַגאָנעס מיט מתים 68
די צוואָה פון דורות 70

קאַפּיטל 4.

אַ טראַנספּאָרט פון „לעצטע יידן" 72

נאָך ניט דער לעצטער וועג, — מ'לעבט נאָך 72
אין ריגער געטאָ 75
ימים נוראים 79

קאַפּיטל 5.

אין גיהנום קייזערוואַלד, ביי ריגע 85

די טעכניק פון מענטשן־באַאַרבעטונג 85
„אָפּגעבן אַלץ, וואָס איר האָט"! 87
מען פירט אונדז אין באָד 90
מיר ווערן „העפטלינגע", נאָר בלייבן „שוויין־הינט" 93
די הייליקע אַפּעלן און מושטירונגען 95
מען לערנט אונדז ערלעכקייט 98
מיר זיינען „פּענסיאָנערן" אין קייזערוואַלד 100
ווי גרינגראָז ביי וועגן 102
מיר ווערן סאָרטירט און אָפּטראַנספּאָרטירט 104

קאַפּיטל 6.

פאַרשלעפּטע און פאַר־משפּט־ע צום אומקום 108

מיר בויען פאַר זיך אַ שקלאַפן־לאַגער 108
אונדזערע אייגענע נוגשים ונוטרים 110
צוויי שקלאַפן פאַרשווינדן פון לאַגער 113
הונגער ברעכט אייזן און... קאַצעטישע געזעצן 116
עס זיינען געפאַלן צוויי בליענדע ביימער 119
זיך פאַרוואַלגערט אַ צדיק אין אונזער לאַגער 121
וועג חיה־רעה טריאומפירט איבער מענטשן... 124
פליט אַ פויגל איבער וועלדער... 125
קאָן מען זיך פאַרשטעלן? 130

ליכטיקערע מאַמענטן אין ים פון חושך 133
ווידער פרילינג 136

קאַפּיטל 7.

מיר לויפן צו פרייהייט אין די וועלדער 139

קאַנספּיראַציע 139
איך אַרבעט „אין שטאַב" 142
זאָל כאַטש בלייבן אַ זכר פון אונדז 145
מיר לויפן פון שקלאַפן־לאַגער 147
די מסירה און די נקמה 150
מיר ווערן באַשטראָפט; מיר ווערן „זעברעס" 154
זעברע־ליד 158
„זייט זיך מודה, פאַרפלוכטע יודן־באַנדע!" 160

קאַפּיטל 8.

מיר ווילן לעבן, נקמה־נעמען, — מיר אַנטלויפן ווידער.. 164

אונטערוועגס, פון לאַגער צו לאַגער 164
יאָ לעבן — ניט לעבן? 168
ווי נאַכטיקע שדים אין לבנה־שיין 171
צוויי פאַרברעכנס אין איין נאַכט 174
באבראָוו דערציילט אַ געשיכטע 179
דער וועג צום סוף 187

קאַפּיטל 9.

אין וועלדער און זומפן, ווי חיות געיאָגטע 194

דער טויט יאָגט זיך נאָך מיר 194
אין איינזאַמקייט און יאוש־קלעם 196
אַ מעשה מיט אַ פּאָר פאַרלאַטעטע הייזן 199
אין מיין היים, אין די וועלדער 201
איך בין אַ חיה 205
אַ טראָפן מענטשלעכע וואַרעמקייט 207

קאַפּיטל 10.

מיט רוסישע און יידישע פּאַרטיזאַנער אין נקמה־פייער..212

אזוי האָט זיך אָנגהויבן מיין פּאַרטיזאַנער־לעבן 212

בלוטיקער קאַמף, נקמה און אָפּרעכענונג 216
נקמה־ליד 218
רוט אייך אין פרידן 219
אין טויט־קעסל 221
אַ נאַכט אין שטאַל 223
ווינטער אין די וועלדער 225
לכבוד ניי־יאָר 227

קאַפּיטל 11.

נאָכן חורבן ווידער אין דער אַלטער היים 231

איך גיי אַהיים 231
אויף קבר אבות אין דווינסק 235
קום אַראָפּ אויף קבר אבות 238
איך זוך אַ יידן אין פּאָנעוועזש 240
איך זע מיין אַלטע היים — אַ טויטע 246
פּאַרשוואונדענע לעבנס, פּאַרלאָרענע היים 249
מיט דער שארית הפּליטה אין קאָוונע 254
געווייגט האָט אַ יידישע מאַמע 259
ווי לעבט מען אויף בית־עולמ'ס?! 261
איך זע זיי, — די די שטעט און שטעטלעך אָן יידן 265
דאָרט, אין ליטע 271
מיר לויפן ווידער, — דאָס מאָל „פרייוויליק" 274

קאַפּיטל 12.

אויף נייע וואַנדערוועגן, צום נייעם לעבן 277

איבער פּוילן 277
עס ראָלן די רעדער 277
„אלי־אלי" און „אַווע מאַריאַ" 281
פון פּוילן קיין דייטשלאַנד 288
אין לאַגערן פון „די. פּי." — פון פּליטים 292
לעבן 295
באַשערטקייט 299
האָפּנונג 307
גבורה 311
וואַנדערוועג 315

וועגן בוך און זיין מחבר

(אריינפיר־וואָרט פון דר. מ. פּודאַרסקי)

„...איך בין אַ חיה אַ געיאָגטע... אַ וואַלף, און פוקס, און מויז צוגלייך...
גיב מיר שוץ, דו וואַלד געדיכטער !... שטאַרק אין מיר דעם חיה־גייסט !" —

אַזוי זאָגט דער מחבר, יעקב ראַסקן, אויף זיך אַליין אין איינעם פון זיינע שריפטן, וואָס ער האָט דאָן, אין די חורבן־טעג, געשריבן. טייל־וויז וואָלט עס געקאָנט דינגן וויי אַ מאָטאָ צו זיין בוך „מיר ווילן לעבן", — אַ בוך, אין וועלכן יעדער ייד וואָלט דאַרפן אריינקוקן, כדי נאָך אַמאָל זיך צו דערמאָנען און אויף אייביק ניט פאַרגעסן, וואָס מיט מענטשן, מיט אונדזערע ברידער און שוועסטער, מיט אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, — וואָס מיט אונדזער פאָלק איז געשען.

און אַזוי מישנדיק איין בלעטל נאָכן צווייטן, וועט איר זיך אַליין איבערצייגן, ווי אַזוי דער ייד, — דער בן־תורה, דער שוואָכער, דער געדולדיקער, — אונטערן דרוק פון די גרויליקע געשעענישן און געטריבן דורך זיין שטאַרקן ווילן צום לעבן האָט זיך געקאָנט פאַרוואַנדלען אין אַ „חיה אַ געיאָגטע", האָט געקאָנט געטראָטן ווערן ווי הפקר־דיק גראָז אונטער יעדערנס פיס, האָט געקאָנט ווי אַ געהאַקטער בוים פאַרלירן אַ גרויסן טייל פון זיינע צווייגן און פון זיין שטאַם, — נאָר ווען צייט איז געקומען, האָט ער געקאָנט פונדאָסניי אָפּפרישן און אָנזאַמלען זיין פיל־טויזנטיאָריקע גייסטיקע און קערפערלעכע גבורה, אַז די „ברויזנדיקע כוחות פון פאָלק, וואָס לעבט אייביק און וואָס לעבט אַלצדינג אַריבער...", ווי דער מחבר דריקט זיך אויס.

דער מחבר גייט דורך דעם גאַנצן ליידנס־וועג, וואָס איז אויסגעפאַלן אויף אונדזערע ברידער און שוועסטער אין די יאָרן 1941 ביז 1945. ער שילדערט אין שטאַרקע, רעאַליסטישע בילדער דעם שרעקלעכן חורבן פון ליטווישן און לאַטווישן יידנטום; ער לויפט אַ פאַרצווייפלטער מיט די צעשראָקענע מחנות יידן איבער די בלוטיקע און פייערדיקע וועגן, פעלדער און וועלדער פון ליטע, לאַטווייע און ווייס־רוסלאַנד, ביז, ווי מויזנטער־טויזנטער אַנדערע יידן, פאַלט ער אריין צום סוף אין די נעגל פון דעם בלוטדורשטיקן שונא; ער דעקט אויף פאַר אונדז די גרויל־געשפּענסטער פון דווינסקער, ריגער, קאָווענער און אַנדערע געטאָס און דעם גיהנום פון קאָנצענטראַציע־לאַגערן, ווואו דער מהות־מענטש טוט זיך אינגאַנצן אָפּ פון דעם געפּיניקטן, פון דעם קרבן, וואָס גייט שוין זיין לעצטן וועג.

אָבער דאָ, פלוצלונג, שוין אויפן סאַמע ראַנד פון טויט־אָפּגרונט, ויאַבט אויף אין מחבר אַן אומכאַשרייבלעכע קראַפט און גוואַלטיקער

ווילן צום לעבן, צו קעמפן, צו נעמען נקמה פאר אזוי פיל אומשולדיק פארגאסן בלוט, אומשולדיק אומגעבראכטע און צו די שרעקלעכסטע טויטן פאר־פיניקטע קינדער, פרויען, מענער, — און אט דער ברענענ־דיקער נקמה־געפיל טרייבט אים צוויי מאל צו א פארצווייפלטן לעצטן פארזוך. מיט איין אימפעטיקן שפרונג טראגט ער זיך אריבער אין א וועלט, אוואו ער בלייבט אנגעוויזן נאר אויף זיך אליין: ער פארלירט זיינע חברים, ליגט פארגראבן אין שטאלן און שיערן צווישן מיסט און שטרוי, דערנאך אין וועלדער און גריבער, גראבט זיך באנאכט ווי א קראט אין גערטנער, גריזשנדיק כל'ערליי רויע קרייטעכצער, און צום סוף, וועו ס'איז שוין ניט אריבערצוטראגן דעם הונגער, נעמט ער פון פויערשע שפייז־קאמערם עסנווארג, ניט האפנדיק און ניט ווארטנדיק מער אויף מענטשלעכער גוטהארציקייט... ער בעט זיך נאר ביי גאט, אז ער זאל אים איצט געבן „שארפע נעגל, הירשן־פים, וואלפן־ציין און א שטייפע רויבער־הארץ, ווייל... „ער איז א געיאגטע חיה..." —

אט די דאזיקע מאמענטן, וועלכע זיינען אזוי פשוט־מענטשלעך געשילדערט, זיינען פון די שטארקסטע אין בוך, און מ'דארף עס לייענען, זיך טיף אריינטראכטן, כדי צו באגרייפן די משונה־דיקע און מעגלעכע אומוואנדלונגען פון א מענטשן, וואס וויל לעבן און וויל נאך עפעס אויפ־טאן מיט זיין ברעקל לעבן.

* * *

ווי אזוי האט עס געקאנט פאסירן? וועלכע אימאנענטע כוחות מוזן נאך ווארצלען אין מענטשן, כדי אזא כישוף צו געשטאלטן?

אט דאכט זיך, אין דער מחבר, ווי איך האב אים געקענט, געווען א וואויל־לערנער און בויער, אן אגראנאם, אן אמת'ער שעפערישער פראדוקט פון דעם ברייט פונאנדערגעבליטן קולטור־נאציאנאלן יידישן לעבנס־גארטן אין דער ליטע צווישן ביידע וועלט־מלחמות. ער קריגט יידישע טראדיציאנעלע בילדונג, פארענדיקט א גימנאזיע, שטודירט אגריקולטור אין ליטע און דייטשלאנד אין אגראנאמישע אינסטיטוטן, זאפט אריין אין זיך סיי דאס יידיש און סיי דאס וועלטלעך קענען און גיט אף זיין גאנץ אנגעזאמלט וויסן דער יידישער לערנענדיקער יוגנט אין די „ארט"־שולן, אריינפירנדיק יידישע יוגנטלעכע אין דעם גרויסן געביט פון לאנדווירטשאפט. ער שטעלט זיך אין דינסט דער קאנסטרוק־טיווער ארבעט פון „ארט" און דעם איבערבוי פון דער סאציאלער סטרוקטור פון דער יידישער יוגנט אויף נייע פראדוקטיווע יסודות.

ער לאזט ארויס א זאמלונג פון לעקציעס (וואס איז די ערשטע אויף יידיש אין ליטע) איבער פארשיידענע צווייגן פון לאנדווירטשאפט, און דערנאך אייניקע פרעכטיקע ביכער, ווי „שענסטע צימערבלומען", „יידן און לאנדווירטשאפט", דעם לאנדווירטשאפטלעכן טייל פון גרויסן

„אַרט"־קאַלענדאַר, „ביישטוביקע געַרטנערייַ" און אַנד. שאַפנדיק דער־ביי אַ גאַנצע טערמינאַלאַגיע אין יידיש פון אַ ווייניק באַקאַנטן ביז איצט ווייסנשאַפט־געביט. ער איז אויך אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער יידישער פּרעסע (אין „די אידישע שטימע" און „פּאַלקסבלאַט") בנוגע אַגריקולטורעלע און עקאָנאָמישע פראַגן, און איז גלייכצייטיק אַן עקס־פּערט־ראַטגעבער ביי דעם „אַלליטטווישן פּאַרבאַנד פון יידישע פּאַלקס־בענק" אויפן געביט פון סובסידירן און אייַנאַרדנען יידן אין לאַנד־ווירטשאַפט.

מיט דער צייט ווערט יעקב ראַסען דער לייטער פון דער גאַנצער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַפּטיילונג ביים ליטווישן „אַרט" און פירט אַן מיט די לאַנדווירטשאַפטלעכע קורסן און מיט דער אַגריקולטור־שול אויף די ספּעציעלע, פון „אַרט"־, געשאַפענע פּאַרמס. צוזאַמען מיט די תלמידים, ס'רוב יוגנטלעכע, פליכטלינגע פון דייטשלאַנד אַריבערגעקו־מענע קיין ליטע דורכצומאַכן לאַנדווירטשאַפטלעכע אומשיכטונג, און חלוצים, וואָס האָבן זיך געגרייט פאַר ארץ־ישראל, — צוזאַמען מיט זיי שטעלט ער צענויף און גיט אַרויס אין אַ בוך־פאָרם אַ פראַכטפולע זאַמ־לונג שריפטן איבער ערד־אַרבעט, אונטערן נאַמען „מיר ווערן פּויערים".

געטריבן פון אומרואיקן גייסט און פון היימן באַגער צו זיין נוצלעך זיין פאָלק אומעטום, פאָרט יעקב ראַסען אַריבער אויף אַ יאָר צייט קיין ארץ־ישראל און אַרבעט דאָרט אַלס אַ הויך־קוואַליפיצירטער אַגראַנאָם. אָבער קורץ פאַר דער מלחמה קערט ער זיך אום צייטווייליק צוריק קיין ליטע, אזוי ווי געטריבן פון גורל צו זיין צוזאַמען מיט זיינע ברידער און שוועסטער אין דער גרויליקער עת־צרה . . .

* * *

..און דאָך—דער מענטש בלייבט מענטש. זיינע געדאַנקען, זיין גייסט, זיין ווילן צו לעבן, זיין בטחון,—דאָס האָלט אויף אין אים זיין מענטשלעכע נשמה און באַווגט אים צו דרייסטע, אַנטשיידנדיקע מעשים. אזוי איז געווען אויך מיטן מחבר יעקב ראַסען. ניט לאַנג וואַנדלט ער אַרום אין די וועלדער ווי אַ פאַסיווע חיה, וואָס וויל אין איר נאַרע נאַר איבער־וואַרטן דעם שטורעם. עס ציט אים צו מענטשן, צו פּאַרטיזאַנען, פאַר־ביסענע און קעמפּערישע, ווי ער אַליין. אויף געדרייטע ,זייטיקע וועגן און אומוועגן דערשלאָגט ער זיך סוף־כל־סוף צו רוסישע פּאַרטיזאַנער, העלפט אַרגאַניזירן אַ נייע פּאַרטיזאַנער־מחנה אין „זיינע", די אים גוט באקאַנטע וועלדער און זומפן, און וועַרט אייַנער פון די דרייסטע און פּאַרבייסענע נקמה־נעמער פון דעם שונא — די נאַצים און זייערע מיט־העלפער, — פאַר דער פּיין און די מיתות־משונות, וואָס זיי האָבן אַן־געטאָן זיין פאָלק.

דער מחבר קעמפט העלדיש אין די פּאַרטיזאַנער־רייען, און צום סוף דערשלאָגט ער זיך מיט דער רויטער אַרמיי צוריק צו זיין אַלטן היימלאַנד; און דאָרט . . . דאָרט בלייבט אים נאָר צו באַווייזען, מיט אונדז צוזאַמען, דעם שוידערהאַפטן הורבן, וואָס די רוצחישע נאַצי־בעסטיעס האָבן איבערגעלאָזן. ער קאָן ניט פאַרבלייבן אין זיין אַלטער היים, אויף דער בלוטיקער ערד . . . עס טרייבט אים אויף נייע וואַנדער־ווענען . . . עס דערוועקן זיך נייע האָפענונגען אין דער נשמה, אַ מעכטיקע שטרעבונג צו אַ נייעם לאַנד, צו אַ נייעם לעבן . . .

* * *

די רעאַליסטישע דערציילונגען און בילדערישע שילדערונגען אין בוך דערשיינען פאַר אונדז ווי אַן אומגלויבלעך־ווימטער חלום אויף דער וואָר, און ס׳איז זיך שווער פאַרצושטעלן, אַז עפּעס אזוינס האָט מיט מענטשן געקאָנט געשען. און אויב אייגער אַזאַ, ווי דער מחבר יעקב ראַסען, איז אַ לעבעדיקער און אַ גייסטיק גאַנצער און גאַליייטערטער אַרוים פון אַזאַ גיהנום־גרוב פון רשעות און אומקום, איז עס אין זכות פון דער גורל׳דיקער שליחות, וואָס ער טוט אויספירן אין דער וועלט, — דערציילן און עדות זאָגן פאַר מענטשן, פאַר דער ערד און הימלען, וועגן דעם אַלץ, וואָס ער האָט געזען מיט זיינע אויגן, געהערט מיט זיינע אויערן, און אויף זיך אַליין אריבערגעטראָגן. דערציילן, עדות זאָגן און ניט לאָזן פאַרגעסן, — דאָס איז זיין שליחות אויף דער ערד.

און ווי גרויליק די באַשרייבונגען און איבערלעבענישן זאָלן ניט זיין, מוזן מיר עס דאָך לייענען און איבערגעבן פון טאַטע צו קינד, פון דור צו דור, כדי ניט צו פאַרגעסן, וואָס פאַר אַן אומגליק עס האָט געטראָפן אונדזער פאָלק אין מיטן פון 20טן יאָרהונדערט, אין די יאָרן תש״א־תש״ה. די דאָזיקע געשעענישן, אָפּגעשפּיגלט אין יעקב ראַסענס בוך „מיר ווילן לעבן״, דאַרפן אונדז דינען ווי אַ וואָרנונג און גלייך־צייטיק ווי אַ צייכן פון בטחון און גלויבן, אַז אַ דאַנק אונדזער אומגע־בראָכענעם ווילן צום לעבן, און אין זכות פון די „אייביקע, גייסטיקע כוחות, וואָס וואָרצלען אין אונדזער פאָלק״, וועט דאָס פאָלק, אויף צו להכעיס אונדזערע שונאים, אויך ווייטער עקזיסטירן און בליען און וועט דערלעבן צום אויפשטייג און אויפבוי אין אייגענעם לאַנד און אומעטום אויף דער וועלט.

דער מחבר איז איצט אין אַמעריקע. זאָל אים נאָך דאָ באַשערט זיין צו פאַרצייכנען אין שריפט אַט די נייע תקופה פון אויפשטייג און אויפבלי אין לעבן פון אונדזער פיל געפּראָווטן פאָלק.

דר. מ. סודאַרסקי.

ניו־יאָרק, סעפּטעמבער 1948.

אני הגבר ראה עני בשבט עברתו;
אותי נהג וילך חושך ולא אור.
(איכה, ג׳, פסוק א״ב).

*
* *

איך בלעטער די האַלב־חרובע בלעטלעך פון מיין „דאַן" געפירטן און געראַטעוועטן טאָג־בוך און אַנדערע שריפטן, — און בילדער, סצענעס און געשעענישן פון דִי חורבן־יאָרן פון יידישן לעבן טויכן ווידער אויף פאַר מיינע אויגן. איך לעב ווידער איבער די דאַמאַלסטיקע פיין און ליידן, דעם אומ־באַשרייבלעכן געפיל פון פאַרלאָרנקייט און הילפלאָזיקייט פון לעבעדיקע מענטשן, וואָס פילן און טראַכטן און ווערן געטריבן אויף זייער לעצטן וועג, — צום טויט, צו דער שחיטה, צו אָנגעגרייטע גריבער־קברים, און . . . קיין רעטונג איז ניטאָ.

איך זע ווידער מיין גאַנצן דורכגעגאַנגענעם וועג איבער די אויפגעטרייסלטע לענדער פון ליטע, לעטלאַנד און וווייסרוסלאַנד. אומרחמנותדיק־גרויזאַם און פינצטער האָפנונגסלאָז איז געווען דער לאנגער בלוטיקער וועג, אָנהויבנדיק פון מיין אריינפאַלן אין די געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאָגערן, פון צוויי־מאָליקן אנטלויפן פון דאָרטן, פון חיה'שן וואַלד־לעבן, פון פאַרטיזאַנער־קאַמף אויף לעבן און טויט אין הינטערלאנד פון שונא, פון סאָלדאטן־לעבן אין דער רוסישער אַרמיי — ביז מיין צוריקקערן „אַהיים", אין ליטע.

ערשט דאָרט, אין דער אַמאָליקער אַלטער היים, האָב איך פונדאַסניי דער־פילט דעם גרויסן חורבן, דעם אומענדלעכן יידישן בית־עולם, וואָס האָט מיך און טויזנטער אַנדערע, אַזוינע ווי איך, געווארפן אויף נייע, „פרייוויליקע" וואַנדערוועגן, צו אַ נייעם לעבן, צו אַ נייעם לאַנד, צו ארץ־ישראל.

איך זע און פיל דאָס אַלץ ווידער, און דאָך מיר אליין גלויבט זיך קוים — צי דען האָט דאָס אַלץ טאַקע באמת פאַסירט?

איך קוק־איבער די געבליבענע האַלב־חרובע שריפטן שורה נאָך שורה און פרוביר אויפשטעלן די געשעענישן אין זייער גאַנצער לעבעדיקייט און אמת'דיקייט, אָט אזוי, ווי זיי האָבן זיך דאַן אָפגעשפילט אויף מיר און אויף צענדליקער טויזנטער אַנדערע יידן אין ליטע, לעטלאַנד און שכנותדיקע לענדער. גאָרנישט קיין איבערטריבענע אָדער אויסגעטראַכטע איז דאָ צוצולייגן אין דעם דאָזיקן בוך (ווי אַ נאָרמאַלן מענטשן אין נאָרמאַלע לעבנס־באַדינגונגען קאָן זיך אויסדאַכטן), — די ביטערע ווירקלעכקייט אליין איז געווען אזוי גרויזאַם און פאַנטאַסטיש־אומגלויבלעך.

שרייבנדיק איצט דאָס בוך, האָב איך דורכגעפלאָכטן מיינע שילדערונגען מיט אַ פאָר צענדליק „לידער" און „פאָעמעס", וואָס איך האָב געהאַט אָנגע־שריבן „דאַן" (אין 1941־1945), אין די געטאָס, לאָגערן און וועלדער. די דאָ־

זיקע לידער און פֿאַעמעס גיב איך אין דרוק אָן ענדערונגען און „באַפּוצונגען", אָט אזוי רוי און נאַקעט, אזוי פּרימיטיוו און האַרט, ווי זיי זיינען געשאַפֿן געוואָרן דאָן, אונטער דעם דירעקטן איינפלוס און גאַנג פון די בלוטיקע געשעענישן. איך לייג ניט אזוי פיל וואָג אויף זייער ליטעראַרישן אָדער קינסטלערישן ווערט, ווי אויפן ווערט פון היסטאָרישן כאַראקטער: אָט אזוי האָט זיך „דאָן" געשריבן, אָט אזוי האָט מען דאָן די „לידער" געזונגען, דעקלאַמירט (רעציטירט) און איבערגעגעבן פון מויל צו מויל אין געטאָס און לאַגערן, און אָט אזוי זאָלן זיי פאַרבלייבן לזכר נאָך די אומגעקומענע און פאַרשוואונדענע פאַר די איצטיקע און קומענדיקע דורות.

אייגנטלעך, ווייס איך שוין איצט אליין ניט, ווי אזוי די „לידער" און „פֿאַעמעס" האָבן זיך דאָן ביי מיר געשאַפֿן אין די געטאָס, לאַגערן און וועלדער. איך בין ניט קיין דיכטער, ניט קיין בן־דיכטער, איך פּרעטענדיר עס ניט צו זיין, און די לידער האָב איך געשריבן אויך ניט לשם דיכטונג, נאָר פשוט . . . איך ווייס איצט אליין ניט. איך געדענק, אַז נאָכדעם, ווי איך האָב געוויזן מיינעם אַ חבר אין דווינסקער געטאָ דאָס ערשטע „ליד" — „לעבעדיקע מתים", — און ער האָט עס געוויזן צו נאָך אייניקע, — האָט מען עס אין עטלעכע טעג אַרום געזונגען אויף פאַרשיידענע ניגונים און אַ נאָמען געגעבן „דער געטאָ־מאַרש".

פון דאָן אָן פלעגן מיינע נאָענטערע מיטוואוינער און חברים צו מיר צושטיין: „...עס איז דאָך אַזוי ריכטיק... ווי קאָנסטו עס אזוי ריכטיק אויפכאַפֿן און אָנשרייבן דאָס, וואָס מיר אַלע טראַכטן און פילן? שרייב אָן נאָך וואָס... זאָל מען וועגן אונדז כאָטש שפּעטער לייענען, אויב מיר וועלן שוין ניט זיין...

ניט באַשערט איז אייך געווען, האַרציקע חברים, זיך צו ראַטעווען. איר זייט שוין ניטאָ, אוועק אויף אייביק. זאָלן די געראַטעוועטע „לידער" דערציילן דער וועלט וועגן אייך און טויזנטער־טויזנטער צו אייך, וועגן אייערע אוממענטשלעכע ליידן און גלייכצייטיק — אייערע האָפנונגען און אייער טראָגן דעם מענטשלעכן פּנים ביזן לעצטן מאָמענט, וועגן דעם, ווי איר האָט געווייטיקט, געבלוטיקט, געלעבט, געפאַלן און... געזונגען.

איך דריק אויס מיין האָפנונג, אז די באַשרייבונגען צוזאַמען מיט די „לידער" און „פֿאַעמעס" וועלן געבן דעם לייענער אַ טרייע אָפּשפּיגלונג פון דעם, ווי אונדזערע נאָענטע אין אונדזער אַמאָליקער אַלטער היים האָבן געלעבט, געליטן און זיינען אוועק אויף אייביק אין בלוט און פייער.

וויסן דעם אמת וועגן גורל פון אונדזערע קדושים וטהורים און אייניקריצן אין אונדזערע הערצער, וויי אויף מצבה־שטיינער, דעם הייליקן אָנדענק נאָך זיי, — דאָס איז אונדזער אייביקער חוב צו די אומגעקומענע און דער לעצטער כבוד, וואָס מיר קאָנען זיי אָפּגעבן.

יעקב ראַסטן.

קאַפּיטל 1.

אויף בלוטיקע וועגן פון ליטע, לעטלאַנד און וויסרוסלאַנד

עס פאַלן באָמבעס.

אין שרעק און איילעניש פאַרלאָזן מיר אונדזערע איינגעזעסענע אַלטע היימען, — מיר לויפן. מיר האָבן שוין מער קיין איגענעם אָרט ניט, קיין רוּ־איקן ווינקעלע, קיין באָדן אונטער די פיס, — מיר זיינען הפקר.

ווי אַ דונער אין מיטן העל־ליכטיקן טאָג, — דאָס איז שוין איינמאָל אַן אומגעריכטע, איבערראַשנדיקע און אומנאַטירלעכע דערשיינונג! — אַזוי אום־דערווארט און איבערראַשנדיק פאַר אונדז זיינען געווען די פלוצלונגדיקע גע־רויש און קנאַלערייַ, וואָס האָבן אונדז אויפגעטריסלט פון טיפן באַגינענדיקן שלאָף. נעכטן, שבת־בייַ־נאַכט, האָבן מיר זיך רואיק און אין פרידן געלייגט שלאָפן, אזוי ווי אַלע נאַכט, און מיטאַמאָל, פרי־באַגינען —

בו־אוּ־אום־טרראַך!... זששש־בו־אום־טרראַך!...

עס קנאַלט און רוישט. עס פאַלן און רייסן באָמבעס.

איך געדענק ניט קלאָר, איך קאָן ניט באַגרייפן, צי עס האָט אונדז דאָן אַרויסגעשליידערט, צי מיר זיינען אַרויסגעשפרונגען פון די בעטן. איך געדענק, אז מיר זיינען צוגעלאָפן צו די פענצטער, אז די שויבן, די ווענט און דאָס גאַנצע הויז האָבן זיך געטרייסלט ווי פון ערד־ציטערניש. צעשויבערטע קעפּ מיט צעשראָקענע אויגן האָבן אַרויסגעקוקט פון די פענצטער פון אַרומיקע הייזער און געפרעגט אייניע די אַנדערע:

— וואָס איז געשען? וואָס קומט דאָ פאָר?

— איר זעט דאָך... אַעראָפלאַנען... זיי ווארפן באָמבעס.

— באָמבעס?... גייט שוין, גייט! דאָס מאַכן די רוסן לופט־מאַנעווערס... זיי פרובירן אויס... מ'האָט שוין לאַנג געוואָלט ווענן דעם.

— לופט־מאַנעווערס?!... וואָס רעדט איר נאָרישקייטן? איר הערט דאָך, עס פאַלן אמתע באָמבעס. אַט־אַט, איר הערט? איר הערט?

— זעט, זעט! עס ברענט דאָך, גאָרניט ווייט פון דאָנען... קוקט, וואָס פאָר אַ רויך עס שלאָגט!...

— וואָס פאָר אַ גוואַלטיקער געוויש און קנאַלעריי! זעט, זעט, אַט דאָרט, הינטערן דאָך, די אַעראָפלאַנען!... דאָכט זיך, ניט קיין רוסישע... ווי קאָן דאָס זיין לופט־מאַנעווערס?

— נאָר וואָס האָט דאָך מיטאַמאָל פאַסירט?... האַ?...

אין איין רגע איז קאָוונע אויפגעשפרונגען און געשטאַנען אויף די פיס. אַ צעטומלטקייט, אַ געוודער. מען ווייס ניט, וואָס עס טוט זיך. נאָענט און נידעריק פליען אַראָפלאַנען. אַ קנאַלעריי און הודזשעריי פון אלע זייטן. פון עטלעכע ערטער שפאַרן רויך־זיילן. עס ברענט, ווייזט אויס.

וואָס פאר אַן אָנשיקעניש! וואָס זאָל עס באַדייטן?

עס קלינגט ביי מיר דער טעלעפאָן. עס רופט מיך מיינער אַ פריינט. איך פיל אין טעלעפאָן־טרייבל, אז זיין שטים ציטערט. ער זאָגט מיר אָן:

— ס'איז מלחמה! דייטשלאַנד איז אָנגעפאַלן אויף רוסלאַנד... ס'איז שלעכט...

נאָר... ווי קאָן דאָס זיין? פאַרוואָס? ווואו איז דער שכל הישר, אז דייטשלאַנד זאָל סתם אזוי, „אין מיטן גוט־וואָך" און פון העלערהויט באַפאַלן רוסלאַנד? דאָכט זיך, נאָך נעכטן שפּעט באַנאַכט האָבן זיך ביידע מעכטיקע שכנים געלייגט פרידלעך שלאָפן, יעדע לאנד אין זיינע גרענעצן, און דאָכט זיך, מיט רואיקע און געמיטלעכע געפילן אייגער צום אַנדערן... פאַרקערט, ביידע גרויסע שכנים לעבן דאָך אין שענסטן שלום; אָט פאָרן זייערע מיניסטאָרן און אַנדערע גדולים אויף באַזוך אייגע צו די אנדערע; אָט פאָטאָגראַפירט מען זיך צוזאַמען, מען דריקט זיך פריינטלעך די הענט, מען האָט געשלאָסן אַ לאַנג־יאָריקן פריינטשאַפט־אָפמאַך און מען שיקט זיך קעגנזייטיקע קאָלאָסאַלע טראַנספאָרטן פון שפּייז, מאַשינעס און אנדערע ווערטפולע סחורות! . . . און אָט מיר, אייגפאַכע מענטשן, די ניי־געמאַכטע, איין־יאָריקע סאָוועטישע בירגער פון דער גרענעץ־זאָנע, פונעם ראַנד־לאַנד ליטע, מיר זעען דאָך, אז ביידע גרויסע שכנים, צווישן וועלכע מיר געפינען זיך, ווילן איינהאַלטן דערווייל אַ פעסטן און לאַנגען שלום! אין יעדן פאַל, מיר, אייגפאַכע מענטשן, ווילן עס אַוודאי און אַוודאי.

און מיר, אייגפאַכע מענטשן, האָבן טאָקע געוואָלט גלויבן אין דעם גוטן ווילן און שלומדיקייט פון די ביידע גרויסע שכנים, ווייל אזא נאטור האָט שוין דער מענטש: דאָס, וואָס ס'איז אים וויליק, אין דעם מאַכט ער זיך גלויביק...

האָט זיך טאָקע „דער דונער אין מיטן העלן טאָג" צעקנאַלט איבער אונדזערע קעפ אזוי פלוצלונג און אומגלויבלעך, אז מענטשן האָבן זיך איגנאַנצן פאַרלאָרן; און ניט נאָר מיר, פשוטע מענטשן, נאָר אַ ביסל און אַ סך גרעסערע פון אונדז...

דעם צוויי־און־צוואנציקסטן יוני 1941, אין אַ זונטאָגדיקן באַגינען, איז דאָס געווען. היטלערס פינצטערע כוחות האָבן בליץ־שנעל צעבראָכן די מזרח־גרענעץ, און ס'האָט לאַנג ניט געדויערט, ווי דער טויט האָט שוין מאַרשירט איבער די באַלטישע און אַנדערע מזרחדיקע לענדער פון אייראָפּע.

ס'איז אויסברוך פון אַ נייער מלחמה, — די שרעקלעכסטע און בלוטיקסטע, ווי מיר האָבן גלייך דערשפירט, אין דער קייט פון מלחמות און פאַרניכטונגען.

מיר האָבן נאָך געהאָפט ביז איצט אין אונדזער שטילן ערד־ווינקל, נאָך געמיינט... און אָט — אויך אויף אונדז האָט זיך אַרויפגעוואָרפן די שוידערלעכע, אַלץ־פאַרניכטנדיקע מלחמה. נאָך נעכטן, נאָך מיט אַ ווייל פריער, זיינען מיר געווען די גאַסט־פריינטלעכע איינגעזעסענע בעלי־בתים, די פרידלעכע שטיצער און באַזאָרגער פון פליטים, די מלחמה־אַנטלאָפענע יידן פון פוילן, און מיט־אַמאָל, פלוצלונג, — די שוואַרצע מלחמה־פליגלען שוועבן שוין איבער אונדזערע קעפ; מיר גופא זיינען שוין אויף הפקר; מיר אליין זיינען שוין אויך אויס־געשטעלט צום טויט און חורבן...

אונדזער גאַנץ לעבן האָט זיך מיטאַמאָל אַ דריי־געטאָן און איז געוואָרן מלחמהדיק, הפקרדיק, פליטימדיק.

קאָוונע גראָבט און... לויפט

ווי אין פיבער זיינען פאַרפלויגן די ערשטע שעה'ן, ביז מ'האָט זיך עטוואָס אָפגעטשוכעט פון ערשטן קלאַפּ. מ'האָט זיך שוין אָנגעהערט מיט באַאומרואיקן־דיקע און נערווירנדיקע נייעס און קלאַנגען פון אלע זייטן. איצט ווייזט זיך ארויס, ווי אַלע מאָל אין אזוינע און ענלעכע פאַלן, אז „קלוגע, פאַרויסזעענדיקע" מענטשן האָבן שוין פריער געוואוסט, אז פונקט אזוי וועט זיין. זיי האָבן שוין פריער געוואוסט, נאָר מ'האָט זיך ניט צוגעהערט צו זיי...

קאָוונער אַעראָדראָם (לופט־פאָרט), וואָקזאַל, בריקן און אַרומיקע געגנטן ווערן כסדר באָמבאַרדירט פון דייטשע אַראָפלאָנען. זיי פליען אַן גרופּנווייז, פלוצלונג, פירן דורך בליץ־שנעל זייערע לופט־אַטאַקעס, וואַרפן אַראָפּ זייער טויט־באַגאַזש און אזוי פלוצלונג־שנעל פאַרשווינדן זיי אין הימלשן חלל, איבער־לאָזנדיק הינטער זיך חורבן, פייער און פאַניק. ערטערווייז ברענט, ערטערווייז זיינען שוין מענטשן פאַרוואונדעט, געהרגעט, באָמבעס־שפּליטער פליען איבער דעכער, איבער קעפ, און — מענטשן זיינען צעטומלט, לויפן אַרום, פרעגן אייניע ביי די אַנדערע, קלינגען אין טעלעפאָן, ווייסן ניט וואָס צו טאָן, וואָס צו אונטערנעמען. נאָר מען שפּירט, אַז די טויט־געפאָר איז גרויס און נאָענט, אוי, ווי נאָענט...

נאָר וואָס וועט זיין? וואו האָלט מען? און דער עיקר, וואָס טוט מען? זאָל מען לויפן? וואוהין לויפן? ווי לויפן? ווי קאָן מען איבערלאָזן דאָס ביסל האָב־און־גוטס? וואס טוט מען מיט אַן אַלטער מאַמען, מיט אַ שוואָכן טאַטן, מיט קליינע קינדער? ס'איז לייכט צו זאָגן „לויפן", אָבער ווי טוט מען עס?

דעם ערשטן מלחמה־טאָג איז מען פון קאָוונע כמעט ניט געלאָפן. מ'האָט זיך געלאָזט באַרואיקן: פון גרענעץ ביז קאָוונע איז דאָך כמעט הונדערט קילאָ־מעטער, און דער רוס איז אויך ניט קיין נעבעכל, — ער וועט ניט לאָזן דעם דייטש גיין פאַרויס פראַנק־און־פריי און קומען אזוי שנעל ביז קאָוונע. נישקשה,

מיר זיינען דאָך אונטער דער שוץ פון דער גרויסער און מעכטיקער רויטער אַרמיי. דער דייטש איז אַנגעפאַלן פלוצלונג, אזוי אומדערוואַרט און פאַר־רעטעריש, אַז די רויטע ארמיי האָט זיך, מסתמא, צוערשט פאַרלאָרן אַ ביסל, נאָר אָט מאָרגן צי איבערמאָרגן, ווען דער רוס וועט זיך עטוואָס אָפּטשוכענען פון דער ערשטער איבערראַשונג, וועט איר זען, וואָס פאַר אַ זעץ ער וועט דערלאַנגען דעם דייטש איבערן קאָפּ... וואַרט נאָר אַ ביסל, לאָזט אים אָנגורטן זייגע לענדן, וועט איר זען, וואָס דער רוס קאָן... ער, דער רוסישער בער, איז שווער, אומגעלומפערט אַ ביסל, ניט אזוי פלינק און פיפיק, ווי דער דייטש, נאָר אז ער וועט שוין אויפהויבן זיין בערישע לאַפּע, וועט איר זען, וואָס פאַר אַ כמאַל ער וועט דערלאַנגען דעם שטאָלצן דייטשן אָדלער... האָט נאָר געדולד אַ ביסל, און איר וועט באַלד הערן, אז אזא קלאַפּ, אזא שמעטער וועט דער דייטש קריגן, אז ער וועט זיך אוועקקייקלען אויף צוריק, צו די אַלדע שווארץ יאָר!...

אזוי האָבן מיר געטראַכט און געהאָפּט. איי, וואָס, — עס פאַלן באָמבעס? גיט מען זיך אַן עצה, בפרט אז די מאַכט ווייזט אָן וואָס און ווי צו טאָן.

אָט זעט איר דאָך, אז די רוסן זיינען גענוג שטאַרק און טראַכטן גאָרניט אָפּצוטרעטן פון קאָוונע. אַ ראַייה — מ'הייסט אונדז, דער ציווילער באָפעלקע־רונג, גראָבן שוץ־גריבער, שוץ־גראָבנס, אַ מין בונקערס צום באַהאלטן זיך און געשיצט צו ווערן פון די לופט־אַטאַקעס, פון די באָמבעס און שפּליטערס. און אָט זיינען שוין דאָ ערגעץ־וואו אינסטרוקטאָרן, קענערס און קאָמיטעטן, וואָס לערנען און וויזן אָן אויף שנעל, ווי און וואו צו גראָבן, ווי אזן ווען זיך צו באַ־האַלטן און וואָס צו טאָן אין פאַל פון שרפות. אַלץ איז אָרגאַניזירט, דאָכט זיך, פאָרויסגעזען, אויסגערעכנט.

האָט מען זיך אַ וואַרף געטאָן דעם ערשטן טאָג צו גראָבן שוץ־גריבער. וואו אַ רידל, וואו אַ האַק, וואו אַ בראָך־אייזן, וואו א שויפל, — אלץ איז אוועק אין דער גראָב־ארבעט. נעמען זיך צוזאמען אייגנווויגער פון אַ גרעסערן הויף, לייגן זיך צוזאמען אַ פּאָר שכנים, און מען גראָבט צוזאַמען, בשותפות. אזוי איז לייכטער, באַקוועמער. מענער ארבעטן שווער און שוויצן, אויך פרויען לייגן צו אַ האנט, אויך קינדער. דער טויט טראָגט זיך איבער די קעפּ, פון דער לופט, און מען גראָבט פיבערדיק, שנעל, אָנגעשטרענגט. און אין די הייפן אַרום די הייזער, אויף געסנער, אין סעדער צווישן די ביימער, און אויף וואו נאָר אַ פּאָסיקן פּלאַץ, — עס זיינען שוין דאָ האַלב־פאַרטיקע שוץ־גראָבנס און בונקערס מיט אָנגעשלעפּטע ברעטער, קלעצער, שטיינער און וואָס נאָר עס לאָזט זיך צום פאַרפעסטיקן און שיצן זיך אין דער ערד.

אין מערערע פאבריקן און אַנשטאַלטן קומט מען צו דער ארבעט, און דער עיקר, צו קריגן געהעריקע אינסטרוקציעס. איך אליין דערפיל אויך מיינע פליכטן ביז צום לעצטן מאָמענט. איך טראַכט נאָך גאָרניט זיך אָפּצוציען פון

מיין ארבעט. איך לויף צו מיינע העכערע שעפן און קריג פון זיי געוויסע אַנ־ וויזונגען (אפילו נעבעכדיקע און אומקלאָרע), און ניט געקוקט אויף די אָפּטע לופט־אַנגריפן, פאָר איך איבער שטאָט און אויסער שטאָט צום אינסטרוקטירן די לאַנדווירטשאַפטלעכע הייפן, וואָס ליגן אונטער מיין אַגראַנאָמישער אויפ־ זיכט. איך וויז אָן, ווי צו האַנדלען אין פאַל פון געפאָר, וואָס צו טאָן מיטן לעבעדיקן און טויטן אינווענטאר אין פאַל פון שריפות און מהומות, איך באַ־ רואיק די מענטשן דאָרטן, און... איך באַרואיק, דאַכט זיך, זיך אליין. ניטאָ וואָס צו שרעקן זיך באַצייטנס... ניטאָ וואָס צו זיין פאַרצווייפלט אָן אַ גרונט... די נאַציס, ניט דערלעבן זאָלן זיי, זיי קומען נאָך ניט, ניט היינט, און ניט מאָרגן...

די ערשטע האָבן געגומען זיך פאַקן און עוואַקואירן די מלוכה־אַנשטאַלטן, קאָמיסאַריאַטן, אַרגאַניזאַציעס, העכערע מלוכה־באַאַמטע און די ציווילע און האַלב־ציווילע רוסן מיט די פרויען און קינדער פון מיליטער־לייט, — די סאָ־ וועטישע מענטשן. הונדערטער־הונדערטער אויטאָמאָבילן, לאַסט־אויטאָס און פורן פאַרפלייצן די גאַסן, פלעצער און דורכגענג, ס'וועט פיבערדיק געפאַקט און געלאָדן אַלץ, וואָס מ'קאָן אַרויספירן, עס זעצן זיך אָן אין זיי סאָוועטישע מענטשן, און אָט — זיי זיינען גרייט צום פאָרן, זיי פאָרן שוין, זיי אַנטלויפן. פאַרנאַכט קלינג איך אין טעלעפאָן צו מיינע העכערע שעפן, איך וויל זיך נאָכ־ פרעגן, דערגיין וואָס, נאָר — זיי זיינען שוין ערגעץ ניטאָ, אַנטלאָפן.

מיט פאַרדרוס און וווייטיק קוקן מיר זיך צו צו דעם, צו דער פאַניק, וואָס וואָקסט אלץ גרעסער און גרעסער, און צו דער איילעניש און צעטומלטקייט פון די ערשטע לויפנדיקע. צי דען איז אזוי נאָענט די געפאָר, אז זיי מוזן שוין אָפּציען? צי דען גייען די דייטשן אזוי שנעל פאָרויס? עס גלויבט זיך ניט; עס ווילט זיך ניט גלויבן...

די ערשטע מלחמה־נאַכט האָט מען וויניק געשלאָפן. מען גראָבט שוץ־ גריבער, מען גרייט זיך, מען פיבערט. אַ נאַכטיקער פיינטלעכער אַראָפלאַן רייסט זיך אריין אין דער נאַכט־שטילקייט, שניידט דורך די פינצטערניש מיט זיינע פאַרביקע ראָקעטעס, ווארפט אָן אַן אימה אויף די מענטשן, און פאַרשווינדט אויף אַ ווילע אין דעם הימלשן חלל. עס שרעקט די נאַכט־פינצטערניש, עס שרעקן די געהיימניספולע ארומיקע קלאַנגען און דאָס אומבאַשטימטע פון קומענדיקן טאָג.

און אָט שלאָגט שוין דער פרימאָרגן. די זון גייט אויף אַ קלאָרע, אַ היציקע, — עס קומט אַ הייסער, ברענענדיקער טאָג. איך גיי אַרויס, איך דערנענטער זיך צו דער הויפט־גאַס, — און מיטאַמאָל באַפאלט מיך אַ גרויל, אַ פאנישער, אומבאגרייפלעכער שרעק: די גאנצע שטאָט ראָלט אויף פיס און אויף רעדער, אלץ גייט און פאָרט און לויפט אין שרעקלעכער צעטומלטקייט, אין חיהשער פאַניק און בהלה. אַ פאַרלאָרנקייט שפאַרט פון די אויגן. אין געוודער פון

מענטשן, וואָגנס און מאַשינעס שטופּט אַ מאמע אַ וועגעלע מיט אַ שרייענדיקן ברוסט־קינד אין אים, שלעפּט אַ טאטע אַ פּעקל נויטוועניקסטע זאכן פּאר זיין הויזגעזינט, טראָגט אַ יינגעלע זיין שוועסטערל, וואָס איז שוואַכער פון אים...

מען לויפט... ווער עס לויפט צום באַן, וועָר מיט פערד־און־וואָגן, ווער מיט אַן אויטאָמאָביל, ווער צופוס. יידן ווילן זיך ראַטעווען, מען וויל ניט בלייבן, מען וויל אנטלויפן פון דעם בלוטיקן שונא, וואָס שפּרייזט פאַרויס, נענטער, נענטער.

אָבער ניט אַלע קאָנען לויפן. ניט אזוי לייכט לאָזט זיך אַ הויב־טאָן פון איינגעזעסענעם אָרט. אַנדערע גלויבן ניט אין לויפן, זיי האַלטן ניט דערפון, מען וועט סיי־ווי־סיי ווייט ניט אַוועקלויפן... די שטימונג איז שוין ווייט ניט קיין געהויבענע. מען הערט, מען פילט, אַז דער בלוטיקער שונא מאַרשירט מיט אַ געוואַלטיקן טעמפּאָ, ער דערנענטערט זיך. די צויבערדיקע גבורה פון די רוסן, ווייזט אויס, איז צו־שוואַך דערווייַלע אָפּצושטעלן דעם שונא.

און באמת, צום סוף פון צווייטן מלחמה־טאָג האָט דער טויט־מאַרש פון שונא שוין דערנענטערט זיך צו די פאָרשטעט פון קאָוונע.

אויף געברענטע ווענן.

מיר לויפן פון קאָוונע. איך האָב אין מיין רשות אַן אויטאָמאָביל. איך נעם מיט מיט זיך די פאַמיליע פון קאָוונער צאַן־דאָקטאָר רוף, — די אַלטע פאָטער־מוטער און צוויי טעכטער. די וועגן זיינען פאַרפלייצט מיט מענטשן, פערד, מאַשינעס. עס לויפן ציווייל־מענטשן, דורכגעמישט מיט די אָפּטרענדיקע רוסישע מיליטער־טיילן. דעם כאָאָס, דעם געשריי און טומל, די ענגשאַפט אין די פאַרשטאָפונג־פונקטן איז ניט צו באַשרייבן. דער אויטאָמאָביל פירט אונדז איבער ווילקאָמירער שאָסיי, דורך יאַנאָווע, ווילקאָמיר, אוטיאַן, דווינסק, קרעס־לאַווקע און אינדרא צו דער לעטיש־וויסרוסישער גרענעץ.

ערטערווייז ברענט פון די אַראָפגעוואָרפענע באָמבעס. קיינער פרובירט גאָר ניט לעשן, — ס'איז ניטאָ קיין צייט, און קיין זאָך האָט שוין ניט קיין ווערט. אויך די אָפּטרענדיקע רוסן צינדן אָן ערטערווייז לאַגערן פון בענזין, מאַשינעס, שפּייז און אַנדערע זאַכן, וואָס מען קאָן ניט אַוועקפירן אויף שנעל און ראַטעוונע פון שונא. עס שטייען שוין פיל יידישע הייזער לייַדיק מיט אויף־שנעל פאַרלאָפּטע טיר און פענצטער. וואו־ניט־וואו וואַלגערט זיך שוין אויף הפקר יידיש האָב־און־גוטס, און גיריקע אויגן פינגער פון קריסטלעכע שכנים ציען זיך שוין הנאה צו האָבן פון פרעמדן פאַרמעגן. צעשראָקענע יידישע אויגן טרעפן אונדז אין די שטעט און שטעטלעך, וואָס מיר פאָרן דורך. אַלע ווילן לויפן, אלע פילן, אז מען דאַרף לויפן, נאָר מען קאָן זיך נאָך ניט באַ־

שליסן. מען וועט זען... ווער ווייס... אפשר וועט מען ניט דאַרפן לויפן? אפשר וועלן די רוסן אַפשטעלן דעם דייטש?

מיר זיינען שוין הינטער ווילקאָמיר. מיטאַמאָל — אַ פּאַניק! עס פליען דייטשע אַראָפּלאַנען און ווארפן באָמבעס אויפן שאָסיי. די רוישיקע באַוועגונג ווערט טויט. מענטשן שפּרינגען פון די אויטאָס און וואָגנס און באַהאַלטן זיך ביים ראַנד פון שאָסיי. אויך מיר טוען דאָס זעלבע. מיר ליגן פאַרשטעקט אין גראָבן צווישן הויכן ווילד־גראָז און בוימלעך, צוגעטוליעט צו דער ערד. מ'האַלט איין דעם אַטעם, פונקט ווי די אַראָפּלאַנען וואָלטן אונדז קאָנען הערן. ניט וויייט קראַכן באָמבעס, עס דאַכט זיך אַ פּאָר טריט פון אונדז. עס ציטערט די ערד. דער רויש פון די נאָענטע מאָטאָרן פאַרטויבט די אויערן. די קינדער וויינען, די פרויען העלפן מיט, — אָט־אָט, דער טויט שוועבט שוין איבערן קאָפּ.

דער רויש ווערט שטילער, די אַראָפּלאַנען זיינען שוין ווייט. אייניציקוויי שטעקט מען ארויס די קעפּ. מען ווערט דרייסטער. מען קריכט ארויס פון די באַהאַלטענישן, מ'קוקט זיך אַרום. ניט וויייט ליגן אַ פּאָר צעשמעטערטע אויטאָס און אַ וואָגן. צווויי פערד מיט צעהאַקטע קעפּ און אויפגעריסענע בייכער גוסס'ן אין לוזשעס פון בלוט. און אָט, — אויך מענטשן זיינען פאַרלעצט און גע־הרגעט. אַ סאַלדאַט אונטערן וואָגן ווייזט אויף זיינע צעמירבלטע פיס, ווייניט און בעט זיך רחמים:

— לאָזט מיך ניט איבער! נעמט מיך מיט! נעמט מיך מיט! — זיינע געשרייען און קרעכצעס ווערן אַלץ שטילער, שוואַכער... ער לויפט אָפּ מיט בלוט. ער איז שוין טויט.

ס'איז דאָס ערשטע בילד פון בלוטיקן טויט, וואָס מיר האָבן געזען. דאָס ערשטע, אָבער ניט דאָס אייניציקע און ניט דאָס לעצטע. דער בלוטיקער טויט איז שוין פון אונדז ניט אָפּגעטראָטן.

מען שיסט פון די וועלדער

מיר פאָרן ווייטער אין גערודער און ענגשאַפט פון דער לויפנדיקער מאַסע. וואָס ווייטער פון קאָוונע ווערט די מאַסע אַלץ שיטערער, די באַוועגונג קלענער. מען זעט שוין וויניק מיליטער־לייט פון דער רעגולערער ארמיי. נאָר צענדלי־קער אויטאָס מיט רוסישע און היגע פאַרטיי־לייט און הויכע באַאַמטע מיט זיירע פאַמיליעס ראָלן אין איילעניש איבערן שאָסיי. זיי פילן, אז זיי מוזן וואָס שנעלער אָפּציען פון דאַנען, אַז קיין גוטס וואַרט דאָ ניט אויף זיי. קוקן דאָרפסלייט מיט שפּאָט און גרינגשעצונג אויף זיי, קוועטשן מיט די פליציצע אין פאַרשווינדן אין זייערע הייזער און געדיכטעניש פון די וועלדער.

מיר פאָרן דורך אוטיאַן. אַ טייל פון שטאָט שטייט אין רויך און פלאַמען. מיר פאָרן דורך אַ וואַלדיקע געגנט. דער שאָסיי איז כמעט ליידיק פון מענטשן.

מיטאמאל — אַ קנאלעריי פון ביקסן. מען שיסט פון וואַלד; דאָכט זיך, פון ביידע זייטן וועג. אַ קויל לעכערט דורך די שויב פון אויטאָמאָביל־פענצטער, נאָך אַ קויל האַקט דורך די טיר. ס'האָט קיינעם ניט געטראָפן, אָפּגעקומען מיט שרעק. מיר פאָרן אָפּ ניט וויַיט, — דער וועג איז פאַרשטאָפּט מיט עטלעכע אויטאָמאָביל. ווידער אַ קנאַלעריי, אַ שיסעריי פון ביקסן און אויך פון מאַשין־געווער. מיר מוזן זיך אָפּשטעלן. מיר גייען אַרויס, מיר קריכן אויף די קני און באַהאַלטן זיך אין גראָבן. קוילן פליען און זשומען איבער די קעפּ. וואָס קומט דאָ פאָר? איך קריך אויסלענג דעם גראָבן און דערנענטער זיך צו אַ גרופּע רוסן, וואָס ליגן דאָרט ניט וויַיט. איך פרעג זיי. זיי וויַיזן מיר אויפן וואַלד, און אייַנער זאָגט:

— באַנדיטן. גרויסע באַנדעס פון ליטווישע פאַשיסטן, פון „אייַזערע שאוליסטן" באַשיסן אונדז. הערסט? אויך מאַשין־געווער האָבן זיי. מען מוז אָפּוואַרטן... מ'וועט זיי באַלד פאַרטרייַבן...

עס געדויערט אַ גוטע האַלב־שעה ביז די שיסעריי הערט אויף. דריי מענטשן ליגן פאַרוואונדעט. מען פאַרבינדט זיי, מ'לייגט זיי אריין אין די אויטאָס און מען פאָרט וויַיטער. אויך מיר ווילן ניט אָפּשטיין פון דער גרופּע, צוזאַמען איז דאָך די געפאַר קלענער. מיר ווערן נאָך עטלעכע מאָל באַשאָסן, און ווידער דאָס זעלבע: מען באַהאַלט זיך אין די גראָבנס ביי די זייטן פון וועג, די רוסן שיסן זיך אָפּ און מען פאָרט וויַיטער. און ווידער בלוטיקע קרבנות ליגן פאַר אונדזערע אויגן, — דער טויט איז געוואָרן אַ טרייַער באַגליַיטער.

פאַר אונדז איז אַ נייַע סכנה. אונדזערע באַשיצער שאַרפן די צייַנער אויף אונדזער אויטאָ. עס געפעלט זיי, זיי ווילן עס צונעמען. עס איז דאָך מלחמה־צייַט, און ווער ס'האָט מער מאַכט, דער האָט די דעה. ניט געקוקט אויף אַנדערע געפאַרן, באַשליס איך צו אַנטלויפן פון דער גרופּע. מיר שטייַגן־אָפּ צו ביסלעך אויפן וועג, און ביי דער ערשטער געלעגנהייט דרייַען מיר אַריין אויף אַ זייטיקן וועג אין וואַלד און פאַרשווינדן. זאָל קומען, וואָס באַשערט, נאָר... דעם אויטאָמאָביל אָפּגעבן ווילן מיר ניט.

מיר אַנטלויפן פון די באַשיצער.

אויף דער וויַיסרוסישער גרענעץ

מיר האָבן אויסגעמיטן דורכצופאָרן די שטאָט דווינסק. צו ענג און טומל־דיק איז געווען אויף די גאַסן. ערטערווייז האָט דאָרט געברענט. מיר האָבן מורא געהאַט, מ'זאָל ניט צונעמען אונדזער אויטאָמאָביל. מיר זיינען דעריבער געפאָרן מיט זייטיקע וועגן, דערגרייכט קרעסלאָווקע און אינדערע אין לעטלאַנד, און צום סוף, — די גרענעץ פון וויַיסרוסלאַנד. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייַע צרה, אַ גאָר גרויסע צרה.

וויטער פֿאַרן לאָזט מען ניט. ביי דער גרענעץ ליגן שוין הונדערטער פּליטים פון ליטע און לעטלאַנד, און זייער צאָל וואַקסט פון שעה צו שעה. אויף אלע בקשות און טענות האָט די סאָוועטישע גרענעץ־וואַך איין ענטפער:

— ס'איז אַ באַפעל קיינעם ניט דורכצולאָזן! אָפּטרעטן צוואַנציק טריט! וועג ניט, שיסן מיר! מיר שיסן!

ביי דער גרענעץ זיינען מיר געלעגן צוועלף טעג, צוועלף לאַנגע, וויסטע טעג און נעכט. מען לאָזט אונדז ניט לויפן וויטער, מען לאָזט זיך ניט ראַטעווען. דערווייל האָט די צאָל פּליטים דערגרייכט אין די טויזענטער. דעם אויטאָמאַביל האָבן מיר פֿאַרשטעקט אין וואַלד־געדיכטעניש, און אליין זיך געוואַלגערט אין אַ דערבייאיקן שייער. די היימישע שפּייז גייט שוין צום סוף, מען הונגערט שוין ביסלעכווייז. מחנות מענטשן, מייסטנס יידן און וואו־ניט־וואו אויך ניט־יידן, וואַלגערן זיך אין די אַרומיקע גראָבנס, אין די וועלדער און פעלדער, בעטן זיך רחמים, מען זאָל לאָזן לויפן, זיך ראַטעוועו... מען לאָזט ניט. נאָר קאָמוניסטן, פֿאַרטיי־מיטגלידער מיט כשר'ע פּאַפּירן אין די הענט, לאָזט מען דורך. מיר, די איבעריקע, זיינען טריף; אונדז לאָזט מען ניט, מיר האָבן ניט קיין רעכט זיך צו ראַטעוועו, כאָטש מיר זיינען שוין איבער אַ יאָר צייט געווען סאָוועטישע בירגער.

די דייטשן מאַרשירן מיט אַ גוואַלטיקער שנעלקייט. ווי שדים און רוחות טראָגן זיך פֿאָרויס מאָטאָריזירטע טיילן און וואַרפן אָן אַ אימה. זיי דעריאָגן און שטעלן אָפּ יעדע באַוועגונג. קאָוונע איז שוין לאַנג באַזעצט. אויך דוויגסק און קרעסלאָווקע זיינען שוין אין זייערע הענט. און נאָר דאָן, וועו די דייטשן זיינען שוין געווען צען־צוועלף קילאָמעטער פון דער לעטיש־רוסישער גרענעץ און די גרענעץ־וואַך איז פֿלוצלונג פֿאַרשוואונדן געוואָרן — נאָר דאָן האָבן מיר געקאָנט זיך רוקן פֿאָרויס. ווי ווייט וועסטו שוין לויפן, וועו די גוואַלטיקע מאַכט פון שונא איז אזוי נאָענט, וועו זי טרעט דיר שוין אויף די פּיאָטעס?

איך האָב אָפּט, זייער אָפּט געטראַכט, צי די רוסן, אונדזערע דאמאַלסטיקע פריינט און באַשיצער, האָבן ניט אַ שולד אין טויט און אומגליק פון צענדליקער טויזנטער אונדזערע ברידער? דאָס זעלבע, וואָס מיט אונדז ביי דעם ביגאַ־סאָוועט גרענעץ־פונקט, האָט זיך דאָך אָפּגעשפּילט אויך אין אַנדערע גרענעץ־ערטער. פֿאַרוואָס האָט מען וואָכן־לאַנג געהאַלטן פֿאַרשפֿאַרט פאר אונדז דעם וועג? פֿאַרוואָס האָט מען ניט געלאָזן גיין פֿאָרויס ביז... ביז מען איז צום סוף אַרײַנגעפֿאַלן אין די הענט פון די מערדער? פֿאַרוואָס? פֿאַרוואָס?

דאָס איז בלויז איינער פון די פיל „פֿאַרוואָסן", וואָס מיר פֿרעגן און שרייען צו דער וועלט און צו אונדזער שיקזאַל, וואָס האָט אונדז אזוי ביטער צו־געשפּילט...

מיר זיינען שוין אויף דער ווייסרוסישער ערד. עס רעגנט. די וועגן שלעכטע, זומפיקע, גרוב־אַריין, גרוב־אַרויס. דער אויטאָמאָביל ציט מיט די לעצטע כוחות. נאָר ניט לאַנג האָט ער אונדז מער געדינט. עטלעכע מאָל איז אונדז געלונגען אים אָפּצושרייען, ביז צום סוף אַ גרופּע סאָלדאַטן מיט אַן אָפּיצער בראש האָט זיך אויף אים „מרחם געווען" און אים צוגענומען. אונדז מיט די קינדער, מיט די בעבעכעס האָט מען אַרויסגעווארפן אויפן וועג, ניט ווייט פון שטעטל סאַריא, הינטער ביגאָסאָווא.

וואָס טוט מען? ווי לויפט מען ווייטער? ווי ראַטעווט מען פרוי און קינדער? דער שונא איז נאָענט, ער איז הינטערן רוקן...

ניט לאַנג האָט געדויערט דער ישוב־הדעת. אַוועקגעווארפן אַלע זאַכן און צופוס געלאָזט זיך גיין ווייטער.

אין קעפּלרינג ביים שונא

עס איז ניט וויכטיק צו דערציילן, ווי מיר זיינען געגאַנגען — צווישן פאַר־ווארפענע פאַמיליעס מיט שוואַכע פרויען און קינדער. אַן רחמנות האָט די יולי־זון געברענט אונדזערע פארשמאַכטע קערפּערס; אַן רחמנות האָבן שטיינער געשניטן די צאַרטע קינדערשע פיסלעך. הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע האָבן מיר זיך געשלעפּט איבער שטויביקע וועגן און שטעגן פון ווייס־רוסלאַנד. און דאָך זיינען מיר געגאַנגען פאַרויס, פאַרויס. עס האָט אונדז געטראָגן דער אימפּעט, ס'האָט זיך געשאַפן מוט און האָפענונג... דער געדאַנק, אַז מען מוז לויפן און זיך ראַטעווען האָט אונדז געגעבן כוחות אין משך פון די עטלעכע וואָנדער־וואָכן.

עס איז אויך ניט וויכטיק, ווי אַזוי איך האָב זיך אינקורצן איינגעשאַפּט אַ גאַנצע באַוועגלעכע באַלעבאַטישקייט, — א פערד מיט וואָגן, א קו, וואָס האָט אונדז אונטערוועגס געקאַרמעט מיט מילך, אַ פּאָר שעפּסן, וואָס האָבן אונדז גע־שטאַרקט מיט זייער פלייש; ווי מיר האָבן דערוואַרבן הינער, אייער, מעל צום באַקן ברויט און אַנדער האָב־און־גוטס. אגב, טאָר מען ניט אויסזאָגן אַלצ־דינג, מ'קאָן אונדז נאָך חושד זיין אין עפּעס־וואָס... נאָר דאָן האָט דער הונגער, די געפאָר און דער אינסטינקט צום לעבן און זיך ראַטעווען ניט געמאַכט קיין שאלות ומענות.

מיר זיינען דורכגעגאַנגען און דורכגעפאָרן צענדליקער „קאָלכאָזן" (גרויסע קאָלעקטיווע לאַנדווירטשאַפטן אַדער פאַרמס) און „סאָווכאָזן" (סאָוועטישע, ד. ה. מלוכהשע לאַנדווירטשאַפטן), וואָס זיינען שוין געווען פארלאָזן אַדער האַלב־פארלאָזן פון זייערע בעלי־בתים. טויזנטער און צענדליק־טויזנטער קעפּ בהמות, חזרים און שעפּסן האָבן פול געמאַכט און פארשטאָפּט די וועגן און אויפגעהויבן וואָלקנס פון שטויב. דאָס האָט מען זיי געטריבן צו מזרח, צו די ווייטערע רוסישע

געביטן, און געוואַלט ראַטעוועט פון שונא. פויערים, יינגלעך און שיקסעס האָבן זיך געטראָגן אויף פערד איבער די וועגן און פעלדער און געיאָגט פאַרויס די צעווילדעוועטע, הונגעריקע בהמות. אַלץ, — סאָלדאַטן, אויטאָס, פליטים, פורן, בהמות, פויערים — אַלץ האָט זיך דורכגעפלאָכטן אין אַ געדיכטן לויפנדיקן קנויל.

איבער אַ שטויביקן זאָמדיקן וועג צווישן הויכע וועלט פון טויזנטיאָריקע געדיכטע וועלדער דערנענטערן מיר זיך צו דער שטאָט נעווֹעל, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו וויטעבסקער גובערניע, איצט צו קאַלינינער אָבלאַסט. דער דייטש, זאָגט מען, געפינט זיך הינטער אונדז אויף צען־פופצן קילאָמעטער. מיר שטרענגען אָן אַלע כוחות צום גיין פאַרויס־פאַרויס און אַרויפצוקומען אויפן לענינגראַדער שאָסיי, וואָס גייט פאַרבײַ עטלעכע קילאָמעטער הינטער נעווֹעל. מיר זיינען שוין נאָענט צו נעווֹעל און... דאָ איז געשען אזוינס, וואָס ניט נאָר מיר, נאָר ווייַט אויס, אויך רוסישע הויכע מיליטער־לייט האָבן זיך צוערשט ניט געקאָנט פאָרשטעלן: אַ מיליאָניקע רוסישע אַרמיי אויף אַ גרויסן שטח איז אַרומגעצינגלט געוואָרן בײַ פאָלאָצק־נעווֹעל, און נאָך אַ מערטאָגיקן העפטיקן קאָמף איז זי געבליבן צעשמעטערט און געפאַנגען אין קעסלרינג (אַרומרינג־לונג) פון די דייטשן.

ס'איז ניט מיין זאַך צו שילדערן די דראַמאַטישע סצענעס, וואָס האָבן זיך דערבײַ אָפּגעשפּילט פאַר אונדזערע אויגן: ווי דער גאַנצער שטראָם פון מיליטער, פליטים און בהמות, וואָס האָט זיך געריסן פאַרויס, האָט מיטאַמאָל זיך אַ וואַרף געגעבן אויף צוריק, ווען מ'האָט זיך אָנגעשטויסן אויף דעם שונאס וואָגנט פון שטאָל און פייער פון פאַרנט, אין פנים אריין; ווי מען האָט דעם שונא פון פאַרנט צוערשט אָנגענומען פאַר אַ קליינעם לופט־דעסאַנט און פרובירט אים פאַרטרייבן; ווי סאָלדאַטן האָבן דערנאָך געווויינט ווי קליינע קינדער, זענען־דיק אַז מען קאָן די אַרומרינגלונג ניט דורכברעכן, און ווי אַנדערע האָבן, פאַר־קערט, מיט פרייד געוואָרפן די ביקסן און געפרייט זיך, אַז זיי וועלן סוף־כל־סוף שוין זיין אין געפאַנגנשאַפט. ס'איז אַ באַזונדערע און רייכע טעמע פאַר זיך צו שילדערן די צערודערונג, די שטימונג און די מעשים, וואָס האָבן זיך דאָן אָפּגעטאָן אויף און הינטער דעם פראָנט. כאָטש איך בין געווען אַ סאָלדאַט און אפילו אַ רעזערוו־אָפיצער פון דער ליטווישער אַרמיי, נאָר איך האָב קיין אַנונג ניט געהאַט פון אזוינע דראַמאַטישע און האַרץ־רייסנדיקע סאָלדאַטן־סצענעס, וואָס איך האָב זיך דאָן אָנגעזען.

פאַר אונדז האָט זיך אַלץ געענדיקט. מיר זיינען געבליבן שטיין פאַר דעם ביטערן שוידערלעכן פאַקט, אַז מיר, אַזוי ווי טויזנטער אַנדערע פליטים, זיינען אַרײַנגעפאלן אין דעם שונאס הענט. אונדזער וועג פאַרויס האָט זיך פלוצלונג

אָפּגעהאַקט. ס'האָט זיך אָנגעהויבן דער טרויעריקער, מוטלאָזער און האָפענונגס־לאָזער וועג אויף צוריק.

דער וועג צוריק.

מיר זיינען שטעקן געבליבן אין דעם קליינעם דערפל פּאַראָמקי, אַ צען־צוועלף קילאָמעטער פון נעווֹעל, אין אַ געגנט פון גרויסע וועלדער. דעם דייטש האָבן מיר נאָך ניט געזען, נאָר זיין חיהשן אָטעם האָבן מיר שוין שטאַרק גע־פילט. די גאַנצע געגנט, די שטעט, דערפער, וועגן און שטעגן זיינען פאַר־פלייצט געוואָרן מיט רוסיש־געשריבענע פלוג־צעטלען, וואָס האָבן געזידלט און צונישט־געמאַכט די סאָוועטישע מאַכט און האָבן באַשולדיקט די יידן אין אַלע צרות און אַנשיקעניש, וואָס זיינען געקומען אויפן רוסישן פּאָלק. יעדער אויפרוף האָט זיך געענדיקט מיטן באַקאַנטן נוסח: „בעי זשידאָוו אי פּאָליט־רוקאָוו", ד. ה. שלאָג די יידן און די פּאָליטישע פירער. און פיל פון די גויים, פון די נעכטן־טרייַע סאָוועטישע בירגער, האָבן זיך לאַנג ניט געלאָזט בעטן, בפרט, אַז מ'הייסט שלאָגן די יידן.

אונדזערע בעלי־בתים און שכנים אין דערפל האָבן געגעבן אָנצוהערן, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער אָפּציען פון דאַנען. אונזער לעבן איז דאָ ניט זיכער, זיי גאַראַנטירן ניט פאַר זיך אליין... קיין אַנדער ברירה איז אונדז דאָן ניט גע־בליבן, ווי „אומקערן זיך צוריק אַהיים" (אזוי נאָאיוו זיינען מיר נאָך דאָן געווען!), דורך לעטלאַנד קיין ליטע.

כמעט מיט די זעלבע וועגן האָבן מיר זיך געלאָזט אויף צוריק. די זעלבע וויסרוסישע פויערים, וואָס האָבן אונדז פריער אויפגענומען מיט אַזוי פיל פריינטשאַפט און מענטשלעכקייט, האָבן אונדז איצט אפילו ניט געוואָלט צו־לאָזן נאָענט צו די הייזער. אין די פאַרוואָפנטע העקן האָט מען שוין געפילט אינסטינקטיוו, מיטן אונטערבאַוואוסטזיין, אַז מיר, די יידן, זיינען די פאַראור־טיילטע, די כפרות, און מען דאַרף זיך דעריבער פון אונדז וואָס גיכער אָפּ־טרייסלען.

מיט צעבראָכענע געמיטער און אָנטוואָפנטע, — שוין אָן קוראָזש און אָן האָפענונג, — האָבן מיר זיך ווידער געשלעפּט איבער צעשטערטע וועגן, אויפ־געריסענע בריקן, צעברענטע דערפער און ווידער דורכגעמאַכט הונדערטער שוועריע קילאָמעטערס. ווי הונגעריקע וועלף מיט צעריסענע אָפּטיטן האָבן זיך איצט געשלעפּט איבער די וועגן באַנדעס פון דעמאָראַליזירטע געוועזענע קאָלכאָזניקעס (דאָס הייסט, איינוואוינער פון די סאָוועטישע קאָלעקטיווע פאַרמס, וואָס די דייטשן האָבן איצט פונאָנדערגעלאָזן). מיט גיריקע בליקן האָבן זיי געקוקט אויף אונדזער פערד־און־וואָגן און אויפן איבעריקן „רייכן" האָב־און־גוטס.

מיר זיצן ביים ראַנד פון אַ וועלדל און רוען זיך אָפּ אַ ווייַלע. מיר הערן פון ווייטן אַ טומל, געשרייען. עס דערנענטערט זיך אַ גרופּע קאָלכאָזניקעס.

— קינדער, — הערן מיר ווי אייַנער שרייט אויס, — זעט וואָס פֿאַר אַ שיינעם פערד זיי האָבן! (דער שיינער סוס, נעבעך, האַלט זיך קוים אויף די פיס). אַזא פערד וואָלטן מיר טאַקע דארפן האָבן... איך מיין, זיי וועלן אונדז אָפּגעבן דעם פערד מיט גוטן... אַ געשענק, אַן אָנדענקונג פון זיי... — מען נעמט זיך אויסשפּאַנען דעם פערד. איך לאָז ניט, איך ראַנגל זיך מיט זיי; עס ווייַנען די קינדער, עס שרייַען די פרויען. מיט אַ מעסער אין האַנט פֿאַרטיידיק איך דעם פערד, נאָר עס העלפט ניט. וואָס קאָנסטו טאָן קעגן אַ באַנדע, באַוואָפנטע מיט מעסערס און היי־גאָפּלען? אַ צעשלאָגענער בלייב איך ליגן, ניט אַרויס־לאָזנדיק דעם פערד־צאַם פון די הענט.

וואָס טוט מען אָן אַ פערד? דער וואָגן אליין גייט ניט. די פרוי און קינדער קוים וואָס זיי האַלטן זיך. ווי שלעפּט מען זיך ווייטער? איך נעם זיך אָן מיט מוט און גיי זוכן הילף אין אַ דערבייאיקן דערפל.

איצט איז שוין געגאַנגען שנעל מיטן „אויסליציטירן" דאָס איבעריקע האָב־און־גוטס. פֿאַרן צופירן ביז דער גרענעץ־סטאַנציע ביגאָסאָווא האָב איך אָפּגע־געבן דעם וואָגן. די קו (אוי, וואָס פֿאַר אַ טייערע קו, ווי צונוץ זי איז אונז געקומען!) אויסגעביטן אויף אַ פֿאַר לאַבנס ברויט, צען פונט קאָרענע מעל מיט עטוואָס פלייש און פּוטער. אזוי ווי ס'איז קיין אַנדער ברירה ניט געווען, האָבן מיר זיך געמעלדעט צום דייטשן קאָמאַנדאַנט פון ביגאָסאָווא.

מען האָט אונדז געהייסן בלייבן אויף דער סטאַנציע און וואַרטן ביז מאָרגן, ביז עס וועט קומען אַ משא־צוג. קיין שלעכטס האָט מען אונדז דערווייַלע ניט געטאָן. פֿאַרקערט, אַ פֿאַר דייטשע סאָלדאַטן האָבן זיך מיט אונדז אונטער־האַלטן, דערציילט, אז זיי, די דייטשן, טראָגן מיט זיך „קולטור און באַפרייאונג פון סאָוועטישן יאָך". פֿאַר די קינדער (ווי פֿאַרשמאַכט זיי זיינען געווען!) האָבן זיי געבראַכט שוואַרצע קאָפּע מיט קעקס. נאָך אַ מעת־לעת וואַרטן האָט מען אונדז אַרויפגעזעצט אויף אָפּענער פּלאַטפֿאָרמע פון אַ משא־צוג און אָפּגע־שיקט אין דער ריכטונג צו דווינסק.

פּינצטער און ביטער איז געווען דער וועג צוריק... אויף די באַן־סטאַנציעס אין לעטלאַנד האָבן אונדז באַגעגנט גרופּעס פון באַוואָפנטע „אייזסאַרגס" (אַ מין לעטישע געהילפס־פּאָליציי, פֿאַשיסטישע באַנדיטן) און אונדז דורכגע־שטאָכן מיט פּינצטערע בליקן. מיט אַלע חושים האָבן מיר געפּילט, אַז מיר זיינען אין די הענט פון געווייסנלאָזע באַנדיטן און מערדער. אָבער וועגן דעם, וואָס עס וואַרט אויף אונדז אין דער ווירקלעכקייט, וואָס עס גרייט פֿאַר אונדז דער קומענדיקער טאָג, — וועגן דעם האָבן מיר קיין באַגריף, קיין אַנונג ניט געהאַט.

דער „ברוך הבא" אין דווינסק.

אינדערפרי, וועו די ערשטע שטראַלן פון זון־אויפגאַנג האָבן געוויטלט דעם הימל, זיינען מיר אָנגעקומען אויף דער דווינסקער באַן־סטאַנציע. דאָ האָט שוין געוואַרט אויף אונדז אַ גרופּע „אייזסאַרגס". מ'האָט אונדז באַפּוילן אויסשטייגן, נעמען די פּעקלעך און גיין. עס האָבן ניט געהאָלפן אונדזערע טענות, אַז לויטן באַפּעל פון די דייטשן „פּאַרן מיר אַהיים, קיין ליטע". מען האָט אונדז געענטפערט מיט אַ צינישן געלעכטער, אַז אַהיים פּאַרן דאַרפן מיר ניט, דאָ איז שוין פּאַר אונדז אָנגעגרייט אַ גוטע היים. וואָס דאָס האָט באַ־דייט האָבן מיר נאָך דאָן ניט פּאַרשטאַנען.

אויסגעמאַטערטע, אויסגעהונגערטע און ניט־דערשלאָפענע, מיט שוועריע פּעקלעך אויף די פּלייצעס, האָט מען אונדז געטריבן איבער דווינסקער האַלב־חרובע צעברענטע גאַסן. מיר זוכן יידישע פּנימער צו פרעגן, וואָס דאָס באַ־דייט, וואוהין טרייבט מען אונדז, — נאָר קיין יייד איז „אויף אַ רפואה" ניט צו זען.

די זון נעמט באַקן אַלץ שטארקער. עס גיסט זיך פון אונדז טייכן שווייס. די פּאַרשלאָפענע קינדער און אויך מיר גרויסע, גייען און פּאַלן, גייען און פּאַלן איבער גאַסן און געסלעך און פּוסטע פּלעצער, — און וואוהין מען טרייבט אונדז ווייסן מיר ניט. איך מערק, אַז דער וועג פירט צום טייך, די דווינע.

צום סוף קומען מיר צו אַ שמאָלן הילצערנעם בריק, אַ מין קלאַטקע, וואָס איז, ווי עס שיינט, ניט לאַנג געמאַכט געוואָרן. מיר גייען אַריבער דעם טייך און דערנענטערן זיך צו הויכע שטיינערנע וועגן. איך דערמאָן זיך, אַז דאָס איז אַ טייל פון דער אַמאָליקער דווינסקער פּעסטונג (דווינסקער קרעפּאָסט), וואָס מיר זיינען מיט עטלעכע וואָכן צוריק פאַרבייגעפאָרן. עס דויערט ניט לאַנג, און איך ווער מיטאַמאָל איבערראַשט פון אַן אומגעזעענעם בילד, וואָס האָט אויפגעטויכט פּאַר אונדז ווי פון די צייטן פון מיטלעלטער.

אונטער באַוואַכונג פון עטלעכע פּאָליציסטן, שלעפּט זיך פון דער פּעסטונג אַ גרופּע מענטשן, — יונגע און אַלטע, מענער און פרויען. ביי יעדן אויף די קליידער איז אָנגענייט אַ גרויסער געלער „מגן־דוד" אויף דער ברוסט און רוקן, און ביי די מענער חוץ־דעם אויך אויף דער לינקער קני. איך קוק אויף די מענטשן, איך קוק און איך שטוין... איך קאָן ניט אָפּרייסן פון זיי מיין בליק. עס מישט זיך מיר אין קאָפּ. וואָס זע איך דאָ? צי שלאָף איך אפשר, איך חלום?

דאָך, איך שלאָף ניט! איך זע דאָך לעבעדיקע מענטשן. דאָכט זיך, זיי זיינען יידן. מיר גייען צו עטוואָס נענטער. יאָ, זיכער יידן! איך הער דאָך, ווי זיי רייַדן צווישן זיך יידיש, שטיל און צעשראָקן. אַ גרויל, אַן עלנט, אַ

געפיל פון אוממעגלעכקייט באַלידיקונג און וויטיק האָט .מיך און אונדז אַלעמען אַרומגענומען...

הייסט עס, דאָ האָלט מען אינגעשפּאַרט די יידן? הייסט עס, אויך אונדז פירט מען אַהין? מיר זיינען מיטאַמאָל אַלט און קלוג געוואָרן — מיר האָבן שוין אַלץ פּאַרשטאַנען.

דאָס איז געווען דער פינפטער אויגוסט 1941, אויף דער זיבעטער וואָך פון אונדזער לויפן פון ליטע און עלנטער אַרומשלעפּעניש איבער וועלדער און פעל־דער פון וווייסרוסלאַנד.

פון דאַן אָן האָט מען אונדז געמאַכט פּאַר תושבים פון דווינסקער געטאָ, און מיר האָבן מיטגעמאַכט דעם זעלבן וועג, ווי אַלע דווינסקער און אַרומיקע יידן. איך בין מיט פיל פון זיי געוואָרן באַקאַנט, דערוואַרבן מערערע פריינט און מיט אייניקע בין איך דערנאָך געווען צוזאַמען אין ריגער געטאָ און אין אַנדערע קאָנצענטראַציע־לאַגערן, און צוזאַמען אַנטלאָפן אין די וועלדער.

זאָל איך פֿרובירן איבערגעבן דעם גאַנג פון די וווייטערדיקע געשעענישן אין דווינסקער און ריגער געטאָס, אין די דערמאָנטע לאַגערן און וועלדער?

זאָל איך אויפרייסן פרישע וואונדן, נאָך ניט פאַרהיילטע וואונדן אויף אונדזער פיל־געליטענעם פאָלקס־קערפּער? זאָל איך?

איך וויס ניט, איך וויס ניט... איך צווייפל.

מיר זיינען הפקר... מ׳יאָגט, מ׳לויפט... וואוהין?

קאַפּיטל 2.

אין דווינסקער געטאָ מיט לאַטווישׂ־ליטווישע יידן

דער בלוטיקער פּאָרשפּיל אין טורמע.

האָט איר אַ באַגריף, וואָס עס מיינט אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט געטאָ, געטאָ־לעבן, געטאָ־אָרדענונג, „אַקציעס" (אדער „אַקציאָנען"), געלע לאַטעס, ליקווידאַציעס אאַז"ו ? געטאָס זיינען ניט קיין טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, און ס'איז שווער צו פאָרדייען אַזאַ דעדערשיינונג. וועל איך פרובירן אייך איבערגעבן ווען געטאָ־לעבן און געטאָ־טויט אין לייכטערע, ניט אזוינע שטאַרקע און גע־דיכטע דאָזעס, ווי מיר אליין האָבן עס געטרונקען.

נאָר איידער איך פיר אייך אריין אין דעם אייגנאַרטיקן געטאָ־לעבן, מוז איך אייך באַקאַנען מיטן פּאָרשפּיל, וואָס איז צוערשט פּאָרגעקומען אין די יידישע הייזער, אויף די גאַסן און וועגן, און דער עיקר, אין דווינסקער גרויסער טורמע (וואָס געפינט זיך ניט וויט פון דער אייזנבאַן־פראַכט־סטאַנציע).

גלייך אויף מאָרגן ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען דווינסק, האָט זיך אָנגעי־הויבן אַ געיעג אויף יידן און אויף יידישע פאַרמעגן. די אַרומיקע באַפעלקערונג האָט גלייך דערשפּעקט, אז יידיש לעבן, יידיש בלוט און יידיש האָב־און־גוטס זיינען הפקר. נאָענטע שכנים, הויז־וועכטער, שקצים פון גאַס, דאָרף־פויערים און סתם כוליגאַנעס מכל המינים האָבן זיך תיכף געגומען צו זייער בלוטיקער אַרבעט. ווער נאָר עס האָט געוואָלט (און ווער האָט עס ניט געוואָלט ?) האָט זיך אָנגעראַבירט מיט יידישן האָב־און־גוטס. די ראָלע פון אָנפירער, דעה־זאָגער און טאָן־געבער האָבן דערביי געשפּילט די כוליגאַניש־פאַשיסטישע אר־גאַניזאַציעס, ווי די „אייזסאַרגס" אין לעטלאַנד און די „שאַוליסן" אין ליטע. די דייטשע אָפיציעלע מאכט האָט זיך די ערשטע טעג מיט די יידן ניט פאַרנומען.

ווער נאָר עס האט געהאַט אַ כעס אויף אַ יידן, אַן אַלטן חשבון מיט אים, אַדער סתם אן אויסגעטראכטן בילבול, האט פארמאסערט, אַז דער יידּ איז אַ קאָמוניסט. אזא יידן האט מען גלייך דערשאסן אויפן אָרט אדער אריינגעזעצט אין געפענגעניש (דווינסקער טורמע). הונדערטער — הונדערטער יידן זיינען דאָן געכאַפּט געווארן פון זייערע הייזער, פון די גאסן, פון די וועגן און פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער, וואו זיי האבן געהאפט צו געפינען אַ רעטונג. די וואס זיינען ניט דערשאסן געווארן אויפן אָרט, זיינען אַיינגעשפּאַרט געווארן אין דווינסקער גרויסער טורמע, וואו עס האט געווארט אויף זיי דאָס גרויזאַמסטע,

וואס מען קען זיך פארשטעלן. מען האט זיי דאָרט געפיניקט אויפן ראָפּינירטסטן אופן, געמאַטערט מיט הונגער און דורשט, מיט פינגער־ברעכן, מיט שטעכן אונטער די נעגל, מיט ברענען, מיט עלעקטרישע דראטן און ענלעכע מיטלען. יעדע נאכט פלעגט מען די אומגליקלעכע „סאָרטירן", אָפּקלייבן אַ גרויסע צאָל, אינדערפרי ווידער פיניקן און אַרויספירן אויפן טורמע־הויף צום שיסן. צווישן די קרבנות זיינען אומגעקומען אויך הונדערטער יידן פון ליטע, וועלכע זיינען גרעסטן דורך דווינסק, נאָר זיינען שטעקן געבליבן אין שטאָט אָדער ארומיקע דערפער. הונדערטער פרויען, קינדער און מענער פון די לויפנדיקע יידן, וואָס מען האָט צוזאַמענגענומען אויף די וועגן און דערפער, זיינען שוין קיין לעבעדיקע ניט אַרויס פון דווינסקער טורמע.

„לית דין ולית דיין", — ניט געווען קיין דין און קיין דיין, קיין „פאַרוואָס" און „פאַרוועמען". עס האָט געהייסן, כלומרשט, אַז מען שיסט יידן־קאָמוניסטן פאַרן פייניקן פריער די לעטן, ניט־קאָמוניסטן, פאַרן אונטערציגדן, כלומרשט, די הייזער אין דווינסק און פאַר נאָך אַזויגע חטאים, צו וועלכע די יידן האָבן קיין ברעקל שייכות ניט געהאַט. די דווינסקער קריסטלעכע באָפעלקערונג פלעגט זיך רואיק צוקוקן פון די אַרומיקע הייזער און בערגלעך צו די פייניקונגען און שיסעריין און פלעגט זיך רואיק עסן און שלאָפן, ווי גאָרנישט געווען.

וועז איך האָב שפעטער, שוין נאָך דער מלחמה, באַזוכט דווינסק, האָב איך געפונען אויפן בלוטיקן טורמע־פלאַץ אַ רואיקן אומשולדיקן גאָרטן מיט לאַנגע, גראָדע בייטן, באַפלאַנצטע מיט קרויט און אַנדערע גרינסן; און אונטער די גרינע בייטן ליגן הונדערטער און אפשר טויזנטער (ווער קאָן וויסן זייער צאָל?) פאַרפיניקטע דווינסקער און אַנדערע לאָטווישע און אַנגעלאָפענע ליטווישע יידן, וועמענס נעמען מען וועט שוין קיינמאָל ניט וויסן.

אזוי האָט זיך אַנגעהויבן אין דווינסק די הערשאַפט פון די דייטשן און זייערע טרייע שותפים, די לעטן. גליקלעך זיינען געווען די יידן וואָס האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד און דאָרט זיך ראַטעוועז. מיר וועלן נאָך ריידן וועגן זיי, וועגן די יידן צוריקגעקערטע נאָך דער מלחמה פון רוסלאַנד.

דווינסקער געטאָ — אין אַלטן, האַלב־חרובן „קרעפּאָסט"

דווינסקער געטאָ האָט אויסגעזען אַנדערש, ווי אַלע אַנדערע געווינלעכע געטאָס. די געטאָ איז געווען ניט אין אַן אָפּגעזונדערטן טייל פון שטאָט, ווי למשל די געטאָס פון ריגע, קאָוונע, ווילנע, וואַרשע, לאָדזש און אַנדערע, וואָס איך האָב געזען, נאָר אין אַ טייל פון דער געווען אַלטער פעסטונג, — אין דעם טייל פון אַמאָליקן דווינסקער „קרעפּאָסט", וואָס געפינט זיך אויף גריוועך זייט, דאָס הייסט, אויף דער אנדערער זייט פון טייך דווינע. דאָס אליין האָט שוין

געמאַכט דאָס געטאָ־לעבן אייגנאַרטיק, שווערער, פינצטערער און פיינלעכער אין אַלע הינזיכטן.

האַלב־חרובע, מרה־שחורהדיקע, פינצטערע שטיין־געביידעס, צוזאַמענגע־שמאַלצענע אין אַ מאַסיוון בלאָק פון אפשר אַ קילאָמעטער אין דער לענג; אַ לאַנגער שמאָלער הויף ארום, מיט פון אמאָל פאַרפעסטיקטע היגלען, שוץ־גראָבנס, וואַסער־גריבער, שיס־לעכער; אַ וואנט פון שטעכל־דראָט אַרום, וואַך־טורעמס, קאָמאנדע־הויז, אַ שמאָלער ארויסגאַנג און אַ ספּעציעלער פּאָנטאָן־בריק איבער דער דווינע, — דאָס איז געווען דער אָרט פון דווינסקער געטאָ.

צוזאַמענגעפּרעסטע אין אַ שרעקלעכער ענגשאפט און שטיקענישׂ אין די נאַסע און פינצטערע קאַזאַרמעס, שטאַלן, שפּייכלערס און דורכגענג פון דער אַמאָליקער פעסטונג, וואָלגערן זיך טויזנטער מענער, פרויען און קינדער, אָלטע און יונגע, שוואַנגערע און קימפּעט־פרויען, שוואַכע, קראַנקע און פאַרוואונדעטע, זיצן אויף דער הוילער ערד און שטיינער, אויף ברעטער, זעקלעך און פּעקלעך, שטייען אין די לאַנגע רייען נאָך אַ ברעקל ברויט, פורקענען זיך, וואַשן וועש, דערליידיקן די מענטשלעכע באַדערפענישן און קאָכן טעפּלעך אין די שמוציקע הינטערהויפן, דורכגענג און קיכן, — דאָס זיינען געווען די איינוואוינער פון געטאָ.

צום פולן בילד דאַרף מען נאָך דערלייגן דעם דייטשן אויבער־קאָמאַנדאַנט מיט זיינע געהילפן און עצה־געבער, מיט די „עס.־עס." און „עס.־דע."־לייט, דעם לאטווישן קאָמאנדאנט מיט זיינע פּאָליציסטן און „אייזאַרגס" (פרייוויליקע געהילפס־פּאָליציסטן, — אַ לאטווישע פאַשיסטישע באַנדיטן־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט גרעסטנטייל דורכגעפירט די אויסמאָרדונג פון יידן אין לעטלאַנד און אויך אין אַנדערע לענדער), דעם יידישן קאָמיטעט (להבדיל!) מיט זיינע יידישע פּאָליציסטן, אָרדנער, שפּייז־פאַרטיילער, אַרבעט־אייגטיילער, דאָקטוירים און אַנדערע, — דאָס איז געווען די מאַכט און פאַרוואַלטונג פון דווינסקער געטאָ.

די אָפּיציעלע דאַטע, ביז וואַנען דווינסקער און גריווער יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע וואוין־ערטער און זיך אַריבערקלייבן אין געטאָ, איז געווען דער זעקס־און־צוואנציקסטער יולי 1941. דער באַפעל איז געווען שטרענג און קאַטעגאָריש. די פּאָליציי, וואָס איז באַשטאַנען פון דייטשע העכערע אָנפירער מיט לעטישע פרייוויליקע משרתים, „אייזאַרגס", כוליגאַנעס, באַנדיטן און אויסוואורפן מכל המינים, האָט נאָכגעקוקט, אז דער באפעל זאָל ווערן גענוי און פּינקטלעך אויסגעפירט. ווער עס האָט אזוי שנעל ניט געפאָלגט, דעם האָט מען מיט געוואַלט אַרויסגעווארפן פון הויז אָדער אויפן אָרט דערשאָסן.

זייט איר וועט געגאַנגען אָדער, בעסער געזאָגט, האָט מען אייך וועט גע־טריבן אין געטאָ אַריין? אויב ניט, דאַרפט איר פרובירן זיך פאַרשטעלן, וויי

אַזא בילד האָט אויסגעזען אין דווינסק. הונדערטער און טויזנטער יידן פון דווינסק, גריווע און ארומיקע ערטער שלעפן זיך אליין און שלעפן דאָס ביסל זאַכן אויף די אייגענע רוקנס, האַנט־וועגלעך אָדער אויף פורן אין געטא אַריין, — דרייַ־פיר קילאָמעטער פון שטאָט־צענטער. ס'איז אַן אומהיימלעך בילד, האַרץ־רייסנדיקע סצענעס. מען שלעפט זיך מיט די לעצטע כוחות, מען פאַלט... אַ געווייַן, געשרייַ. מען געזאגט זיך מיט די אלטע אייגענזעסענע ערטער און מיטן גאַנצן האָב־און־גוטס, וואָס איז אזוי נויטיק און טייַער און וואָס וויייזט אויס ווי אַ טייל פון דעם אייגענעם לעבן. און מען ווערט געיאָגט ווער וויייס וואוהין, צו אַ לעבן אויף הפקר, אויף פיין און שפאָט, און אפשר... גאָר צום טויט? ווער וויייס? און די קינדער, די עופעלעך, די אלטע און שוואַכע, — וואָס טוט מען מיט זיי? וואָס ווערט מיט זיי זיין? עס באַגלייטן שטעכיקע, אָפן־שפאָטישע און באַ־האַלטן־שפאָטישע בליקן פון די קריסטלעכע שכנים און מיטוואוינער. עס ארט זיי ניט. אדרבה, זיי ווארטן אָפצולעקן אַ ביינדל און אפשר גאָר אַ פעטן ביין פון יידישן הפקר־געווארענעם, פאַרהארעוועטן פאַרמעגן. און די אַנטרייבער טרייבן, — עס איז קורץ די צייט. זיי יאָגן, זיי שלאָגן, זיי שיסן.

אָט אזוי, זעט איר, גייט מען אין געטא אריין. עס איז ניט היימלעך דאָן אויפן האַרצן. אוי, ניט פריילעך!

דער „אַבער־יודע" און זיינע מיטהעלפער.

דעם 5טן אויגוסט 1941, וועו איך בין אריינגעפאַלן אין דווינסקער געטא, האָב איך געפונען דאָס געטא־לעבן שוין אין פולן גאַנג. אפילו אַ קליינע, קונציק ארגאַניזירטע מאַסן־שחיטה פון אַ פאָר טויזנט יידן איז שוין דאָרט געווען דורכגעפירט. דער יידישער געטא־קאָמיטעט האָט דערפילט „ערלעך" אלע זיינע פונקציעס און געזאָרגט, ווי אַ טאַטע, פאָר זיינע יידן. אַ ראייה איז, אז גלייך ביים אריינקומען אין געטא האָט דער קאָמיטעט אונדז באַזאָרגט מיט געלע לאָטעס (גרויסע געלע מגן־דודס) און באַפעלן תיכף זיי אָנצונייַען אויפן רוקן, ברוסט און לינקער קני. דאָס האָט געהייסן, אַז דערמיט זיינען מיר געוואָרן פול־באַרעכטיקטע געטא־בירגער.

די יידישע פאָליציי־לייט (אינעווייניקסטע אָרדנונג־היטער), באַוואָפנטע מיט געלע בענדער אויף די אַרבל, האָבן געאַרבעט פלייסיק און מיט קוראַזש: געגעבן אַ שטויס און אַ בריק אויף לינקס און אויף רעכטס, און תיכף איז אויף דער ערד, אין דורכגאַנג צווישן צוויי גרויסע שטאַלן ביי דער מענערשער אויס־טריט־גרוב, געוואָרן פאָר אונדז אַ פלאַץ צווישן די אָנגעוואָרפענע פעקלעך, זעק־לעך און בעבעכעס. אויף אזא אופן זיינען מיר באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ דירה אין געטא.

אויך די שפּייז־פּאַרזאָרגונג האָט געקלאַפּט אויסגעצייכנט: אין געטאָ־קיך האָבן זיך געקאָכט עטלעכע גרויסע קעסלען מיט פּאַרפוילטע קרויט און ווערעם. ניט געקוקט אויף דעם, וואָס מיר זיינען נאָך געווען פּרישע, ניט אַריינגעטראָ־גענע אין די לאַנגע רשימות פון עסן־נעמער, האָט מען אונדז גלייך דעם ערשטן טאָג מכבד געווען מיט טעלערס וואַרעמע זופּ צו דערקוויקן די נשמות.

פּיל חטאים, און אפילו גאָר שווערע־שווערע חטאים, האָט מען פּאַרגעוואָרפן דעם אָנפירער און די מיטגלידער פון דעם געטאָ־קאָמיטעט, די פּאָליציי־לייט, אַרבעטס־און עסן־פּאַרטיילער, די קרובים פון זיי און אַנדערע „יעלות", ווי מ'האָט זיי גערופן. איך ווייס ניט, צי אַלע פּאַרוואורפן זיינען טאַקע געווען אמת און באַרעכטיקט, נאָר אַ גרויסער טייל איז עס יאָ געווען. אַ פּאַקט איז, אז אויף די אַלע „הויכע פּאָסטנס" האָבן זיך געריסן מייסטנס מענטשן, וואָס האָבן אין דער צייט פון גרויסן פּאָלקס־אומגליק געוואָלט לעבן אַ לייכטערן, באַקוועמערן און פעט־זאַטן לעבן, און דער עיקר, זיך אינקויפן חן און לאַנג־לעבן ביי די גאָר הויכע נאַצישע שררות. כדי דאָס צו דערגרייכן האָט אַ גרויסער טייל פון זיי געטראָטן מיט די פיס די אלע נאָרמאלע באַגריפן פון ערלעכקייט, יושר, מענטשלעכקייט און מענטשלעכע רעכט אויף לעבן. אויך דער דווינסקער געטאָ־קאָמיטעט מיט זיינע מיטהעלפער, ניט רעכנענדיק איניקע אויסנאַמען, זיינען ווייט ניט אָפּגעשטאַנען פון דעם דאָזיקן כלל. דאָס געטאָ־לעבן מיט אלע זיינע נעגאַטיווע דערשיינונגען, די פּאַרפּעסטעטע נאַצישע לופט און באָדן האָבן שוין גורם געווען צום פּאַרדאַרבן און פּאַרוואַנדלען אין טעמפּע עגאָאיסטן אפילו אין נאָרמאַלע צייטן גוטע, ערלעכע, אינטעליגענטע מענטשן. דאָס איז אַן אַלגע־מיינער כלל, אָבער צום גליק, זיינען געווען אויסנאַמען, און אפילו בונטע, ליכ־טיקע אויסנאַמען פון דעם כלל.

אין די הענט פון פאָלגנדע פּערזאָנען איז געלעגן די אינערלעכע מאַכט און פאַרוואַלטונג פון דווינסקער געטאָ:

אינזשיניער מישא מאָושענזאָן מיט זיין פרוי גרוניא (געב. ראָפּאָפּאָרט) און איר פּאָטער און מוטער ראָפּאָפּאָרט;

גאַלפּערין (אַ דווינסקער בוכהאַלטער און כלל־טוער) מיט זיין פרוי;

דאָקטאָר דאַנעמאַן און פרוי;

דאָקטאָר וואָווסי (דער קינדער־דאָקטאָר) און זיין פרוי, געבאָרענע שטאַרק;

פרוי לאַנדאָ — האָט אָנגעפירט מיטן שפּייז־לאָגער און שפּעטער אויך מיט די אַרבעט־שטובן;

פּאַסטערנאַק (אַ קרעסלאַווער ייד) — איז לעצטנס געווען דער ראש פון דער אָרדנונג־פּאָליציי;

דימאַנט (צוויי ברידער), נחום פּרעסמאַן (געוועזן אַמאָל אַ זייף־פּראָדוצירער) און זיין זון, אויך פּייגין און נאָך אייניקע האָבן אויסגעפירט פאַרשיידענע פוק־ציעס פון קאָמיטעט.

אינזשיניער מאָושענזאָן איז געווען דער אָנפירער, דער לעטסטער פון געטאָ־קאָמיטעט אָדער, לויטן דייטשן נוסח, דער „אָבער־יודע". דאָס איז געווען אַ קליין, באַגרענעצט מענטשל פון די אַמאָליקע דווינסקער גבירים און יחסנים, אָן אַ געזעלשאַפטלעכן נאָמען און ווייט ניט קיין הויך־מאָראַלישע פערזענלעכ־קייט, וואָס זאָל טראָגן אויף זיך דעם יאָך און צער פון דעם יידישן אומגליק. דאָס אלץ זיינען געווען גאָר גרויסע מעלות אין די אויגן פון די דייטשע מאַכט־האָבער און דערצו נאָך אַלס אזאַ, איז ער געווען ריין פון יעדן חשד אויף קאָ־מוניזם. מענטשן, וואָס האָבן אים נאָענטער געקענט, פלעגן איבערגעבן, אַז ער געפינט זיך אונטערן שלעכטן איינפלוס פון זיין פרוי, וואָס זעצט פאָר אויך אין געטאָ צו שפילן די ראָלע פון אַן אויפגעקומענער שטאָלצער „אַריסטאָקראַ־טישער" דאַמע.

כאָטש אין געטאָ האָט מען פיל ניט געהאַלטן פון דעם „אָבער־יודעס" כאַ־ראַקטער און האַנדלונגען, איז דאָך אומגלויבלעך צו ווייסן, אויף וויפל עס איז אמת געווען די באַשולדיקונג קעגן אים, אַז לויט דעם פאַרלאַנג פון די דייטשן, האָט ער אין אייניקע פאַלן געמוטעט אויף זיך די פליכט צו אורטיילן און פאַר־טיילן די געטאָ־יידן, — ווער עס זאָל גיין צום טויט, און ווער עס זאָל נאָך בלייבן לעבן. דאָס איז אַ שרעקלעכע באַשולדיקונג, נאָר דער אמת ווען דעם וועט שוין קיינמאָל, ווייזט אויס, פון דער ערד ניט אַרויסקומען, אַזוי ווי עס ווען ניט אַרויסקומען דער פאַרדעכטיקטער און די פאַראורטיילטע.

דער „אָבער־יודע" מישאַ מאָושענזאָן און דער גאַנצער געטאָ־קאָמיטעט זיינען געווען ניט קיין געווייטלטע פון די יידן, נאָר באַשטימטע פון דער לעטישער און דייטשער אויבער־מאַכט. זיי האָבן זיך אַרגאַניזירט אזוי, אז די פאַר־וואלטונג־גרופּע איז באַשטאַנען פון דווינסקער אַמאָליקע „פּני", „נכבדים" און „יחסנים", וואָס זיינען מייסטנס געווען קרובהשאַפטלעך אָדער פריינטשאַפטלעך געקניפּט אינע מיט די אַנדערע און האָבן זיך קעגנזייטיק געדעקט און געהאָלפן. נאָר צולעצט, ווען די אומצופרידנהייט פון די „מאַסן", מייסטנס פון די אַרבעטער און בעלי־מלאכות, איז אַריבער צו שטאַרקערע פראָטעסטן, זיינען צו דער פאַר־טיילונג פון אַרבעט, איינטיילונג פון שפּייז, איינקווארטירונג און אַנדערע פאַר־וואַלטונג־געביטן צוגעלאָזן געוואָרן אויך זייערע פאַרשטייער.

אזוי, אין קורצן גערעדט, האָט אויסגעזען דער „אָבער־יודע" און פאַר־וואַלטונגס־אַרגאַנען פון דווינסקער געטאָ.

מען אַרדנט זיך איין אין געטאָ.

לויט די דאמאַלסטיקע אויסרעכענונגען פון געטאָ־קאָמיטעט, זיינען פון פּערצן ביז זעכצן טויזנט יידן דורכגעאַנגען דווינסקער טורמע אָון געטאָ צו־זאַמען. ביים ליקווידירן די אַזוי־גערופענע גרויסע געטאָ, דעם ערשטן מאַי, 1942, זיינען געבליבן קוים 430־450 מענטשן, וועלכע זיינען אין 1943 צעוואַרפן געוואָרן איבער פאַרשיידענע קאָנצענטראַציע־און אַרבעט־לאַגערן.

ווער זיינען געווען די יידן, די איינוואוינער פון דווינסקער געטאָ? ווי האָט זיך געאַרדנט זייער געטאָ־לעבן? וואו זיינען זיי אַהינגעקומען? — לאָמיר גיין כסדר און אַריינדרינגען אין דער געדיכטעניש פון דווינסקער געטאָ־לעבן.

דעם קערן פון די געטאָ־איינוואוינער האָבן געבילדעט די דווינסקער און גריוווער יידן גופא, און אַן ערך אַ פערטל איז באַשטאַנען פון צוזאַמענגעטריבענע פון די ארומיקע שטעטלעך ווי קרעסלאַווא, אינדרע, אילוקשט, ליוועניאָף, סובאַט, דאַגדע, קאַרסאַווקע, לוצין, רעזשיצע און פיל אנדערע, און פון ליטווישע יידן, וואָס זיינען געווען געלאָפן קיין רוסלאַנד, נאָר זיינען אונטערוועגס געבליבן אין דווינסק אַדער אַרומיקע ערטער. די לעטישע „אייזסאַרגס" זיינען, ווי הונגעריקע וועלף, אַרומגעלאָפן איבער די וועגן, שטעטלעך און דערפער און גרעסטן טייל יידן אויסגעמאָרדעט אויף די ערטער גופא, וואו מען האָט זיי געפונען, און זייער פאַרמעגן צעראַבירט און צעטיילט. די, וואָס האָבן זיך גערעטעוועט פון די ערשטע שחיטות און זיינען געבראַכט געוואָרן אין דווינסקער געטאָ, זיינען געווען פון די גליקלעכע און האָבן נאָך געהאַט די זכיה צו לעבן אַ געוויסע צייט אויף דער ערד.

עס איז ניט צו באַשרייבן דעם כאַאָס, ענגשאַפט און שמוץ, וואָס האָט געהערשט די ערשטע וואָכן אין געטאָ, אין די פינצטערע פייכטע שטאַלן און קאַזאַרמעס פון אַלטן דווינסקער „קרעפּאָסט". ניט געווען קיין בענקל, קיין בעטל, קיין טישל, ניט געווען געניג וואַסער, קיין קיכן, קיין פלאַץ וואו זיך צום וואשן, זיך אָפּרייניקן. די ענגשאַפט האָט דערמאַנט בוכשטעבליך, ווי הערינג ליגן צו־זאַמענגעפּרעסט אין אַ פעסל. די מער אַרעמע באַפעלקערונג, וואָס האָט ניט געהאַט קיין שטוב־זאַכן, קלייַדער, גאָלד אַדער אנדערע וועדזאַכן אויסצובייטן בייַ די קריסטן אויף אַ ביסל עסנוואַרג, האָט שוין געהונגערט פון די ערשטע טעג אָן. דער הונגער איז געוואָרן אַ שטענדיקער באַגלייטער, און גרעסטער טייל מענטשן האָבן שוין קיין זאַטן טאָג ניט געהאַט ביזן לעצטן מאָמענט, ביז זייער אומקום.

און אפילו נאָר גרויסע עשירות, פאַרמעגן מיט הייזער מיט פאַבריקן האָבן אין די געטאָ־יאָרן ניט געהאָלפן און ניט געשיצט פון הונגער און הונגער־טויט. אזא טרויעריקן בישפּיל האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט איינע פון די רייכסטע דווינסקער יידישע פאַמיליעס, די גריליכעס־פאַמיליע, וואָס איז געווען איב־

האבער פון דעם גרעסטן און רייכסטן לעדער־פאַרבריק אין געגנט. איך ווייס ניט ענעוי, וואָס עס האָט פאַסירט מיט אַ טייל פון דער פאַמיליע אונטער דער קאָמוניסטישער הערשאַפט פון די רוסן אין 1940 (זיכער ניט קיין גוטס!), נאָר איך ווייס, אַז די איבעריקע, — אַ מאַמע מיט קינדערלעך און אַן אַלטע באָבע, — וואָס זיינען אריינגעפאלן אין געטאָ, זיינען געווען פאַראורטיילט צום הונגער אויפן זעלבן אופן ווי די אָרעמסטע פון די אָרעמע. און אויב די לעצטע פון דער אַמאָליקער רייכסטער דוינסקער פאַמיליע, די גרילִיכעס, האָבן נאָך ניט באַווייזן אויסצוגיין פון הונגער אין געטאָ, האָט זיך אונטערגעאיילט די מערדער־האַנט און פאַרענדיקט זייער לעבן.

נאָר ניט אזוי לייכט זאָגט זיך אָפּ דער ייִד פון זיין איינגעבאָרענער לעבנס־לוסט, פון זיין עקשנותדיקן דראַנג צום לעבן, קעמפן, זיך אָרגאַניזירן געזעל־שאַפטלעך און אויסצוהאָלטן אלע גזירות און שווערִיקייטן. עס האָט לאַנג ניט געדויערט, און דאָס געטאָ־לעבן האָט זיך אָנגעהויבן „נאָרמאַליזירן" און אייג־ארדענען, אויף ווי ווייט די באַגרענעצטע מעגלעכקייטן האָבן עס דערלויבט.

דאָס ערשטע, וואָס דער געטאָ־קאָמיטעט האָט אָרגאַניזירט, זיינען געווען: 1) די יידישע געטאָ־פּאָליציי אויפצוהאַלטן די אינערלעכע אָרדנונג; 2) אַ קאָמיסיע פאַר ווירטשאַפט־ענינים, ווי אייגנטיילן פלעצער אין די גרויסע קאָאָרמע־רוימען, באַזאָרגן מיט געהילץ צו מאַכן שלאָף־בענק און אָנדערע „מעבל", כלומרשט רעמאָנטירן די טירן, פענצטער און דעכער, אויפפאַסן אויף רייניקייט אאַז"ו; 3) אַ קאָמיסיע פאַר שפּייז־פאָרזאָרגונג און 4) אַ קאָמיסיע פאר קיך־ענינים. די לעצטע צוויי האָבן געהאט צו טאָן מיט אָפּראָוויזאַציע, מיט אכילה־ענינים, ווי אייגקויפן, קאָכן און פאַרטיילן דאָס ביסל עסן פאַר די קינדער, הונגעריקע און אָרעמע; און דאָ האָבן די דעה־זאָגער אַ היפש ביסל געזינדיקט; דער אייגענער מאָגן און גרויסער אָפּעטיט איז זיי געווען וויכטיקער, ווי טויזנטער פרעמדע.

ליידער, צוזאַמען מיטן ביסל גוטס און נוצלעכקייט, וואָס איז געלעגן אין דער אָרגאַניזירטער טעטיקייט פון די דאָזיקע פאַרוואָלטונג־אָרגאַנען, איז געווען דורכגעמישט שמוץ, צעפּוילטקייט, קאָרופּציע, הפקרות און אלע אָנדערע נע־גאָטיוות דערשיינונגען, וואָס זיינען געווען „נאָרמאַל" אין אזא אומגעזונטער און אומנאָרמאַלער באַשאַפענִיש וואָס הייסט „געטאָ", אָדער קאָנצענטראַציע־לאָגער. אויפן חשבון פון מענטשלעכער פיין, אומבאַהאָלפנקייט, הונגער און טויט־שרעק האָבן זיך געהאָדעוועט געוויסנלאָזע פאַראָזיטן, ענג־האַרציקע עגאָאיסטן און אויסנוצער, וואָס האָבן זיך דערלויבט אפילו הוליאַנקעס, בעלער און אָנדערע אומפאַרשעמטע נבלות. אין דעם זין איז דוינסקער געטאָ ניט אָפּגעשטאַנען, מסתמא, פון אָנדערע. נאָקעט־רוי, הפקרדיק, יושרלאָז און פרינציפּלאָז איז געוואָרן דאָן די מענטשלעכע נשמה אונטערן דרוק פון נאַצישער פאַרווילדערונג.

די יידישע דאָקטוירים און זייער גורל

כמעט אַלע יידישע דאָקטוירים, צאָן־דאָקטוירים, קראַנקן־שוועסטער, אַפּ־טייקערס און אַנדערע, וואָס האָבן געהאַט אַ שטיקל שייכות צו מעדיצין, זיינען געווען קאָנצענטרירט אַרום דעם נעבעכדיקן געטאָ־האָספיטאל. קיין גוטע דאָק־טוירים און קיין קיין קראַנקע און פֿאַרוואונדעטע האָבן ניט געפּעלט, נאָר פֿאַר דער קוראַציע פון די קראַנקע האָט געפּעלט סיי מעדיצין און שפּייז און סיי זאָרג־פולע אויפּפּאַסונג. דאָך האָבן די דאָקטוירים געבראַכט ניט ווייניק נוצן סיי פֿאַר די קראַנקע אין האָספּיטאל, סיי פֿאַר די קינדער, און נאָך שוואַכע און קראַנק־געוואָרענע, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין פֿאַרשיידענע געטאָ־רוימען.

אויך די דאָקטוירים צוזאַמען מיט זייערע פֿאַמיליעס, קרובים און באַדינער האָבן געבילדעט אין געטאָ אַ מין „העכערע קאַסטע", וואָס האָט געגאָסן פון פיל פֿריוווילעגיעס און האָט זיך געהאַלטן „פּעסט" אויף דער אויבערפלאַך ביז דער ליקווידאַציע פון גרויס־געטאָ אין קרעפּאָסט.

אזוי ווי איך האָב די דאָקטוירים מיט זייערע משפּחות אין געטאָ גוט גע־קענט, וועל איך אַנרופן זייערע נעמען און דערציילן וועגן זייער וויטערדיקן גורל.

דער קינדער־דאָקטאָר וואָפּסי מיט זיין פרוי און ד"ר דאַנעמאַן וואָס זיינען געווען אינעם געטאָ־קאָמיטעט, זיינען אומגעקומען צוזאַמען מיט דעם גאַנצן קאָמיטעט דעם ערשטן מאי, 1942, בשעת דער ליקווידאַציע פון דער גרויס־געטאָ. דר. וואָפּסי האָט געלאָזן נאָך זיך אַ נאָמען פון אַן ערלעכן און אַנשטענ־דיקן מענטשן, וואָס האָט זיך אָפּטמאָל אָפּגעגעבן מיט מסירת־נפש פֿאַר די נויטן פון די קינדער, שוואַכע און קראַנקע.

דר. גורעוויטש האָט געשפּילט אַ פּירנדיקע אידעאַליסטישע ראָלע, מיט־גייענדיק אין דער אַזוי־גערופענער פֿראַווינצער־יידן־אַקציע, וועגן וואָס איך וועל גענוי דערציילן שפּעטער.

דר. קנאָפּ מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין דער שחיטה פון זיבעצטן אויגוסט 1941.

דר. דאַמיע, כירורג, האָט געלייטעט דעם געטאָ־האָספּיטאָל און איז אום־געקומען צוזאַמען מיט דעם געטאָ־קאָמיטעט. זיין פרוי, אויך אַ מעדיצין־דאָק־טאָר, איז אין 1943 געווען ארויסגעשיקט אין ריגע, און איז נאָכדעם אומגע־קומען, וויזט אויס, אין אַ קאָנצעט אין דייטשלאַנד.

דר. וואָפּסי, דעם הויט־דאָקטאָר, וואָס איז געווען געבליבן אין דווינסק דער איינציקער ספּעציאַליסט פֿאַר הויט־קראַנקייטן, האָט מען געלאָזן אַרבעטן אין שטאָטישן קראַנקן־הויז צוזאַמען מיט כשרע, ניט־יידישע דאָקטוירים. דאָס איז געווען דער איינציקער אויסנאַם פֿאַר אַ יידן אין דווינסק, כאָטש אינדרויסן האָט

ער אויך געמוזט גיין אינמיטן גאַס און טראָגן די געלע לאַטע. אין 1943 האָט מען אים אַרויסגעשיקט מיט זיין פרוי און זון קיין ריגע, וואו ער האָט ביז סעפּטעמבער 1944 געאַרבעט אין „לענטאַ", אַן אַרבעט־אייגהייט פון דער געש־טאַפּאָ. צוזאַמען מיט אַנדערע איז ער אין 1945 פאַרשוואונדן געוואָרן אין איינעם פון די קאַצעטן אין דייטשלאַנד. זיין פרוי איז פאַרגאַזט געוואָרן אין שטוט־האָף, דייטשלאַנד.

דר. ראָזנבלום, — האָט נאָך דער געטאָ־ליקווידאַציע געאַרבעט אין פאַר־שיידענע אַרבעט־אייגהייטן אַלס שווארץ־ארבעטער און איז 1943 אַרויסגעשיקט געוואָרן אין קייזערוואַלד, בייַ ריגע. דאָרט האָט מען אים מיט נאָך פיל יידן געשיקט אין אַ שטראָף־קאַמאַנדע אויסצוגראָבן טויטע און פאַרברענען זיי, און דאָרט איז ער דערשאָסן געוואָרן. זיין פרוי און טאָכטער, ארויסגעשיקטע אין דייטשלאַנד, זיינען, ווייזט אויס, אויך ניט געבליבן צווישן די לעבעדיקע.

דר. יודין און דר. איציקאָוויטש (אַ קאָוונער) — אין 1943 געוואָרן אָפּ־טראַנספּאָרטירט אין קייזערוואַלד און פון דאָרט קיין עסטלאַנד. אזוי ווי פון די יידן אין די עסטאַנישע קאַצעטן איז כמעט קיינער ניט לעבן־געבליבן, איז זייער גורל געווען דער זעלבער.

דר. גאָלדמאַן, — האָט 1943 פאַרסמט זיין שוועסטער און זיך אַליין, ווען מען האָט צוזאַמענגענומען דאָס לעצטע ביסל יידן אָפּצוטראַנספּאָרטירן פון דווינסק.

צאָן דאָקטאָר פרוי פּרעסמאַן — אומגעקומען 1944 אין דער גרויסער שחיטה אין שטראסענהאָף (ריגע).

צאָן־דאָקטאָר פרוי וואַיזן (געב. קאַלק, פון ליבאַוע) — געשטאָרבן פון טיפוס אין שטוטהאָף, 1944.

די לעבן־געבליבענע דווינסקער דאָקטוירים, וואָס איך האָב נאָכדעם גע־טראָפן, זיינען דר. לאַנדאַו מיט זיין פרוי, וועטערינאר־דאָקטאָר בלאַכמאַן און פרוי, צאָן־דאָקטאָר אברהם מאַגיד (זיין פרוי און טאָכטער אומגעקומען), צאָן־דאָקטאָר פרוי מולער. לאַנדאַו און בלאַכמאַן האָבן זיך גערעטעוועט א דאנק דעם, וואָס באַקאַנטע לאטווישע פויערים האָבן זיי אויסבאַהאַלטן אַ לענ־גערע צייט.

מערקווירדיק טראַגיש האָט זיך אָפּגעשפּילט דער שיקזאַל איבער דעם דווינסקער יידיש־קריסטלעכן דאָקטאָר קרעטשער. ער איז געווען אַ געשמדטער ייד, פאַרהיירעט פאַר א קריסטלעכער פרוי און פאַרנומען די אָפּיציעלע שטעלע פון דווינסקער קרייז־דאָקטאָר. פון אַנהויב האָט אים די נאַצישע מאַכט ניט געשטערט, נאָר זייַנע לאַטווישע קאַלעגן־דאָקטוירים האָבן אַנגעהויבן ביסלעכ־וויז אים אונטערצוגראָבן און צום סוף אים פאַרמאַסערט דאָרט, וואו מען האָט געדאַרפט. דער סוף איז געווען, אַז זומער 1943 האָט דר. קרעטשער באַקומען

אַ באַפעל צו פארלאָזן זיין רעגירונגס־שטעלע, זיין הויז און פאַמיליע און גיין צו זיינע „יודען־געגאַסען", אין געטאָ אַריין.

דר. קרעטשער איז שוין אַבער ניט געגאַנגען, נאָר מען האָט אים געבראַכט אין געטאָ שטאַרבן, ווייל אַרויסגייענדיק פון זיין הויז האָט ער אַרייגענומען סם און איז געפאַלן אונטערוועגס. די קליין־געטאָ איז שוין דאָן געווען אין שטאָט גופא (אויף פאַסטאַיאַלע גאַס), — און דאָרט האָט מען אים אַוועקגעלייגט אַ גוססדיקן אין גרויסן רוים, צוזאַמען מיט עטלעכע צענדליק יידן. איך האָב דאָן געקוקט אויף זיין בלאַס־גרינעם געזיכט מיט איינגעפאַלענע אויגן און שוים אויף די ליפן, און מיין חבר לייב באַבראָוו האָט אַרויסגעזאָגט מיין געדאַנק:

— מערקווירדיק איז געווען זיין לעבן. געבאָרן געווארן ווי אַ כשרער ייד, געלעבט ווי אַ כשרער גוי, און איצט איז אים באַשערט צו שטאַרבן... ווידער ווי א כשרער ייד.

דער אייניציקער זון פון דר. קרעטשער, וואָס איז געווען אַ טרייער לאַט־ווישער „עס. עס."־מאַן און געקעמפט אויפן פראָנט, איז צום גליק געפאַלן טויט; וועג ניט, וואָלט ער נאָך אפשר געהאַהט אויסצושטיין פאַר זיין טאַטעס טריפהנעם יידישן אָפשטאַם.

געיעג נאָך אַרבעט און צעטלען צום לעבן.

ווי משונהדיק־ווילד און פאַרקריפלט עס איז געווען דאָס געטאָ־לעבן! קיין אַרבעט, קיין באַשעפטיקונג פאַר אַלעמען איז ניט געווען, — און יידן האָבן זיך געריסן צו אַרבעטן, צו באדינען און האַרעווען פאר די בלוטיקע שונאים, צו ווערן געטריבן טאָג־טעגלעך אַ צענדליק קילאָמעטער צו און פון דער אַרבעט...

אַ טייל פון די בעלי־מלאכות, ווי אויך יונגע קינדער און פרויען האָבן געאַרבעט אין פאַרשיידענע ווערק־שטובן אין געטאָ גופא, און אזוי אַרום געלינדערט טיילווייז די באַדערפענישן פון די געטאָ־איינוואוינער. עס זיינען געווען דאָרט איינגעאָרדנט שוסטעריי־, שניידעריי־און סטאָלעריי־ווערקשטובן, קיך אַרבעט, זויבערונג־אַרבעט אאַז"ו. חוץ־דעם וואָס די בעלי־מלאכות פלעגן קריגן באַצאָלט געלט פאַר זייער אַרבעט, פלעגט יעדער ארבעטער קריגן אויך בעסערע עסן, אַן איבעריקן טעלער זופ, אַ שטיקל ברויט, קאַרטאָפל.

איך האָב זיך געזעגנט מיט מיין אַמאָליקן אַגראָנאָמישן באַרוף און האָב זיך ארויפגעאַרבעט ביז צו הויפט־סטאָליער (קאַרפענטער) פון געטאָ. געקלאָפט נעגל אויף לינקס און אויף רעכטס, געמייסטערט שלאָף־בענק (קויקעס, נאַרעס), טישן און בענק, רעמאָנטירט די טירן, פענצטער און דעכער און אזוי ארום „געמאַכט אַ לעבן". אין אָוונט און באַנאַכט, נאָך דער אָפיציעלער אַרבעט, פלעג איך מיט מיין חבר קאַרטאַגין (אַ גרויוער ייד) מייסטערן פריוואָט טישלעך, שאָפקעס, שטולן און בעטן פאר די רייכערע, און דאָן פלעגט צופאַלן אַן איבע־

ריקע שטיקל ברויט, צוקער און אַמאָל אויך פּוטער. איך בין געווען גליקלעך, קאָנענדיק מהנה זיין דערמיט די פּרוי און קינדער.

די וואָס פלעגן גיין אַרבעטן אויסערן געטאָ, פלעגן זיך יעדן אינדערפרי אויפזאַמלען ביים געטאָ־טויער, וואו עס פלעגט פאָרקומען די אַרבעט־איינטיילונג פאַר צענדליקער דייטשע און לאטווישע אַרבעט־אינהייטן. הונדערטער און טויזנטער פלעגן זיך ריסן צום טויער און זיך בעטן, מען זאָל זיי נעמען און טרייבן אויף ארבעט אין שטאָט אריין, צי אין אנדערע טיילן פון דווינסקער פעסטונג (ציטאַדעל). גליקלעך (אַזש אָך־אוווויי!) האָבן זיך געפילט די, וואָס דער דייטשער באַגלייטער אָדער דער יידישער אַרבעט־איינטיילער האָט געוואָרפן אויף זיי אַן אויג און זיי מזכה געווען מיט אַן ארבעטס־טאָג, און אַנטוישט זיינען געבליבן די, וואָס זיינען געבליבן שטיין ביים טויער, פאַרשפּאַרטע אין די גרע־נעצן פון געטאָ.

פון וואַנען האָט זיך גענומען ביי יידן אזא משונהדיקער „דראַנג צו אַרבעט?" אָט דער „דראַנג נאָך ארבעט" האָט אין דווינסקער געטאָ גהאַט זיינע באַגרינדעטע טעמים. ערשטנס, האָט יעדערער געוואָלט אַ צעטל, אז ער אַרבעט פאַר אַ מיליטעריש־אָדער האלב־מיליטעריש־ער ארבעט־אינהייט, ווייל אזא צעטל, האָט מען גהאָפט, וועט פאַרהיטן פון אַריינפאַלן צווישן די, וועלכע מען „נעמט" בשעת דעם אָפקלייב צום טויט. און בלייבן צווישן די לעבעדיקע האָט דאָך יעדערער געוואָלט. צווייטנס, גייענדיק אויף ארבעט, האָט מען גע־האָט אַ גלעגנהייט זיך צו טרעפן מיט קריסטן און אויסבייטן וואָס־ניט־איז אויף עסנווארג. און דריטנס, האָט זיך בכלל געוואָלט כאָטש אויף אַ ווייַלע, זיך אַרויס־ריסן פון דער געטאָ־אַטמאָספער און אָנזען די לעבעדיקע וועלט, כאָטש אָך־און־ווי, ווי די גאַנצע ארומיקע וועלט האָט דאָן אויסגעזען אין אונדזערע אויגן!

אָפּגעריסענע און פאַרחושכטע, מיט גלעלע גרויסע מגן־דודס אויפן רוקן און ברוסט, מיט אָנגעהאָנגענע טאָרבעס און קאָך־קעסטלעך, אונטער דער שמירה פון דייטשן אָדער לעטן, זיינען יידן גרופּעסווייז, אין קאָלאָנעס, געטריבן געוואָרן יעדן פרימאָרגן צו פאַרשיידענע ארבעט־שטעלן אין שטאָט אריין און באנאָכט צוריק איינגעשפּאַרט געוואָרן הינטער די וועגט פון שטעכל־דראָט. געיאָגטע, אויסגעמאַטערטע, הונגעריקע און ניט דערשלאָפענע, אין שטענדיקער טויט־שרעק און אונטערן איינפלוס פון פאַרשיידענע קלאָנגען, אַז אָט מאָרגן־אינבער־מאָרגן וועט מען ווידער „נעמען" (ד. ה. אָפקלייבן צום טויט), האָט מען גע־חושכט אין געטאָ טעג, וואָכן און חדשים צווישן לעבן און טויט, ביז פאַר יעדערן האָט געקלאָפּט זיין באַשטימטע גורל־שעה. אָט ווי איך האָב אויסגעדריקט אונדזער שטימונג און געפילן אין אַ מין „ליד", וואָס איך האָב דאָן אָנגעשריבן און וואָס דער עולם האָט דערנאָך אָנגערופן „דער דווינסקער געטאָ־מאָרש" און געזונגען אין דווינסקער געטאָ און אויך אָנדערש־וואו.

דאָס „ליד" הייסט „לעבעדיקע מתים", און אָט איז עס:

לעבעדיקע מתים

(דער „געטאָ-מאַרש")

טיף אין וועלדער, ווייט אויף זומפן,
סיי אין רעגן, שניי און ווינט,
סיי ווען פראָסט שניידט, ווי מיט מעסערם,
טרייבט מען זיי, ווי הפקר-הינט.
זעסטו דאָרט? מיט בייטשן, שטעקנס,
אין די בלאָטעס ביז די קני
יאָגט מען בונט-באָשטרייפטע ברואים, —
ניט קיין מענטשן, ניט קיין פי . . .

דאָס זיינען לעבעדיקע מתים . . .
היימלאָז, הילפלאָז, שוואַך און מיד!
דאָס זיינען מיר — מאָדערנע שקלאַפן —
דער געפלאָגטער הפקר-ייד.

מיר, די לעבעדיקע מתים,
אויסגעפייניקט און פאַרשמאַכט,
נאַקעט-באָרוועס, קוים אין שמאַטעס,
אויסגעהונגערט, אָפּגעשוואַכט,
בלאָסע שאָטנס אָן א קיום, —
גייען, פאָלן קראָנק און טויט:
ווער ס'קומט אום פון מכות-רצח,
ווער ס'גייט אוים פון הונגער-נויט.

עס פאָלן לעבעדיקע מתים . . . אאַז"וו.

מענטשן, קוים אויף פים וואָס שטייען,
ציען שווער דעם אַרבעט-שפּאַן:
האָקן ביימער, שלעפּן שטיינער,
בויען הייזער, וועגן, באַן.

דאָך ניט זאָט ווערט האַנט פון מערדער
זיי צו מאַרדן גרונטלאָז, קאַלט,
זיי צו פייניקן סאַדיסטיש,
און פאַרניכטן יונג און אַלט.

מ׳פייניקט לעבעדיקע מתים... א. אַז. וו.

עס קומט די נאַכט . . . צוריק אין לאַגער
טרייבט מען אונדז, ווי אַרבעטס־פערד.
באַוואַכט, פאַרשפאַרט אין ענגע צעלטן
האַלט מען אונדז אויף הוילער ערד.
א נאַכט אָן רו, אין שרעק און קולות
ציט זיך מיד אין קבר־צעלט, —
קרעכצעט ווער פון וואונדן, וויטיק,
ווער ס׳פאַרזינקט אין טרוימען־וועלט.

עס קרעכצן לעבעדיקע מתים, א. אַז. וו.

און מענטשן טראַכטן, מענטשן טרוימען:
אך, געווען אמאָל א היים . . .
א פרוי און קינדער, ליבע, טרייַע, —
א לעבן — ליכטיק, צאַרט און שיין.
פרוי און קינדער טויט, דערמאַרדעט . . .
אך, אייזאַם, פייגעלעך, אַוועק!
איז אויך א טרייסט — ס׳איז כאַטש געווען
קירצער זייער לייַדנסווועג!

עס טרוימען לעבעדיקע מתים . . . א. אַז. וו.

עס איז נאָך נאַכט, מען שרייט שוין „אויפשטיין!״
עס הויבט שוין אָן יסורים־טאָג.
און אוים חלומות, אוים זכרונות,
און ווידער מערדעריי און פלאָג!
און ווידער גייען, פאַלן מתים,
עס ווערט פאַרלאָשן לעצטער בליק . . .

קאָנען מיר זיי זיין מקנא,
וויל אויך שטאַרבן איז אַ גליק.

עם שטאַרבן לעבעדיקע מתים, אאַז"נ.

און דאָך נאָך מתים האָפן, וואַרטן:
צי וועט גאולה קומען שנעל?
אך, נאָר דערלעבן פיינטם מפלה!
עס דאַכט זיך, זי איז שוין ביים שוועל . . .
און כאָטש פאַרשטייגערט, קאַלט און פינצטער
איז אונדזער האַרץ, ווי ביי אַ מת,
דאָך אַ פונק אין האַרץ נאָך טליעט, —
אַ פונק פון האָפנונג אויף אַ נס . . .

עם האָפן לעבעדיקע מתים . . .
היימלאָז, הילפלאָז, שוואַך און מיד!
דאָס זיינען מיר, מאַדערנע שקלאָפן,
דער געפלאָגטער הפקר-ייד.

געשריבן 1942, אין געטאָ דווינסק. אין דווינסקער געטאָ און קאָנצענטראַציע-לאַגערן פאָפערוואַלן און דונדאַגאַ האָט מען עס געזופן דער „געטאָ-מאַרש" און געזונגען אויף פאַרשיידענע מאָטיוון.

אַן „אַקציע" אין פולן גאַנג.

קאַפּיטל 3.

וועג ס׳האָט מאַרשירט דער מאַרש פון שחיטה

די „פּראָווינצער־יידן־אַקציע"

מיר דאַכט זיך, קיין איין רואיקער טאָג איז ניט געווען אין אונדזער געטאָ־לעבן. אויב ניט קיין דירעקטע „אַקציעס" אַדער „אַקציאָנען", ווי מען האָט עס גערופן לויטן דייטשן נוסח, אַדער פשוט אויף יידיש, אַרגאַניזירטע מאַסן־שחיטות, — האָבן שטענדיק זיך אַרומגעטראָגן קלאַנגען און באווייזן, אַז אָט־אָט דער־נענטערט זיך און קומט אָן אַ נייע אַקציע, אז מען גראָבט שוין נייע גריבער, אַז אינגיכען וועט מען ווידער „נעמען" (ד. ה. אָפּקלייבן, נעמען צום טויט). די נערוון זיינען שטענדיק געווען גערייצט און אָנגעשטרענגט, מען האָט קיין רו ניט געהאַט ניט באַטאָג און ניט באנאכט און געלעבט אין שטענדיקן שרעק, אין שטענדיקן אימת־מות.

די ערשטע מאַסן־שחיטה אין דווינסקער געטאָ, וואָס איז פאָרגעקומען אָנ־הויב אויגוסט 1941, איז געבליבן אונטער דעם נאָמען „די פּראָווינצער־יידן־אַקציע", ווייל דאָן זיינען אומגעקומען מייסטנס יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, פון פּראָווינץ. אויב מיר זיינען נאָך געווען וויניק געלערנט און באַהאָוונט אין מאַסן־שחיטות, האָט אונדז די אַקציע איבערציגט, מיט וואָס פאַר פאַלשקייטן, פאַרמאַסקירטקייט און אָפּנאַרעריען די געניאַלע דייטשע מאַסן־מערדער פירן דורך זייער אַרבעט. אזא מעטאָד האָט זיך געפּאָדערט, כדי לייכטער אַרײַנצוקריגן און צעטומלען די קרבנות.

אין די ערשטע טעג, ווען צוליב ענגשאַפט איז אין געטאָ פשוט קיין פּלאַץ ניט געווען וואו אַרײַנצופרעסן די אומגליקלעכע יידן, האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אז עטלעכע קילאָמעטער פון דווינסק איז געפּנט געוואָרן אַ שפּאָגל־נייע באקוועמע געטאָ; אלע, ווער נאָר עס וויל, קאָנען דאָרטן אריבערגיין, נאָר אויפן ערשטן אָרט וועלן אינגעלאָדן די פּראָווינצער, ד. ה. די ניט־דווינסקער יידן. די פּראָווינצער יידן, מייסטנס בעלי־מלאכות, האָרעפּאָשניקעס, קרעפּטיקע, אַרבעטזאַמע פאָלקס־מענטשן, און אַ קליינער טייל אויך דווינסקער, האָבן זיך דערמיט דערפרייט, אויפגעלאָדן אויף די רוקנס דאָס ביסל בעבעכעס און זיך גע־לאָזט פירן צו דער נייער באַקוועמער געטאָ. דער גוט באַקאַנטער דווינסקער דאָקטאָר גורעוויטש, אַ מענטש אַן אידעאַליסט און געאַכטעטער כלל־טוער, האָט זיך פרייוויליק אָנגענומען צו זיין דער פירער פון דער גרופּע און צו געבן מעדיצינישע הילף, ווען נויטיק.

באַפליגלטע מיט האָפנונג און אָן קיין פּאַרדאַכט האָבן זיך די מענטשן משפּחותווייז, אַלט און יונג, געלאָזט אין וועג אריין. עס פירן אָן אַ פּאָר דייטשן מיט אייניקע לאָטווישע פּאָליציסטן. די זון ברענט אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער, און יידן גייען מיד און שוואַר, געבויגענע אונטער דעם לעצטן ביסל אָרעמקייט אויף די רוקנס.

מען גייט אָפּ עטלעכע קילאָמעטער פון דווינסק, מען דערנענטערט זיך צו אַ וועלדל, אַ טאָל, — און מיטאַמאָל שפּרינגען אַרויס פון דאָרטן צענדליקער און הונדערטער דייטשע און לאטווישע אוניפאָרמירטע און באַוואָפנטע לייט. אַ שיסעריי און קנאַלעריי פון אלע זייטן. עס שטעפּן אייניקע מאַשין־געווער, עס רייסן גראַנאַטעס. די צעטומלטע יידן ווערן ארומגערינגלט און צוגעטריבן צו די אָנגעגרייטע גריבער. עס דויערט ניט לאַנג, און די גאַנצע גרויסע גרופּע, כמעט אַלע אָן אויסנאַם, סיי טויט, סיי האַלב־טויט, ווערן געשליידערט אין די גריבער.

דער גוט צוגעטראַכטער פּלאַן איז געלונגען, — די יידן, אָפּגענאַרטע און צעטומלטע, האָבן ניט באַגריפן צוערשט וואָס דאָ טוט זיך, האָבן ניט באַוויזן צו שטעלן קיין ווידערשטאַנד און זיינען ליקווידירט געוואָרן אויפן שנעלסטן אופן, און זייער מיטגעבראַכטע האָב־און־גוטס און די מלבושים אויף זיי גופא האָבן גוט באַצאָלט פאַר דער אָפּגעטאָנענער פלינקער אַרבעט. הונדערטער לאטווישע פאַמיליעס זיינען גלייך אויף מאָרגן באַרייכערט געוואָרן מיטן בלוטיקן יידישן פאַרמעגן.

אויף וויפיל עס איז שפּעטער באקאנט געוואָרן, איז פון דער גרופּע איין־איינציקער יידענדאַרע מעשיות. איך האָב אים שפּעטער געטראָפן אין ריגער געטאָ, און ער האָט מיר מיט אַלע איינצלהייטן דערציילט וועגן דער פראַווינצער־יידן־שחיטה. ...מען האָט זיי האַלב־לעבעדיקע געוואָרפן אין די גריבער... די אַרויפגעשאָטענע ערד האָט זיך ממש באַוועגט און געהויבן, דורכגעמישט מיט בלוט און גלידער פון מענטשן־קערפערס... די צאָל אומגעקומענע האָט דער־גרייכט, ווייזט אויס, איבער אַ פּאָר טויזנט...

— אזא רציחה!... אזא נידערטרעכטיקע אָפּנאַרעריש מערדעריי פון אומ־שולדיקע מענטשן, פון מאַמעס מיט קינדער... האָט ווער געקאָנט גלויבן, האָט זיך עמיצער געקאָנט פאָרשטעלן, אַז מענטשן, ציוויליזירטע מענטשן, זיינען פעאיק אויף דעם?! און איך האָב עס אַלץ צוגעזען, געהערט די געשרייען און קרעכצן פון די אומגליקלעכע, געזען ווי אַנדערע האָבן געקעמפט ווי לייבן, פאַר־

שטעלנדיק זייערע פרויען און קינדער... וועז מיר וואָלטן דאָז געהאַט דעם קלענסטן חשד וואָס פאַר אונדז גרייט זיך, וואָלט זיי ניט אזוי לייכט אָנגעקומען אומצוברענגען די גרופּע פּראָווינצער יידן. איך האָב דאָך אליין געזען, ווי צענדליקער פון די אָפּגענאַרטע יידן, אפילו שוין פאַרוואונדעטע און אָפּגע־גאָסענע מיט בלוט, האָבן זיך געוואָרפן אויף די מערדער מיט הוילע הענט און מיט שטיינער און געקעמפט ביזן לעצטן אָטעם־צוג... דאָס זיינען געווען קרעפ־טיקע, העלדישע יידן, און איבער אַ פּאָר צענדליק פון די רוצחים האָבן זיי פאַר־וואונדעט און עטלעכע פון זיי אויך דערוואַרגן און מיטגעשלעפּט אין גרוב אריין, נאָר... מ'האָט זיי צום סוף אַלעמען אויסגעהרגעט. און וואָס האָב איך דאָז געקאָנט טאָן פאַר זיי? און וואָס קאָן איך איצטער טאָן?... — אזוי האָט דערציילט דער דר. גורעוויטש און געווינט אין זיין צער און אומבאַהאָלפנקייט.

איינמאָל האָט זיך דר. גורעוויטש געראַטעוועט, נאָר דעם 28טן יולי 1944 וועז עס איז פאַרגעקומען די גרויסע שחיטה אין שטראַסדענהאָף, ביי ריגע, וואו דר. גורעוויטש איז לעצטנס געווען איינגעשפּאַרט, האָט ער פאַרענדיקט מיט זיך, איינעמענדיק סם. אזוי האָט זיך געענדיקט דאָס לעבן פון אַ גרויסן דווינסקער יידישן אידעאַליסט, פון דאָקטאָר גורעוויטש.

דער אָפּקלייב — מי לחיים, מי למות

נאָכדעם זיינען געגאַנגען די „אַקציעס" (מאַסן־שחיטות) אין דווינסקער געטאָ מיט אזא טעמפּ און סיסטעמאַטישקייט, ווי עס האָט געפּאַדערט דער פּלאַן פון יידן־אויסראָטונג. די צווייטע שחיטה איז פאַרגעקומען דעם אַכטן אויגוסט. דאָז זיינען אומגעבראַכט געוואָרן מייסטנס עלטערע מענטשן, קינדער און די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין „גוטע" אַרבעט־צעטלען.

איך מיט מיין פאַמיליע האָבן דאָס מאָל מיטגעמאַכט דאָס „נעמען" (דעם אָפּקלייב) אין זיין פולער שוידערלעכקייט. פונדערפרי אָן איז די געטאָ געווען הערמעטיש אָפּגעשלאָסן און אַרומגערינגלט מיט שטאַרקע אָפּטיילונגען פון לאטווישער פּאָליציי. מיט געשלעג און שיסעריין האָט מען אַלעמען אַרויסגע־טריבן און אַרויסגעוואָרפן פון די רוימען, און די קראַנקע פון האספּיטאל. מען האָט אַרויסגעשלעפּט די באַהאָלטענע פון אלעווינקעלעך און אפילו פון די אויס־טריט־גריבער, וואו מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן. אייניקע האָט מען דערביי אויפן אָרט דערשאָסן. אין לאַנגע רייען זיינען אַ גאַנצן טאָג געשטאַנען אויפן הויף מענער, פרויען און קינדער, אַלט און יונג, און געוואָרט אויפן אָנקום פון דער אויבער־מאַכט, די דייטשן, און אויפן אָפּקלייב.

אָט קומט אָן פון שטאָט אַ גרופּע מיליטעריש־געקליידעטע דייטשן, — דאָס זיינען די העכערע לייט פון געסטאַפּאָ און „עס. דע" (זיכערהייט־דינסט). זיי

גייען זיך מיושבדיק און פירן צווישן זיך אַ רואיקן געשפּרעך. אזוי מיושבדיק, סיסטעמאַטיש און זאַכלעך הויבן זיי אָן דעם בלוטיקן אָפּקלייב, ווי עס וואָלט זיך האַנדלען ניט וועגן לעבעדיקע, צאַפּלדיקע מענטשן, נאָר ווי וועגן איינסאָר־טירן אין גרופּעס בהמות, פערד, אָדער טויטע, נשמהלאָזע געגנשטאַנדן.

— האָסטו אַן אַרבעט־שיין? ווייז! — גיי רעכטס!

— האָסט ניט קיין שיין? — גיי לינקס!

— אָ, דו ביסט צו אַלט צום אַרבעטן, — גיי לינקס!

— דער אַרבעט־שיין טויג ניט, — גיי לינקס!

— וועמעס זיינען די קינדער? ס'איז ליגן, זיי זיינען ניט דיינע... גייט לינקס!... לינקס גיין!

— אַך, דו אַלטע מוטערכען! גיי... דאָרט, דאָרט! אָהין, לינקס!

זיי ריידן רואיק, העפלעך, געציילטע, געמאָסטענע ווערטער און גיבן אייג־געהאַלטענע, העפלעכע באַפעלן. זיי קוקן דורך די מאַסע ווי געניטע, אין זיך איינגעגלויבטע פאַכלייט, און ווילן זיך ניט צופיל אָנשטרענגען. נאָר די לאט־ווישע פּאָליציי־לייט קלאַפּן מיט דראָטן און גומענע שטעקנס איבער די קעפּ און פּאַסן שוין אויף, אז די העפלעכע און רואיקע באַפעלן זאָלן געניט אויסגעפירט ווערן.

עס קומט אונדזער ריי. מען קוקט אונדז דורך מיט שאַרפע, אוממענטשלעכע בליקן. דאָס האַרץ שטעלט זיך אָפּ און ווערט פאַרגליווערט אין אַ בלייענעם וויטאָקדיקן קנויל. עס פּעלט אויס אָטעם. צי דען... אָט דער סוף? מיט איין פּינטל פון אויג פאַרמשפּט, געשיקט צום טויט? די קינדער, פרוי, איך, אַלע?... ניין, דאָסמאָל זיינען מיר צוישן די גליקלעכע. מיין אַרבעט־שיין איז גוט. מען הייסט אונדז גיין רעכטס...

עס ווערט נאַכט. עס גיסט אַ פּלוך־רעגן. מיר זיינען דורכגענעצט פון קאָפּ ביז די פיס, אויסגעשעפּט, טויט־מיד. די קינדער פאַלן מידע און שלאָפן אין אויף די נאַסע שטיינער. נאָר מען דערלויבט נאָך ניט אַוועקצוגיין. מען מוז ווארטן.

מיר זעען שוין ניט די אָפּגעזונדערטע מענטשן־מאַסע, נאָר מיר הערן גאָר נאָענט גראָבע קאָמאַנדע־רופן און — אַ געוויין, געשריי און יאָמעריי ביז צום הימל. דאָ און דאָרט פאַלט אַ שאָס און ווערט באַגלייט מיט אַ מוראדיקן טויט־געשריי. די קרבנות ווערן געטריבן באַרג־אַראָפּ. לאַנג הערן מיר נאָך די קולות און שיסעריי, ביז די מאַסע לאָזט זיך באַרג־אַראָפּ, און אַלץ ווערט פאַרשלונגען אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט.

דאָ איז ניט דער אָרט, און ניט איך קאָן אַנאַליזירן דעם קנויל פון געפילן און געדאַנקען, וואָס מיר, מענטשן, האָבן איבערגעלעבט אין אזוינע מאָמענטן, אָדער ריכטיקער געזאָגט, אין אזוינע לאַנגע־לאַנגע שעה'ן. אַ מין פאַרגליווערט־

קייט, אָפּהענטיקייט, גייסטיקער און פיזישער צוזאַמענברוך, באַוואוסטזיין פון אַבסאָלוטער אומבאַהאָלפנקייט גלייכצייטיק מיט אַ מין האָפנונג אויף עפעס אַ נס, אַ געשעעניש, וואָס זאָל דיך ראַטעווען, — גיט עס כאָטש אַ באַגריף וועגן אַ מענטשנס צושטאנד אין אזא לאַגע? און איבער אַלץ הענגט דער גרויליקער טעראָר, דער שרעק פאַר וויטיק און טויט, די מורא צו ווערן אָפּגעריסן פון דיינע נאָענטע, דער אימת־מות און צעטומלטקייט, וואָס ווערן ספעציעל אָנגעוואָרפן אויף דיר דורך די ווילדע געשרייען, שלאָגעריי, שיסעריי און בלוט־פאַרגיסונג. איצט קאָן איך זיך שוין אליין ניט פאָרשטעלן געניו, ווי דאָס אַלץ האָט דאַן אויסגעזען און וואָס מען האָט דערביי איבערגעלעבט. אפשר וועט די בייגעלייגטע קורצע פּאָעמע, וואָס איך האָב געהאַט דאַן אָנגעשריבן, איבערגעבן עטוואָס פון די דאמאָלסטיקע געפילן פון מענטשן, וואָס ווערן געטריבן אויפן לעצטן וועג. אָט ווי מיר האָבן דאַן געפילט דעם „לעצטן וועג":

דער לעצטער וועג

געווידמעט דעם אָנדענק פון די
קרבנות אין דווינסקער געטאָ.

אַ מענטש אַהין, אַ מענטש אַהער . . .
עם ווערן מענטשן אָפּגעקליבן.
אַ וויי־געשריי . . . אַן אָפּשייד־טרער . . .
די מחנה ווערט צום טויט געטריבן.

ס׳איז מענטש — אוים מענטש: זיין גייסט און קראפט
פאַרלירן ווידערשטאַנד און ווילן.
ס׳באַהערשט דער גרויל פון מערדער־מאַכט,
פון הילפלאָזקייט . . . פון טויט־געפילן.

צום מאַסן־קבר פירט דער וועג.
דער וועג איז קורץ און —לאַנג צוזאַמען . . .
ס׳קלאַגט ענדלאָז־לאַנגער ווי און שרעק
פון האַרץ פון קינדער, טאַטעס, מאַמעס.

דער וועג צום סוף איז קורץ און לאַנג . . .
אין מוח געדאַנקען־שפּליטער שניידן.
ס׳ווערט ענג און קלאָר דער יאוש־צוואַנג:
דער סוף! דער טויט! ניט אויסצומיידן!

— צי דען דער סוף? אין גרוב, אָט דאָרט
פֿאַרשווינדן שפֿורלאָז, ווי אַ שאָטן?
אָן זכר טויט? אָן לעצטן וואָרט,
ווי וואָרעם וואָרטלאָזער צעטראָטן?

פון מערדער־העגט, פון חיה־ציין
אָן הילף און שולדלאָז זיין צעריסן?!
וואו ס'ליגט געשענדעט דיין געביין
וועט קיינער קיינמאָל שוין ניט וויסן!

דו ווילסט ארומנעמען דיין וועלט
אין לעצטן אָטעמצוג פון לעבן.
געשטאָלטן נאָענטע, היימיש' ערד
פֿאַר דיינע אויגן טויכן, שוועבן.

דו האָלטסט, דו דריקסט דיין קינד צו ברוסט,
דו ווילסט פון גזלן־האָנט עס שיצן.
און קינדס נשמה, לעבנסלוסט
גייט אוים אין וויטאָקדיקן ציטער.

ס'איז קורץ דער וועג . . . ס'איז נאָענט דער סוף . . .
אָט שוואַרצט די גרוב. אַ טיפע, ברייטע . . .
— אַ, גאָט! פֿאַרוואָס אזא מין שטראָף?
פֿאַר מיך? פֿאַר אונדז? פֿאַר... טויטע?... טויטע!...
— — — — — — — — — — — — — — — — —

ס'איז לעצטער וועג . . . דער לעצטער טריט . . .
קיין נס, קיין רמז פון גאָטס נאָמען . . .
פון ציין פֿאַרקראָמפּטע קללה פליט:
פֿאַר אונדז — נקמה! נ־ע־מ־ט נ־ק־מ־ה!

(געשריבן 1942, אין דווינסקער געטא).

פיר־פינף קילאָמעטער פון געטאָ, אין אומגעגנט פון פֿאָגוליאַנקע, האָבן גע־ווארט די צוגעגרייטע גריבער. דאָרט האָט מען די קרבנות צוערשט ווידער גע־הרג'עט־געשלאָגן, געפֿיניקט ביז האַלב־טויט און געצוואונגען אויסטאָן די שיך און קליידער, אָפּגעבן די „באַהאַלטענע ווערטזאַכן" און זיך שטעלן אויף די קני

מיטן פנים צו דער גרוב, ביי דעם סאַמע ראַנד. דאָ איז שוין ניט שווער אַרײַנ־צופאַלן אין גרוב, אָן יעדער אָנשטרענגונג און „הילף" פון די שיסער.

וועגן די אַלע אײַנצלהייטן און נאָך פיל אַנדערע נידערטרעכטיקע שאַנד־טאַטן, וועגן וואָס מען קאָן ניט אין אַ מענטשלעכער אָנשטענדיקער שפּראַך איבערגעבן אויפן פאַפּיר, האָבן דערציילט די לאטווישע „אייזאַרגס" אליין און צווײ יידישע דווינסקער ינגלעך, — די אײַנציקע צווײ, וואָס האָבן זיך געראַ־טעוועט פון דער גרופּע קרבנות. די צווײ ינגלעך זײַנען געווען לייכט פאַר־וואונדעט, אַרײַנגעוואָרפן אין גרוב און פאַרשאָטן, נאָר באַמאַכט זײַנען זיי פון דאָרט אַרויסגעקראָכן, זיך באַהאַלטן א פּאָר טעג אין די שכנותדיקע געטנער און דאָן צוריקגעקומען אין געטאָ.

די צווײ פאַרוואונדעטע, פון גרוב־אַנטלאָפענע ינגלעך, זײַנען געבליבן לעבן און האָבן געלעבט אין געטאָ ביז דער נאָווועמבער־שחיטה. ניט געווען פאַר זיי קיין אָרט, קיין רעטונג און קיין לעבן אויף דער ערד.

תבואה־שניט און מענטשן־שניט

עס איז אויגוסט־מאָנאַט. די זומערדיקע הימלען האָבן געגאָסן זון־שיין און רעגן, און די ערד האָט באַשאָנקען דעם מענטשן מיט אַ רייכער גערעטעניש. נאָר איצט זײַנען די מענטשן פאַרנומען מיט מלחמה־פירן, און עס פעלן אַרבעט־הענט צום תבואה־שניט, צום אַראָפּנעמען די גערעטעניש.

טאָג־טעגלעך קומען צענדליקער פויערים צום לאטווישן קאָמאַנדאַנט פון געטאָ און בעטן, מען זאָל זיי אויסבאָרגן יידן אַראָפּצונעמען די תבואות פון די פעלדער. די פויערים פאַרפליכטן זיך שריפטלעך צוריקצושטעלן די יידן אין דער באַשטימטער צייט, און דער קאָמאַנדאַנט לאָזט אָפּ אייניקע הונדערט יידן אויף פעלד־אַרבעט. ער לייגט דערביי ניט צו, — געגנוג גאָלד־זאַכן האָבן אים דווינסקער רייכערע יידן אַרײַנגעטראָגן פאַר דעם חסד צו וועלן אַרויסגעלאָזן אויף א וואָך צייט פון געטאָ.

דאָ האָט מיר צוגעשפּילט דאָס גליק. איך דערמאָן זיך אָן מיין אמת'ן באַרוף (איך בין אַן אַגראָנאָם, אַ געשולטער פאַרמער), איך דערמאָן זיך אָן די ברייטע פעלדער און געטנער, צו וועלכע איך האָב גאָר ניט לאַנג נאָך געהאַט אַ נאָענטן שייכות. איך וועגדע זיך צום קאָמאַנדאַנט, גיב אָן מיין יחוס און — אַ נס: אָן קיינע שוועריקייטן וועט איך צוזאַמען מיט מיין פאַמיליע געשיקט אויף א וואָך צייט פאַר לאַנדווירטשאַפּטלעכער ארבעט.

מיין נייער בעל־הבית פאַקט אונדז אַרויף אויף זיין וואָגן און פירט אונדז אוועק צו זיך אין דאָרף. איך זע ווידער ברייטע פרוכטבאַרע פעלדער, גרינע וועלדער, זוניקע הימלען און אַ שטילע דאָרפיש־פויערשע סביבה. און ווייזט

אויס, עס זיינען נאָך דאָ אָנשטענדיקע לעטן ערגעץ־וואו אין לאטוויאַ, — איינער פון זיי איז מיין בעל־הבית, דער גוט־האַרציקער, ערלעכער און מיטפילנדיקער יאָזעף סקרינדאַ מיט זיינע פריינטלעכע משפחה־אָנגעהעריקע, פון דאָרף ליקסנאַ, פופצן קילאָמעטער פון דווינסק. רואיקע דאָרפישע אַרבעט, מילך, פוטער און פלייש, ליכט און זונשיין, אַ שטיל לעבן אין אַ באַזונדערן צימער, — עס גלויבט זיך גאָרנישט, אַז פאר אונדז קאָן נאָך זיין אזא לעבן אויף דער ערד.

ווי אַ זיסער חלום איז פאַרפלויגן די וואָך פון גן־עדנדיקן לעבן און אַרבעטן אין דאָרף. אוי, ווי עס ווילט זיך ניט צוריקפאָרן אין געטאָ, צום מלאך־המות אין די ציינער אריין!... יאָזעף סקרינדאַ פאָרט צום דווינסקער געטאָ־קאָמאַנדאַנט און מיט גרויסע שוועריקייטן פועלט ער אויס, מען זאָל אונדז איבערלאָזן אויף נאָך אַ וואָך ביי אים.

נאָר אַלץ גייט פאַרביי און ענדיקט זיך אויף דער זינדיקער ערד, — און נאָך צוויי וואָכן גן־עדן־לעבן, דעם 25טן אויגוסט, זיינען מיר שוין צוריק אין דווינסקער געטאָ. אָ, גאָט, וואָס דאָ איז פאָרגעקומען פאָר דער דאָזיקער קורצער צייט!... דעם זיבעצטן און אַכצנטן אויגוסט האָט מען ווידער „געגומען" און דאָס מאָל כמעט אַלע פון די, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון זייער דאָרף־אַרבעט. ניט באַוויזן צוצופאָרן צום געטאָ־טויער, האָט מען זיי שוין אַראָפגעשלעפט פון די פורן, טאַטעס, מאַמעס מיט די קינדערלעך, געוואָרפן אין די גרויסע פאָר־מאַכטע לאַסט־אויטאָמאָבילן (טראָקס), און צוזאַמען מיט אַ טויזנט אַנדערע קרבנות אוועקגעשלעפט דאָרט, צו די מאַסן־גריבער אין פאָגוליאַנקע, פון וואָנען קיין צוריקקער איז שוין ניט געווען.

דער תבואה־שניט פון די דאָזיקע אומגליקלעכע האָט זיך געענדיקט מיט זייער אייגענעם טויט־שניט... אויב דאָס איז אַ גליק־זאַך, האָט דאָס גליק אונדז, מיין משפחה און מיר, דאָן גוט צוגעשפילט: ווען מיר וואָלטן זיך געמוזט אומ־קערן פון דאָרף נאָך דער ערשטער וואָך, וואָלטן מיר, אזוי ווי אלע אנדערע, אריינגעפאַלן פונקט צום מאָמענט, וועו מען האָט געגומען — צום מענטשן־שניט.

בלאָס־געוואָרענע, מיט גרויסע, צעשראָקענע אויגן האָבן די קינדערלעך זיך איינגעהערט די דערציילונגען פון די גרויסע וועגן די צוריקגעקומענע „דאָר־פישע" יידן... ווי מען האָט די קינדער און מאָמעס אַראָפגעשליידערט פון די פורן אין געשריען צו זיי: „האַ, אין דאָרף ווילט איר לעבן? פרישע מילך טרינקען? זיך אויסרוען? קומט, קומט, איר שוויין־הינט, מיר האָבן שוין פאָר אייך אַן אָפרו־אָרט!" — ...און געוואָרפן זיי אין די טראָקס אריין ....און דאָרט זיינען פיל קינדער דערשטיקט געוואָרן, נאָך איידער מ'האָט זיי געבראַכט צו די גריבער...

און קליינע קינדער הערן זיך איין צו די רייד פון די גרויסע, און זיי בא־נעמען און פאַרשטייען שוין אַלץ. אייניקע וואָכן געטאָ־לעבן האָט זיי געמאַכט

פאַר גרויסע, דערוואַקסענע, מיט קלוגשאַפט און דערפארונג באַלאַדענע... קליינע קינדער. זיי שפּילן זיך ווידער, אָן אין זייערע קינדער־שפּילן בויען זיי „מאַ־לינעס" (באַהאַלטענישן) צום באהאלטן זיך פון די „נעמער", אָן פון בלעכלעך מיט שטעקלעך מיט דראָטן מאַכן זיי קונציקע אַראַפּלאַנען, געווער און באַמבעס אַוועקצוהרגענען היטלערן און געבלסן... און מיט דער גרעסטער קינדערשער ערנסטקייט שטייען זיי צו צו מיר, מיינע צוויי קינדערלעך, — דער אַכט־יאָריקער גדעון און דער זעקס־יאָריקער אברהם'עלע:

— פּאַ, פאַרוואָס זאָל מען טאַקע ניט טאָן אזוי? אַוועקהרגענען זיי, די פּאַר רשעים, וואָס הייסן, אז מ'זאָל אונדז שיסן, און דאַן... וועלן מיר אַרויסגיין פון געטאָ... מיר'ן פּאַרן אַהיים...

אַרעמע, אומשולדיקע יידישע קינדערלעך! ניטאָ מער פּאַר אייך קיין היים און קיין לעבן, נאָר... בעסער, אַז איר פאַרשטייט דאָך ניט אזוי גוט, ווי מיר, גרויסע.

צווישן אַן ערך פיר טויזנט יידן, וואָס זיינען אַוועק פון דווינסקער געטאָ אין די בלוטיקע טעג פון אויגוסט 1941, איז געווען אויך מיינער אַ נענטערער פּאַרוואַנדטער, אייגער פון די ברידער זעליקמאַן, — די גרויסע און רייכע גריווער יידישע געשלעכטער. זיין „בעל־הבית" האָט אים געבראַכט פון דאָרף צום געטאָ־טויער, און דאָ האָט שוין געווארט דער מלאך־המות.

רואיקע טעג אין געטאָ

און דווינסקער געטאָ־לעבן איז ווידער אַנגעגאַנגען נאָרמאַל און פּינצטערע, אזוי ווי עס האָט געדאַרפט זיין, מסתמא, אין יעדער געטאָ פון צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט. יאָ, נאָך די „אַקציעס" זיינען די געטאָ־איינוואוינער רייכער געווארן מיט בעטגעוואַנט, מלבושים, בעטן, טישן און אַנדערע בעבעכעס. אויך קיין ענגשאַפט איז שוין מער ניט געווען, מען האָט שוין געקאָנט לעבן „באַקוועמער". און ווידער האָט יעדער טאָג, יעדע שעה, געבראַכט נייע גזירות, נייע פּיין, שרעק און יסורים, אזוי אז די לעבן־געבליבענע אין שטענדיקע פּלאָגעניש און ביטערן קאַמף פּאַרן אייגענעם נאַקעטן לעבן, פּאַר אַנהאַלט פון דער אייגענער קערפּערלעכער עקזיסטענץ, האָבן ניט געקאָנט לאַנג און אָפן טרויערן און יאָ־מערן נאָך די אומגעקומענע.

דאָס אומגליק איז אַ צרת רבים, — ניטא פּאַר וועמען דאָס הארץ אויסצו־ריידן, ניטאָ ווער עס זאָל טרייסטן. דאָס איבערגעקערטע לעבן אין די געטאָס און קאַצעטן וויים ניט פון סענטימענטן, פון מיטלייד, פון טרייסט און... פון טרויער. דו מוזסט אַראָפשלינגען דיין טרויער און וויטיק, דו מוזסט עס טראָגן טיף אין זיך אין דיִ באַהאַלטענישן פון הארצן, און וויטער, ווי אַ וואַרטלאָזע

בהמה, מוזסטו גיין צו דער אַרבעט און פּלאָגעניש, און שווייגן־שווייגן, אוּן אפילו לאַכן און שמייכלען דאַרט, וואו עס ווילט זיך דיר ביטער ווינען אוּן קלאָגן. אזוי זיינען געווען די ניט־געשריבענע געזעצן פון געטאָ־לעבן, אוּן אזוי האָבן מיר זיך געמוזט פירן.

אוּן דאָס געטאָ־לעבן גייט ווייטער... אייניקע הונדערט יידן האָבן זיך „אייַנגעאַרדנט" אין דווינסק גופא, אין פאַרשיידענע מיליטעריש אוּן פּאָליציאישע אַרבעטס־אייַנהייטן. דאָס זיינען געווען מייסטנס שוסטער, שטעפּער, שניידער, שמידן, בלעכער, סטאָליער אוּן אַנדערע בעלי־מלאכות, ווי אויך סתם יידן, מענער אוּן פרויען, וואָס האָבן באַדינט די דייטשן. די דאָזיקע, אַזוי־גערופענע שטאָטישע יידן, האָבן זיך געריכטעט פון די גליקלעכע, ווייל דאָס אַרבעטן אויף אַ „שטענדיקער שטעלע" אין שטאָט האָט געגעבן כלומרשט חיונה אוּן אַ „פאַרזיכערונג פון טויט" סיי פאַר די אַרבעטער אוּן סיי פאַר זייערע משפּחה־אַנגעהעריקע. אזוי האָבן יידן געמיינט, נאָר ליידער, אויך דאָ זיינען זיי ביטער אַפּגענאַרט געוואָרן.

אזוי ווי איך בין געווען געשיקט אין טעכנישער ארבעט, בין איך נאָך אַ קורצער פּראָבע געוואָרן אַ מאַשיניסט אין דער וואולקאַניזאַציע־ווערקשטוב, וואָס האָט געהערט צו אַ מיליטערישער אייַנהייט. דער אַרבעט־פּלאַץ האָט זיך געראַכטן אייַנער פון די בעסטע און איז געווען באַוואוסט אין דווינסק אונטערן נאָמען „טאַנק־שטעלע" (האָט זיך לעצטנס געפונען אין דער געוועזענער יידישער קאָנפעקטן־און שאָקאָלאד־פאַבריק פון קאָפּילאָווסקי, אויף ווינקל פּאָסטאַלע און אָפּיצערסקע גאַסן). נאָך אַ צען־שעה'איקן אַרבעטס־טאָג פלעג איך גיין „אַהיים", דאָס הייסט, אין געטאָ, צוזאמען מיט אייניקע פון מיינע דווינסקער חברים, ווי באַבראָוו, פּרעסמאַן, יודעלסאָן, גאָרען, ווייַנשטיין, קאַץ, אָסינאָווסקי און אַנדערע. וועז איך האָב שוין ניט געהאָט צו וועמען צו גיין אין געטאָ, האָב איך זיך „ענדגילטיק באַזעצט" אין שטאָט, ביי דער אַרבעטס־אייַנהייט, אזוי ווי מיינע איבעריקע 20־25 מיט־חברים. נאָר אין די גליקלעכע טעג, וועז איך האָב נאָך געהאט פאַר וועמען צו זאָרגן אוּן מיר פלעגט זיך אייַנגעבן, קומענדיק פון שטאָט, מיטברענגען אין געטאָ ברויט, גרינסן, אַמאָל עטוואָס צוקער, פּוטער אוּן וואורשט, — די טעג פלעגן זיין ביי מיר די גליקלעכסטע אוּן צופרידנסטע.

די חדשים סעפּטעמבער אוּן אָקטאָבער זיינען געווען „רואיקע" אוּן פאַר־העלטנמעסיק זאָטע. מען פלעגט אפּט ארויסלאָזן פון געטאָ אין שטאָט אַריין כמעט אָן באַוואַכונג. מען האָט נאָר געמוזט שטרענג אָפּהיטן די געזעצן, ווי טראָגן אַנגעגייט (ניט צוגעשפּילעט) די געלע לאַטעס, גיין אינמיטן גאַס (ניט אויף די זייטגענג) אוּן ניט האָבן קיין מגע־ומשא מיט ניט־יידן. אויב ניט רעכענען, וואָס אייניקע יידן האָט מען דערשאָסן אוּן אייניקע פאַרפייניקט אין טורמע פאַר ניט אָפּהיטן די דערמאָנטע געזעצן, זיינען די צווויי מאָנאַטן פאַרביי רואיק.

נאָר אָט רוקט זיך אָן נאָוועמבער, און ווידער ווערט די געטאָ־לופט אָנגע־פילט מיט פאַרשיידענע קלאַנגען. פּויערים דערציילן, אַז מען גראָבט שוין ווידער גריבער. צווישן מאָל ווערט דאָס געטאָ באַזוכט פון דייטשע און לאטווישע „הויכע לייט", זיי באַקוקן אַלצדינג און ריידן געהיימניספול צווישן זיך. זיי רופן דעם „אָבער־יודע", זאָגן אים אָן עפּעס־וואָס, נאָר מיר, דער פּשוטער עולם, וויסן ניט וואָס. מען הויבט ווידער אָן ריידן ווענגן „נעמען", און די געטאָ־פּינצטערניש ווערט נאָך געדיכטער, און די פּנימער נאָך מער פאַרחושכט און פאַרגליווערט אין אויסגאַנגלאָזער הילפלאָזיקייט.

נאָר מען דאַרף ניט זיין אָזוי פּעסימיסטיש... אָט פאַרשפּרייטן זיך בעסערע און ליכטיקערע קלאַנגען. אין געטאָ קומען אַראָפּ אייניקע לאטווישע טעכניקער, אָן אינזשעניער. זיי מעסטן די געביידעס, קאַלקולירן, — און דעם זעלבן טאָג וויסן מען שוין, אַז אין געטאָ ווערט מען אַרײַנפירן עלעקטרישע ליכט, און צווייטנס, מען ווערט עפענען אַפּיציעל אַ יידישע פאָלקס־שול פאַר די געבליבענע קינדער. די דייטשן גיבן ליכט און בילדונג פאַר יידן! דאָס איז ניט נאָר גוט און פיין, נאָר עס איז דאָך אַ קלאָרער באַוויז, אַז מען רעכנט זיך יאָ מיט אונדז, אָז מען זאָרגט פאַר אונדז; און אויב אזוי, איז דאָך אַ סימן, אַז מען ווערט אונדז דאָ האַלטן, אַז מען ווערט אונדז לאָזן לעבן אין געטאָ... מען פירט דאָך אין ליכט פאַר אונדז!

הייסט עס, עס וואָלקנט זיך אויס. מען האָט געטריבן פון זיך די שווארצע מחשבות. עס איז טאַקע שלעכט, ביטער אין געטאָ, נאָר מען וויל לעבן, לעבן, לעבן...

ווייזט אויס, געטאָס און געטאָ־לעבן זיינען ניט קיין טאָג־טעגלעכע ענינים אינעם לעבן פון מענטשן. סיי די יידישע געטאָ־פירער, סיי די מאַסן האָבן נאָך ניט געהאַט גענוג פּראַקטיק צו באַגרייפן, ווי סיסטעמאַטיש און פּלאַנמעסיק עס ווערט געפירט די אויסראָטונג פון די יידן און ווי פאַלש, אָפּנאַרעריש און פאַר־פיפערעריש עס זיינען די צוזאָגן און מעטאָדן פון די נאַצישע מאָכט־האבער.

די „גרויסע אַקציע"

דעם זיבעטן נאָוועמבער 1941 האָט מען צעטיילט דווינסקער געטאָ אויף צוויי העלפּט, און צווישן ביידע טיילן פון לאַנגען געטאָ־הויף האָט מען אויפגע־שטעלט אַ מחיצה פון אַ שטעכלדראָט־צוים מיט אַ שמאָלן טירל דורכצוגיין.

דעם אַכטן נאָוועמבער האָט אַ דייטשער אָנפירער מיטן לאטווישן קאָמאַ־דאנט אוּן פאָליציסטן געמאַכט אַ רויקן און זאַכלעכן אָפּקלייב: די אַלטע טאַטעס און מאמעס, קינדער אָן עלטערן און גאַנצע משפּחות, וואָס קאָנען ניט באַווייזן, אז עמיצער פון זיי ארבעט, — זיי אלעמען האָט מען אריבערגעטריבן אין

קלענערן טייל פון געטאָ און הערמעטיש אָפגעשפּאַרט. ווי „שולדיק" און אי־בעריק אלטע טאטע־מאַמעס האָבן זיך דעם טאָג געפילט! ווי צעבראָכן קינדער זיינען געווען, וואָס האָבן געמוזט „אָפּגעבן" זייערע טאַטע־מאַמעס! עס איז געלונגען נאָר אייניקע עלטערע מענטשן צו ראַטעווען, באַהאַלטנדיק זיי אויף אַ גליקלעכן אופן אונטער די געפּעק אָדער אין אויסטריט־גרוב.

פון אַוונט האָט מען די געגנומענע ארויסגעפירט פון געטאָ. מער האָט מען זיי שוין ניט געזען.

דעם ניינטן נאָוועמבער 1941 אינדערפרי, נאָך אַ שלאָפלאָזער שווערער נאַכט, האָט אַ שוידערלעכער אומבאַשרייבלעכער געפיל ארומגענומען די גע־בליבענע געטאָ־יידן: — די געטאָ איז אַרומגערינגלט פון דייטשער און לאט־ווישער פּאָליציי! מען לאָזט קיינעם ניט ארויס, אפילו די „וויכטיקסטע" שטאָט־אַרבעטער! מען וועט היינט ווידער „נעמען", ווייל נעכטן איז ניט דערגרייכט געוואָרן די נויטיקע צאָל! — וואָס טוט מען? וואָס טוט מען?

עס האָט לאַנג ניט געדויערט און די לאטווישע פּאָליציסטן זיינען שוין ווי ווילדע חיות געלאָפן איבער אלע רוימען, געזוכט און גענישטערט אין יעדן ווינקעלע, געשלאָגן, צעממיתט וועמען נאָר געכאַפט אין אַ באַהאַלטעניש און אַלעמען ארויסגעיאָגט אויפן געטאָ־הויף. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע סאָר־טירונג, — מי לחיים, מי למות...

נאָך אַ פיל־שעה'דיקן אָפּקלייב האָט מען אונדז, די ארבעטער מיט די משפחות, דעם געטאָ־קאָמיטעט מיט די משפחות, מיטהעלפער און פראָטעקטירטע מקורבים און דעם גאַנצן מעדיצינישן פּערסאָנאַל מיט זייערע אָנגעהעריקע אָפּגעטיילט פון די איבעריקע, — פון די פאַרמשפּטע... אויף זיי איז שוין קיין האָפענונג ניט געווען. מען האָט זיי אָפּגעפירט אין דעם אָפּגעשפּאַרטן טייל פון געטאָ.

דאָן האָט מען אונדז, די ארבעטער, אָפּגעטיילט פון די משפחות און ווידער, נאָך אַ שטרענגער חקירה ודרישה, געשיקט אין שטאָט אריין צו דער ארבעט. און ווי גלייכצייטיק טראָגיש און קאָמיש עס קלינגט, אז מיר האָבן זיך געפילט „פּריווילעגירט און זיכער", בפרט אז אונדזערע משפחות זיינען געווען באַ־צייטנס באַזאָרגט מיט אזוי־גערופענע „רויטע שיינען", — ספּעציעלע רויטע צעטלען צום פאָרהיטן די פרויען און קינדער פון די מענער־אַרבעטער. אויך מיין פרוי און קינדער האָבן געהאַט אזוינע „לעבנס־צעטלען", און דעריבער האָבן מיר זיך גערעכנט צווישן די „זיכערע און גליקלעכע", וואָס גייען איבער אַן אייזערנעם בריק.

מיט אַ צעבראָכענעם געמיט האָב איך דעם טאָג אָפּמאַרשירט אין שטאָט אריין. עס איז מיר קיין זאַך ניט אייניגעגאַנגען, — ניט עסן, ניט אַרבעט, ניט אָפרו... מיר אלע האָבן זיך דעם טאָג קיין אָרט ניט געפונען. מען האָט געוואָלט וואָס גיכער דערלעבן דעם אָוונט, לויפן אין געטאָ און זען, וואָס טוט זיך דאָרט,

וואָס מאַכן די אייגענע. מיטאַמאָל, פּלוצלונג, האָט ווי אַן עלעקטרישער שטראָם דורכגעשניטן די מוחות. איינער פון אונדזערע דייטשע מייסטערס קומט פון געטאָ און דערציילט גלייכגילטיק:

— דאַכט זיך, מען האָט גענומען אויך די „רויטע שיינען"... עס האָבן אויס־געפעלט מענטשן צו דער נויטיקער צאָל... האָבן עס די „יודען־ווייבער" און „יודען־קינדער" געשריען! ווי די „שווינע" האָבן זיי געקוויטשעט, ווען מען האָט זיי געשלעפּט צו די לאַסט־אויטאָס...

איך געדענק ניט גענוי, וואָס מיט מיר איז דאַן פאָרגעקומען. ניט געקוקט אויף דער געפאַר פון טויט־שטראָף פאַר אזא פאַרברעכן, האָב איך מיט מיין נאָענטסטן חבר לייב באַבראָוו געוואָרפן די ארבעט אינמיטן (די איבעריקע האָבן מורא געהאַט צו גיין איצט אין געטאָ) און אין איין אָטעם אַוועקגעלאָפן אין געטאָ. קיינער שטערט אונדז ניט אריינצוקומען. אַ טויטע שטילקייט הערשט דאָרט. אויף דער פאַרבלוטיקטער ערד וואַלגערן זיך טויטע מענטשן. בלוט איז דורכ־געמישט מיטן פרישן נאַסן שניי. קליידונג, פעקלעך, בעטגעוואַנט אַנגעוואָרפן אויף יעדן טריט. מען זעט קיין מענטש ניט.

מיר לויפן אריין אין בלאָק, וואו מיינע און באַבראָווס משפחות האָבן גע־לעבט, מיר זוכן, מיר רופן, מיר נישטערן אין אלע ווינקעלעך, — קיינער איז ניטאָ. פון אַ פינצטערן ווינקעלע, פון אַ גרוב אונטערן דיל קריכט אַרויס אַ טויט־צעשראָקענער יינגל און זאָגט אונדז אָן די בשורה, — מ'האָט זיי אַלעמען צוגע־נומען, ניט פון הויף ,נאָר פון בלאָק... ער האָט אליין אלץ געהערט פון זיין גרוב, דאָ אונטערן דיל...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אַלץ שטאַרקער און האַרץ־רייסנדיקער איז געוואָרן דער יאָמער און גע־שרייען פון די צוריקגעקומענע מענטשן, וואָס האָבן זייערע נאָענטע ניט גע־פונען... ס'איז אריבער אַ יאָמער־נאַכט אין שאַרפן, שניידיקן ווייטיק, און אויף מאָרגן איז מען שוין ווידער, ווי טעמפּע שטומע בהמות, געטריבן געוואָרן צו דער זינלאָזער שקלאַפן־אַרבעט. און ווידער האָט מען געמוזט אָנקוקן די מערדער־אין פּנים, האָרעווען פאַר זיי און שמייכלען, ווען דאָס האַרץ ווערט צעפּלאַצט אויף שטיקער... נאָר דאָס האַרץ האָט ניט געפּלאַצט.

דערמיט האָט זיך אויך פאַר מיר אָפּגעשלאָסן אַ קאַפּיטל געטאָ־לעבן. מיין פערזענלעך לעבן האָט פאַרלאָרן פאַר מיר יעדן טעם, יעדן אינטערעס און ווערט. ניטאָ דער ליכטיקער געשטאַלט פון חווה'ן, ניטאָ דער שפּרודלדיקער גדעון, ניטאָ דער צאַרטער אברהמעלע, ניטאָ פאַר וועמען צו זאָרגן, פאַר וועמען צו לעבן, און — וואָס האָב איך נאָך צו טאָן אויף דער וועלט? וואָס האַלט מיך נאָך ביים לעבן? גאָרנישט... ס'איז דאָך שוין אַלץ, אַלץ פאַרלאָרן!... צו־וואָס נאָך לעבן אויף דער פינצטערער, מיט בלוט פאַרגאָסענער ערד?

אין די ערשטע שעה'ן און אויך שפּעטער, אין די ערשטע טעג, אין מאָ־מענטן פון האָפענונגסלאָזן וווייטאָק און יאוש, בין איך געווען נאָענט צו זעלבסט־מאָרד... זיך אַרויסווערפן פון בוידעם־פענצטער אויפן שטייגערנעם ברוק און — זאָל זיין אַלץ געענדיקט מיט דער רשעות'דיקער ערד... גיין צו די אייגענע, די אַוועקגעגאַנגענע נאָענטסטע און טייערסטע, זיין מיט זיי צוזאַמען... דאָס איז גאָרניט שווער, מ'דאַרף נאָר צוגיין צום פענצטער, עפענען, אַרויסקריכן און — — — געענדיקט מיט דער וועלט פון חיה־מענטש, מיט דער וועלט פון אומ־מענטשלעכע פאַרברעכנס און סופ'לאָזער פיין.

נאָר ביסלעכווייז האָבן אַנגעהויבן אַריינדרינגען אין מוח אויך אַנדערע גע־דאַנקען. פרייוויליק אַוועקגיין, פּחדנותדיק אַנטלויפן פון דער רשעותדיקער וועלט און אפילו קיין פינגער ניט צולייגן צו נעמען נקמה פון די האַרצלאָזע רשעים און פאַרברעכער, פון די קאַלטע און געווויסנלאָזע מאַסן־מערדער, פון די חיות אין מענטשלעכע געשטאַלטן?! און פריער צו שפּעטער, עס וועט דאָך קומען, עס מוז דאָך קומען די אויסגעבענקטע שעה פון נקמה, — אָט די הייליקע נקמה און בלוטיקע אָפרעכענונג, וואָס דאָס פריש־פאַרגאָסענע בלוט פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, און ברידער און שוועסטער, און פרויען און קינדער שרייט און מאָנט פון אונדז, פון די נאָך־לעבעדיקע!... נקמה! נקמה! — דאָס איז דאָך דער לעצטער געשריי, דער לעצטער קרעכץ, דער לעצטער אָטעם־צוג, מיט וואָס זיי, די געפאַלענע קרבנות, האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות! נקמה — דאָס איז דאָך דער הייליקער און אייביקער געבאָט און די צוואה פאַר אונדז, נאָך לעבעדיקע, פאַר די קומענדיקע דורות, און — — — ווי טאָר איך אליין אומ־ברענגען מיין לעבן, וואָס קאָן נאָך אפשר אַמאָל צונוץ־קומען, ווי מעג איך אַוועקגיין פון מיין הייליקן חוב צום אויסגעשאָכטענעם פאָלק, צו מיין מאַמע, צו מיינע פרוי און קינדער, צו מיינע ברידער?... ניין, איך טאָר עס ניט טאָן, איך טאָר ניט!

אזוי אומגעפער האָבן זיך געדרייט דאָן מיינע געדאַנקען און די געדאַנקען פון טויזנטער אנדערע אין דעם אויסגאַנגלאָזן קנויל פון וווייטאָק און טרויער נאָך די אומגעקומענע נאָענטע, פון יאוש און פון האָפענונג אויסצוגיסן דעם פלאָקערדיקן נקמה־געפיל אין פלאָקערדיקע נקמה־מעשים.

פון דאָן אָן, נאָכן אומקום פון מיין משפּחה, בין איך באַהערשט געוואָרן פון איין־אייניקן ברענענדיקן געדאַנק, מיט איין־אייניקן הויפט־ציל — אַנטלויפן, אַנטלויפן, אַנטלויפן! שוין ניטאָ קיין זאָך מער, קיין איין לעבעדיקער נאָענטער נפש, וואָס זאָל מיך, אזוי ווי ביז איצט, האַלטן צוגעבונדן צום אָרט, צו דער סביבה. איך בין שוין אַ „פרייער מענטש", אַן אייגצלנער און הפקרדיקער, אַן אָפּגעהאַקטער, אויסגעריסענער און אויסגעווארצלטער דאָרן, און — איך קאָן שוין גיין און לויפן און אַרומשלעפּן זיך אויף גאָטס באַראָט... ניטאָ מער פאַר

וועמען צו זאָרגן, ניטאָ מער צו וועמען צו טוליען זיך, — איך בין „פריי" פון אַלץ...

אַנטלויפן און עפּעס־וואָס אויפטאָן, ווי לאַנג דאָס לעבן האַלט נאָך אָן!...

און דאָס איז מיר שפּעטער־צו באַשערט געווען, — אַנטלויפן אין די וועלדער און הרגענען, שטעכן, שיסן און פאַרגיסן זייער טריפהנע חיהשע בלוט.

קרוב צו פינף טויזנט יידן פון דווינסקער געטאָ זיינען אוועק מיט דער אזוי־גערופענער גרויסער אַקציע פון 7טן, 8טן און 9טן נאָוועמבער, 1941.

●

קינדער־בלוט

לזכרון עולם מיינע נאָענטסטע און טייערסטע, — חוה, גדעון און אברהמיעלע, — אומגעקומענע דעם 9־טן נאָוועמבער 1941, אין דווינסקער געטאָ.

קינדער צוויי, ווי צוערטע בלומען,
וואַקסן לוסטיק, קינדיש־פיין.
איך און פרוי, — ס׳איז אונדזער לעבן
פול מיט גליק און זונענשיין.

קינדער שטיפן, לאַכן, טומלען...
גליקלעך שטראָלט נאָאיוועך בליק.
איך און פרוי, — ס׳איז אונדזער לעבן
פול מיט שטילן קינדער־גליק.

שנעל פאַרפלויגן, ווי דער פרילינג,
זיינען די באַגליקטע טעג.
ס׳האָט געפירט צום טיפן אָפּגרונט
גורלס אומבאַקאַנטער וועג.

עס איז מלחמה אויסגעבראָכן
ווי א בייזער שטורעם־ווינט.
עס האָט אונדז שונא ווילד געשאָכטן,
ניט געשוינט קיין פרוי, קיין קינד.

עס פליסט ווי וואסער בלוט פון קינדער...
קינדער-קערפער גאנצע בערג...
עס צאפלען קעפלעך, הענטלעך, פיסלעך
אין די גריבער, אויף דער ערד.

פיצל-קינדער הענגען, שרייען
אויף די רייען שטעכלדראט.
עס ליגן קינדער אויף די וועגן
טויט, האלב-טויט.. צו שאנד און שפאט.

קינדער אין דער לופט געוואַרפן
און געשאסן, ווי אין ציל.
בלוט פון קינדער און יסורים
איז געווען א לוסטיק שפיל.

יאמער, פיין און טויט-געשרייען...
ערד פון בלוט וועלט נאס און רויט.
אויגן וועלן אויסגעלאשן,
לעצטע קרעכצעם... און — דער טויט.

און צווישן טויזנטער קרבנות
אויך מיין פּרוי און קינדער צוויי.
„פּאַפּאַ" — שרייען זיי — „וואו בינסטו?
טאַטע, ראַטעוועט!... אוי וויי!"

עס קלאַגן קינדערשע נשמות,
זיי קאַנען גורל ניט פּאַרשטיין:
— אונדזער לעבן ניט דערלעבט איז!
— מיר... שוין טויט? !... נאָך יונג... נאָך קליין? !

— — — — — — — — — — — — — — —

...אויך מיין לעבן איז פּאַרלאָשן,
כאַטש איך אַטעם נאָך, איך רייד...
ניטאָ קיין מוטער און קיין קינדער, —
מער ניטאָ קיין ליכט, קיין פּרייד.

אַבער מיינט ניט, קינדער־מערדער,
עס וועט אַראָפגיין אַלץ אייך גוט!
דורות־לאַנג וועט איר נאָך צאָלן
פּאַר דאָס אומשולדיקע בלוט!

וויל דאָס בלוט פון קינדער, מוטערס
ברויזט און שרייט צום הימל־הויך;
און האָט מיט טויט־קללה פּאַרשאָלטן
אייך און אייער פּרוכט אין בויך!

וויל דאָס בלוט פון קינדער, מוטערס
רופן, מאָנען וועט אָן סוף,
ביז אויף אייך וועט קומען, בעסטיעס,
די נקמה, — האַרבסטע שטראָף!

איך, אין קאַנצלאַגערס, אין קייטן,
הילפלאָז בין, אָן כוח, אָן מוט...
— וועלט! דו מוזסט נקמה נעמען
פּאַר דעם ים פון קינדער־בלוט!

(געשריבן אין קאַנצענטראַציע־לאַגער פון דווינסק, 1942).

לכבוד דעם יום־טוב פון 1טן מאי

ניט מער ווי אַ טויזנט יידן זיינען נאָך דער גרויסער אַקציע איבערגעבליבן אין דווינסקער געטאָ און שטאָט צוזאַמען. אָפּגערייניקט די געטאָ פון די טויטע קערפּערס, בלוט און צעוואָרפענע בעבעכעס, איבערגעציילט און איבערראגיס־טרירט דאָס געבליבענע הייפל יידן, — און ווידער האָבן זיך געצויגן לאַנגע געטאָ־טעג אָן האָפנונג און אויסזיכט אויף עטוואָס בעסערס. נאָר פון ענגשאַפּט אין געטאָ איז שוין קיין זכר ניט געווען, פּלאַץ און „באַקוועמלעכקייט" איז שוין געווען איבער געבוג.

איך און אַנדערע שטאָטישע אַרבעטער זיינען שוין דאָן געווען „קאָזער־נירט", דאָס הייסט, באַזעצט אין שטאָט גופא, ביי די ארבעט־איינהייטן. אונדזער אַרבעט־גרופּע, די „גוט איינגעאָרדנטע" „טאַנק־שטעלע" איז דאָן באַשטאַנען פון א פינף־און־צוואנציק מענטשן, — כמעט אלע עלנטע אינזאַמע מענער, — געבליבענע אָפּגעהאַקטע, פּאַרטריקנטע דערנער פון צעשטערטע, אַמאָל בליענ־דיקע משפּחות. אזוי אַן ערך האָבן אויסגעזען אויך די איבעריקע, — אַ צענדליק ארבעט־איינהייטן מיט אַ פּאָר הונדערט יידן אין שטאָט גופא.

די געטאָ איז דערווייל געוואָרן הערמעטיש אָפּגעשלאָסן פון דער גאַנצער וועלט, — קיינער פון די געבליבענע יידן ניט אריין, ניט אַרויס. יעדער זייטיקער צופלוס פון שפּייז איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. חוץ־דעם וואָס די פּאַרבליבענע דאָרט אַכט־ניין הונדערט זיינען געווען באַלאַסטיקט מיט אומגעהויער שוועריקייט, אויסמאַטערנדיקער ארבעט, האָבן זיי שרעקלעך געהונגערט, זיינען שטענדיק געשלאָגן און טערעריזירט געוואָרן, און פּאָר פּאַרשיידענע „פּאַרברעכנס" האָט מען געשאָסן אָדער געהאַנגען. דאָך דורך שוועריקייט ארבעט האָט יעדערער נאָך געהאָפּט צו ראַטעווען זיין לעבן.

איך געדענק אייניקע טרויעריקע ביישפילן פון די דאָזיקע „רואיקע" געטאָ־טעג. די פרוי מייעראָוו, וואָס האָט זיך ביז איצט געראַטעוועט צוזאַמען מיט אירע פינף קליינע קינדער, איז דערשאָסן געוואָרן אינמיטן געטאָ פאָרן פרובירן בייטן אַ טישטוך אויף עטלעכע פונט מעל; ניט לאַנג האָט געדויערט, און אויך די פינף קינדערלעך זיינען ליקווידירט געוואָרן.

די פרוי געץ (געבאָרענע גיטעלסאָן) איז אויפגעהאַנגען געוואָרן אינמיטן געטאָ און איז געבליבן הענגען אויף דער תליה דריי טעג פאָרן גיין כלומרשט אָן א געלעך לאָטע. דאָס גרויזאַמסטע און נידערטראַכטיקסטע דערביי איז געווען דאָס צווינגען דעם יידישן פּאָליציי־עלטסטן פּאָסטערנאַק (גראָד אַן אָנשטענ־דיקער און ערלעכער מענטש, אַ קרעסלאָווער ייד) איר צו הענגען; וועג ער טוט עס ניט, האָט מען געדראָט אויפצוהענגען זיינע קליינע קינדערלעך פּאָר זיינע אויגן.

אַ יונגע מיידל, מאַשע שניידער, איז אויפגעהאַנגען געוואָרן אין געטאָ פאַרן אויסבאַהאלטן זיך און לעבן אויף „אַרישע" (ניט־יידישע) דאָקומענטן.

אזוינע פאַלן פון הענגען און שיסן, וואָס האָבן געדאַרפט אָנשרעקן און ענדגילטיק צעברעכן די לעצטע יידן אין געטאָ, וואָלט מען געקאָנט אָנצייכן צענדליקער. נאָר וואָס פאַר אַ ווערט האָבן געהאַט אינצלנע מענטשן־לעבנס, ווען דער גורל פון אלעמען איז שוין געווען געחתמעט?

לכבוד דעם „יידיש־קאָמוניסטישן" יום־טוב פון ערשטן מאי האָט מען צו־זאַמענגענומען די לעצטע „געטאָ־מאַהיקאַנער" צוזאַמען מיטן „אָבער־יודע" מישאָ מאָושענזאָן, זיין קאָמיטעט און אלע געטאָ־מיוחסים, אַריבערגעפירט זיי אין דווינסקער גרויסער טורמע, און פון דאָרט — מיטן אויסגעטראָטענעם וועג צו די דווינסקער מאַסן־קברים. די אכזריות און חיהשקייט ביים צוזאַמענ־נעמען די מענטשן איז דאָס מאָל געווען נאָך גרויזאַמער, ווי ביז איצט. קליינע קינדער, קראַנקע, באַהאַלטענע האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן מיט אויפרייס־קוילן, אויפגעשניטן די בייכער, אָדער געוואָרפן פון די פענצטער פון צווייטן שטאָק. די הרוגים זיינען געווען צעשליידערט ווער אָן אַ האַנט, ווער אָן אַ פוס, און מיט בלוט איז געווען פאַרגאָסן דער גאַנצער געטאָ־שטח. די גע־בליבענע עטלעכע צענדליק יידן, ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט פון זייערע אַרבעט־פלעצער, האָבן געמוזט תיכף צונויפנעמען די רעשטלעך פון זייער בלוט און פלייש און זויבער מאַכן די געטאָ.

אזוי אָרום איז דעם ערשטן מאי 1942 ליקווידירט געוואָרן דווינסקער געטאָ אין דעם אַלטן דווינסקער „קרעפאָסט" אויף דער גריוואָר זייט פון דווינע. אויס־געוואקסן אויף דעם אָרט איז נאָך איינער פון די פיל גרויסע יידישע בית־עולמס.

אין דער צייט, און נאָך פריער, נאָך דער „גרויסער אַקציע", איז געלונגען עטלעכע צענדליק דווינסקער יידן, וואָס האָבן געהאַט נענטערע פאַרבינדונגען מיט באַקאנטע דאָרפישע פויערים, צו אָנטלויפן קיין בראָסלאָוו, — אַ שטאָט אין ווייסרוסלאנד, עטלעכע־און־פערציק קילאָמעטער פון דווינסק. פון די פויערים און פון אריבערגעבראַכטע בריוולעך פון די אָנטלאָפענע האָבן מיר זיך אָנגע־הערט, אַז דאָרט, אין בראָסלאָוו און ארומיקע שטעטלעך, איז אַ גן־עדן — ניטאָ דאָרט קיין געטאָס, יידן זיצן אין זייערע הייזער, גייען ארום האַלב־פריי, זיי דאַרפן נאָר טראָגן געלע לאַטעס און זיך האַלטן אָפגעזונדערט פון אַנדערע.

מיר האָבן געהערט און ניט געקאָנט גלויבן, אַז ס'קאָן נאָך זיין אזא גליקלעך לעבן פאַר יידן. הונדערטער פון אונדז, און אַנדערע מיט זייערע גאַנצע משפחות, האָבן זיך געקליבן צו אָנטלויפן קיין בראָסלאוו. מ'האָט געדארפט האָבן אַ סך געלט און ווערטזאַכן צו באצאָלן די פויערים פארן פירן; די גאַנצע אונטער־נעמונג מיטן איבערגעבן זיך פולשטענדיק אין די הענט פון די באַגלייטער איז געווען גענוג געוואָגט און ריזיקאַליש. און דאָ האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז אייניקע

פון די באַגלייטער האָבן „פּאַרקויפט" די יידן, דאָס הייסט, איבערגעלאָזן זיי אויף הפקר אָדער איבערגעגעבן צו די דייטשן. דאָך האָט עס מיך און מיין חבר באָבראָוו ניט אָפּגעשטעלט. מיר האָבן שוין געהאַט אָפּגערעדט מיט אַ פּויער און זיינען געווען גרייט צו לויפן קיין בראַסלאוו.

מיטאַמאָל האָבן זיך געגנומען פּאַרשפּרייטן שרעקלעכע קלאַנגען, אַז מ'האָט אויסגעקוילעט אַלע בראסלאווער יידן און אויך די יידן פון צענדליקער אַרומיקע שטעטלעך. דערנאָך האָבן זיך די ידיעות באַשטעטיקט, — אָנהויב יוני 1942 האָט מען אין בראסלאוו אויסגעהרגעט קרוב צו צוויי טויזנט יידן, — דאָרטיקע צוזאַמען מיט די אָנגעלאָפענע פון ווילנע, דווינסק און אַנדערע ערטער. ווייזט אויס, אלע אַנטלאָפענע פון דווינסק זיינען דאָרט אומגעקומען; איך האָב ניט געהערט, אַז ווער פון זיי זאָל זיין לעבן געבליבן.

מיר, די געבליבענע אין דווינסק, האָבן שוין פּאַרשפּאָרט צו לויפן קיין בראַסלאָוו, — דער זעלבער בלוטיקער טויט האָט שוין מאַרשירט אויך דאָרטן.

„נאכל ונשתה, כי מחר נמות"

נאָך דער געטאָ־ליקווידאַציע זיינען געבליבן אין דווינסק 430 יידן, — מענער, פרויען און אַ פּאָר צענדליק קינדער. פון זיי האָבן 180 געלעבט אין שטאָט דווינסק גופא, אין אַ צענדליק מיליטעריש אַרבעט־אייגהייטן, און 250 — אין ציטאַדעל (פעסטונג) אויף דער דווינסקער זייט פון דווינע. דאָרט זיינען געבליבן אַרבעטן אייניקע צענדליק בעלי־מלאכות, און די איבעריקע — ביים סאָרטירן, רייניקן און פּאַרריכטן אלטע מיליטעריש קליידונג און שוכוואָרג, וואָס איז ווידער פּאַרוועגדעט געוואָרן פּאָר דער דייטשער אַרמיי. אזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז דעם 28טן אָקטאָבער 1943.

פון קיין הונגער האָט מען אין דעם פּעריאָד ניט געוואוסט. פּאַרקערט, מען פלעגט ווידער קומען אין אָפּטער באַרירונג מיט דער קריסטלעכער באַפעל־קערונג, מען האָט געביטן פּאַרשיידענע זאַכן אויף עסנוואָרג, געהאַנדלט צווישן זיך, אזוי אז קיין עסן האָט דאָן קיינעם ניט געפעלט. עס זיינען אויפגעקומען נייע „גבירים" און „גרויס־העגדלער", וואָס האָבן געפירט אַ גאָר „ברייטן לעבן" מיט אומגעלומפּערטע פרעסעריי און שיכרות, קאָרטן־שפּיל, זינלאָזע „בעלער" און הוליאַנקעס. מייסטנס זיינען עס געווען מענטשן כאָטש פון נאַטור ניט קיין שלעכטע, נאָר פּרינציפּלאָזע, מיט אומגעצוימטע אינסטינקטן און מיט נידעריקע נייגונגען און באַנעמונגען, וואָס אַלץ צוזאַמען שאָפט דעם באָגריף אונטערוועלט־מענטש. אזוינע מענטשן זיינען דעם לעצטן יאָר געווען מייסטנס די דעה־זאָגער, טאָן־געבער און „פּרנסים" פון דעם לעצטן הייפּעלע יידן אין דווינסק. דער תנ"כ'ישער „נאכל ונשתה, כי מחר נמות" (לאָמיר עסן און

טרינקען, ווייל מאַרגן קאָנען מיר שטאַרבן) איז געבליבן זייער אייניציקער אָנ־האַלט אין לבען.

איך פלעג אָפט טראַכטן און אויך דיסקוטירן מיט איניקע פון מיינע נאָענ־טערע חברים וועגן דעם, ווי קומט ביי מענטשן אזא משונהדיקער דראַנג צו כלומרשטיקער מאכט, אזא בלינדקייט, עגאָאיסטישע האַנדלונגען, יושרלאָזיקייט און אָפטמאָל אומגאַברענעצטע חיהשקייט, אין דער צייט וועו דער טויט שוועבט אין דער לופטן איבער אלעמען צוגלייך? איך פלעג שטוינען און ניט קאָנען באַגרייפן, ווי אזוי קאָן אייגיין אין אזא חושכדיקן טראַגישן לעבן צו יאָגן זיך נאָך נידעריקסטע בהמהשע פאַרגעניגענס, נאָך ליבעס, מסחרים „„גבירות", כבוד, נאָך שמאַקעווען זיך מיט פרעסעריין און פעטערע ביסנס און בכלל צו פאַר־געסן וואו מען האַלט אויף דער וועלט, אין דער צייט וועו מען ליגט געפאַנגען אין נעץ, פאַרשקלאַפט און פאַרשפאַרט אונטער שלעסער און ריגלען, און דער חלף הענגט אָנגעגרייט איבער יעדערנס האַלדז? איך קאָן עס נאָך היינט ניט באַגרייפן. ווייזט אויס, דער צעפוילטער באָדן און אומנאַרמאַל לעבן פון געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָבן געגעבן די בעסטע דערנערונג־שטאָפן פאַר די נידעריקסטע און פינצערסטע מענטשלעכע אינסטינקטן און האָבן אַרויסגע־רוקט צו דער אויבערפלאַך דאָס שמוציקסטע פון דער מענטשלעכער נשמה. אין אזא איבערגעקערטן לעבן זיינען די פסולת און אָפּפאַל געוואָרן די אויבערשטע פון שטויסל.

וואָס פאַר אַ קאָמפּלעקס פון פסיכאָלאָגישע מאָמענטן האָט געווירקט און גע־פירט צו דעם? די וויסנשאַפט, די קענער פון דער מענטשלעכער נשמה וועלן נאָך האָבן אַ ברייטן געביט צו פאָרשן און צו זאָגן זייער אויפקלערנדיקן וואָרט וועגן דעם.

אזא „גוט לעבן" אין דווינסק, ניט רעכענענדיק אייניקע דערשיסונגען, אייג־שפאַרן און מאַטערן אין טורמע, זוכענישן (ראַציעס) מיט טרוקענע און נאַסע קלעפ פאַר פאַרשיידענע חטאים, — אזא לעבן האָט אָנגעהאַלטן ביז די ערשטע וואָכן פון אָקטאָבער 1943. דאָן האָבן זיך ווידער געגומען פאַרשפרייטן פאַר־שיידענע נערווירנדיקע קלאַנגען, און דער עולם איז געוואָרן וואָס ווייטער אַלץ אומרואיקער. די רוסישע אַרמייען האָבן זיך אַלץ מער דערנענטערט צו דווינסק, און דאָס האָט געדאַרפט חתמענען דעם גורל פון דעם ביסל יידן, — ליקווידאַציע. דאָס מיינט, ענדגילטיקע פאַרניכטונג, דער טויט.

אַ טייל יידן האָבן זיך באַצייטנס באַזאָרגט מיט מאַרפיום אָדער אַנדערע סם צו באַגיין זעלבסטמאָרד, און א טייל, מייסטנס פון די יינגערע און מער־געוואָגטע, האָבן זיך געגרייט צו אַנטלויפן, מיט דער האָפנונג זיך אויסצובאַהאַלטן אָדער זיך אָנשליסן צו אַ פאַרטיזאַנער־גרופּע. כאָטש ארומיקע פויערים האָבן דערציילט וועגן אזוינע פארטיזאנער־גרופּעס, וואָס זאָלן האָבן אפערירט אין די

וועלדער זעכציק־אַכציק קילאָמעטער פון דווינסק, האָט מען דאָך ניט געהאַט קיין צוטרוי צו די קלאַנגען און מען האָט זיך געשראָקן פאַר פּראָוואָקאַציעס. פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג האָט מען אויף קיין הילף און קיין מיט־אַרבעט ניט געקאָנט האָפן, נאָר פאַרקערט — אויף מסירות, פאַרפאָלגונגען, אויף גזילה און רציחה.

אין דער צייט האָט פאַסירט אַ פאַל, אז אייניקע יידישע יינגלעך און מיידלעך צוזאַמען מיט רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס האָבן אויך געלעבט און געאַר־בעט אין ציטאַדעל, זיינען געווען אַנטלאָפן, כדי זיך צוזאַמענצוקומען מיט פּאַרטיזאַנער. דער סוף איז אָבער געווען, אז די רוסן האָבן אָפּגענאַרט, זיי האָבן אויסגעטאָן נאַקעט און אלץ צוגענומען פון די יידישע חברה, און די לעצטע זיינען צום סוף אריינגעפאַלן אין די הענט פון די דייטשן און זיינען דערשאָסן געוואָרן. דער פאַל האָט נאָך מער פאַרשטארקט דעם חשד פאַר פּראָוואָקאַציעס און מסירות.

קיין גוט אָרגאַניזירטע פּאַרטיזאַנישע באוועגונג איז צווישן די יידן און אין דווינסק בכלל ניט געווען. די יידן זיינען געווען איזאָלירט און בוכשטעבלעך אָפּגעשניטן פון אנדערע יידישע קיבוצים, עס זיינען ניט געווען קיין אייגענע וואָגיקע, ביישפּיל־געבנדיקע אָנפירער. דאָך, ווען עס האָבן זיך דערנענטערט די אומרואיקע טעג, זיינען אייניקע צענדליק יונגע לייט אַנטלאָפן. אייניקע פון זיי האָט מען געכאַפּט, און זיי האָבן גלייך באַצאָלט מיט זייערע לעבנס. די איבעריקע זיינען צום סוף געקומען אין קאָנטאַקט מיט רוסישע פּאַרטיזאַנער־גרופּעס און געקעמפט צוזאַמען מיט זיי. דער העלדישסטער פון זיי איז געווען רואווקע פעלדמאַן, אַ געזונטער און פשוטער „יונג מיט ביינער", וואָס איז צו־זאמען מיט נאָך אייניקע זיינע חברים שוין אין 1942 אַנטלאָפן פון דווינסק, געלעבט אין די וועלדער און צום סוף זיך געטראָפן מיט רוסישע פּאַרטיזאַנער און געקעמפט אין זייערע רייען. מעגלעך, אז ער איז אומגעקומען אין קאַמף אָדער געבליבן אין דער רוסישער ארמיי, — אין דווינסק איז ער ניט צוריק־געקומען.

פון די דווינסקער אַקטיוע פּאַרטיזאַנער, וואָס זיינען געבליבן לעבן, האָב איך דערנאָך געטראָפן: עלקע געווער, חיימקע גאָרדאָן, יעקב איזראָעליט און יצחק פּאַכטער; וועגן אַנדערע לעבן־געבליבענע האָט מען ניט געהערט.

די ענדגילטיקע יידן־ליקווידאַציע

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון די לעצטע יידן אין דווינסק און אומגעגנט איז פאַרגעקומען דעם 28טן אָקטאָבער 1943. דאָן זיינען שוין געווען ניט מער ווי 400 (פיר הונדערט!) יידן אין שטאָט און ציטאַדעל, — דאָס לעצטע ביסל אַרעמקייט.

דעם 28טן אָקטאָבער גאַנץ אינדערפרי, נאָך אין דער פינצטערניש, זיינען אלע ארבעט־שטעלן און וואוין־ערטער פון די יידן פּלוצלונג ארומגערינגלט און אָפּגעשניטן געוואָרן דורך די בלוטיקע לאטווישע פּאָליציילויט. מען האָט באַ־פעלן אלעמען מיטצונעמען די נויטווענדיקסטע זאַכן און זיך פּאַרטיק מאַכן צום גיין.

אַ מוראדיקע בהלה איז אלעמען באַפאַלן. קיינער האָט זיך אַנדערש ניט פּאַרגעשטעלט, אז מען פירט אלעמען צום טויט, צו די אַנגעגרייטע גריבער. און כאָטש קיין אַרגאַניזירטער ווידערשטאַנד איז ניט פּאַרגעקומען (און האָט ניט גע־קאָנט פּאַרקומען אין די קלייַנע צעוואָרפענע גרופּקעס), האָבן דאָך די מענטשן אויף פּאַרשיידענע אופנים רעאַגירט אויף די פּערספּעקטיוון פון לעצטן וועג. אין ציטאַדעל האָט זיך דאַן אָפּגעשפּילט אַ גרויסע פיל־פּאַרביקע טראַגעדיע, פון וועלכער איך גיב דאָ איבער אייניקע בילדער.

די מוטיקערע יוגנטלעכע זיינען געווען באַוואָפנט מיט רעוואלווערן, און זיי האָבן געפּרואווט שטעלן אַ ווידערשטאַנד און אנטלויפן. אייניקע פון זיי האָט זיך טאַקע איינגעגעבן זיך צו ראַטעווען, נאָר די איבעריקע האָט מען גע־כאַפּט און אויפן אָרט דערשאָסן אָדער צעשלאָגן ביז טויט. מיט אַ העלדישן טויט זיינען פון די ערשטע געפאַלן די יונגע לייט: יודל מוניץ, דוד בלייער און דוד וועקסלער (דער לעצטער פון פּאָנעוועזש, ליטע) און נאָך אייניקע, וועמענס נעמען איך געדענק שוין ניט. דערביי האָבן זיי פּאַרוואונדעט אייניקע פון די פּאָליציסטן און, ווי מ'האָט נאָכדעם דערציילט, פיר פון זיי אויף טויט. די צערייצטע „עס. עס.“־לייט און די לאטווישע פּאָליציסטן האָבן דערווייל איבער־געקערט יעדן ווינקעלע אין ציטאַדעל, ארויסגעשלעפּט די באַהאַלטענע און זיי, צעבלוטיקטע און צעממיטע, אריינגעוואָרפן צווישן די איבעריקע אויפן הויף.

גלייכצייטיק האָבן זיך אָפּגעשפּילט שוידערלעכע סצענעס ביים באַגיין זעלבסטמאָרד אָדער מאָרד פון די נאָענטע מיט זעלבסטמאָרד צוזאַמען. אין קלעם פון יאוש און אויסגאַנגלאָזיקייט האָבן זיך צענדליקער מענטשן דערשאָסן, פּאַרסמט אָדער געהאַנגען, געפּינענדיק דאָס פּאַר דעם בעסטן אויסוועג.

דאָקטאָר הירש גאָלדמאַן האָט געמאַכט אייניקע פּריצונגען פון גרויסע דאָזעס מאָרפיום צו אייניקע מענטשן, לויט זייער פּאַרלאַנג, און צולעצט געטאָן דאָס זעלבע מיט זיין אייגנציקער שוועסטער און מיט זיך אליין. ווי לעבעדיק פּאַר־גליווערט האָבן זיי אויסגעזען, ליגנדיק טויט אויף די בעטן.

דער קצב בנציון סאָפּיר האָט פּאַרסמט זיין פּרוי און זיבן־יאָריקן קינד, און דערנאָך, זעענדיק ווי זיי מאַטערן זיך, האָט ער די פּרוי פּאַרענדיקט מיט אַ קויל און דאָס קינד דערוואָרגן מיט זיין אייגענער פּאָטערלעכער האַנט. ער אליין איז געווען אַראָפּ פון זינען, איז נאָך געבליבן לעבן אַ געוויסע צייט, נאָר איך ווייס ניט, וואָס מיט אים האָט ווייטער פּאַסירט.

בענצל קאַץ האָט דערשאָסן זיין אייגענע מוטער, די אינציק געבליבענע פון דער גאַנצער משפחה, און אליין זיך געלאָזט אויף גאָטס באַראָט צו די ארומיקע וועלדער. וועגן זיין ווייטערדיקן גורל איז ניט באקאנט.

אָפּעסקין און נאָך איניקע האָבן זיך אויפגעהאַנגען אין דעם מאָענט, ווען מען איז זיי געקומען נעמען. אַנדערע האָט מען נאָך אראָפּגענומען פון די שטריק, אָפּגעמינטערט און געבראַכט צו די איבעריקע אויפן הויף.

די אלע צוזאַמענגענומענע יידן פון ציטאַדעל, פון די שטאָטישע אַרבעטס־אינהייטן און פון דער שטאָטישער „קליין־געטא" (אָן אָפּגעשלאָסענער, איזאָ־לירטער הויף אויפן ווינקל פּאָסטאָיאלער און ריגער גאַסן, וואו מען האָט גע־האַלטן אַ הונדערט יידן), — די אלע יידן האָט מען אונטער אַ שטאַרקער שמירה געבראַכט צו דער פראַכט־אייזנבאַן־סטאַנציע און דאָרט פאַרלאָדן אין וואַגאָנעס צו אָפּטראַנספּאָרטירונג. אין דער לעצטער מינוט זיינען אייניקע יידן אָנט־לאָפן און פאַרשוואונדן געווארן, אונטערקויפּנדיק די לאטווישע, זייערע באַקאַנטע שמירה־לייט.

אויף אַזאַ אופן, נאָכן אָפּפאָר פון דעם לעצטן יידן־טראַנספּאָרט, איז דווינסק געבליבן ריין פון יידן, אָדער לויטן דייטשן נוסח „יודען־פריי", ניט רעכענענדיק אַ פאָר צענדליק באַהאַלטענע און אַ פאָר צענדליק בעלי־מלאכות, איבערגעלאָ־זענע אין דירעקטער רשות פון געסטאַפּאָ. און דאָך ניט אלע דווינסקער און ארומיקע יידן האָט מען אויסגעראָט, ניט אַלע ביז צום לעצטן, ווי די דייטשן מיט זייערע לאטווישע טרייע מיטהעלפער האָבן זיך געהאָט פאַרמאָסטן.

וועגן די לעבן־געבליבענע דווינסקער געטא־יידן און די צוריקגעקערטע פון רוסלאַנד וועל איך נאָך דערציילן שפּעטער, אין די לעצטע קאַפּיטלען.

פראַכט־וואַגאָנעס מיט מתים

וואוהין האָט מען טראַנספּאָרטירט די לעצטע יידן פון דווינסק?

קיינער פון אונדז האָט וועגן דעם צוערשט ניט געוואוסט, אפילו ניט די לאטווישע באַגלייטער און באַוואַכונג־לייט. — צום טויט, צו די קרעמאַטאָריעס, — דאָס איז געווען זייער פשוטער ענטפער. ענג־צוזאַמענגעפּרעסט אין פראַכט־וואַגאָנעס, אָן עסן און טרינקען, פאַרהאַקט און פאַרדראָטעוועט די טירן און פענצטער, — אזוי האָט מען אונדז געהאַלטן און געפירט דריי טעג און נעכט, און נאָך אַ צענדליק מענטשן אָדער מערער האָבן געענדיקט מיט זעלבסטמאָרד.

אייניקע האָבן זיך געסמט, אויסטרינקנדיק פלעשלעך מאָרפיום, און האָבן זיך נאָכדעם שעה'ן־לאַנג געמאַטערט, שרעקלעך ברומענדיק און וואַרפנדיק זיך מיט שוים אויף די ליפן. זעענדיק אז דאָס מאָרפיום ווירקט שוואַך, האָבן זיך

אַנדערע געסמט און געהאַנגען צוזאַמען. אין אונדזער וואַגאַן האָבן זיך דריי געהאַנגען כמעט פאר אלעמענס אויגן, דערביי האָט אַ געוויסער סיאָמאַ פייגין, אַ לעב־יונג, אַ„גוטער ברודער", וואָס האָט ליב געהאַט אַ שטארקן טרונק, זיך צוערשט אַנגעטרונקען מיט ברען־ספּירט און דערנאָך זיך געהאַנגען, בלייבט דיק האַלב שטיין אויף די קני. ווי אַ באַגומענער האָט ער געברומט, בעטנדיק זיינע פריינט, אז זיי זאָלן אים העלפן פאַרענדיקן זיין לעבן. און זיי האָבן אים טאַקע געהאָלפן און אויפגעהאַנגען, ווי עס דאַרף צו זיין... עס זיינען ניטאָ קיין ווערטער איבערצוגעבן, ווי די סצענעס האָבן געווירקט אויפן געמיט פון די איבעריקע, צוזאַמענגעפּרעסטע אין זעלבן וואַגאַן.

ווי באַגרייפט מען בכלל אַזאַ צושטאַנד, איבערלעבונגען און אינערלעכן געראַנגל פון געזונטע און לעבנסלוסטיקע מענטשן, וואָס מען פירט פאַרשפּאַרטע אין ענגע וואַגאָנעס צום טויט, בוכשטעבליך ווי בהמות צום שלאַכט־הויז? קאָן מען באַנעמען און איבערגעבן מיט מענטשלעכע רייד אזא אומבאַהאָלפנקייט און אויסזיכטלאָזיקייט פון לעבעדיקע מענטשן? אויך מיר, די „פראַווינציעלע" דווינסקער, האָבן שוין דאָן זיך געהאַט פיל אַנגעהערט וועגן פאַרשיידענע קרע־מאַטאָריעס, מאַדערנע גאַז־קאַמערס און קאַלך־אויוונס אין פוילן און דייטש־לאַנד, און מיר האָבן שוין דאָן באַגריפן, אז אלע יידן, אָן אויסנאַם, ווערן גע־פירט צו ענדגילטיקער ליקווידאַציע, צו פאַרניכטונג, אויסראָטונג. הייסט עס, אַז מיר זיינען שוין פון די „לעצטע יידן", וואָס ווערן געפירט אויפן זעלבן וועג...

אונטערן איינדרוק פון אזוינע שוידערלעכע סצענעס און טרויעריקע, אָפּגע־ריסענע געדאַנקען האָבן זיך דאָן ביי מיר אויספּאַרמירט אין מוח אַ מין געזעגע־נונגס־ווערטער, געווענדעט צו זיך אליין און צו דעם לעבן־געבליבענעם „לעצטן יידן" אויף דער ערד. איך האָב שפּעטער די ווערטער פאַרצייכנט אויף אַ פאַ־פּיר, און עס האָט זיך באַקומען אַ מין „ליד" מיטן נאָמען „אונדזער צוואה", אָדער „די צוואה פון דורות".

ווי טרויעריק און פאַרצווייפלט אונדזער לאַגע אין די פאַרשפּאַרטע וואַגא־נעס איז ניט געווען, האָבן מערערע פון אונדז נאָך ניט אָפּגעגעבן דעם געדאַנק ארויסצורייסן זיך פון די וואַגאָנעס און זיך ראַטעווען. כאָטש אין דער טיפסטער טיפעניש פון דער נשמה האָב איך געפילט, אז מען פירט אונדז נאָך ניט אויפן לעצטן וועג און עס וועלן זיך נאָך מאַכן „בעסערע" געלעגנהייטן צום לויפן, האָב איך זיך דאָך צוזאַמענגערעדט מיט מיין נאָענטסטן חבר — לייב באַבראָוו, און נאָך אייניקע, מער געוואָגטע און פאַרביסענע, און מיר האָבן זיך גענומען אויפּברעכן די וואַגאָן־פענצטערלעך, אַראָפּרייסן די שטעכל־דראָטן און זיך גע־גרייט דורכצוקריכן און אַראָפּשפּרינגען פון לויפּנדיקן באַן. אמת, אין אונדזער וואַגאָן איז עס ניט געלונגען; די „עס. עס."־לייט האָבן עס באַמערקט, געגומען

שיסן און צוויי פון אונדז פאַרוואונדעט אין די הענט, נאָר אין אַן אַנדער וואַגאָן האָט זיך עס יאָ אייגנגעגעבן. אייניקע יידן זייגען דורכגעקראָכן דורך אַ פענצטערל און געשפרונגען פון באָן, אין מיטן גאַנג.

כאָטש טרויעריק און פינצטער איז געווען דער וועג, נאָר ווי מיר וועלן זען וווייטער, איז עס נאָך ניט געווען דער לעצטער וועג... נאָך באַשערט געווען דאָס מאָל צו בלייבן לעבן.

די צוואה פון דורות

צי וויסטו, ייד? וואו בלוט שרייט פון די גריבער,
פון מאַסן־גריבער, קברים לאַנג און ברייט,
דאָרט טויט־געפאַלן זיינען דיינע ברידער,
דאָרט ליגן טאַטע־מאַמע דיינע טויט!
צי וויסטו, ייד? וואו ס'בלאָנדזשען נאָך נשמות
פאַרפייניקטע פון מוטער, פאָטער, קינד,
דאָרט שרייען הימלען און די ערד: נקמה!
נקמה פאַר די שוידערהאַפטע זינד!

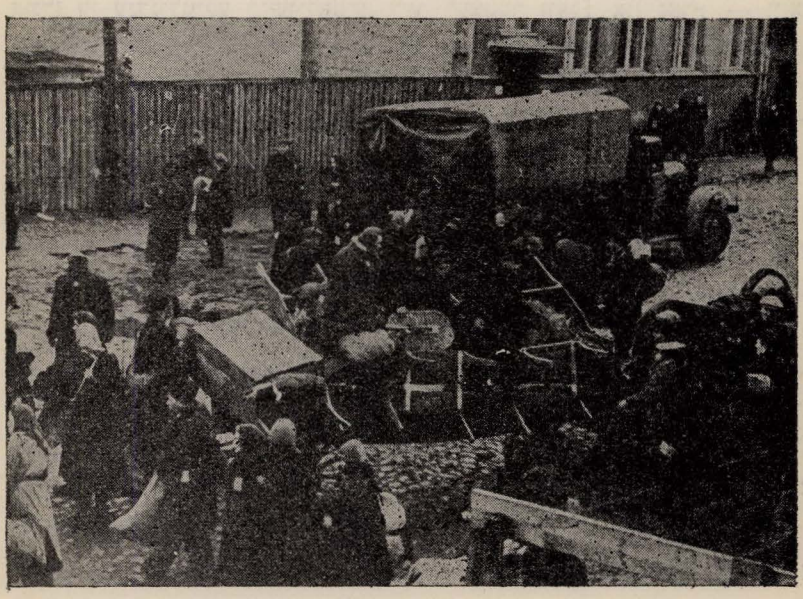
אויב איך פון מערדער־האַנט אַ טויט־פאַרלעצטער
וועל פאַלן היינט צי מאָרגן אויף דער ערד,
און דו וועסט זיין דער ייד, וואָס איז דער לעצטער
פון אַלע יידן אויף דער וועלט,
זאָלסטו די טויט־קללה פון אונדז, מיליאָנען,
ווי גיפט צעזייען איבער פאָלק און לאַנד
און בלוט־נקמה אויף די מערדער מאָנען
און אָנצינדן אויף וועלט נקמה־בראַנד.

אויב איך וועל טויט צי היינט צי מאָרגן פאַלן,
און דו וועסט זיין אויף ערד דער לעצטער ייד,
זאָלסטו דער פאָטער זיין פון נייע שטאַמען,
פון זיי דער פלאַנצער זיין, דער בויער און דער שמיד.

און כוחות זאָלסטו און ס גייסט ס ריינעם
פֿאַרפלאַנצן אין דעם פֿאָלק, וואָס אייביק לעבט,
אויף צו להכעיס זיי — די היטלער, שונאים,
וואָס אונדז פֿאַרניכטן האָבן זיי געשטרעבט.

און אויב מיין גוף וועט זיין שוין טויט, געשטאָרבן,
זאָל גייסט מיין אייביקער באַלויכטן העל
דעם וועג פֿאַר פֿרישע דורות, פֿאַר דעם מאָרגן,
וואָס גייט, וואָס קומט, וואָס שטייט שוין ביי דעם שוועל
פון נייעם לעבן, וואָס מיר מוזן בויען,
כדי שטאַרק צו זיין און גלייך צו יעדן פֿאָלק!
מוזסט האָבן, ייד, דיין לאַנד, ווי אַלע גויים,
דיין הימ און ערד, אנשטאָט דעם וואַנדערשטאָק!

(פֿאַרענדיקט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער פּאָפּעראַלן, 1943).

אַן „אַקציע" הויבט זיך אָן... יידן וערן אויפגעלאדן אויף לאַסט־אויטאָס (טראָקס) כלומרשט געפֿירט צו ווערן אויף אַרבעט. נאָר — דאָס איז אָפּנאַרעריי, דאָס איז דער אָנהויב פון „לעצטן וועג"... (פּאָטאָ: ג. קאָדיש, קאָוונער געטאָ, 1943).

קאַפּיטל 4.

אַ טראַנספּאָרט פון „לעצטע יידן"

נאָך ניט דער לעצטער וועג — מ'לעבט נאָך..

דריי טעג און דריי נעכט, אָן עסן און טרינקען, האָט מען אונדז געהאַלטען פאַרשפּאַרט אין ענגע האַלב־פינצטערע פראַכט־וואַגאָנעס און וועט וויסן וואוהין געפירט אונדז, — דעם טראַנספּאָרט פון די לעצטע יידן פון דווינסק. טויט־אויסגעמאַטערטע פון אַזאַ לאַנגער שלעפּעניש און אויסגעשעפּטע גייסטיק און פיזיש פון די אַלע לעצטע איבערלעבונגען און פון די שוידערהאַפטע זעלבסט־מאָרד־סצענעס אין די וואַגאָנעס, זיינען מיר סוף־כל־סוף אָנגעקומען קיין ריגע. יאָ, ס'איז ריגע דאַכט זיך. אָט זעט מען דאָך אויפשריפטן דורך די וואַגאָן־שפּאַלטן — ריגע... די הויפּטשטאָט פון לעטלאַנד (לאטוויאַ).

ווי דורך אַ געדיכטן נעפּל דרינגען אַריין אָפּגערישענע געדאַנקען־שטיק־לעך אין מידן, פאַרגליווערטן מוח. הייסט עס, דאָ אין ריגע, — בלייבט שטעקן אין מוח אַ געדאַנק, ווי אַ שטעכעדיקע נאָדל, — הייסט עס דאָ וואַרט אויף אונדז די ענדגילטיקע ליקווידאַציע, דער לעצטער וועג! און נאָך: — וואָס טוט מען?... אפשר איז נאָך דאָ אַ וועג זיך צום ראַטעווען, צו אַנטלויפן?... מען דאַרף פרובירן אַנטלויפן... — שווימען אויף געדאַנקען־שפּליטער פון ערגעץ־וואו פון דער פאַרגליווערטקייט און פאַרשווינדן אין דער זעלבער גייסטיקער און פיזישער אָפּהענטיקייט.

שוין די וויפּלטע שעה ווי אונדזערע וואַגאָנעס שטייען אויף איין אָרט, און מיר הערן און זעען קיין זאָך ניט. דער שרעק וואַקסט. ס'איז ניט צו דערטראָגן די געדיכטע טויט־אַטמאָספער אין וואַגאָן. און די מחשבות, די שנידיקע מחשבות וועגן טויט און הילפלאָזיקייט, — ווי צו דעם, וואָס קאָן נאָך דענקען...

— מען גרייט־צו פאַר אונדז אַן אָרט . . . מען גראָבט די גריבער, — לאָזט איינער פאַלן זיין געדאַנק אין דער האַלב־חושכת פון וואַגאָן. אַלע שווייגן. קיינער ענטפערט ניט, קיינער רעאַגירט ניט. אַ קינד, דאָס איינציקע קינד, וואָס געפינט זיך מיט אונדז אין וואַגאָן, כאַפּט אָרום זיין פאָטער און צעשרייט זיך מיטאַמאָל מיט באַנומענע קולות:

— אוי, איך וויל ניט, איך וויל ניט!... איך וויל ניט גיין צו די גריבער! לאָז מיך ניט נעמען, טאַטעניו, לאָז ניט!...

אַ צענדליק שטימען, אויפגערעגטע, פאַרווירטע, דערשראָקענע, צעשרייען זיך אויפן טאַטן:

— באַרואיקט דאָס קינד! פאַרשטאָפּט אים די מויל, — מיר קאָנען זיינע געשרייען ניט אַריבערטראָגן! אוי־וויי צו אונדז, ער קאָן נאָך אַ נייע צרה אויף אונדז ברענגען מיט זיין שרייען! . . . נו, הער שוין אויף, הער שוין אויף! —

דער טאַטע זוכט אינשטילן דאָס קינד, רעדט צו אים, בעט זיך — מען טאָר ניט שרייען, די דייטשן קאָנען נאָך דערהערן אַ קינדערשע שטים, דאָס קאָן זיין שלעכט פאַר אים און פאַר אַלעמען, — נאָר דאָס קינד קאָן זיך ניט באַרואיקן. לאַנג הערט זיך נאָך זיין ספּאַזמישע וויינען און כליפּן:

— אוי, טאַטעניו, איך וויל ניט גיין צו די גריבער, לאָז מיך ניט נעמען, לאָז מיך ניט נעמען! . . .

מיטאַמאָל דערהערן מיר פון אויסנווייניק אַ געראָדער. מיט אַ שטורעם, מיט געוואַלטן ווערט אויפגעפּראַלט די וואַגאָן־טיר, און צוזאַמען מיטן שטראָם ליכט פון אַ האַרבסטיקן זוניקן פרימאָרגן רייסט זיך אַריין אַ געמיש פון באַפעלן: — ארויסגיין! . . . אַלע . . . אויסשטעלן זיך! . . . מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער!... צוואַנציק טריט פון די וואַגאָנעס אָפּגיין!... שטיין בלייבן!...

דער פּלאַץ איז אַרומגערינגלט מיט דייטשע און לאָטווישע פּאָליציי־לייט. מען ציילט אונדז. עפּעס שטימט ניט! מען ציילט נאָך אַ מאָל, מען שלעפּט אַרויס די טויטע פון די וואַגאָנעס, מען רעכנט, — יאָ, איצט איז ריכטיק. עס פעלן נאָר צוויי. ווייזט זיך אַרויס, אז אין איין וואַגאָן האָט זיך איינגעגעבן אויסצוברעכן און איבערשניידן די שטעכלדראָט פון אַ פענצטערל, און פיר מענער האָבן באַווייזן דורכצוקריכן און אַראָפּשפּרינגען אין פולן גאַנג פון באַן; דערביי איז איינער דערהרגעט געוואָרן אַראָפּשפּרינגענדיק: איינעם האָט מען דערשאָסן, און צוויי זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן.

די באַגלייטער גיבן אונדז איבער צו די נייע „בעלי־בתים", צו דער ריגער געשטאַפּע. אַ געשטאַפּע־מאָן שרייבט זיך אונטער אויף אַ צעטל, אז ער האָט דערהאַלטן אַזויפיל און אַזויפיל לעבעדיקע סחורה, און נעמט איבער די קאָמאנדע איבער אונדז.

— פרובירט נאָר ניט לויפן, — זאָגט ער — ווי עס האָבן געטאָן פיר פון אייערע. אָט ליגן צוויי פון זיי טויט, די איבעריקע וועלן מיר אויך פאַקן. איר אַלע גייט איצט אין ריגער געטאָ. מאַרש!

מיר נעמען די פּעקלעך אויף די רוקנס און הויבן אָן גיין. אַנדערע שלעפּן נאָך גאַנץ שווערע פּעק, דאָס לעצטע אינגעפּאַקטע פאַרמעגן. די פרויען מיט די מענער האָבן זיך ווידער צונויפּגעמישט. איך גיב אַ קוק, עס גייט פרוי קאַלק־

וואָיזן, אַ דווינסקער צאָן־דאָקטאָר, מיט ליידיקע הענט. איך פרעג זיך, וואו איז איר „באַגאַזש", ענטפערט זי מיט אַ פילאָזאָפישן שמייכל:

— איך האָב מיטגענומען נאָר אַ האַנטוך מיט אַ צאָן־בערשטל. עס איז נאָריש צו שלעפּן אָט די אַלע גענעק, ווייל סיי־ווי־סיי וועט מען עס ניט דערשלעפּן. מען וועט עס צונעמען. צו וואָס זיך נאָך איבעריק מאַטערן?

מיר גייען אָפּ אַ שטיקל וועג פון אייזנבאַן, און אונדז אַנטקעגן קומען אָן עטלעכע פורן מיט יידן. מיר קוקן זיך צו נייגעריק, און לויט זייערע בענדער אויף די אַרבל דערקענען מיר, אַז דאָס איז יידישע געטאָ־פּאָליציי (אָרדענונג־דינסט). זיי קריכן אַראָפּ פון די פורן און מעלדן אונדז, אַז שוועדישע גענעק איז דערלויבט אויפצולאָדן אויף די פורן, און אויך שוואַכע און קראַנקע, אויב אַזוינע זיינען דאָ צווישן אונדז, מעגן זיך אויך אַרויפזעצן. פאַרשטייט זיך, אַזוינע זיינען דאָ צווישן אונדז איבער גענוג, און אַרום די פורן וועלט אַ געפּילדער. נאָר דאָ קומט דאָס געשריי פון דייטשן באַגלייטער:

— אָרדנונג האַלטן! נאָר שוואַכע און קראַנקע איז געזאָגט געוואָרן, — און יידן דערמאָנען זיך, אַז אַרויסווייזן אַ סייכות צו דער קאָטעגאָריע פון שוואַכע און קראַנקע איז איצט צו געפערלעך, און — עס וועלט אויס געדראַנג אַרום די פורן.

— שרעקט זיך ניט, יידן. מען פירט אייך אין ריגער געטאָ. עס וועט אייך קיין שלעכטס ניט געשען. עס וועט זיין מיט אייך דאָס זעלבע, וואָס מיט אַלע געבליבענע ריגער יידן. אין ריגער געטאָ איז ניט שלעכט. מען לעבט נאָך אַ ביסל . . . — האָבן אויף אונדזערע פראַגעס עטלעכע פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי געענטפערט. זיי האָבן אונדז באַרואיקט, און מיר האָבן זיך זייער לייכט געלאָזט באַרואיקן, ווייל ריגער געטאָ האָט אונדז דאָך בעסער געשמעקט, ווי די פּערספּעקטיוו צו גיין צו די גרי׳בער.

ח״י־שעה לעבן איז אויך לעבן, און מערקווירדיק, — ווידער האָט אויפגעלעבט אַן אינערלעכע אויפמונטערונג, אַ האָפּנונג, אַז נאָך ניט אַלץ איז גענדיקט, אַז „איך" (דער אייגענער „איך"!) עקזיסטיר נאָך. אזוי איז שוין די מענטשלעכע נשמה! אין אַזאַ אומזיכערער און אויסזיכטלאָזער לאַגע, ווי אונדזערע, — נאָר וועט עס באַווייזן זיך דער מינדסטער שטראָל פון האָפּנונג, פון אָפּציען אויף אַווייליע דעם סוף, שטראָמען אויף פון ערגעץ־וואו נייע כוחות, אַן אומאויסשעפלעכער געדראַנג צום עקזיסטירן, צום זיין, צו לעבן...

און אַזוי איז טאַקע געווען, — דערווייליע האָט מען אונדז געברַאַכט לעבעדיקע אין ריגער געטאָ אַריין.

אין ריגער געטאָ.

נאָכדעם, ווי מען האָט אונדז דורך שמאָלע דורכגענג אין די שטעכלדראָט־פֿאַרצוימונגען געבראַכט צום צענטער פון ריגער־געטאָ, און מיר זיינען עטלעכע שעה אָפּגעשטאַנען אינמיטן גאַס אויף די שטייגער, האָבן זיך באַוויזן אייניקע מענער און פֿרויען פון די געטאָ־אָרדנער, מיט אַ גרויסן טיש און אַ נאָך גרעסערן קעסל מיט קאַווע. מען האָט אונדז מכבד געווען יעדערן מיט צוויי גרויסע שטיקער ברויט, באַשמירט מיט מאַרגאַרין (אַ מין קינסטלעך פעטס), און מיט האַלב־זויסע קאָפּע, וויפל מ'האָט נאָר געוואָלט. פֿאַרשמאַכטע און אויסגעהונגערטע, האָבן מיר ווי וועלף זיך געוואָרפן אויף דער אכילה און אָנגעזופט זיך מיט וואַרעמען קאָפּע ביז צו בויך־וויטיק. דאָך, ווי הונגעריק איך בין ניט געווען, האָב איך, און אזוי אויך פיל אנדערע, באַהאַלטן אַ טייל ברויט אויף שפּעטער, אויף ערגערע צייטן... מאָלע וואָס שפּעטער קאָן זיך מאַכן, מען דאַרף זיין אויסגערעכנט, — אַזוי האָט אונדז געלערנט די האַרטע געטאָ־שול פון די לעצטע טעג.

ניט לאַנג זיינען מיר געבליבן אין ריגער געטאָ, — אינגאַנצן עטלעכע טעג. געשלאָפן זיינען מיר אויף דער הוילער ערד אין אַ פּאָר קאַלטע גרויסע רוימען, און אויף מאָרגן האָט מען אונדז שוין געגעבן נאָר צו שטיקלעך טרוקענע ברויט מיט אַ טעפּל קאַווע. אין דער צייט האָב איך זיך נענטער באַקאַנט מיט אייניקע איינוואוינער פון ריגער געטאָ, אין זיי האָבן מיר דערציילט וועגן זייער לעבן.

די געטאָ האָט זיך געפונען אין אַן אָפּגעזונדערטן אור מיט שטעכיקן דראָט אַרומגעצוימטן טייל פון „מאָסקווער" פאָרשטאָט אין ריגע. לגבי דווינסקער געטאָ האָט עס אויסגעקוקט „געמיטלעכער" אור „היימישער", ווייל, כאָטש אויך אין ענגשאַפּט, האָט מען דאָך געלעבט אין באַזונדערע הייזער מיט געוויסע באַקוועמלעכקייטן. אָבער דער געטאָ־רעזשים מיט די סאָרטירונגען אור שחיטות האָבן זיך דאָ אָפּגעשפּילט מיט דער זעלבער סיסטעמאַטישקייט, ווי אין דווינסק אור אַנדערשוואו.

אין ריגער געטאָ זיינען געווען קאָנצענטרירט עטלעכע צענדליק טויזנט יידן. צוערשט פון ריגע אור אַנדערע ערטער פון לאַטוויאַ אור דערנאָך גע־ברַאכטע פון דייטשלאַנד, עסטרייך, ליטע, טשעכאָסלאָוואַקיי אור אַנדערשוואו. דורך סיסטעמאַטישע „אַקציאָנען", שטראָף־קאָמאַנדעס אור אנדערע אויסרַא־טונג־מיטלען האָט מען דעם גרעסטן טייל פון זיי פאַרניכטעט אין פאַרשיידענע ערטער אַרום ריגע, ווי אויך די באַוואוסטע מאַסן בית־עולמס סאַלספּילס, שטרַא־סענדאָרף אור אַנדערע. אַ צאָל גרויסע, וועלט־באַקאַנטע יידן זיינען אומגעקומען אין ריגער געטאָ, — צווישן זיי אויך דער באַרימטער היסטאָריקער, פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו.

אין דער צייט פון אונדזער זיין אין ריגע זיינען געווען אין געטאָ נאָר אַ פּאָר טויזנט מענטשן, און די געטאָ איז שוין געווען נאָענט צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע. די איבעריקע פון די לעבן־געבליבענע זיינען שוין געווען „קאַזער־נירט", ד"ה, באַזעצט ווי שקלאַפן־אַרבעטער אין פאַרשיידענע פאַבריקן און אנדערע אַרבעטס־אייניהייטן („לענטאַ", „וואַיראַגס" און פיל אַנדערע). אויך מיר און אנדערע גרופּעס האָבן געווארט יעדע שעה טראַנספּאָרטירט צו ווערן — ווער ווייס וואוהין?

מיטאַמאָל ווערט אַ געראָדער, — עס זיינען געקומען דייטשן אַפּצוקלייבן נייע טראַנספּאָרטן. אין אַ ווייל שפּעטער זענען מיר שוין עטלעכע אַפּגעזונ־דערטע גרופּעס, — ווייניק מענער, נאָר מייסטנס פרויען און קינדער מיט צעשרא־קענע, פרעגנדיקע אויגן און מיט סימנים פון אַמאָל גוטע, טייערע קליידער. דאָס זיינען „נאַציאָנאַלע" גרופּעס פון דייטשע יידן, עסטרייכישע יידן, טשעכישע יידן, ליטווישע יידן.

עטלעכע יונגע און מיטליאָריקע גוט־אָפּגעפּרעסענע יידן, שיין און עלע־גאַנט געקליידט, העלפן די דייטשן אין זייער אַרבעט. זיי ריידן אויסגעצייכנט דייטש, זיי ווייסן אַלע אייגצלהייטן, ווי און וואָס צו אָרדענען און צו טאָן, און אין אלע זייערע באַוועגונגען פילן זיי זיך ווי פיש אין וואַסער, — פיל פרייער און דרייסטער, ווי אונדזערע אַמאָליקע דווינסקער יידישע „געטאָ־אָרדנער". מען זעט, אַז די דייטשן פאַרלאָזן זיך אויף זיי בעסער, ווי אויף זיך אַליין. מייסטנס זיינען עס געווען דייטשע יידן, נאָר אַ טייל אויך היגע, ריגער; דאָס זיינען געווען די ריגער „געטאָ־אָרדנער".

פאַרנאַכט קומען אַן עטלעכע לאַסט־אויטאָס (טראָקס) אונדז אָפּצופירן. מיר ווילן נעמען אונדזערע פעקלעך, אָבער דאָ מישן זיך אַריין די געטאָ־אָרדנער און לאָזן עס ניט טאָן.

— צו־וואָס דאַרפט איר עס מיטנעמען! — זאָגן זיי, — איר פאָרט דאָך קיין קייזערוואַלד, און דאָרט וועט מען עס סיי־ווי צונעמען. ניט נאָר דאָס, נאָר אויך גאַלט, אַ זיגערל, אַ רינגל, אַ קעמל, אַ מעסערל, אויב איר האָט נאָך. לאָזט בעסער אַלצדינג איבער דאָ, און מיר ווילן אייך שפּעטער אָפּגעבן . . . מיר ווייסן שוין . . .

מיר ווילן נאָך אַלץ ניט גלויבן, נאָר אויך אַנדערע זאָגן אונדז אַן דאָס זעלבע.

מיר לאָזן איבער „פרייוויליק" אַלע אונדזערע פעקלעך אין ריגער געטאָ, אינמיטן גאַס, און אַ טייל פון אונדז גיט אָפּ צו די נייע ריגער באַקאַנטע אויך געלט, רינגלעך, מעסערלעך און נאָך קליניקייטן, וואָס מען האָט נאָך געהאַט מיט זיך, מיטן באַדינג, פאַרשטייט זיך, אז זיי, די בעלי־בתים, ווילן עס „דערנאָך" אַלץ צוריקקריגן. אַ טייל, פאַרקערט, צעריסט שטילערהייט דאָס

לעצטע געלט און וואַרפט עס אַוועק, — זאָל עס די דייטשן און זייערע „הינט" ניט אַנקומען!

אין לעצטן מאָמענט פּאַרן אָפּפּאָרן לויפט־צו צו מיר מיינע אַ קאָוונער באַקאַנטע, און פרעגט מיך, וואָס זאָל זי טאָן מיט אירע זעקס הונדערט דייטשע מאַרק, וואָס זי האָט. איך הייס איר טאָן, וואָס אַלע טוען — אייגלייגן „ביז אויף שפּעטער" ביי אַ באַקאַנטן פון די ריגער געטאָ־תושבים.

— ניין! — שרייט זי אויס — איר זעט דען ניט, אַז זיי נאַרן אונדז אָפּ, כדי אַרויסצוקריגן פון אונדז דאָס לעצטע? זיי וועלן דאָס געלט שוין קיינמאָל ניט אָפּגעבן.

— אויב אַזוי, איז דאָ אַ צווייטער אויסוועג — צעריסט עס און וואַרפט אַוועק . . .

דאָס וויל זי אויך ניט . . . זי וויינט, אַז איך האָב קיין געלט ניט, און שטאָפּט מיר אַריין די זעקס הונדער מאַרק, איך זאָל עס באַהאַלטן און מיטנעמען. שפּעטער זאָל איך איר אָפּגעבן נאָר פיר הונדערט, און די איבעריקע צוויי הונדערט, אַ דריטל, זאָל איך לאָזן פאַר זיך, ווי אַ באַלוינונג פאַר מיין ריזיקע און טירחה . . .

איך נעם די זעקס הונדערט מארק, רוק עס אַריין אונטער די האַלב־אָפּ־געריסענע זוילן פון מיינע שיך, און מיין באַקאַנטע גייט אַ אוועק אַ בארואיקטע. מיט מיר איז זי „זיכער".

מיר זיינען שוין אָנגעלאָדן אויף די לאַסט־אויטאָס אַזוי ענג און צוזאַמענ־געפּרעסט, אַז אפילו צום שטיין איז קיין פּלאַץ ניטאָ. די וואָס שטייען ביים ראַנד, האַלטן ביים אַרויספאַלן. ביי יעדן בויג פון וועג ווערט אַ געשרייַ, די ראַנדיקע כאַפּן זיך פאַר די מיטלסטע, און קוים מיט שווערייקייטן געלינגט עס זיי אָפּצוהאַלטן פון אַריבערפאַלן איבער די בּאַרטן פון אויטאָ. אין געפּרעס דערזע איך פון ווייטן די לאַכעדיקע אויגן פון פרוי וואַיזן, און זי שרייט צו מיר דורכן געוויש פון ווינט:

— נו, ווער איז געוועכט? וואו זיינען אַלע פּעק מיט די פאַרמעגנס, וואָס מען האָט נאָך געשלעפּט מיט זיך? איצט זיינען מיר אלע גלייך, — איך מיט מיין האַנטוך און די איבעריקע מיט זייער שווערן באַגאַזש. צו וואָס זיך נאָך איבעריק מאַטערן און צו וואָס אַליין זיך נאָך בינדן די הענט, מיטשלעפּנדיק די אומגליקלעכע פּעקלעך? צו־וואָס?

— מען וועט אונדז אָפּגעבן אין קייזערוואַלד, — רופט זיך אָפּ אַ שטים פון דעם מענטשן־קנויל.

— רעדט ניט קיין נאַרישקייטן! — ענטפערט זי — ווייזט אויס, איר האָט ווייניק זיך אויסגעלערנט אין די לעצטע פּאָר יאָר. און אויך די, וואָס האָבן איצט געיאַרשנט אייער לעצטן פאַרמעגן, אויך זיי וועלן עס מיט זיך ניט מיט־נעמען. איר'ט זיך נאָך טרעפן מיט זיי ערגעץ־וואו אין לאַגער אָדער אויף

יענער וועלט, דאַן פרעגט זיי . . . עך, דאָס האַלטן זיך צוגעבונדן צו די פּעק־לעך, צום פאַרמעגן! דאָס האָט אפשר טויזנטער פון אונדז צוריק־געהאַלטן, ניט געלאָזט רעכטצייטיק אַנטלויפן, געפּענטעט די הענט און פיס און צום סוף באַגראָבן . . .

מער האָב איך פרוי וואָיען שוין ערגעץ ניט געטראָפען, נאָר פלעג זיך אָפט דערמאָנען אַן איר און אירע רייד. אַ קלוגע פרוי געווען, און פלעגט אָפט זאָגן דרייסטע, נביאישע רייד. מיט צען קעפּ העכער איז זי געשטאַנען פון דעם דורכשניטלעכן, געזונקענעם געטאָ־מענטש . . . און ווי־נאָר געוואָלט לעבן האָט זי! געבויט פלענער, געטרוימט טרוימען וועגן אַנטלויפן, וועגן אויסבאַהאַלטן זיך, וועגן דערשטעכן, לכל הפּחות, אַ דרייי־פיר פון די מערדער . . .געבויט פלענער און געטרוימט טרוימען וועגן לעבן און נקמה־נעמען פאַר איר קינד, פאַר איר מאַן, פאַר אַלעמען. געווען פון איר „קאַזערנירונג"־שטעל צוויי מאָל אַנטלאָפן און געכאַפּט, און צום סוף, — לאַנגזאַם אויסגעאַנגען פון טיפוס און הונגער אין שטוטהאָף אָדער אַ דערבייאיקן לאַגער.

ווי פיינפול, ווי וויטאַקדיק, ווי אַכזריות'דיק דער גורל שפּילט זיך!...

די צעשטערטע גייע סלאָבאָדקער ישיבה און אַרומיקע יידישע הייזער.
(פאָטאָ: ג. קאַדיש, קאָווגע, 1943)

ימים־נוראים

געווידמעט דעם אייביקן אַנדענק פון דער יידישער קהילה פון מיין געבורט־שטעטל פומפיאַן, ליטע, וועמענס קדושים וטהורים, אַלע ביזן לעצטן, זיינען אין אויגוסט 1941 אומגעבראַכט געוואָרן אין די יידישע מאַסן־קברים פון פאַיאַסט, ביי פאַנעוועזש.

דער דריטער ניי־יאָר, ראש־השנה,
אין געטאָ־פינצטערניש און פיין...
האָט ווער געגלויבט, אַז ס'וועט אויך איצטער
פון אונדז אַ זכר דאָ נאָך זיין?
צום דריטן יאָר ימים־נוראים
געפעלט פון אונדז שוין האָבן פיל;
ס'געבליבענע, אַ הייפל יידן,
צום דאָוונען מעריב גרייט זיך שטיל.

אין ענגשאַפט, צווישן בעטלעך, טישלעך,
אַן „עמוד" האָט מען אויפגעשטעלט,
מ'האָט ליכט געצונדן און... פאַרטראַכט זיך:
ס'האָט נאָענטע יעדערן געפעלט.
מתפללים אין זיך פאַרטיפטע,
אין דעמערונג און שאָטן־ליכט
באַוועגן זיך, אליין ווי שאָטנס,
מיט געטאָ־מידקייט אויף ס'געזיכט.

ימים־נוראימדיק געדאָוונט
האָט בעל־תפילה ווי אַמאָל.
דעם אַלטן ניגון דעם סקאַרבאָוון
געצויגן האָט בעל־תפילהס קול.
און יידן דאָוונען מיט כוונה;
די תפילה איז — אַ זיפץ, אַ טרער:
מען גיסט דאָס הארץ אוים פאַר דעם בורא,
וואָס שטראָפט אונדז אזוי הארט און שווער.

אַ מחזור עפן איך און בלעטער,
כ'וויל דאָוונען ווי אַ פרומער ייד.

די אותיות שפּרינגען, כ׳קאָן ניט דאָוונען, —
דער מוח איז, ווייזט אויס, צו מיד.
ווי אַלט־באַקאַנט ס׳קלינגט יום־טוב־ניגון!
עס ווערט דאָס הארץ מיט בענקשאַפט פול...
כ׳פּאַרמאַך די אויגן, און עס דאָכט זיך, —
...איך זע מיין שטעטל און די שול.

...איך בין אַהיים צו טאַטע־מאַמע
פון שטאָט געקומען, כ׳בין אַ גאַסט.
איך גיי אין שול צום יום־טוב־דאָוונען
און פיר זיך לייטיש, ווי עס פאַסט.
מען גיט זיך ברייט „שלום עליכם״
מיט גאַנצן שטעטל, גרוים און קליין...
שא!... דער חזן מיט זיין כאַר זינגט!
ווי זים דער ניגון קלינגט, ווי שיין!

...קיין בייזע אויג, אַ שטעטל יידן!
בעלי־בתים, פּני און רב...
— וואָס רייד איך? האָ? וואו זיינען זיי דען? —
איך כאַפּ זיך אויף ווי פון אַ שלאָף.
עס איז שוין פינצטער... ליכטלעך צאַנקען
און וואַרפן שאַטנס אויף די וועגט.
די שאַטנס קריכן, כ׳זע — ...עס לויפן
יידן מיט צעשפּרייטע הענט.

...מען טרייבט, מען וואַרפט זיי פון די הייזער.
זיי שרייען, בעטן זיך: ניט שלאָגט!
אך! פון נאַענטע מיטוואוינער, פון שכנים
ווערט שטעטל יידן דאָך געיאָגט
צום טויט! צום אומקום! צו פאַרניכטונג!
צו אַנגעגרייטער שחיטה־גרוב!...
מען יאָגט צום טויט! מ׳האָט ניט געלאָזן
קיין מאָן, קיין פרוי, קיין קינד אין שטוב!

...מען פירט צום טויט די גאַנצע עדה.
דער אַלטער רב, ער גייט בראש.

ער גיט אַ קוק אויף זיינע יידן
און רופט צום הימל: — גאָט! פאַרוואָס?!
פאַרוואָס האָסטו אַזוינס דערלאָזן,
צו מאַכן דיך און אונדז צו שפּאָט?
וואו איז „כרחם אב על בנים?"
וואו איז דיין רחמים? ענטפער, גאָט!

גאָט! פאַרוואָס? . . .

— וואו איז דיין אמת, צדק, יושר,
וואָס דו האָסט מענטשן אָנגעזאָגט?
דו זעסט, ווי מיר „כצאן לטבח"
פון רוצחים ווערן דאָ געיאָגט, —
און, גאָט, דו שווייגסט! דו טאָרסט ניט שווייגן!
דיין שווייגן האָט מער ניט קיין זין!
וויי, גאָט, דיין נם מן השמים
און שיק דיין „אצבע אלהים!"

...עס שרייט צום הימל רב דער אלטער,
און עדה יידן העלפט אים מיט:
— „עשה למענך!" טו פון דיינט'וועגן!
גאָט, ראטעווע! דערלאָז עס ניט!" —
...געוויין, געשרייַ פון קינדער, מאמעס...
דער יאָמער רייסט די הימלען איין...
נאָר הימל שווייגט. די ערד ליגט רואיק.
גאָט זעט ניט, הערט ניט יידנס פיין.

...קיין האָפנונג מער, קיין גאָטס ישועה...
עס האָט קיין נס זיך ניט אנטפלעקט,
און איבער קעפ פון טף ונשים
שוין הענגט דער חלף אויסגעשטרעקט.
...די גריבער! אוי, די מאָסן־קברים!...
מען וואַרפט, מען שליידערט מענטשן דאָרט!
מען שיסט, מען קוילעט! בלוט ווי וואַסער!
א מענטשן־שחיטה... מאָסן־מאָרד!

...מען קוילעט צאָפלדיקע מענטשן...
מען קוילעט מאָן און פרוי און קינד...
„הכל שוחטין"! — ווער עס וויל נאָר,
דער קוילעט זיי, — ס'איז ניט קיין זינד!
„הכל שוחטין"! — ייד איז הפקר!
קוילעט זיי, פאַרברעכער־לייט!
פאַרלאָזן האָט זיי גאָט, — ס'איז הפקר!
קוילעט! שיסט! ס'איז אייער צייט!

— שא! וואָס שריי איך? — כ'רייב די אויגן:
איך האָלט א מחזור אין די הענט,
בעל־תפילה ציט באַקאַנטן ניגון,
און לאַנגע שאַטנס אויף די וועגט
פון די צאַנקנדיקע ליכטלעך
פאַלן, קריכן הין און הער.
דער עולם דאַוונט מיט כוונה,
עס פאַלט א זיפץ, א שטילער טרער.

איך קוק אין מחזור, זוך אַ תשובה ,
אַ רמז, אַנווייז, אַ באַדייט:
פּאַרוואָס איז אונדזער לעבן הפקר?
אַט שטאַרבן מיר דאָך פּאַר דער צייט!
אַט ציען זיך ימים-נוראים, —
די טעג פון שרעק, פון מאָרד, ווילקיר...
אין יאָרן-לאַנגן יום-כיפּורים
די כפּרות זיינען מיר!

עס ווערט פּאַרשניטן אונדזער לעבן
און אונדזער בלוט ווי וואַסער פליסט,
דער מערדער ענדיקט אונדז פּאַרניכטן,
ס'ווערט אונדזער קיום אַפּגעווישט...
— פּאַרוואָס, אַ, גאָט? וואו שטעקט דער רעיון?
צי האָט עס אפשר גאָר אַ זין?
ענטפער, גאָט! איך מאָן אַ תשובה
אין חשבון-טאָג, אין יום-הדין! —

און ווידער זוך אין דעם מחזור,
איך קוק אריין אין יעדן אות.
אפשר... „ומפּני חטאינו"
ווייזט אונדז אָן אויף עפּעס-וואָס?

„ומפּני חטאינו
גלינו מארצנו
ונתרחקנו מעל אדמתנו..."

מען האָט אַמאָל דאָך אונדז פּאַרטריבן
פון אונדזער היימלאַנד, אייגענער ערד,
מען האָט דערווייטערט אונדז פון באַדן,
פון שורש, וואָס האָט אונדז דערנערט.

און אויסגעוואַרצלטע, צעפּליקטע,
האָט גורל אונדז אויף וועלט צעזייט
און איבער פּרעמדע לענדער, פּעלקער
אונדז שוואַכע, היימלאָזע, צעשפּרייט.

און אויף הפקר איז געוואָרן
אונדזער לעבן אָט פון דאָן:
ס'ווערט פלייש געשניטן, בלוט געגאָסן
פון אונדזער פאָלק אין יעדן לאַנד.

יאָ, כ'פאַרשטיי! מיר זיינען פרעמדע;
אין פרעמדע לענדער, פרעמדן הויז,
און וואו נאָר ס'קומט אַן אויפרעג, אויפברויז,
דעם כעס אויף אונדז גלייך גיסט מען אויס...
כ'פאַרשטיי... מיר זיינען אויסגעווויילט צום טראָגן
אַ שוועָרן, אוי, אַ שוועָרן יאָך!
צו זיין קרבנות און כפּרות
פאַר פעלקער, לענדער... נאָך און נאָך!

— נאָר... עד מתי? ווי לאַנג נאָך בלייבן
אַ פרעמדער אויף דער גאַנצער וועלט?
מען מוז דאָך סוף-כל-סוף צוריקגיין
צו אונדזער היים, צו אונדזער ערד!...
איך ווייל דאָך אויך ווי אַלע פעלקער
נאָר פשוט לעבן... שטיל, נאָרמאַל!
אַן אייגן לעבן ווייל איך האָבן —
איך און ס'גאַנצע פאָלק בכלל! —

איך הער... בעל-תפילה ציט זיין ניגון:
„אתה בחרתנו — אוי-אוי-אוי!"...
— געגוג! איך ווייל ניט אויסגעווויילט זיין!
כ'ווייל זיין אַ פאָלק ווי יעדער גוי!
געגוג שוין „אתה בחרתנו"!
דאָס אויסגעווויילט זיין איז צו שווער!
איך ווייל ניט זיין פאַר וועלט דער קרבן!
איך קאָן ניט מער!... איך קאָן ניט מער!

(געשריבן אין דוינסקער געטאָ און קאָנצענטראַציע-לאַגער פּאָפּעראַלן, אין 1943).

קאַפּיטל 5.

אין קייזערוואַלד, ביי ריגע, אין ניהנום

די טעכניק פון מענטשן־באַאַרבעטונג

מיטן אָנקומען אין קייזערוואַלד, אין דעם צענטראַלן סאַרטירונגס־לאַגער ניט וויט פון ריגע, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה אין אונדזער לעבן, — די תקופה פון העכסטן גראַד פון מענטשלעכער פיין און דערנידערונג און פון אוממענטשלעכער אכזריות, הפקרות און געפֿאַלנקייט. עס האָבן זיך בריט געעפנט פֿאַר אונדז די טירן פון קייזערוואַלד, און מיר זיינען אַריין אין אַ גרויסן, בריטן און טיפן טויטן־זומפ פון בלוטיקע קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אָדער ווי מען רופט עס פֿאַרקירצט — קאַצעטן. הייסט עס, מיר זיינען אָוועק פֿאַרויס — פון אָפּגעשלאָסענע פֿראָווינציעלע געטאָס זיינען מיר אַרויס אויפן בריטן שליאַך פון העכסט־מאָדערנע „אינטערנאַציאָנאַלע", טויט־ און מאָרד־קאָמבינאַטן... איך רוף עס „אינטערנאַציאָנאַלע", ווייל דאָ האָבן מיר זיך שוין צוזאַמענגעטראָפֿן מיט יידן, קרבנות פון אַ צענדליק לענדער, און מיט פֿאַרבראַכער, אונדזערע פרייוויליקע אָדער געצוואונגענע פיינט־קער, אויך, מסתמא, פון אַ צענדליק לענדער און פעלקער.

נאָר מיר דאַכט זיך, איך האָב אַ ביסל אַריבערגעכאַפּט די מאַס אין באַרימערייַ, אָנרופנדיק „מיינע" קאָנצענטראַציע־לאַגערן (קאַצעטן) העכסט־מאַדערנע. דער אמת איז, אַז מיינע קאַצעטן האָבן זיך נאָך ניט אויסגעצייכנט מיט דעם העכסטן מאָדערניזם, וואָס האָט שוין דאָן עקזיסטירט אין דער דייטשער קאַצעטן־קולטור. די העכסט־מאָדערנע טויט־אייניריכטונגען זיינען אין „מיינע" קאַצעטן נאָך ניט געווען, — איך האָב אין די אויגן ניט געזען ניט קיין גאַז־קאַמערס און ניט קיין קרעמאַטאָריעס. אין „מיינע" קאַצעטן האָט מען געטויט צענדליקער טויזנטער מענטשן מיט אַלטע, שוין אַ ביסל אָפּגעשטאָענע טויט־מיטלען. אויף אַזאַ אופן, מוז איך זיך מודה זיין גלייך פון אָנהויב, אַז איך בין אַ היפּש ביסל אָפּגעשטאָנען פון די פון מיינע בכבודיקע קאָלעגן־קאַצעטניקעס, וואָס האָבן זיך אָנגעזען און אָנגעשמעקט סיי מיט גאַס־קאַמערס, סיי מיט קרעמאַטאָריעס. דאָרף איך, הייסט עס, בעטן מחילה פֿאַר מיין דאָזיקער אָפּגעשטאָענקייט . . .

קאָנט איר אין אַ פֿאַר וועלטער געבן אַ באַגריף וואָס איז אַזוינס אַ מאַדערנער קאָנצענטראַציע־לאַגער פון דייטשן מוסטער און וואָס איז, אייגנטלעך,

געווען זיין אויפגאבע אין לעבן? איך וועל עס פֿרובירן טאָן פֿאַר אייך. איך מיין, דאָס איז אַזאַ מין גוט־איינגעאָרדנטער אַנשטאַלט, וואו מענטשן, פֿיזיש און גייסטיק געזונטע, ווערן געמאַכט פֿאַר אויס־מענטשן און וואו, צוזאַמען מיטן צונעמען פון מענטשן זייערע אייגענע קליידער און אייגענעם נאָמען, ווערט צו־געגומען אויך זייער לעצטע מענטשלעכע ווערטיקייט, און דאָן, אַזאַ באַאַרבעטער מענטש ווערט, ווי די בידעריקסטע באַשעפענישן, סיסטעמאַטיש געיאָגט, אַדער ער לויפט שוין אַליין צום טויט. אויב אַזאַ טעאָרעטישע באַגרינדונג קאָן אייך קיין באַגריף ניט געבן, דאָן קומט־מיט מיט מיר, און איך וועל אייך עס באַ־ווייזן אין דער פּראַקטיק.

די לאַסט־אויטאָס, וואָס האָבן אונדז געבראַכט קיין קייזערוואַלד, האָבן נאָך ניט באַווייזן זיך אָפּצושטעלן, ווי עס האָט זיך געגומען שיטן אויף אונדז אַ האָגל פון קורצע און שנעלע באַפּעלן: — אַראָפּקריכן פון די אויטאָס! . . . זיך אויסשטעלן אין צוויי רייען! . . . אַכטונג! פּרויען און קינדער בלייבן אויפן אָרט, מענער פּאָרויס! מאַרש! . . . שטיין בלייבן! . . . זיך אויסשטעלן אין רייען! אין גראָדע רייען!

און מיטאַמאָל, ווי פון אונטער דער ערד, איז אויסגעוואַקסן אַ כאָפּטע פון ווילדע ברואים אין געשטרייפּטע אַרעסטאַנטן־קליידער און מיט גזלנישע פּנימער. די שטעקנס, בייטשן און דראָטן, וואָס זיי האַלטן אין די הענט, הויבן אָן צו פּאַלן אויף אונדזערע קעפּ און רוקנס און צו פּאַסעווען אויף אַלע זייטן.

— ווי שטייסטו? — שרייט מען צו אונדז — וואָס האַלסטו אין דער האַנט? אַראָפּנעמען די היטלען! צוריק, אָנטאָן די היטלען! דו שטייסט קרום! וואָס, דו ביסט נאָך ניט צופרידן? דו רעדסט נאָך? וואָס האָסטו אין קעשענע?

און פּאַר יעדערן פון די אויסערגעווײנלעכע חטאים פּאַלן קלעפּ ווי האָגל. אייניקע פון אונדז זיינען שוין פּאַרבלוטיקט. מען וועט צעטומלט, און מען וויים שוין בכלל ניט, ווי צו שטיין, וואָס צו טאָן, וואָס צו זאָגן, ווי צו שווייגן און וואָס צו טראַכטן . . .

דאָס זיינען געווען אונדזערע נייע אויפּזעער און „דערציער", — אַליין פּאַר־שיקטע קרימינעלע פּאַרברעכער מכל המינים, — און דאָס האָבן זיי אונדז גע־געבן די ערשטע לעקציע.

אָט אַזוי איז פּאַרגעקומען אונדזער ערשטע באַגעגינש אין קייזערוואַלד. דאָס איז געווען די ערשטע פּאַזע פון באַאַרבעטן ניי־אָנגעקומענע יידן. דער ציל איז, — דורך קורצע, שנעלע און שנייַדיקע באַפּעלן מיט אַ טאָן, וואָס נאָר דייטשן און זייערע גוטע תלמידים קאָנען אַזוי מייסטערהאַפט אָנוועגדן, און דורך אָן־אויפהערלעכן טעראָר און שלאָגן די מענטשן, — צעטומלען און דערשטיקן אין זיי יעדע ווילנס־קראַפט און פּרואוו פון ווידערשטאַנד. די דייטשע טויט־פּסיכאָלאָגן האָבן גוט געוואוסט, ווי אַזאַ באַאַרבעטונג ווירקט אויף מענטשן, און

האבן אנגעוונדעט א גאנצע סיסטעם פון כסדרדיקן צעטומלען און צעברעכן דעם קרבן גייסטיק און קערפערלעך.

די צווייטע פאזע איז געווען דאס אפטיילן די מענער פון פרויען און קינדער. מען האט זיך ניט באויזן ארומצוקוקן, און די, וואס האבן נאך געהאט א קינד, א פרוי, א שוועסטער, א מאמע, האבן נאך ניט באויזן זיך געזעגענען מיט זיי, ווי מען איז שוין שנעל־שנעל געשטופט געווארן אין פארשיידענע ריכטונגען. אויף יעדן פרואוו צו שטעלן א פראגע איז געקומען א זעץ מיטן שטעקן איבערן קאפ אדער אין בעסטן פאל א לאקאנישער ענטפער:

— שווייג, דו הונט! דו רעדסט נאך?!

איך גיב א ווארף אן אויג איבערן שטח פון קאצעט־הויף. א גאר גרויסער זאמדיקער פלאץ מיט צענדליקער לאנגע און ברייטע באראקעס (בלאקן), א הויכער, צוויי־רייאיקער שטעכלדראט־צוים, וואך־טורעמס מיט קוילנווארפערס, „עס־עס"־לייט, באוואכונג־לייט און די ווילדע ברואים אין ארעסטאנטישע קליידער, — אלץ, מסתמא, וואס אין א מאדערנעם קאצעט פאדערט זיך. איך זע, אין פארשיידענע ריכטונגען ווערן געטריבן אנדערע מענטשן־גרופעס, אזוינע ווי מיר, נאר פריער געקומענע. עס גייט שוין צו אוונט, און מיר האבן נאך, ווייזט אויס, דורכצוגיין א היפש ביסל קאצעט־צערעמאניעס. אונדזערע אויפ־זעער זיינען אויפגערעגט און איילן זיך. מיר הערן אלץ דאס זעלבע „שנעל־שנעל" און ווערן אונטערגעטריבן מיט שטעקנס און בייטשן. איצט ווערן מיר געשטויסן פון ארט צו ארט, פון באראק צו באראק אזוי שנעל און אומגעריכט, אז ביי יעדערן נעמט אפ דער לשון. מען פרעגט שוין ניט, מען רעדט שוין ניט. און ניט נאר מען גייט, נאר מען לויפט לויפנדיק, אבי ניט צו כאפן אן איבעריקן קלאפ מיטן שטעקן איבערן קאפ.

„אפגעבן אלץ, וואס איר האט"!

די וויטערדיקע פאזע פון באארבעטן און מאכן אונדז אויס־מענטשן זיינען געווען: צונעמען די לעצטע קלייניקייטן פון אונדזער „פארמעגן", אפנעמען די פערזענלעכע קליידונג, אנטאן אין ספעציעלע קאצעטישע שמאכטעס, נומערירן, און רופן מיט די נומערן.

אריינגעטריבן אונדז אין א גרויסן באראק, אויסגעשטעלט אין צווי רייען און געגעבן א שטרענגן באפעל:

— וויזן אלצדינג, וואס איר האט אין די הענט, אין די קעשענעס אדער אייגענעייט ערגעץ אין די קליידער אדער שיך! אלצדינג מוז געוויזן ווערן צום קאנטראל, און צוגיין מיט אויסגעקערטע קעשענעס צו אט דעם טיש! ווער עס ווען וואס באהאלטן אדער איבערלאזן אין די קעשענעס, ווען גלייך ווערן

אַרויסגעפירט און דערשאַסן. פאַרשטאַנדען? איך חזר־איבער: אַלצדינג . . .

צו צוויי, צו צוויי האָבן מיר אַנגעהויבן צוצוגיין צום קאַנטראָל־טיש, האָלטנדיק אין די הענט אַלץ, וואָס מיר האָבן נאָך פאַרמאָגט. מען קאָן זיך פאָרשטעלן, ווי אויסגעליידיקט מיר זיינען שוין געווען נאָך צוויי יאָר געטאָ־לעבן און נאָכן אָפגעבן דאָס לעצטע ביסל אָרעמקייט אין ריגער געטאָ. און דאָך האָט זיך נאָך איינגעפונען אַ היפש ביסל „עשירות". עס האָט לאַנג ניט גע־דויערט, און עס זיינען שוין אָנגעווואָרפן אין באַזונדערע הויפנס דייטשע פאַפיר־געלט, מעטאַלענע קליינגעלט, טאַשן־מעסערלעך, ראַזיר־מכשירים, שערעלעך, טייסטערלעך, שפילקעס, פאָרטסיגאָרן, טאַבאַק־פושקעס, אייניקע רינגלעך און זייגערלעך, קעמעלעך, שפולקעס פאָדעם, שפיגעלעך, פלעשעלעך, בליי־פעדערס, קנעפלעך, און ווער וויס, וועלכע נאָך מינים פון פאַרמעגן, וואָס מען קאָן מיטנעמען מיט זיך אין די קעשענעס. אַ באַזונדער גרויסער הויפן האָט זיך אָנגעזאַמלט פון אַמאָליקע פערזענלעכע דאָקומענטן, פעסער, פאָטאָגראָפיעס, פאַפירן מיט קינדערשע האַנטשריפטן, קינדערשע צייכנונגען, — אַלץ אַזוינע זאַכען, וואָס זיינען דעם אינהאָבער אויסערגעווויינלעך טייער, ווי אַן אָנדענק פון די נאָענטע אומגעקומענע און פון דעם אייגענעם אָמאָליקן לעבן. נאָר צו־וואָס דאַרפן יידן אַזוינע סענטימענטאַלע זאַכן, וואָס פאַסן גאָר פאר מענטשן?

— אָפגעבן, אָפגעבן! אַריינווואַרפן אין קאָרב! דאָס גייט צום פאַרברענען...

נאָך שטייענדיק וויט פון קאָנטראָל־טיש און ניט זעענדיק, וואָס דאָרט קומט פאָר, זיינען מיר מיטאַמאָל אויפגעציטערט געוואָרן פון אַ שרעקלעכן וואַיעדיקן געשריי, באַגלייט מיט אַ גראָבער זידלעריי:

—דו, שוויין־הונט! דו, ארשלאָך, פאַרפלוכטער יודע! ווי וואָגסטו נעמען דאָס בילדל, וועז עס איז געזאָגט — אָפגעבן? דו שרייסט נאָך, דו דרעק־זאָק, דו . . . ! —

און עס שיט זיך וויטער אַ כופל־שמונה'דיקע זידלעריי מיט קלעפ און באַ־גלייט מיט געשריייען פון געשלאָגענעם. שפעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס האָט מען אַזוי באַאַרבעט איינעם פון אונדזער גרופע, דעם לערער העלמאַן, און ער האָט עס געשריען מיט אַזאַ פאַרביטענעם וואַיעדיקן קול.

אַ בעלנות פון אַ יידן — וועלן אָפּיאַרן די קאַצעט־מאַכט און מיטנעמען דאָס בילדל, די אייניציקע געבליבענע אָנדענקונג פון זיין דערהרגעטן קינד, זיין מיידעלע! . . .

איך וויס ניט, וואָס מיט דעם לערער העלמאַן איז געוואָרן: צי איז ער געשטאָרבן מיט זיין „נאַטירלעכן טויט", נאָכדעם ווי מען האָט אים מיט שטעקן־קלעפ צעשעדיקט דעם מוח, אָדער מען האָט אים „אָפּסאָרטירט" און אַוועקגע־פירט מיט אַ גרופע „אַלטע און שוואַכע" אויפן וועג פון ניט־צוריקקומען . . . נאָך דעם דאָזיקן קליינעם אינצידענט איז די פּראָצעדור וויטער אָנגע־

גאנגען גלאט און ערלעך: מען האט אלצדינג אפגעגעבן. איך שטיי שוין נאענט צום קאנטראל־טיש צוזאמען מיט מיין חבר לייב באבראוו. ער האט שוין אלץ אפגעגעבן, מען גייט אים שוין אויסטאפן די קעשענעס און קליידער, און מיט־אמאל הער איך זיין שטים:

— הער אבערשארפירער, — זאגט ער אין א צעבראכענעם דייטש, — ער־לויבן זי מיר מיטנעמען מיין הייראטס־רינג (דאס מיינט, זיין קידושן־רינגל). דאס איז מיר געבליבן פון מיין פרוי, פארשטייען זי, זי איז שוין טויט, ניטא מער, און נאר — — —

— וואס? דו האסט געהאט א פרוי, דו מיסט־יודע? און דו האסט נאך א גאלד־רינג? און דו ווילסט עס מיטנעמען?! און — — —

צום גליק, ווען עס האבן געזומען פאלן די שטעקן־קלעפ, האט באבראוו נאך באוויזן מיט א האנט צו פארדעקן זיין קאפ (כאטש לויטן „געזעץ" האט ער עס, אייגנטלעך, ניט געטארט טאן!). און דערנאך, ווען מיר האבן אים גע־פרעגט, ווי קומט צו אים צו פרעגן אזא נארישקייט־מענטשלעכע פראגע, ער קען דען ניט די דייטשן און ייער טאקטיק, — האט ער אליין ניט געוואוסט, ווי צו דערקלערן. ער האט גארניט געוואלט פרעגן, ער האט נאר געטראכט וועגן דעם, און מיטאמאל האט זיך אים ארויסגעכאפט פון מויל . . . ער, צום טייוול, אזוי איז באשערט, מסתמא . . .

ארעמער באבראוו . . . איבער א וואך צייט נאכדעם איז ער נעבעך ארום־גענאנגען מיט אן אויפגעשוואלענער, בלוי־געוואורענער האנט אין שרעקלעכן ווייטיק. קיינעם ניט דערציילט, געשוויגן — עס איז צו־געפערלעך צו רעדן וועגן קראנקהייט, שוואכקייט אדער ווייטיק. איך האב אים געהאלפן, וויפל איך האב נאר געקאנט, מיט טיכלעך, געטונקטע אין שמוציקן וואסער.

איך שטיי שוין נאענט צום קאנטראל־טיש. אט באלד קומט מיין רייי. אין לעצטן אויגנבליק לויפט מיר דורך א געדאנק ניט אפצוגעבן מיין קידושין־רינגל, דאס איינציקע, וואס איך האב, ווי א הייליקייט, ביז איצט אויסגעהיט. איך בויג זיך אין כלומרשט אויפצוהויבן דאס אראפגעפאלענע מעסערל און בליץ־שנעל שטאפ איך אריין דאס פינגערל אין דער געהיימער באהעלטעניש אונטער דער אפגעריסענער זויל פון שוך. איך גיב זיך דערביי קיין חשבון ניט אף, וואס מיר דערווארט אין פאל, ווען מען פאקט מיך.

אט קומט מיין רייי. איך גיי צו צום טיש, גיב אף עטלעכע קליניקייטן, וואס איך פארמאג, און ווער דורכגעזוכט און דורכגעטאפט; נאר די שיך טשעפעט מען ניט. איך וויי א שטיקל טרוקענע ברויט, וואס איך האלט אין האנט, מען טאפט עס דורך, צי דארטן ליגט ניט וואס פארשטעקט, און מען דערלויבט עס מיר מיטצונעמען.

מיין „פארברעכן" איז דערווייל אראפ שטיל און גלאט.

מען פירט אונדז אין באָד

גלייך נאָך דער אונטערזוכונג טרייבט מען אונדז צו אַן אָנדער באַראַק. שנעל־שנעל, ניט אָפשטיין! מען פֿרעסט אונדז אַריין אין אַ צימער, וואָס איז דורכגעזאָפט מיט אַ געמישטן געשטאַנק פון קאַרבאָל, כלאָר־קאַלק, שמוציקע וועש, שווייס, פוילעכץ און ווער וויס וואָס נאָך. ווייזט זיך אַרויס, מען האָט אונדז געבראַכט אין באָד אַריין, — און דאָ הויבט זיך אָן די אמת'ע וואַקאַנאַליע.

ווי שדים האָבן זיך אַ וואַרף־געטאָן אונדזערע אויפזעער און „דערציער", די אַרעסטאַנטן, און ווידער מיט שטעקנס און ספּעציעלע נאַגאַיקעס געשלאָגן אויף לינקס און רעכטס, שרייענדיק:

— גיט אָפּ, וואָס איר האָט אייגנעניטע און באַהאַלטענע אין אייערע קליידער! מיר ווייסן, איר האָט נאָך גענוג גאָלד און בריליאַנטן . . . אַלץ איינס וועט מען אייך באַלד אויסטאָן נאָקעט און צונעמען די קליידער, גיט אונדז בעסער אָפּ מיט גוטן! וואָס? איר האָט ניט? מיר וועלן שוין געפינען . . . מיר וואַרנען אייך נאָך אַמאָל, גיט בעסער אָפּ מיט גוטן! . . .

און כדי צו באַווייזן, אַז דאָס איז ניט בלויז געראָטן, האָט מען אַרויסגעכאַפּט פון עולם עטלעכע „די ערשטע בעסטע" מענטשן און אזוי צעקלאַטשטע און צעמזיקט זיי, אַז זיי האָבן שוין פֿאַרשפּאַרט צו גיין אין באָד. אין דער ענג־שאַפּט און געדיכטעניש פון מענטשן האָט מען זיי אויף אַזאַ קונציקן אופן געפּאַסעוועט איבערן געזיכט, אונטערן האַרצן, אין בויך, געוואָרפן און געכאַפּט, געבריקט מיט די פּיס אין די פילעוודיקסטע ערטער און דערביי זיך געשמאַקעוועט מיט אַן הנאהדיקן „ה־אַ־ה!" נאָך יעדן געלונגענעם זעץ, — אַז נאָר געשולטע, ראַפּינירטע שלעגער און מערדער קאָנען עס אַזוי טאָן. און ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט, זיינען זיי טאַקע געווען מערדער, רויבער, גנבים, אויפּברעכער, מעסער־העלדן און מכל המינים פּראָפּעסיאָנאַלע פאַרברעכער און אויסוואָרפן. דאָס זיינען געווען ניט נאָר דייטשן, נאָר אויך פּאָליאַקן, אוקראַינער, סערבן, לעטן, ליטווינער, עסטאָניער, עסטרייכער און דער עיקר „פּאָלקס־דייטשן" פון פאַרשיידענע לענדער, — אַלע קאַטאַרזשניקעס, וואָס מען האָט ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט אַהער צו זיין אונדזערע „לערער און דערציער", ווי מיר האָבן זיי אַ נאָמען געגעבן.

דאָס זיינען שוין איינמאָל געווען „לערער און דערציער", און שוין איינמאָל אַ ריכטיקע שול זיינען מיר דורכגעגאַנגען! דורך לאַנג־יאָריקער דערציאונג און קלעפּ אויף זייערע אייגענע פלייצעס האָט מען זיי אויסדרעסירט ווי צו באַראַבעטן אַנדערע, נידעריקערע פון זיי, און ספּעציעל ווי צו זיין אומצערעמאָניעדיק און אומ־רחמנותדיק מיט יידן — מיט די נידעריקסטע פון די נידעריקע. אוי־וויי, אוי־

ווי, וויפל געברענטע צרות און יסורים מיר האבן געהאט אויסצושטיין פון אט די פאדווילדערטע אונטערוועלט־לייט, די טרייע תלמידים פון זייערע דייטשע לערער, און מתמידים, וואסווילן נאך איבערשטייגן די לערער. און פארוואס זאלן זיי ניט טאן כל דבר אסור לגבי די יידן, וואס זיינען הפקר, און בפרט, וועז עס לאזט זיך דאך אמאל וואס ארויספרעסן פון זיי?!

דער דייטשער שארפירער, וואס האט זיך געמאכט ניט־זעענדיק, וואס פאר ווילדערייען דא זיינען נאר־וואס פארגעקומען, באוווייזט זיך ווידער, און עס קלינגט זיין באפעל:

— שנעל זיך אויסטאן! שנעלער, שנעלער! צוזאמענלייגן די וועש אט דא, די הויזן אט דא, און די רעקלעך אט אויף דעם הויפן! מיטנעמען מיט זיך אין באד נאר די שיך, היטל, א גירטל אדער הויזן־טרעגער! מער קיין זאך ניט!... פארשטאנען?... אכטונג! איך זאג איבער נאך אמאל...

ווי אפלאכעריש און פארדעכטיק עס האט אונדז געקלונגען דער באגריף „מען פירט אונדז אין באד"! וועד ווייס, מיט וואס דאס שמעקט? וועד ווייס, וואס פאר א מין באד דאס איז, און... צי גייט מען נאך ארויס לעבעדיקע פון דארט? מיר האבן זיך שוין געהאט גענוג אנגעהערט וועגן געוויסע אנשטאלטן, וואס הויבן זיך אן ווי מיט א באד און מיט אויסטאן נאקעט און וואס ענדיקן זיך מיט... גאזירן און ברענען.

נאר אונדזער באד איז ניט געווען פון יענע. עס איז געווען טאקע א באד; און דער אמתער אויפטו פון פירן אין באד איז געווען צוצונעמען דעם לעצטן פאדעם, וואס איז נאך געווען אויפן קערפער, און אויסצוטאן ניט נאר פון די אייגענע קליידער, נאר פון אלעם מענטשלעכן. זיי האבן געוואוסט פון זייער ברייטער דערפארונג, די נאצישע מארד־פסיכאלאגן, אז צוזאמען מיט זיין אייגענער אינדיווידועלער קליידונג, פארלירט דער אויסגעטאנענער נאקעטער מענטש אויך זיין לעצטע מענטשן־וואדט, זיין לעצטע ווידערשטאנד־פעאיקייט, די קראפט פון זיין לעבנס־אינסטינקט, און וואדט פאסיוו און גלייכגילטיק צו זיין גורל.

אין פינף מינוט צייט מוזן מיר זיך אלע ארומוואשן און פארטיק־מאכן. טראגנדיק אין די הענט די שיך און היטלען, גייען מיר אריין אין באד, און וואדטן ביז די ערשטע גרופע וועט פארטיק וועדן. עס איז קאלט און איפושדיק. אין דער צייט, וועז די מענטשן וואשן זיך אין באד, זע איך, ווי די אויפזעער נישטערן אין אלעמענס שיך און היטלען, וואס זיינען אויסגעלייגט אויסלענג דער וואנט. זיי האפן נאך צו געפינען דארט וועדט־זאכן, — זיי טאפן און זוכן.

און ווי א בליץ שניידט מיר דורך א געדאנק, אז מיינע שיך זיינען ניט כשר. מען קאן נאך דארט אנטדעקן דאס פארשטעקטע, און דאן קאן ליידן ניט נאר איך אליין, נאר אויך אנדערע. איך דריק זיך אריין טיפער אין מענטשן־

קנויל און אומבאַמערקטערהייט שלעפּ איך אַרויס די זעקס הונדערט דייטשע מאַרקן, מיר אַנפאַרטרויטע צום באַהאַלטן, און דאָס רינגל פון אונטער דער האַלב־אָפּגעריסענער זוילן, און — וואָס טוט מען ווייטער? דאָ דערמאָן איך זיך, אַז איך טראָג מיט זיך דאָס שטיקל ברויט, וואָס מען האָט מיר דערלויבט מיט־צונעמען, און בליץ־שנעל שטאָפּ איך עס אריין אין דעם ברויט און פאַרקנעט עס, וויקל־אַיין דאָס ברויט ווידער אין פּאַפּירל און טאַשן־טיכל און נעם עס מיט אין באָד, ווי אַ האַנטוך. אַ מין בלינדע, פאַרגליווערטע איינגעשפּאַרטקייט זיי ניט נאָכצוגעבן איז אין מיר דאָן געזעסן. אַריינווארפן עס איין וואַסער, פאַר־ברענען עס, אָבער ניט אָפּגעבן זיי, די נישטערנדיקע בלוט־הינט! . . .און אויב מען פּאַקט מיך? דאָן איז דאָך דער סוף... דאָן וועל איך דאָך שוין ניט ארויס־גיין פון דאָנען... מען וועט מיך שוין ארויסטראָגן... נאָר איך ווייל וועגן דעם ניט טראָכטן און גיי מיט אַלעמען אין באָד אריין.

שוין ביים אַריינגאַנג באַמערקט איינער פון די אויפזעער מיין פּעקעלע אין האַנט און גיט אַ געשריי צו מיר:

— וואָס טראָגסטו דאָ, אין האַנט? ווייז!

— אַ האַנטוך און . . . ברויט אַ שטיקל. דער הער אָבערשאַרפירער האָט עס מיר דערלויבט מיטצונעמען. ביטע, איר קאָנט עס צונעמען, אויב איר ווילט, — און אַזוי זאָגנדיק דערלאַנג איך אים דרייסט אין האַנט אַריין דאָס שטיקל ברויט מיט דעם „אוצר", אַיינגעוויקלטע אין טיכל.

ער גיט אַ כאַפּ דאָס פּעקעלע און מיט אַ בורטשע „ברויט, פאַרפלוכטער!" גיט ער עס מיט פאַראַכטונג אַ וואַרף צו דער וואַנט, וואו עס שטייען אויסגע־שטעלט די שיך. ער הויבט אויף זיין האַנט, ווייזט אויס, מיר צו דערלאַנגען אַ בוכטש, נאָר איך וואַרט שוין ניט און פרעס זיך שנעל אריין אין באָד. גאָר אַן אָנ־שטענדיקע האַנדלונג פון אים, טראַכט איך מיר דערבייַ.

די באָד האָט פונקציאָנירט אויף אַ וואונדערבאַרן אופן. אויף אַ האַלב־מינוט האָט פון אויבן געגעבן אַ שפּריץ עטוואָס וואַסער, און לויט קאָמאַנדע האָבן מיר אַלע זיך געדאַרפט דאָן איינענעצן. דערנאָך אויף שנעל־שנעל זיך אינזייפן מיט די עטלעכע שטיקלעך ליימיקע שטינקעדיקע זיף, וואָס האָבן געדאַרפט איינצייטיק געגוצט ווערן פון אַלעמען. אין ענגשאַפט און איילעניש כאַפּט מען די זיף איינע פון די אַנדערע און מען וויים בכלל ניט וואָס פריעה צו כאַפּן. דאָן האָט מען ווידער אָפּגעלאָזן דאָס וואַסער אויף אַ האַלב־מינוט און ווידער לויט קאָמנדע, אויף שנעל־שנעל, האָבן מיר זיך געמוזט אָפּוואַשן און אָפּשוועמקן.

איר וואַלט עס געקאָנט טאָן? איך ניט. מען האָט געמוזט זיין אַ גאָר גרויסער בריה אַרויסצוגיין פון אַזאַ באָד זויבערער, ווי מען איז אַריין. די

קלעפעדיקע שטינקעדיקע זיף האט נאך לאנג געברענט די הויט פון קערפער און ביי פיל פון אונדז ארויסגערופן הויט־אנצינדונגען און אויסשלאגן.

מיר וועלן „העפטלינגע", נאר בלייבן „שוויין־הינט"

פון באד ארויס, זיינען מיר אריין אין אן אנדער רוים, וואו עס איז געווען הייס און שטיקנדיק, און דא איז שוין געווען אנגעגרייט פאר אונדז „פרישע" וועש. אמת, די וועש איז געווען שווארץ און שמוציק און צעריסן, נאר דערפאר פריש־וואס און מיט טויטע פארסמאליעטע לייז, נאר וואס ארויסגענומען פון דעזינפעקציע־קעסל. ווען עס איז געקומען אבער צום אנטאן די נייע אויבער־קליידונג, וואס איז אויך געווען הייס, נאר וואס פון דעזינפעקציע, איז אונדז באפאלן א שטארקער ספק: ווי טוט מען אן און ווי טראגט מען אזוינע קליידער?

אין א ווינקל ליגט א גרויסע קופע קליידונג, פון וועלכער עס שלאגט א דאמף, און דריי פון אונדזערע אויפזעער פארטיילן יעדן פארבייגייענדיקן צו א רעקל, א פאר הייזן און מאנטל. דערביי קוקט מען ניט, צי עס איז גרויס, צי קליין, צי עס פאסט אדער ניט. וואס עס פאלט אריין אין האנט, דאס דערלאנגט מען דיר, און גיי ווייטער אן שאלות ומענות.

איך קריג מיין פעקל און גיי אין א ווינקל זיך אנטאן. איך גיב א וואלף אן אויג אויף מיינע שכנים, שוין האלב אנגעטאנענע, און עס באפאלט מיר א משונהדיקער געלעכטער. אויך די איבעריקע קוקן זיך ארום און האלטן זיך פאר די זייטן פון געלעכטער. א ווילדער געלעכטער נעמט ארום אלעמען. און ווי זאל מען ניט לאכן, ווען מען קוקט זיך אן אייגע די אנדערע און מען דערקענט זיך ניט, ווי, להבדיל, אויף א מאסקן־באל?!

מיין חבר באבראוו האט באקומען א מין פרויען־מאנטל, האט עס אנגעטאן אויף איין ארבל, און ווייטער גייט עס ניט. ער שטייט אין פארלעגנהייט און וויס ניט, וואס ווייטער צו טאן. זיין פארצווייפלט פנים מאכט אלעמען שטארק לאכנדיק, ביז ער גיט א גוטן שפאר, און דער מאנטל גייט זיך פונאנדער אין אלע נעט.

מיין קאונער באקאנטער כאסמאן, א הויכער און דינער, טראגט הויזלעך, וואס גרייכן אים ביז די קני, און א בריטן מאנטל, ארומגעגארטלט מיט א שטריק. ער דערמאנט מיר אן א געזעענעם שטאט־משוגענעם און וואסער־טרעגער פון די אמאליקע צייטן.

פארקערט, א צווייטער קאונער באקאנטער, אברהם ראאודאנסקי, טראגט א קאפאטע, לאנג ביז דער ערד, און זיין לאנגע קאפאטע מיטן גאנצן נעבעכדיקן אויסזען דערמאנען מיר אן א אמאליקן מגיד אדער משולח. איך האב אים דאן אנגערופן אין שפאס „אברהמעלע, דער בארימטער קאונער שטאט־מגיד", און

דער נאָמען איז אים געבליבן צווישן אַלע באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע, וואָס האָבן אים דערנאָך געטראָפן.

אויף מיר האָט מען געזאָגט, אַז אין מיין נייעם גאַרדעראָב וע איך אויס ווי אַ באַנדיט, אַן אַנטלאָפענער פון דער תּליה. ליידער, איך האָב ניט געהאַט קיין שפּיגל צום אָנקוקן זיך אליין און האָב עס געמוזט אָננעמען פּאַר אמת.

און נאָך אַ מעלה האָבן געהאַט אונדזערע נייע קליידער: קיין „געלע לאַטעס" (געלע „מגן־דודס") האָבן מיר שוין ניט געדאַרפט טראָגן אויף זיי, נאָר דער־פּאַר אויף די מאַנטלען און רעקלעך, אויף דער לענג און ברייט פון ברוסט און רוקן, און אויף די זייטן־לענג פון די הויזן זיינען געווען דאָפּלט־פּאַרביקע רויט־ווייסע, ברייטע פּאַסן, אָנגעשמירט מיט אויל־פּאַרב, וואָס רייבט זיך ניט אויס און וואַשט זיך ניט אָפּ. אויף אַזאַ אופן האָט מען אונדז באַזאָרגט מיט ספּעציעלע צייכנס, כדי מיר זאָלן, חס־וחלילה, ניט פאַרלאָרן גיין. און אויף אַן אמת'ן, די בונטע רויט־ווייסע פּאַסן איז געווען צו זען פון גאַנץ ווייט, און דאָס האָט אונדז געדאַרפט אויסטיילן פון צווישן אָנדערע פּשוטע מענטשן.

דאָרט, וואו עס זיינען געלעגן אונדזערע שיך, האָב איך געפונען אויך מיין פּעקעלע מיטן שטיקל ברויט און פּאַרשטעקטן פּאַרמעגן, וואָס דער אויפזעער האָט דאָרט אַוועקגעוואָרפן. מיינע שיך און היטל זיינען טאַקע געווען דורכגע־טאָפּט דורך־און־דורך, און די האַלב־אָפּגעריסענע שיך־זוילן זיינען נאָך דער אונטערזוכונג אַרויס אינגאַנצן אויפּגעפּנט, נאָר דאָס פּעקל ברויט איז געווען ניט אָנגערירט. דאָס קידושין־רינגל, וואָס איך האָב אויף אַזאַ אופן געראַטעוועט, האָב איך דערנאָך די גאַנצע צייט געטראָגן מיט זיך אייגענעייט אין אַ בגד, און ווי איך האָב דאָמאָלסט געגלויבט, איז עס מיר פיל מאָל בייגעשטאַנען אין די גע־פּערלעכסטע סיטואַציעס און גערעטעוועט פון טויט. און איך האַלט טייער דאָס פּינגערל עד היום, ווי דעם אייניקן סואוועניר, וואָס איז מיר איבערגעבליבן פון מיין אמאָליקער משפּחה און אמאָליקן לעבן. נאָר עד היום קאָן איך ניט באַגרייפן מיין דאָמאָלסטיקע טראָציקע איינגעשפּאַרטקייט און ווידערשטאַנד, — ניט אָפּגעבן, נאָר דורכטראָגן דאָס פּינגערל דעם גאַנצן גיהנם־וועג.

און איצט קומען מיר צום לעצטן אַקט פון אונדזער אויפנאָמע אין קייזער־וואַלד. נאָכן פירן אין באָד, שוין אין אונדזער נייער בונטער קליידונג, האָט מען אונדז ווידער געטריבן אויף „שנעל־שנעל" און געבראַכט אין אַ באַראַק, וואָס האָט געהייסן „שרייב־שטובע". דאָרט האָט מען פונדאָסנעי באַקוקט, צי אונדזערע קליידער זיינען כשר, און ווען עס האָט נאָך געפעלט, האָט מען זיי צוגעפּאַרבן מיט נייע בונטע ווייס־רויטע פּאַסן. דאָן האָט מען פאַרשריבן די נעמען, ווי מיר האָבן דאָרט אמאָל געהייסן, בייגעשטעלט אַ נומער און אַרויס־געגעבן אַ בענדל מיטן נומער אָנצונייען אויפן רעקל.

איך מיט באַבראָוון און נאָך אייניקע נענטערע באַקאַנטע האָבן זיך גע־שטעלט איינע הינטער די אַנדערע, כדי צו באַקומען נענטערע נומערן, ווייל, ווי מיר האָבן זיך שוין דעם זעלבן טאָג דערוואוסט, וועט מען שפּעטער אַלעמען פונאַנדערוואַרפן אין פאַרשיידענע ערטער, און נענטערע נומערן האָבן דאָך מער שאַנסן אַריינצופאַלן צוזאַמען אין איין אָרט. און אזוי איז עס טאַקע געווען. מיין אַרעסטאַנטן־נומער איז געווען 16787 און באבראָוס — 16788. און אַזוי נאָענט ווי אונדזערע אַרעסטאַנטן־נומערן אייגער צום אַנדערן, אַזוי נאָענט זיינען מיר ביידע געבליבן ביז צולעצט — צוויי נאָענטע איבערגעבענע חברים, צו־זאַמענגעשמידטע מיטן זעלבן ליידן און נסיונות פון גורל. נאָר באַבראָוס וועג האָט זיך געענדיקט אַנדערש ווי מייגער . . .

נאָכן אָפּגעבן דאָס לעצטע, וואָס מען האָט נאָך גענאַט אייגענע, נאָכן גע־זעגענען זיך מיט די אייגענע קליידער, אָנטאָן די קאַצעטישע באַפאַרבענע שמאַ־טעס מיטן אַרעסטאַנטן־נומער און נאָכן פאַרלירן דעם אייגענעם מענטשלעכן נאָמען, — נאָך דעם אַלץ זיינען מיר שוין אינגאַנצן געוואָרן אויס־מענטשן. אויס מענטשלעכער כאַראַקטער, אויס מענטשלעכע געדאַנקען, מענטשלעכע געפילן, מענטשלעכע שטריכן! דער מענטש אין אונדז האָט אינגאַנצן אויפגעהערט צו עקזיסטירן. דו ביסט שוין ניט קיין מענטש, ניט פאַר זיך און ניט אין די אויגן פון אַנדערע, נאָר אייגער פון אַ הויפן בלינדע און שטומע וועראַקצייג, אייגער פון אַ גרויסער מאַסע ליימענע גולמס אין די הענט פון אַלערליי מערדער און אויסוואורפן, אַדער אין בעסטן זין — אייגער פון אַ סטאַדע הפקרדיקע, גע־שלאָגענע בהמות, וואָס מען שטויסט און טרייבט פון אָרט צו אָרט און וואָס מוזן כסדר נאָכפאָלגן וואוהין מען יאָגט זיי.

כאָטש אָפּיציעל האָבן מיר איצט שוין געהייסן „העפטלינגע", ד"ה אַרעס־טאַנטן (אַזוי ווי אונדזערע אויפזעער און „דערציער" גופא, נאָר אויף אַ ני־דעריקער שטופע), נאָר אין דער וויירקלעכקייט זיינען מיר געבליבן די זעלבע פאַרפלוכטע יודען, די זעלבע שוויין־הינט, יודען־באַנדע, מיסט־זעק, דרעק־הויפנס, „ארש־לעכער, דרעק־יודען און נאָך ערגערס, וואָס איך וויל נאָר ניט אויסזאָגן, כדי איר זאָלט זיך ניט שעמען מיט אייערע ווייט ניט־בכבודיקע טאַטע־מאַמעס און מיט אייער צווייפלהאַפטן יידישן אָפּשטאַם.

די חיליקע אַפּעלן און מושטירונגען

צום סוף האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ גרויסן באַראַק, וואו עס האָבן שוין געווואוינט אַ פּאָר הונדערט מענטשן, און מען האָט אונדז געהייסן פאַרנעמען די פריי פּלעצער אויף דער ערד. הייבט זיי אַ חכם און פאַרנעם פּלעצער, וואָס זיינען אין דער אמתן גאָרניט בנמצא! די ענגשאַפט איז געווען

אַזוי גרויס, אַז מען איז געפאַלן בוכשטעבלעך איינער אויפן צווייטן, וואו מען איז געשטאַנען אויף די שמוציקע אַנגעטראָטענע ברעטער. נאָך אַזאַ שווערן און לאַנגן טאָג פון מאַטערניש איז אונדזער אייניציקער וואונטש געווען — זיך קאָנען אַנידערלייגן און עטוואָס אויסרוען. ניט געקוקט, וואָס מיר זיינען געווען שרעקלעך הונגעריק, האָבן מיר מוחל געווען דאָס עסן, אבי מען זאָל אונדז עטוואָס לאָזן צורו. נאָר ניין — דער גיהנם־טאָג האָט זיך נאָך ניט געענדיקט!

עס באַווייזט זיך דער באַראַק־עלטסטער, דער „בעל־הבית" פון באַראַק, מיט זיינע געהילפן און אויפזעער — אַלע פון דעם זעלבן מין קרימינעלע פאַר־ברעכער פון פויליש־דייטשן אָפשטאַם — און זיי פאַלן דאָס אָן אויף אונדז מיט אַ זאַרגפולן, פאַטערלעכן אויסרייד:

— וואָס? זיך גאָר אויסלייגן? און וואו איז אָוונטברויט? . . . ווי גייט מען דאָס שלאָפן אָן אָוונטברויט, מיט אַ לייַדיקן מאָגן? . . .מאַרש, מאַרש! אַלע אויפשטיין און גיין נאָך אָוונטברויט!

צעבראָכענע און טויט־מידע טרייבט מען אונדז אַרויס פון באַראַק און מען שטעלט אונדז אויס אין לאַנגע רייען צום קריגן אַ ביסל שוואַרצע לויבעכע וואַסער, וואָס הייסט קאָפע. אָזוי ווי עס איז אַ שאָד צו פאַרלירן די טייערע צייט, וואַרטנדיק אויף די קאָפע־פאָרציעס, שטעלט מען אונדז דערווייל אין נייע רייען און מען באַקאָנט אונדז מיט דער נייער הייליקער קאָצעט־צערעמאָניע, וואָס הייסט „אָפעל" (רעוויזיע). מען לערנט אונדז ווי צו שטיין, ווי צו האַלטן די הענט, ווי זיך צו פירן, און דער עיקר, ווי אָפצוגעבן כבוד די עלטסטע און בכלל די קאָצעט־מאַכט.

מיט דער קאָמאַנדע „מיצן אָף", לערנט מען אונדז, מוזן אַלע שנעל, מיט איין מאָל און אַלע אין דעם זעלבן מאָמענט, אַראָפנעמען די היטלען. און מיטן „מיצן אויף" מוז מען זיי שנעל אָנטאָן. מיטן באָפעל „אויגן לינקס" מוז מען שנעל, אַלע מיט איין מאָל, אַ קער טאָן די אויגן און קאָפ אויף לינקס, פונ־וואַנען די מאַכט־פאָרשטייער קומען אָן, און מיטן באָפעל „אויגן רעכטס" מוז מען די אויגן און קאָפ דרייען אויף רעכטס. — — — און וואָס מיינט „אויגן גראָד־אויס"? איך מיין, איר וועט זיך שוין אליין כאָפן און וועט ניט דרייען די אויגן און קאָפ ניט לינקס און ניט רעכטס (ווען ניט, קריגט איר גלייך אַ זעץ מיטן שטעקן!).

היינט גיי לערן אונדזערע יידעלעך צו שטיין אויפן אָפעל און לערנען די סאָלדאַטסקע תורה אויפן נאַצישן שטייגער, אין דער צייט ווען מען האָלט זיך קוים אויף די פיס און דער קאָפ איז פוסט, ווי אַ פאַס! דערהויפט קלאָפט ניט מיט די היטלען, — ניט אויסצולערנען זיי אַראָפצונעמען די היטלען שנעל־ראָפטאָם, מיט איין צי און גלייכצייטיק פאָר אַלעמען! . . . וואָסערע פוסטע, איינגעשפאַרטע קעפ, וואָס פאַר אַן אומגעשיקט און אומפעאיק „יודען־פאָלק"

דאָס איז! און ווי זאָל מען זיי ניט שלאָגן, אַז זיי ווילן ניט באַנעמען, און זיי דערערגערן זייערע לערער און דערציער?!

איצט הרג'עט מען שוין און מען קלאַפּט איבער די קעפּ מיט שטעקנס (און אפילו ניט מיט שטעקנס, נאָר מיט איינפּאַכע שטיקער האָלץ!) אָן קיין שום פּאַרוואָס און פּאַרוועס. די גאַנצע אָפּעל־צערעמאָניע ווערט פּאַרוואַנדלט אין די ברוטאַלסטע, ראָפּינירט־סאַדיסטישע פּייניקונג־סצענע. ברענענדיקע פּעטש, פּאַרטויבנדיקע שטעקן־קלעפּ, שניידיקע בייטש־שמיצן, פּיס־בריקעניש און שטורכעס פּאָלן אויף דיר פון אַלע זייטן, און דו ווייסט ניט פונוואַנען דער קלאַפּ קומט און ווי זיך צו שיצן. און ווער נאָר עס וויל זיך אַ שפּיל־טאָן, אַ ביסל אַ פּייניק־טאָן די „יודען־באַנדע", דער לייגט צו אַ האַנט . . .

אָט די פּאַרשאָלטענע אָפּעלן און מושטירונגען מיט פּאַרשיידענע ספּעציעלע שטראָפן, ווי קני־בויגן, לויפן־און־זעצן זיך, שטיין און שפּרינגען אויף איין פוס און נאָך אַזוינע ווילדערייַן, וואָס פלעגן זיך ציען שעהן־לאַנג און אויסמאַטערן ביז צום חלשן, ביז צוזאַמענברעכן, — אָט דער סאָרט פּייניקונג האָט קיין טאָג ניט אויסגעפעלט און האָט זיך געצויגן דורך דער גאַנצער לענג און ברייט פון מיינע קאָנצענטראַציע־לאָגערן.

און מיינט איר, מיט די פּרויען איז מען זיך באַגאַנגען אַנדערש, „אייִדעלער"? ניין! — ווייל די מענערשע דייטש־חיה האָט געהאַט צו זיך אַ פּאָר, די ווייבערשע בלוט־דורשטיקע חיה, די דייטשע פּרוי. און זי, די דייטשע פּרוי, האָט אויך געדאַרפט האָבן אַ ברייטן פּעלד, וואו צו ווילדעווען און אויסגיסן איר בלוט־דורשטיקייט. און דאָס איז געווען דער לאַעגר־אָפּטייל, וואו אומגליקלעכע יידישע פּרויען זיינען געווען איזאָלירט און פּאַרשפּאַרט. האָבן דאָ טאַקע באַווויזן די „צאַרטע גרעטכענס, מאַרגאַרעטעס און אַנכענס" ווער זיי זיינען און וואָס זיי קאָנען.

די דייטשקעס־אויפזעערקעס אין די לאַגערן זיינען אַבסאָלוט ניט אָפּגע־שטאַנען פון זייערע ברידער און טאַטעס ניט אין ברוטאַלע מערדעריַין און אַכזריות און ניט אין קליינלעכע ראָפּינירט־סאַדיסטישע פּיניקונגען. פּאַרקערט, זיי האָבן אָפּטמאָל נאָך אַריבערגעשטיגן די מענער. און וויפל איך האָב זיך וועגן דעם ניט אָנגעהערט, האָב איך אָלץ ניט געקאָנט גלויבן, ביז איך האָב עס אַליין געזען אין קייזערוואַלד.

צופעליק בין איך איינמאָל צוגעגאַנגען נאָענט צום פרויען־לאַגער. איך קוק דורכן הויכן דאָפּלטן דראָט־צוים, און אַ מייאומדיק בילד זע איך אויפן לאַגער־הויף. עטלעכע הונדערט יידישע פרויען שטייען אויפן אָפּעל, טויט־מידע און דערשראָקענע נאָך אַ לאַגער אַרומיאָגעניש און קאָלעקטיוועך פּייני־קונג. ווי ווילדע צערייצטע וועלפיכעס נישטערן אַרום צווישן זיי עטלעכע צענד־ליק דייטשקעס מיט אַזוינע דראָטן און נאַגאַיקעס אין די הענט . . . זיי וואַרפן

זיך אין די רייען פון די אויסגעשטעלטע פרויען, פֿאַרוואַרפן די ,דראָטן איבער די העלדזער פון די קרבנות, שלעפּן זיי אַרויס אויפן פּלאַץ, שלייַדערן זיי אויף דער ערד און שלאָגן זיי, שמייסן זיי מיט די נאַגאַיקעס, בריקן מיט די פיס, רייסן און שלעפּן פֿאַר די האָר, ווערגן זיי מיט די דראָטן, זעצן זיך רייטנדיק אויף זיי, שרייענדיק און קוויטשנדיק דערביי מיט באַנומענע ווילדע קולות . . . וואָס זאָל איך שוין רעדן וועגן די קרבנות, וועגן זייערע יאָמערדיקע געשרייען און געווײַנען! . . .

— גאָט אין הימל! ווי טיף דאָס דייטשע פֿאָלק איז געזונקען, אַז זייַנע פרויען, די „צאַרטע באַשעפענישן", האָבן דערגרייכט צו אַזאַ נידעריקער אומ־מענטשלעכער מדרגה! און וואָס נאָך נידעריקער און עקלדיקער קאָן זיין אין דעם גאַנצן מאָרד־מעכאַניזם, וואָס די דייטשע קולטור און ציוויליזאַציע האָבן געשאַפֿן?.. וואו זייט איר, געטע, שילער, ניצשע, קאַנט, און וואָס זאָגט איר וועגן אייערע מענטשן און אויבער־מענטשן, וועגן אייער שיינקייט און נשמה?...

מען לערנט אונדז ערלעכקייט

מיר טראָגן שוין צוביסלעך קאָווע־וואַסער אין פֿאַרראָסטע און פֿאַרשמוצטע בלעך־פּושקעס און קערן זיך אום צוריק אין אונדזער באַראַק. איצט וועלט אונדז אויסגעטיילט ברויט, — די טעגלעכע פּאָרציע פון אַ פערטל לעבל שוואַרן קוואַטשיקן ברויט, דאָס איז 250 גראַם (אַן ערך, אַ האַלב פונט) פאר א מענטשן. די ברויט־פּאָרציעס ליגן אָנגעשניטענע אויפן טיש, און יעדערער דאַרף צוגיין, נעמען אַ פּאָרציע ניט־געקלויבענערהייט און אַריבערגיין דערמיט אין דער צווייטער העלפט פון באַראַק.

און דאָ האָב איך זיך אַן איבעריקן מאָל איבערצייגט, אַז וועג אַ מענטשן אין אונדזערע דאָמאַלסטיקע באַדינגונגען איז באַשערט אַריינצופאַלן, קומט עס אויף אים אומגעריכט און אומבאַמערקט, וועג ער גייט אפילו אויפן סאָמען ערלעכן און גלאַטן וועג און וועג ער איז אפילו דער סאָמע הכנעהדיקסטער פון די קאָצעטניקעס. און וואָר האָט געקאָנט זיין נאָך ערלעכער, הכנעהדיקער און אָנגעשראָקענער ווי דער אַלטער דווינסקער בלעכער בערל לאַקוס, — אָט דער זעלבער בערל לאַקוס, וואָס האָט אין דווינסק געאַרבעט מיט מיר צוזאַמען אין דער זעלביקער אַרבעטס־אייגהייט און פלעגט גאַנצענע טעג פֿאַרפויקן און פֿאַר־טויבן די אויערן מיט זיינע האָמערס אין בלעכן, מאַכנדיק פֿאַר די דייטשן קאָפּע־קאַנען, טשיניקעס, דרימלען, אַש־בעכערס און אָנדערע קונציקע בלעך־זאַכן.

דאָרף דער זעלבער בערל לאַקוס איצט צוגיין צום טיש מיטן ברויט און נעמען ניט אין פֿאַרציע, נאָר צווי, — איינע פֿאַר זיך און די צווייטע פֿאַר זיין זון עלקע, וואָס איז דאָ אויך געווען מיט אונדז צוזאַמען. לאקוס האָט נאָך

ניט באַוויזן אָפּצוגיין קיין צוויי טריט פון טיש, ווי מיר זענען, דער בלאָק־עלטסטער גיט אַ שפּרונג איבער אַלעמענס קעפּ, שפּרינגט אַרויף אויפן טיש און, טרעטנדיק אויף די ברויט־פּאָרציעס און אויף מענטשן, גיט ער אַ כאַפּ אַ באַנק און נעמט דערמיט זעצן איבערן קאָפּ און זייטן פון דעם אַרעמען בערל לאַקוס.

— האָ, דו גנב, דו אויסוואורף, דו באַטריגער! גנב'ענען ברויט גייסטו פון דיינע אייגענע „יודען־גענאָסען!" צוויי פּאָרציעס ברויט ווילסטו עסן! און וואָס זאָל עסן דער, וועמענס פּאָרציע דו שלעפּסט אַוועק? האָ? איך פרעג דיך?! איך האָב שוין לאַנג געוואָרט אויף דיר, דו גנב־איינער, דו גאָט־פאַרלאָזענע נשמה, און אָט האָב איך דיר געפּאַקט! גנבענען, גנבענען ברויט פון דיינע אייגענע יודען־קאָמעראַדן! נאָ, אָט האָסטו, נאָ, אָט האָסטו! . . . — און נאָך יעדן וואָרט קומט אַ זעץ מיט דער באַנק, אַ זעץ מיט דער באַנק.

וועג לאַקוס איז שוין געווען צעביילט און צעקיילט, ווי אַן עפּל, און אינ־גאַנצן פאַרגאָסן מיט בלוט, האָט דער בארַאַק־עלטסטער אויף אַ ווייל זיך אָפּ־געשטעלט אָפּצוכאַפּן דעם אָטעם. דעם מאָמענט האָבן אויסגענוצט עלקע, לאַקוסעס זון, און נאָך אַ פּאָר נאָענט־שטייענדיקע און אָפּגעטראָגן דעם צעמזיקטן לאַקוסן אין אַ זייט.

— איך וועל ניט דערלאָזן, אַז מען זאָל באַגנבענען מיינע העפּטלינגע, — האָט דער בארַאַק־עלטסטער פּאָטערלעך זיך געוונדעט צו אונדז אַלעמען, זיך אַנגעמענדיק אונדזער קריוודע. איך וועל יעדערן אַזוי באַשטראָפן, וועט עס וועט וואָגן צו באַגנבענען זיינע קאָמעראַדן! ערלעכקייט און אָרדענונג מוז ביי מיר זיין! — האָט פון זיין מויל אַרויסגעשריען די ערלעכקייט אַליין.

איך ווייס ניט פונוואַנען אין מיר האָט אָנגעשפּאַרט מיטאַמאָל אַ שטראָם פון דרייסטקייט, און ניט־געטראַכטערהייט האָב איך זיך דורכגעשטופט פאָרויס און זיך געוונדעט צום בלאָק־עלטסטן, אומגעפּער, בזה הלשון:

— הער בלאָק־פּירער! דערלויבט מיר אייך צו זאָגן, דער אַלטער לאַקוס האָט ניט געגנבט די צווייטע ברויט־פּאָרציע, נאָר האָט עס געגומען פאַר זיין זון. אָט שטייט ער דאָרט זיין זון. עלקע לאַקוס הייסט ער. לאַקוס איז ניט קיין גנב. פאַרקערט. ער איז זייער אַן ערלעכער . . .אַלע ווייסן עס. ביטע, הער בלאָק־פּירער, איר קאָנט — — —

— יאָ, יאָ, לאַקוס איז ניט קיין גנב, — האָבן באַשטעטיקט אַ פּאָר צענדליק שטימען.

דער בארַאַק־עלטסטער האָט ווידער אַ כאַפּ־געגעבן די באַנק, נאָר האָט זיך גלייך אָפּגעהאַלטן, ניט וויסנדיק, ווייזט אויס, אויף וועמענס קאָפּ און פּלייצעס אַראָפּצולאָזן צוערשט. אין אַ ווייל אַרום, ווען לאַקוס איז געקומען עטוואָס צו זיך, און זיינע אייגעהאַלטענע קרעכצעס האָבן דערמאָנט, אַז ער לעבט נאָך,

איז דער בלאָק־עלטסטער צוגעגאַנגען צו אים, באַקוקט זיין אויפגעשוואָלענעם דעפאָרמירטן פנים און זיך געוועדעט צו אים מיט אַ פאַרוואורף:

— קיינער טאָר ניט נעמען קיין צוויי פאַרציעס . . . נאָר דו האָסט דאָך געקאָנט זאָגן, אַז די צווייטע פאַרציע איז פאַר דיין זון. פונוואַנען זאָל איך עס וויסן? —

און אַלס פאַרגיטיקונג האָט אונדזער „גוטער און ערלעכער" בלאָק־עלטסטער דערלויבט אַוועקצולייגן לאַקוסן אויף אייגער פון די שלאָף־קויקעס, וואָס זיינען געווען רעזערווירט פאַר זיינע געהילפן.

דער זעכציק־יאָריקער בערל לאַקוס, וואָס איז געווען אויסערגעווייניעלעך שטאַרק, געזונט און פליגק, ווי אַ יונגער ייִנגל, איז שוין מער ניט געווען דער זעלביקער. איך בין געווען דערנאָך מיט אים צוזאַמען אין אַנדערע לאָגערן, — ער איז שוין געווען אַן אומבאַהאָלפענער קאָליקע מיט אַ צעשפּאָלטענעם פּנים און אָפּגעשלאָגענע לונגען. וועט וויסן, צי קלאָפּט און פויקט נאָך ערגעץ־וואו דער אַלטער בלעכער בערל לאַקוס מיט זיינע האַמערס און בלעכן, אַדער עס איז שוין פון אים קיין זכר ניט געבליבן?!

איך געדענק ניט, צי מיר האָבן די פּאָר שעה פון דער ערשטער נאַכט גוט אָדער שלעכט געשלאָפן אין באַראַק אויף דער ערד, אַנגעפּאַקטע אייגע אויף די אַנדערע, נאָר פרי־פאַרטאָג, אין האַלב־פינצטערניש, האָט מען שוין געשריען „אויפשטיין!" און געבריקט אונדז איבער די קעפּ און זייטן. עס האָט קוים אַנגעהויבן צו טאָגן, יוען מיר זיינען, ניט־אויסגעשלאָפענע און פולשטענדיק צעבראָכענע, שוין געשטאַנען ווידער אינדרויסן, אויפן אָפּעל. צוערשט האָט מען פונדאָסנייַ אָפּגעפרישט אין אונדז די נעכטיקע תורה פון „מיצן אָפּ", „מיצן אויף", „אויגן לינקס", „אויגן רעכטס" און אַנדערע מושטירונגען, — און אַזוי אַרום האָט זיך אַנגעהויבן און איז אַוועק אין גאַנג אונדזער נאַרמאַל, טאָג־טעגלעך לעבן אין קאָנצענטראַציע־לאָגער קייזערוואַלד.

מיר זיינען „פּענסיאָנערן" אין קייזערוואַלד

קייזערוואַלד איז געווען אַ צענטראַלער סאָרטירונגס־לאָגער, ד"ה, די אַהער־צוזאַמענגעטריבענע יידן פון פאַרשיידענע ערטער, ווי געבליבענע יידן־רעשטלעך פון געטאָס אין לאַטוויאַ און ליטע, יידן פון דייטשלאַנד, עסטרייך, טשעכאָסלאָ־וואָקיע, פוילן, לעצטנס אויך פון אונגאַרן, — די אַלע צענדליקער און הונדערטער טויזנטער יידן, נאָכן צונעמען פון זיי דאָס לעצטע, וואָס זיי האָבן נאָך מיט־געבראַכט מיט זיך, האָט מען דאָ סאָרטירט, אייגעטיילט אין גרעסערע אָדער קלענערע גרופּעס און דאַן אָפּטראַנספּאָרטירט אין פאַרשיידענע ערטער: עלטערע און שוואַכערע מענטשן, ווי אויך קינדער, האָט מען מייסטנס געשיקט תיכף אין

פּאַרניכטונגס־לאַגערן, און די איבעריקע, די אַרבעטס־פּעאיקע — אין די אַזוי־גערופענע אַרבעטס־לאַגערן אין לאַטוויאַ, ליטע, עסטאַניע, דייטשלאַנד, עסטרייך.

אין 1943, וועו דאָס דייטשע מיליטער האָט געגומען קריגן די ערשטע גוטע קלעפּ אויף די סאָוועטישע פראָנטן, און אונטערן דרוק פון די רוסישע אַרמייען האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אָפּטרעטן פון די פּאַרנומענע געביטן, האָבן זיי געגומען ליקווידירן די געטאָס און יידן־לאַגערן אין די אומזיכערע ערטער און די געבליבענע יידן אַרויספירן פון דאָרט און פּאַרשיקן טיפער, וויטער פון די פראָנט־געביטן. דאָן זיינען אין דייטשלאַנד און אין אָקופּירטע לענדער אויסגעוואָקסן צענדליקער און הונדערטער אַרבעטס־לאַגערן, וואו מען האָט די יידן ניט פּאַרניכטעט מיטאַמאָל, נאָר מען האָט זיי אויסגענוצט פּאַר די שוועריסטע און זינלאָזע אַרבעטן, פּאַר די ווילדסטע עקספּערימענטן און דער־נידערונגען; מען האָט זיי געהאַלטן אין די אוממענטשלעכסטע באַדינגונגען, אין הונגער, שמוץ, קעלט, טעראָר, און צולעצט, נאָכן אַרויסציען פון זיי דאָס לעצטע ביסל קראָפט, האָט מען זיי פּאַרניכטעט אין גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, אָדער די קרבנות זיינען שוין באַצייטנס געשטאָרבן מיטן „נאַטירלעכן טויט", — אויסגעמאַנגען פון הונגער, אויסשעפונג, אָדער פון פּאַרשיידענע עפּידעמישע קראַנקייטן (מייסטנס טיפוס).

אָט אויף דעם דאָזיקן וועג בין איך מיט מיינע חברים איצט געשטאַנען אין קייזערוואַלד, — געשיקט צו ווערן צום זיכערן און שנעלן טויט אין אַ פּאַר־ניכטונגס־לאַגער, אָדער צום לאַנגזאַמען אויסמאַטערנדיקן טויט אין אַן ארבעטס־לאגער. אַ פּאָר וואָכן האָבן מיר דאָ געלעבט ווי „פּאַנסיאָנערן", פּוסט־און־פּאַסטניקעס, ביז עס איז געקומען אונדזער ריי סאָרטירט צו ווערן. נאָר אַרום־גיין ליידיק, אָן יעדער באַשעפטיקונג האָט מען אונדז ניט געלאָזן. פּאַר דעם האָבן שוין געזאָרגט אונדזערע אָנפירער און אויפזעער מיט זייערע אָפּעלן, מוש־טירונגען, אַרומטרייבענישן הין און הער, קאָלעקטיוועס באַשטראָפונגען פּאַרן קלענסטן חטא פון אַ יחיד, און סתם שלאָגעריין און פייניקונגען, כדי צו פּאַר־טריבן די לאַנגווייליקע ניט־באַשעפטיקטע צייט. פון צייט־צו־צייט פלעגט מען נעמען אַ גרופּע און אַוועקטרייבן אויף וועלכער־ניט־איז אַרבעט, — מייסטנס אומנוציקע, זינלאָזע און ווערטלאָזע אַרבעט.

איין טאָג האָט מען אונדז, אַ גרופּע פון אַ מאָן פופציק, אַרויסגעטריבן אויף אַ פּלאַץ אים אָפּצורייניקן פון דעם גראָז, וואָס איז דאָרט גע־וואָקסן. עס איז געווען דאָן אַ וואונדערבאַר־שיינער האַרבסטיקער טאָג — אָנגענעם וואַרעם, זוניק און פּארבפול פון די גרין־געל־רויט־ברוינע בלעטער, וואָס האָבן זיך נאָך געהאַלטן אָדער געפאַלן פון די ביימער. פון דער הימלשער בלויקייט דערטראָגן זיך קלאַנגען פון אָפּפּליענדיקע פייגל־מחנות און צעריסענע זיך מיט אַ שטילער בענקשאָפט אין דער ניט־באַוועגלעכער לופט. עס איז געווען אייגער פון יענע

שטילע זוניקע האַרבסט־טעג, וואָס פֿלעגן אַמאָל אָנפֿילן דאָס האַרץ מיט פֿרייד און הנאה פון דער פּולער, פֿאַרענדיקטער שעפּערישקייט און רייפֿקייט פון דער נאַטור און גלייכצייטיק מיט שטילן צער פון זומערדיקן אָפּגאַנג און מיט בענק־שאָפֿט נאָך עפּעס פֿאַרגאַנגענעם, פֿאַרשוואונדענעם אין דער אייביקייט, וואָס וועט זיך שוין ניט אומקערן . . .

נאָר דאָס אַלץ איז געווען אַמאָל. איצט ליגן מיר אויף דער ערד, מיר די נידעריקסטע פון די נידעריקסטע שקלאַפֿן, און טוען אַ געצוואונגענע אומ־זיניקע און נוצלאָזע אַרבעט, — מיר רייסן מיט די הענט, קראַצן און האַקן מיט העלצער און אייזנס דאָס גרינע גראָז, וואָס וואַקסט דאָרט. איך רייס גרעזל נאָך גרעזל און זע, אַז דאָס איז אַן אומזיסטע ווערטלאָזע טירחה. — עס וועט לאַנג ניט דויערן אוו, ווען צייט וועט קומען, וועט פון די וואָרצלען ווידער אַרויס־וואַקסן געדיכטע, לעבעדיקע און זאַפֿטיקע גרינע גראָז. איך טו מיין זינלאָזע שקלאַפֿן־אַרבעט, און אין מוח קומען געדאַנקען און זאָגן, אַז אַן אַנדער וועלט . . .

אָט־וואָס מיר איז געקומען אויפֿן געדאַנק, רייסנדיק דאָס גרינע גראָז, און וואָס איך האָב דערנאָך, אין דער ענגשאַפֿט און טומל פון לאַגער־באַראַק, פֿאַר־צייכנט בגנבה אויף אַ שטיקל צעקנייטשטן פּאַפּיר:

ווי גרינגראָז ביי וועגן

די זון אין די הימלען ט׳געשמייכלט ווי שטענדיק,
געבליבן איז ערד ניט געירט;
ווי גאָרנישט געשען, ווען אין טויט־לאַגערס האָט מען
אַ פּאָלק, — אונדז — צו שחיטה געפֿירט.

„קיין גראָז זאָל ניט זיין אויף די וועגן פון לאַגער!" —
באַפוילן האָט אונדז קאָמאַנדאַנט.
מיר אַרבעטן פֿליסיק: מיר האַקן און רייסן
דאָס גרינגראָז פון וועג ביים ראַנד.

עס דויערט ניט לאַנג, און דאָס גראָז גרינט שוין ווידער
עקשנותדיק, טראָציק און שטאַרק,
כאָטש ס׳טראָמפֿלען עס טויזנטער פֿיס דאָרט טאָג־טעגלעך,
כאָטש ס׳וועט אָפּט געפֿליקט און געהאַקט.

מען טרעט און מען טראָמפֿלט דאָס גרינגראָז דאָס שוואַכע,
עס ליגט אונטער יעדערנס פֿיס,

דאָך שפּראַצט עס און גרינט עס, עס ווערט ניט פּאַרניכטעט,
ס׳לעבט אייביק, ס׳בלייבט זאַפּטיק און פּריש.

איך קוק אויף דעם גרינגראַז און טראַכט, ווי דאָס לעבן,
ווי כוחות וואָס ווערן ניט מיד,
יאָרטויזנטער ברויזן מיט מוט און אָן אויפהער
אין פּאַלק פון דעם אייביקן ייד.

אין פּאַלק, וואָס צעזייט און צעשפּרייט איז ווי גרינגראַז
אין לענדער פון גאַנצענער וועלט,
וואָס שוואַך איז, ווי גרינגראַז, און קאַן דאָך אויסהאַלטן
סיי שטורעמס, סיי היצן און קעלט.

...א פּאַלק גייט זיין וועג דעם היסטאָרישן, לאַנגען
שוין אייניקע טויזנטער יאָר.
עס לעבט און עס בליט, טראָץ די גרויסע געפאָרן,
וואָס האָבן באַגלייט יעדן דור.

פּאָגראָמען און גזירות און מאַסן־פּאַרניכטונג
האָט ס׳פּאַלק שוין אָן צאָל איבערלעבט.
עס האָבן דור־דורות בייז־פּינצטערע כוחות
דאָס פּאַלק צו פּאַרניכטן געשטרעבט.

דאָס פּאַלק האָט געליטן, געבלוטעט, געקרעכצעט
און האָט זיך געקאַרטשעט פון פיין,
דאָך ניט אויפגעהערט האָט דער יידישער קיום
צו שטייגן און קראַפטפול צו זיין.

עס האָבן די בייזע און שטורמישע כוחות
דאָס פּאַלק איבער לענדער צעשפּרייט,
דאָן האָט עס אין יעדן לאַנד וואָרצלען געשלאָגן
און דאָרט א ניי לעבן פּאַרזייט.

דאָס פּאַלק האָט געמוזט פון דער היימאַט דער אַלטער
אָפט וואַנדערן עבר לים,
האָט ס׳פּאַלק זיך פּאַרוואָרצלט און דאָרט אויך געבילדעט
א גרויסן און מעכטיקן שטאַם.

ס'איז אמת, מיר זיינען א פֿאלק ווי דאָס גרינגראָז,
און שוואַך און צעזייט איבער וועלט,
מען טרעט און מען רייסט אונדז, נאָר אונדזערע וואָרצלען, —
זיי ווערן ניט קיין מאָל פֿאַרוועלקט!

ווייל, ווי אין דעם גרינגראָז סיי שוואַכקייט סיי גבורה,
שטעקט זעלביקער גייסט אין אונדז אויך:
אין אונדזערער שוואַכקייט, צעשפּרייטקייט, חסרונות
ברויזט גאָר א באַזונדערער כוח.

כאָטש, פינצטערע כוחות, איר ווילט אונדז פֿאַרניכטן,
נאָר ס'האָט אייער מי ניט קיין זין:
מיר האָבן דאָך וואָרצלען סיי טיפֿע סיי ברייטע·
פון גאָר א באַזונדערן מין!

אונדז אויסראַטן, אונדז מיט די וואָרצלען אויסרייסן, —
איר וועט ניט, איר בלוטיקע פיינט!
איר האָט אונדז געפֿיניקט, געשאָכטן מיליאָנען,
עס קומט אָבער אויך אונדזער היינט!

כאָטש איר, די היסטאָרישע אַלט-נייע מערדער,
האָט שטענדיק געפֿלאָגט אונדז, פֿאַרפֿאָלגט,
נאָר איר'ט לאַנג ניט הוליען, ס'איז נאָענט אייער סוף שוין,
און — אייביק לעבט ס'יידישע פֿאָלק!

(געשריבן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער קייזערוואַלד, בייַ ריגע, האַרבסט 1943).

מיר ווערן סאָרטירט און אָפּטראַנספּאָרטירט

צום סוף איז געקומען דער טאָג, ווען מען האָט זיך געזומען גרינטלעך צו אונדזערע ביינער, — אָפּסאָרטירן „מי לחיים, ומי למות" און אָפּטראַנספּאָרטירן וואוהין מען דאַרף. אינדערפרי האָט מען אונדז געהייסן מיטנעמען „אַלע אונדזערע זאַכן" (א לופּעטקע־האַנטוך, א שטיקל טרוקענע ברויט פון נעכטן און וואָס נאָך?). מען האָט אונדז גרינטלעך איבערגעציילט, און גלייך נאָכן אָפּעל צוזאַמענגעטריבן א פּיל־טויזנט־קעפּיקן עולם אויפן גרויסן לאַגער־פּלאַץ און געהייסן וואַרטן. און דא הערן מיר זיך אָן פֿאַרשיידענע נייעס און קלאַנגען.

די אלטע לאגער־תושבים דערציילן, אז עס זיינען דא פארשיידענע ארבעטס־לאגערן — גוטע און שלעכטע, און גליקלעך איז דער יעניקער, וואס פאלט ארײן אין א „גוטן" לאגער; נאר פארויס קאן מען ניט זאגן, וועלכע לאגערן עס זיינען גוטע און וועלכע — שלעכטע; דאס זעט מען שוין אויפן ארט גופא, מען שפירט שוין אויף דער אייגענער פעל.

צום סוף קומט אן די העכערע לאגער־מאכט, און עס הויבט זיך אן די פראצעדור פון סארטירונג. זיי רופן אויס די נעמען פון די העפטלינגס, און יעדער איינער, וואס ווערט אנגערופן, דארף ענטפערן „יאוואל", תיכף צוגעבן זיין העפטלינג־נומער און לויפן צום סארטירונג־פונקט. אך און ווי צו דעם, וואס פארשפעטיקט עטוואס אנצורופן זיין נומער אדער צום לויפן, — קיין שטעקנס און בייטשן אויף זיין קאפ און פלייצעס פעלן שוין ניט. דארט, אין סארטיר־פונקט, באקוקט מען שנעל יעדן העפטלינג, און מיט א מאך פון פינגער ווייזט מען אים אן, צו וועלכער גרופע צו גיין.

אך, דאס אייביקע שוידערלעכע סארטירן און אפקלייבן ווי שטיק סחורה, ווי שמאטעס, אדער אין בעסטן פאל, ווי פערד, שעפסן, בהמות! ווי לייכט עס איז מיט איין וואונק צו שיקן א לעבעדיקן צאפלדיקן מענטשן־וועזן גלייך צום טויט, צי אויף שקלאפן־ארבעט, צו פארפיניקונג, צום הונגער־סוף, צום לאגר־זאמען אומקום, צום שנעלן אומקום, צום שיסן, צום פארגאזן, צום ברענען, צי אין „גוטע" לאגערן, צי אין שלעכטע לאגערן, אדער — צו די אלדע שוואַרץ־יארן! . . . וואו איז בעסער? ווי נישטיק און אוממענטשלעך געפאלן, ווי אום־באהאלפן און פארניכטעט דער מענטש, די מענטשלעכע צאפלדיקע נשמה פילט זיך אונטער די חיהשע בליקן אין אזוינע גיהנמדיקע סארטירונגען! און וועט נעמען ווען א סוף צו די אייביקע סארטירונגען און אפקלייבענישן, וואס צעפרעסן אונדז דעם מוח און נשמה און די אויפגעטרייסלטע נערוון?!

איך מיט באבראון שטייען נאענט איינע צו די אנדערע און בעטן גאט נאר אין זאך: מיר זאלן ארײנפאלן צוזאמען אין איין לאגער, אין איין ארט, זאל עס זיין גוט צי שלעכט; נאר מיר זאלן קאנען זיין צוזאמען! מיר זיינען שוין דאמאלסט געווען אזוי נאענט־חבריש געבונדן איינער מיטן צווייטן, אז דאס ערגסטע, האט זיך אונדז געדאכט, איז צו ווערן איצט אפגעטיילט און בלייבן איינער אליין, פארטריבן־פארוואגלט, אפילו אן א נאענטן חבר . . .

באבראוו איז שוין לאנג אויסגערופן, און איך זע פון ווייטן, ער שטייט שוין איינגעסארטירט אין א גרופע. וואס פאר א גרופע דאס איז — א „גוטע" צי א שלעכטע — דאס ווייס איך ניט. עס דויערט א פערטל, א האלב־שעה און מיין נאמען רופט מען ניט. איך ווער וואס ווייטער אלץ אומרואיקער. מעג־לעך, מען וועט מיך היינט בכלל ניט אינסארטירן, און דאן איז שוין קיין האפנונג ניטא צו זיין מיט באבראוון צוזאמען . . . עס גייט אווען א שעה און

מערער, און אויפן הארצן איז שוין גאַנץ קאַלעמוטנע און טרויעריק. איך הער, מען האָט שוין אויסגערופן כמעט אַלע באַקאַנטע, און מיך לאָזט מען, ווייזט אויס, אויף מאָרגן... ווער ווייס, צו וועלכע שדים אין די הענט איך וועל שוין דאַן אַריינפאַלן, אָן אַ נענטערן באקאנטן אפילו?...

מיטאמאָל הער איך אויסרופן אַ פאַרקריפלטן נאָמען, וואָס האָט אַן ענלעכ־קייט צו מיינעם. אינסטינקטיוו גיב איך אַ געשריי „יאָוואָל! נומער 16787" און לויף צום סאַרטיר־פלאַץ. עס שטעכן מיך דורך אַ צענדליק אויגן פון חיות און מערדער, מען וועגט אָפּ אויף שנעל, צי איך טויג נאָך פאַר זייער שקלאַפן־אַרבעט אָדער איך דאַרף תיכף ליקווידירט ווערן, און דער קאָמענדאַנט גיט מיטן קאָפּ אַ וואונק צו דער ריכטונג פון אַן אָפּגעזונדערטער גרופּע. איך לויף צו דער גרופּע, זייענדיק פול מיט ספקות און האַרץ־קלאַפענישׂ, נאָר פונדער־וויטן דערהער איך באַראָוס שטים:

— איי, יאַקאָב! דו גייסט מיט אונדז! מען שיקט אונדז קיין דונדאַגאַ.

אין דעם מאָמענט האָב איך זיך געפילט גליקלעך, אויב דאָס וואָרט גליק איז בכלל געווען גילטיק פאַר אונדז.

וויייזט זיך ארויס, אין אונדזער נייער גרופּע זיינען געווען עטלעכע מענטשן, וואָס האָבן געגלויבט, אַז מען שיקט אונדז קיין דונדאַגאַ, אין קורלאַנד, און אז דאָס איז אַ גליק פאַר אונדז — עס איז א „זייער גוטער" לאַגער. זעט איר, אָט די, אָ צווייטע גרופּע, שיקט מען קיין עסטלאַנד, און דאָרטן איז זייער שלעכט... די שטימונג האָט זיך ביי אונדז געהויבן, — מיר גייען דאָך אין אַ „גוטן" לאַגער. וויייזט זיך אָבער ארויס, אַז אַנדערע האָבן אויך געהערט וועגן דונדאַגער לאגער, און דאָס איז זייער א שלעכטער לאַגער, מען פאַר־פיניקט דאָרט ביז צום טויט ניט ערגער, ווי אין עסטאַניע... איז די שטימונג ביי אונדז געפאַלן. מיר וויסן ניט וועמען מער צו גלויבן, די אָפּטימיסטן צי די פעסימיסטן, — וועלן מיר שוין גאָר פאַרטומלט און פאַרצווייפלט און וויסן שוין גאָרניט, וואָס צו גלויבן און וואָס צו טראַכטן...

סוף־כל־סוף, טראַכט איך זיך, וואָס איז זיך דאָ צו נעמען צום האַרצן? אַ „גוטער" לאַגער, אַ „שלעכטער" לאַגער, — עס איז דען אָפּהענגיק פון אונדז אויסצוקלייבן? האָט דען אַ באַדייטונג אונדזער ווילן, אונדזער קראַפט? זיינען מיר דען ניט ווי אָט די האַרבסטיקע בלעטער, וואָס ווערן גריסן פון די ביימער און געטראָגן מיטן ווינט, — ווער ווייס וואוהין?... מען האָט אומעטום די זעלביקע אויסזיכטן אומצוקומען, ווי אָט די אָפּגעריסענע בלעטער ביי יעדן בלאָז פון ווינט; צי דערשאַסן ווערן ווי געיאָגטע הפקר־הינט, אָדער פאַלן ווי פאַריאגטע אַרבעטס־פערד, ביי יעדער געלעגנהייט... און וואָס הייסט בכלל „גוט" און וואָס הייסט „שלעכט" אין אונדזערע באַדינגונגען? זאָל קומען וואָס

באַשערט נאָר ניט פּאַרלירן דעם קאָפּ, קוקן מיט אָפענע אויגן און ניט פּאַר־געסן דעם עיקר — אַנטלויפן, אַנטלויפן ביי דער ערשטער־בעסטער געלעגנהייט!

איך טייל זיך מיט מיינע געדאַנקן מיט באָבראָוון. ער גיט צו, אַז ער איז מיט מיר מסכים. ער האָט אויך אָנגעהויבן גלויבן אין באַשערטקייט, אין אומפאַרמיידלעכקייט פון גורל... און מאָדנע, — נאָך דעם געשפּרעך, ווערט אונדז ביידן לייכטער און קלאָרער אויפן האַרצן. מיר פּאָרן אין אַ נייעם קאָנ־צענטראַציע־לאַגער, זאָל עס הייסן דונדאַגאַ אָדער אַנדערש־ווי, מיר גייען צו נייע פּיין און יסורים, צו נייע נסיונות פון אונדזער גורל, אָבער מיר גייען מיט באַרואיקטע געמיטער און מיטן גלויבן פון באַשערטקייט און אומפאַרמיידלעכקייט.

דעם זעלביקן טאָג האָט מען אונדזער פּאַרטיע „העפּטלינגע", אַרעסטאַנטן, אָנגעלאָדן אויף אַ פּאָר צענדליק לאַסט־אויטאָס, און אונטער אַ שטאַרקער שמירה פון „עס. עס."־לייט האָט מען אונדז פּאַרשלעפּט אין וואַלדיקע און זומפיקע געגנטן, טיף אין קורלאַנד אַריין. אויב מיר האָבן געמיינט און איר מיינט, אַז דאָס איז געווען דונדיאַגאַ, האָבן מיר אַלע אַ גרויסן טעות געהאַט.

הונגער, קעלט, עלנט און . . . טויט.
(פּאַטאָ־בילדער פון געטאָ און קאָנצ. לאַגער).

קאַפּיטל 6.

פּאַרשלעפּטע און פּאַר׳משפּט׳ע צום אומקום

מיר בויען פּאַר זיך אַ שקלאַפּן־לאַגער

פון צענטראַלן קאָנצענטראַציע־ און סאָרטירונגס־לאַגער קייזערוואַלד, ביי ריגע, האָט מען אונדז, אַ גרופּע פון אייניקע הונדערט יידן, אָפּטראַנספּאָרטירט אין אַן אָרט פון קורלאַנד, לאטוויא, וואָס האָט געהייסן פּאָפּערוואַלן (אָדער אין לאַטוויש פּאָפּוואַלע). דאָס איז אַ פּאַרוואָרפענער וואַלדיקער און זומפּיקער אָרט ניט ווייט פון דער שמאָלבאַן־סטאַנציע פּאָפּערוואַלן, טאַלסענער קרייז אויף דער אייזנבאַן־ליניע טאַלסן־ווינדאַווע. אַ דרייסיק קילאָמעטער פון דאַנען איז געווען דאָס שטעטל דונדאַגאַ מיט אייניקע יידן־לאגערן אַרום. נאָר דאָ, אין פּאָפּער־ וואַלן, איז נאָך קיין סימן פון לאגער ניט געווען. מיר זיינען עס געווען די יעניקע, וואָס האָבן אים ערשט געדארפט אויפּבויען. אזוי אַרום האָבן מיר געהאַט דעם כבוד צו זיין די „פּיאָנערן" אין די פּאָפּערוואַלענער וועלדער און זומפּן; מיר זיינען די ערשטע יידן־העפּטלינגס, די ערשטע ברואים אין קאַ־ צעטישע שמאַטעס מיט בונט־באַפּאַרבענע וויס־רויטע פּאַסן, וואָס די היגע דאָר־ פישע און וואַלדיקע אייגוואוינער האָבן געזען אין זיערע אויגן און געקוקט, ווי אויף אַ בייזן וואונדער. אַ קליניקייט, דאָס זיינען ברואים, וואָס זיינען אַראָפּ־ געקומען וואָס אויפצוטאָן, עפּעס שאַפן אין זייערע שטילע און רואיקע וועלדער, — בויען אַ נייעם קאָנצענטראַציע־לאַגער!

אָנגעקומען אין פּאָפּערוואַלן זיינען מיר פּאַרנאַכט, אין מיטן נאָוועמבער 1943. עס האָט שוין געשמעקט מיט ווינטער. דאָ, ניט וויט פון באַלטישן ים, איז שטענדיק געווען פייכט און ווינטיק, און באַנאַכט איז שוין געווען שטאַרק קאַלט. קיין דאַך, קיין שוץ פון קעלט, ווינט און פייכטקייט איז פּאַר אונדז ניט געווען. עס זיינען געווען נאָר אַ פּאָר באַראַקן פּאר די אָנפּירער און אויפּ־ זעער. אָבער די פּראַגע, וואו מיר זאָלן שלאָפן, האָט מען געלייזט זייער שנעל: מען האָט אונדז געהייסן זיך אויסלייגן פּשוט אויף דער נאַסער הוילער ערד, און אויב ניט, קאָנען מיר בלייבן שטיין, אָבער ניט אַרומגיין. נאָר גאָר שפּעט באַנאַכט, וועו מיר זיינען שוין ביז די ביינער געווען דורכגענעצט פון דער נאַסער ערד און עס האָט אונדז געווארפן צאָן אויף צאָן, האָט מען אונדז דער־ לויבט צו מאַכן עטלעכע שייטער־הויפנס און זיך וואַרעמען ביי די פייערן. דאָס האָט מען אָבער ניט געטאָן, חס וחלילה, פון רחמנות וועגן, נאָר פּראַקטיש

צום פארהיטן אונדז פון קראנק ווערן און פארלירן די ארבעטס־פעאיקייט, וואס איז דאָ געווען נויטיק.

גלייך אינדערפרי האט מען אונדז אויסגעשטעלט צום אפעל. ווי אַ מענטש קאן עס אַ טעות האבן! איך האב געמיינט, אז נאך דער צוויי־וואכיקער אפעל־סטודיע אין קייזערוואלד קאן איך שוין אלץ אויף אויסווייניק, ווייזט זיך דאָ ארויס, אז ניט איך און ניט אַנדערע הויבן אן צו קענען. אונדזער נייער אנ־, פירער האט ניט אַנערקענט אונדזער קענטענישּ. ער האט געהאט זיינע אייגענע דערציאונגס־מעטאדן און מושטירונגען, און האט אונדז צוגעזאגט, אז גאר אינ־גיכן וועט ער זיך נעמען גרינטלעך אונדז אויסצולערנען, וואס אפעל הייסט, און בכלל צו מאכן אַ טאלק מיט אונדז, — מיט די . . . „גאט־פארפלוכטע זעלעס (גאט פארשאלטענע נשמות), דאנער־וועטער נאך איין מאל!"...

קיין ברויט און קאוע איז נאך ניט געווען געבראכט פאר אונדז, און די ערשטע טעג האבן מיר זיך געדארפט באגענוגענען מיטן איבערקייען דעם גע־שמאק פון די גוטע אכילות פון אמאל. דאָ האבן מיר זיך אַן איבעריקן מאל איבערצייגט, וויַ גוט און נוצלעך עס איז צו זיין שפארעוודיק, און וויַ קלוג, פארויסזעענדיק און צוריקגעהאלטן עס זיינען געווען די יעניקע, וואס האבן געהאט כוח אפצושפארן און מיטברענגען שטיקלעך ברויט פון קייזערוואלד.

דערפאר האט געוואלט אויף אונדז אַ גרויסער שטח פון אַ האלב־אויסגע־האקטן וואלד, און דאָ האט געדארפט געבויט ווערן דער לאגער. דער פלאץ איז געווען געדיכט באדעקט מיט אלטע טיף־איינגעוואקסלטע פניאקעס (די אונטערשטע טיילן פון די ביימער מיט די וואורצלען), מיט יונגע נאכוויקס־ביימ־לעך און פיל איבערגעלאזענע אלטע ביימער, מיט שטיינער און גריבער. אונדזער ערשטע אויפגאבע איז געווען — גרינטלעך אפרייניקן און אויסגלייכן דעם גאנצן פלאץ, ארומצוימען דעם גאנצן שטח מיט שטעקיקן דראט און דאן אויפשטעלן פאר אונדז ביידלעך צום שלאפן.

מיר האבן זיך געגומען צו דער ארבעט. נאר וואס זאל איך איך גיין דער־ציילן וועגן אונדזערע מעטאדן און טעכניק פון רייסן אלטע טיף־פארוואקסלטע פניאקעס כמעט מיט די הוילע הענט, פון אויסגראבן און קייקלען גרויסע שטיינער, פון אנציען געדיכטע שטעכל־דראט, פון גראבן גריבער, שלעפן ביימער און אנדערע עבודת־פרך אויף אַ ליידיקן מאגן פון צעבראכענע, דורכ־געווייקטע און ניט־אויסגעשלאפענע מענטשן? שוין געגוג, וואס איך האב אייך אויסגעלערנט די טעכניק פון מאכן מענטשן פאר אויס־מענטשן, זאל איך אייך נאך לערנען בויען אַ שקלאפן־לאגער פאר זיי?! איר גייט דען, חס וחלילה, זיך פארנעמען מיט אזוינע געשעפטן?

קורץ גערעדט, עס האט ניט געדויערט קיין פאר וואכן, און דער וואלד־פלאץ איז ניט געווען צו דערקענען. ארום האט זיך דערהויבן אַ הויכער שטעכל־

דראָט־צוים מיט אַ טויער, וואָך־טורעמס און באַראַקעס פאַר די וועכטער, און אינמיטן— עטלעכע צענדליק רונדע, אזוי־ג׳ערופענע פינישע צעלטן־ביידלעך פון אַ ספּעציעלן געפּרעסטן שטאָף, מיט אַ גרויסער לאָטרינע (אויסטריט־גרוב), מיט אַ גלאָטן אַספּעל־פּלאַץ, מיט איינגעטראַמפּלטע וועגלעך, מיט א געצעלט־רעוויר (געצעלט פאַר קראנקע), מיט אַ קיך, אַ שפּייז־געצעלט און אלע אַנדערע אַטריבוטן, וואָס פּאַדערט זיך אין אַ שקלאַפן־לאַגער. אין יעדן צעלט האָט מען איינקוואַרטירט פופצן־זעכצן מענטשן (נאָרמאַל איז אַזאַ צעלט פאַר זעקס־אַכט סאָלדאטן) און איינמיטן אוועקגעשטעלט אַ בלעך־אייוועלע. געשלאָפן האָבן מיר אויף עטוואָס שטרוי אויף דער ערד, ניט אויסגעטאָן, צוגעדעקט מיט אונדזערע שמאַטעס־מאַנטלען, און אזוי געדיכט און צוזאַמענגעפּרעסט, אז קאַלט איז שוין ניט געווען.

דערפאר איז שוין געווען עפּעס אַנדערס — שמוץ, קרעץ און . . . לייז, לייז, לייז. האָט זיך איינער, אַ מער אָפּגעלאָזענער און שמוציקער, אַנגענומען מיט דער פּלאָג פון לייז, האָט ער גאָר אינגיכן אַנגעשטאָכן דערמיט אויך די איבעריקע אין צעלט. קיין מיטל, ווי צו באַפרייען זיך פון דעם אומפּלייט, איז אין די ערשטע חדשים ניט געווען. „קראַצט זיך, וויפל אייער האַרץ גלוסט, פאַרפלוכטע, שמוציקע יודען!" . . . עס איז ניט געווען קיין וואָסער אין לאַגער, און מען האָט עס געטראָגן עמערוויז פון ווייט, פון פויערשע הויפן, אזוי, אַז וואָסער האָט קוים געקלעקט פאַר קאָווע־קאָכן און צום טרינקען. וואָסער איז אין אונדזער לאַגער געווען „ראַציאָנירט", און וועגן וואָשן זיך ווי מענטשן האָט קיין רייד ניט געקאָנט זיין. אָבער דאָך האָט די לאַגער־מאַכט געזאָרגט פאַר אונדזער געזונט און ריינקייט; מען פלעגט אונדז אָפטמאָל טרייבן צו דער אָזערע, אַ דריי־פּיר קילאָמעטער פון לאַגער, און דאָרט האָבן מיר זיך געמוזט באָדן אין אייז־קאַלטן, פון אויבן פאַרפראָרענעם וואָסער, און . . . הנאָה האָבן פון אונדזער לעבן.

ווי ביטער אַנטוישט עס האָבן זיך געפילט די יעניקע פון אונדז, וואָס האָבן געהאָפט אַריינצופאַלן אין אַ „גוטן" לאַגער! עס האָט זיך אַרויסגעוויזן גאָר גיך, אז אונדזער לאַגער איז ניט נאָר ניט געווען פון די „גוטע", נאָר דער ערגסטער פון די ערגסטע. און אפשר האָב איך ווידער אַ טעות, ווייל — איז דען געווען דאָן אַ מאָס פון שלעכטס און אַ שיעור אין ביטערקייט?

אונדזערע אייגענע נוגשים ונוטרים

וואָס, אייגנטלעך, האָבן מיר געדאַרפט טאָן דאָ, אין פּאָפּערוואַלן, אין דעם פאַרוואָרפענעם ווינקל פון קורלאַנד?

די דייטשן האָבן זיך געגרייט, ווייזט אויס, אויף אַ לאַנגן לעבן אין קורלאַנד און האָבן זיך געמוען פאַרפעסטיקן און איינפונדעוועון. אין אונדזער אום־

געגנט זיינען געווען איינקווארטירט מערערע באַטאַליאָנען פון יונגע „עס. עס."־לייט, און אין אַ דערבייאיקן פריצישן הויף האָט זיך באַזעצט זייער שטאַב מיט העכערע גלאַנציקע אָפיצערן, באַהאַנגענע מיט בלאַנקעדיקע בלעכלעך און בענדלעך. געשטאַפּאָפּטיילן, פעלד־זשאַנדאַרמעריע, מיליטער־פּאָליציי, שפּיר־הינט און פֿאַרמאַסקירטע שמעקערס האָבן דאָ אויך ניט אויסגעפעלט.

ווי די דייטשע מייסטערס האָבן אונדז אינפֿאָרמירט, איז אונדזער אויפגאַבע געווען אויסצובויען ניט וויניקער פון זעכציק גרויסע באַראַקעס פֿאַר נאָך מיליטער און עסעס־לייט, וואָס דאַרפן דאָ אַראָפּקומען. דערביי האָבן די מייס־טערס אַליין געלאכט פון די גראַנדיעזע בוי־פּלענער, וואָס האָבן קיין ממשות ניט געהאַט. אונדזער לאַגער איז געווען פֿלאַנירט אויסצובערייטן פֿאַר וויניקסטנס צוויי טויזנט יידן. פון אָנהויב זיינען מיר געווען נאָר איניקע הונדערט מענער און אַ פּאָר צענדליק פרויען, — יידן פון לאַטוויאָ, ליטע, דייטשלאַנד, טשעכּא־סלאָוואַקיע, עסטרייך, האָלאַנד, פון איניקע פוילישע און רומענישע געביטן, און צולעצט אויך פון אונגאַרן, — אַ גאַנצער קיבוץ־גליות פון יידישע שקלאָפן.

ביסלעכווייז איז אַרום לאַגער אויסגעוואַקסן אַ גאנץ שטעטל מיט באַראַקעס, ווערקשטובן, מאַשינערייעס, מיט אַ הונדערט אַראָפּגעבראכטע האָלאַנדישע אַר־בעטער און מיט צענדליקער דייטשע מייסטערס, אינזשעניערן, מעסטערס, בוי־אונטערנעמער, אויפזעהער, יוצר־משרתים און אנדערע פּאַראַזיטן. און אַלע זיינען געווען בעלי־בתים און דעה־זאָגער איבער אונדז, שוין אָפּגערעדט וועגן אונדזערע דירעקטע בעלי־בתים, — דער לאַגער־קאָמענדאַנט מיט זיינע עסעס־לייט און וואַך־פּאָסטנס. אפילו די שפּעטער געבראַכטע פּאָר צענדליק רוסישע סטאַליערס און שלאָסערס פֿאַרשלעפּטע פון זייער היימלאנד, האָבן אויך געהאַט אַ דעה איבער אונדז, און פלעגן זיך ניט אָפּשטעלן פון מיאוסע, נידעריקע שטעכעניש און מסירות.

פון דער גאַנצער צעפוילטער פֿאַראַזיטישער מאַשינעריע זיינען מיר געווען די נידעריקסטע. מיר, די אייביק הונגעריקע און צעבראָכענע שקלאָפן, האָבן עס געמוזט גראָבן, האַקן, שלעפּן, בויען, לויפן און אויספילן יעדן אידיאָטישן באַפעל און יעדע נוצלאָזע און זינלאָזע שוועריקייט אַרבעט. חוץ דעם שטעקן, טרוקענע קלעפּ און בריקעניש מיט די פיס, האָבן שוין דאָ געהערשט איבער אונדז מער ווירקזאַמע באַשטראָפונג־מיטלען; דאָס זיינען געווען: שמיץ־פּרא־צעדור אויפן נאַקעטן קערפּער מיט דער גאַנצער פֿאַרפּיניקונג־סיסטעם, הענגען אויפן לאַגער־טויער און שיסן אין דערבייאיקן וועלדל.

נאָר דאָס וויטיקסטע און טרויעריקסטע איז געווען, וואָס מיר האָבן גע־האַט אויסצושטיין קאַלט און וואַרעם פון אונדזערע אייגענע יידישע אויפזעהער און אָנטרייבער. צוערשט איז אונדזער לאַגער־עלטסטער געווען אַ יידישער בחור פון דייטשלאַנד, אייגער אַ רודי. ער איז געווען „צו־שוואַך", און זיינע

אַפּעלן און קאַמאַנדעס פּלעגן ניט מאַכן דעם געהעריקן איינדרוק. האָט מען אים געמאַכט פּאַר דעם קיך־עלטסטן און אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן איינער אַ שיינבערגער. ער איז געווען אַ ריגער, זיין יחוס — אַ געוועזענער אונטער־אָפּיצער אין דער אַרמיי, און זיין גרויסע מעלה — ער האָט געקאָנט אָפּגעבן קאָמאַנדעס מיט אַ האַווקעדיק־בילנדיקער שטים און דערלאַנגען אין די ציינער; אַלץ צוזאמען האָט נושא־חן געווען אין די אויגן פון דייטשן קאָמענדאַנט.

אָט דער שיינבערגער איז שוין פריער געווען אַ מאַכט־האָבער איבער יידן אין אַנדערע אַרבעטס־פּלעצער. פון ערשטן טאָג אָן האָט ער זיך אויף דאָ גע־ריסן צו ווערן דער לאַגער־עלטסטער, און צום סוף האָט ער „אונטערגעגראָבן" רודי'ן און דערגרייכט זיין ציל. און דאָ האָט ער גלייך אַרויסגעוויזן אַזויפיל פלייס און איבערגעבנקייט, אזא פולקומע אויסדרעסירטקייט און געשיקטקייט אין קאָמאַנדעווען, מושטירן און פיניקן זיינע „בריידער־העפטלינגע", אַז דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט זיך די ערשטע טעג ניט געקאָנט אָפּשמאָקעווען פון אים. און כדי די חן און די „גוטע שטעלע" מיט דער אכילה ניט צו פאַרלירן, האָט שיינבערגער זיך געקליגט פון טאָג צו טאָג, וואָס מער צו מאַטערן און מאַרדעווען „זיינע יידן" און אויספילן יעדן נישטיקן באַפעל נאָך שטרענגער און פיינפולער, ווי מען האָט עס פאַרלאַנגט. אַ גוטער תלמיד איז געווען שיינבערגער און האָט זיך פלייסיק באַמיט אַריבערצושטייגן זיינע נאַצישע הויכע רביים.

ליידער, איז שיינבערגער מיט זיינע משרתים, — די יידישע לאַגער־פּאָליציי און מוסרים, — געווען ניט דער אינציקער. יעדער לאַגער האָט זיך געהאָט זיינע הינטישע „שיינבערגערס" מיט זייערע משרתים, און אין יעדן לאַגער האָבן זייערע ברידער־יידן געהאַט אויסצושטיין פון זיי בלוטיקע קלעפ, שלאָגעריין ביזן פולשטענדיקן צוזאַמענברעכן, אָפּיציעלע און ניט־אָפּיציעלע עקזעקוציעס, ווילדע פיניקונגען און דערנידערונגען אויף די אַפּעלן און מושטירונגען, אָפּ־נעמען דאָס עסן, פאַרמסרן, — און וואָס ניט האָבן זיך דערלויבט די דאָזיקע לאַגער־עלטסטע, לאַגער־פּאָליציי, קאַפּאָס (אַרבעטס־אָנפירער) און אנדערע באַ־טיטלטע אויסוואורפן, ווי זיי זאָלן ניט האָבן געהייסן!

פיניקונג דורך יידן און פון יידישע עלטסטע — דאָס איז בכלל אַ בא־זונדער־טרויעריק קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע אין די היטלער־צייטן. דאָס איז געווען דער קלוגער און מייסטערהאַפטער אויפ־טו פון די דייטשן צו באַהערשן די גרויסע קנעכט־מאַסן דורך זייערע אייגענע ברידער, דורך זייערע אייגענע נוגשים ונוטרים. אויסדרעסירטע ווי טרייע איבערגעבענע הינט, און באַשאַנקענע מיט אַ צוגעוואָרפענעם איבעריקן ביינדל, האָבן זיי אויפן מיאוסטן אופן אויסגעפירט יעדן וואונק פון זייערע הערשער

און זיינען גרייט געווען אלצדינג צו טאן איבער שולדיקע און ניט־שולדיקע, אן יעדן רחמנות און אן געווישנס־ביסן. קיין סענטימענטן, קיין רחמנות־געפיל, קיין שאנדע און קיין געווישן האט פאר אזעלכע לייט ניט עקזיסטירט; ס'איז דא נאר מאכט .. . ניט וויכטיק, ווי די מאכט זעט אויס און ווי זי ווערט דער־ווארבן אין לאגער . . . אדער דו אדער איך, און ווער ס'איז שטארקער, דער האט מער מאכט, דער בלייבט אויפן פלאץ . . .

אין אזא מאראל זיינען אונטער די דייטשן דערצויגן און אויסדרעסירט געווארן אלע נוגשים ונוטרים און אונדזערע אייגענע יידישע. אזא מאראל איז געווארן זייער לעבן־באזיס, זייער טאג־טעגלעכע געוואוינהייט, און אזוי האבן זיי זיך געפירט מיט די קנעכט־מאסן, מיט זייערע אייגענע ברידער, — קרבנות ווי זיי אליין. זיך קלאמערנדיק אן די „הויכע פאסטנס", וואס זיי האבן פאר־נומען, זיינען זיי גרייט געווען זייערע אייגענע טאטע־מאמע צו דערהרגענען, אבי צו בלייבן ביי דער „מאכט" און דער גוטער אכילה מיט אלע פריווילעגיעס, ויאס זייער מאכט האט זיי געגעבן.

איך וואלט געווען אומגערעכט, ניט דערמאנענדיק, אז עס זיינען געווען אויך אויסנאמען צווישן די יידישע לאגער־עלטסטע און קאפאס (ארבעטס־אנ־פירער), אזוינע, וואס האבן ניט פארלארן זייער מענטשלעכן פנים. עס זיינען געווען אויך אזעלכע, וואס האבן זיך געמיט צו פארלייכטערן דאס לעבן פון זייערע ברידער, אויף וויפיל די באדינגונגען האבן געלאזן. נאר אזוינע אויס־נאמען זיינען אין די לאגערן וואס ווייטער געווארן אלץ זעלטענערע און פאר־אינצלטע דערשיינונגען. ווי א כלל, האבן אין די לאגערן געמוזט הערשן די „שיינבערגערס" אדער נאך ערגערע פון זיי, וויל אונדזער פאפערוואלענער שיינ־בערגער, ווי איך האב זיך שפעטער איבערצייגט, איז נאך ניט געווען פון די ערגסטע.

צוויי שקלאפן פארשווינדן פון לאגער

די ערגסטע און פיינלעכסטע שעה'ן פון אונדזער טאג־טעגלעכן לאגער־לעבן זיינען געווען די פרימארגן־שעה'ן. קוים דו דערלעבסט דעם אוונט און שטילסט דעם הונגער מיטן שטיקל ברויט און שטינקנדיקן קאפע, קוים דו נורעסט זיך איין אונטער דיינע שמאטעס אין דיין ענגן ווינקעלע, און א צעבראכענער, אויס־געשעפטער און דאך מיט גליענדיקע מחשבות און חלומות באווייזסטו נאך ניט זיך אויסצושלאפן און עטוואס באראויקן דיין מידן קאפ און קערפער, — און אין דער פינצטערניש פון פארכמורעטן ווינטער־פארטאג דערהערסטו שוין א פייפעריי איבערן לאגער, א קלאפעריי איבער די דינע וועגטלעך פון צעלט און ווילדע חיהשע אויסגעשרייען:

— אויפשטיין! אויף! אויף! אויפשטיין!

דאָס וועקן אונדז די נאַכטיקע וואַך־פּאָסטנס. אוי, ווי שווער עס איז דאָס אויפשטיין, דאָס אויסגלייכן אין דער ענגשאַפט די פּאַרגליווערטע גלידער, אַרויס־קריכן פון אונטער די שמאַטעס, עפענען די מידע, ניט אויסגעשלאָפענע אויגן און זיך תיכף באַגעגענען מיט דער ביטערער ווירקלעכקייט פון לאַגער־לעבן! און ווידער אָנהויבן אַ זינלאָזן, האָפנונגסלאָזן יסורים־טאָג אַזוי ווי נעכטן, ווי אייער־נעכטן און ווי מאָרגן, איבערמאָרגן און וועך ווייס, ווי לאַנג נאָך, ווי לאַנג! . . . אַוי־וויי, ווי ביטער עס פלעגט זיין אויפן האַרצן אין אַזוינע פרימאָרגנס!

דו באַווייזט נאָך ניט אייניצושלינגען דיין פרישטיק פון אַ מאָנץ ברויט מיט אַ לעק מאַרגאַרין און אַ בלעכל שמוציקן ערזאַץ־קאָפע, ווי עס הילכט שוין אַ נייע פייפעריי איבערן לאַגער — זיך אויסשטעלן צום אָפּעל! שנעל־שנעל, אַלע ארויס פון די צעלטן! שנעל־שנעל, זיך אויסשטעלן, אויסגלייכן די רייען און וואַרטן צוערשט אויפן אָנקום פון אונדזער יידישן הערשער, — דעם לאַגער־עלטסטן!

פון זיין „קאָמפּאַרטפולן" געצעלט, וואו נאָר ער מיטן דאָקטאָר און קיך־עלטסטן וואוינען, באַווייזט זיך שיינבערגער, — אַ קליין־וואוקסיקער פעסט־געבויטער נפש אין פראַנטאָווסקע שטיוועלעך (פון וועלכן יידן האָט ער עס אַראָפּ־געשלעפּט?!), און מיט זיין שפּיציקן פּנימל פון אַ קליינער כיטרער רויב־חיה'לע באַקוקט ער אונדז אייניקע מינוט שטיל און ברוגז, און דאָן נעמען פאָלן זיינע ערשטע האָווקעדיק־בילנדיקע רייד אין אַ „צאינה וראינהדיקן" דייטשן לשון . . .

— ווי שטייסטו, דו! נאָך ניט אויסגעשלאָפן? — שרייט ער צו אַן עלטערן יידן — זאָל איך אפשר ברענגען אַ קישן מיט אַ דעקע? . . . ווער רעדט עס דאָרט אין דער צווייטער ריי? וויפיל מאָל האָב איך געזאָגט — גלייך שטיין און ניט ריידן! . . . יאָ, איר בריידער, נעכטן האָט איר ווידער געמאַכט אַ שווויינעריי . . . ווידער געגאַנגען צו די פּויערים . . . איך ווייס אַלץ געניו . . .

און שיינבערגער לאָזט זיך אַוועק אין אַ לאַנגער מוסר־דרשה, אייניג פון די דרשות, וואָס מיר הערן יעדן פרימאָרגן און יעדן אָוונט. דו שטייסט אין דיין קורצן, דינעם און צעריסענעם מאַנטעלע פאַרגליווערט פון קעלט און פייכט־קייט, דו ווילסט טראַכטן פון עפּעס אַנדערש, וואָס איז ווייט־ווייט פונדאַנען, דו טראַכסט פון דיין פאַרגאַנגענהייט, ווי פון א פאַרגאַנגענעם זיסן חלום, און — דאָ רייסן און מאַטערן דיין מוח דעם יידן שיינבערגערס הויך־מאַראַלישע מוסר־רייד:

— ...און איר מיינט, איך ווייס ניט, אַז מען טראָגט אַריין אין לאַגער פאַרשיידענע זאַכן (דאס מיינט עסנוואָרג) אַן מיין וויסן?... און אַז מען וועט אייך כאַפּן, ווער איז דאָן פאַראַנטוואָרטלעך, — ניט איך? ווי וואָגט איר עס צו טאָן אזא שווויינעריי, און — — — —

וואס ווייטער היצט ער זיך איין אלץ מערער. עס איז נאך א שעה אדער אנדערהאלבן ביזן קומען פון דעם לאגער־קאמענדאנט, און שיינבערגער האט נאך געגוג צייט ניט נור צום דרש'נען, נאר צום מושטירן, מאכן איבונגען מיט די „מיצן אפ, מיצן אויף", „באוועגונג" און פיל אנדערע קונציקע זאכן.

מיטאמאל ווערט שיינבערגער ווי אנגעצונדן און זיין שטימע ענדערט זיך:

— וואס? ווער רעדט דארטן? ווער וואגט מיר צו ריידן אנטקעגן?

ער שפרינגט־צו צו איינעם אין דער פאדערשטער ריי און דערלאנגט אים א פאטש. נאר דאס מאל האט שיינבערגער ניט געטראפן. ער קריגט צוריק עטלעכע געזונטע כמיילן, עס באווייזט זיך אים בלוט פון נאז און מויל, און ער אנטלויפט אין זיין געצעלט. זיינע געהילפן, — די „אינטערנאציאנאלע" פאליציי, ווי מיר האבן זיי גערופן, ווייל זיי זיינען באשטאנען פון אייניקע לאט־ווישע, דייטשע און ווילנער יונגען פון דער ידישער אונטערוועלט, — זיי ווילן ארויסשלעפן דעם שלעגער פון די רייען און זיך נוקם זיין אן אים, נאר די בורטשעס פון אויפגערעגטן עולם קילן אפ זייער קוראזש, און זיי לאזן אים צורו. אין א ווייל ארום איז שיינבערגער צוריקגעקומען מיט א פארקלעפטער נאז און א בורטשע־געטאן:

— ווארט, מיר וועלן נאך ריידן מיט דיר!...

וועז דער לאגער־קאמענדאנט האט דערזען שיינבערגערס צורעכטגעמאכטן פנים, האט ער נאר א קרומען שמייכל־געטאן, ווי איינער זאגט: רייסט זיך און בייסט זיך, האקט אייך קאפ אן וואנט צווישן זיך, איר פארפלוכטע יודען־פאלק!...

מען האט אונדז פארטיילט צו דער ארבעט, געשיקט וועמען אהין, וועמען אהער, ווי יעדן טאג, ווי גארנישט געווען. נאר מיר האבן געוואוסט, אז שיינבערגער גרייט א נקמה־אקט פארן שלעגער. פון אוונט, וועז מען האט אונדז ווידער צוזאמענגעטריבן צום אפעל און קאנטראל־ציילונג, האבן מיר זיך דער־וואוסט, אז צוויי יידן זיינען פארשוואונדן געווארן. דאס זיינען געווען — דער מוטיקער שלעגער, א יונגער קצב מיטן נאמען בידמאן, און זיין חבר קלעמער. מען האט זיי ארומגעזוכט אין די ארומיקע וועלדער און אומגעגנט, נאר דער־ווייל קיין שפור ניט געפונען. אונדז האט דער לאגער־קאמענדאנט אפגעהאלטן אויפן אפעל ביז שפעט אין דער נאכט, געהאלטן פייערדיקע מוסר־רעדעס און געדראט אויסשיסן יעדן צענטן פון אונדז פארן אנטלויפן פון אונדזערע צוויי „יודען־גענאסן."

מיר און דעם מערטייל אנדערע יידן האט שטארק הנאה־געטאן, וואס די צוויי איז געלונגען צו אנטרינען, און מיר האבן זיי געוואונטשן מיט הצלחה זיך אויסצובאהאלטן און זיך ראטעווען. עס זיינען אבער געווען אויך אזוינע ברואים צווישן אונדזערע, וואס האבן געבורטשעט, אז „מען טאר אזוינס ניט דערלאזן",

אַז צוליב זיי, די אַנטרונענע, קאָן מען נאָך אונדז אַלעמען ווער וייס וואָס אָפּ־טאָן . . . און נאָך אַמאָל קומט אויפן זינען דער געדאַנק, ווי טיף מענטשן זיינען געווען דאָן געזונקען אין זייער מאָראַלישער געפּאַלנקייט און עגאָאיסטישער אויפפאַסונג, אַז זיי האָבן געקאָנט פּאַראורטיילן אַנדערע, מער מוטיקע און דרייסטע פּאַרן אַנטלויפן פון דער שקלאַפּעריי . . .

שיינבערגער איז געווען צעקאָכט מער פון אַלעמען. אין זיין טרייהייט צו דער עקזיסטירנדיקער אָרדענונג, וואָס האָט ממש דערגרייכט ביז צו אידיאָטיזם, האָט ער זיך געמיט מיט אַלע מיטלען אונדז אָנצושרעקן און באַווייזן, אַז מען האָט די אַנטלאָפענע געכאָפּט (כאָטש קיין קאָנקרעטע באַווייזן האָבן מיר ניט געהערט) און אַז מען האָט זיי לכל־הפּחות צען מאָל געהאָנגען און געשאָסן. איך ווייס ניט, צי ער האָט וועמען אייגנגעשראָקן און אָפּגעהאַלטן פון אַנטלויפן, נאָר איך מיט באָברָאַוון און נאָך דריי חברים האָבן שוין דאָמאָלסט געבויט פּלענער און שוין געהאָט צוגעגרייט אויך עטוואָס קאָנקרעטעס צום אַנטלויפן פון לאַגער. מיר האָבן מיט אומגעדולד געווארט אויפן אָנקום פון וואַרעמערע וועטערן, פון פּרילינג.

און וואָס פאַר אַ ביטערן סוף שיינבערגער אַליין האָט געהאָט! און פון וועמען, — פון די הענט פון זיינע אייגענע דייטשע „פּריינט", וועמען ער האָט אַזוי טריי געדינט! אַזאַ סוף זאָל געזאָגט זיין אויף אַלע יידישע שונאים און אויף אַזוינע יידן, ווי שיינבערגער אַליין! . . .

הונגער ברעכט אייזן און... קאַצעטוישע געזעצן

דער געפּיל פון הונגער און דער דראַנג צו שטילן, צו זעטיקן דעם הונגער איז ביי יעדער באָשעפענישׂ, און אויך ביי מענטשן, שטאַרקער פון דעם געפּיל פון געפּאַר און ריזיקע, וואָס דערמיט איז פאַרבונדן. אַזוי איז געווען אויך ביי די מענטשן פון אונדזער לאַגער. ניט געקוקט אויף פיל־מאָליקע וואַרנונגען, מערדערייען, צונעמען דאָס עסן, אַרומיאָגן אויף די אָפּעלן און אַנדערע באַ־שטראָפונגען, האָט מען זיך געיאָגט נאָך יעדער געלעגענהייט צו קומען אין באַ־רירונג מיט די אָרטיקע פּויערים און צו קריגן עטוואָס פון עסנווארג. און אָפּטמאָל פלעגט עס געלינגען צו קריגן אַ שטיקל ברויט, קעז, קאַרטאָפל, בורעקעס און אַמאָל אויך פלייש צי אַ שטיקל פּוטער, און אַריינשמוגלען עס ווי ניט איז אין לאַגער אַריין און באַהאַלטן אין אַ לאָך אין צעלט. קריגן עסנ־ווארג אָדער וואָס אַנדערס האָט אויפן לאַגער־לשון געהייסן „אָרגאַניזירן", און די מענטשן, די באָאָרגער, האָבן געהייסן „אָרגאַניזאַטאָרס". מען האָט געדאַרפט זיין געניג „פּעאיק און געשיקט" צו זיין אַ גוטער „אָרגאַניזאַטאָר" און גוט אָפּשניידן.

די בעסטע געלעגנהייט צום „ארגאַניזירן" האָבן צוערשט געהאַט ביי אונדז די וואַסער־טרעגער אָדער, ווידער אויפן לאַגער־לשון, די „וואַסער־קאָמאַנדע". אזוי ווי קיין וואַסער איז אין לאַגער ניט געווען, פלעגן טאָג־אײַן, טאָג־אויס גיין צוויי־דריי גרופּעס פון אַ הונדערט מענטשן און טראָגן וואַסער פון די פּויערישע ברינעמער. אונטער דער שמירה פון עסעס־לייט פלעגט זיך ציען איבער די וועגן אַ לאַנגע שורה פון יידישע קאָצעט־ברואים, טראָגנדיק אײַנ־ציקוויז עמערס אָדער זאַלבעצווייט קעסלען מיט וואַסער, וואָס פלעגט זיך פלוסקענען אין אַלע זייטן. מען פלעגט אַוועקגיין אָפטמאָל צוויי־דריי קילאָ־מעטער פון לאַגער און קומען מיט אַ האַלבן עמערל וואַסער. אזוי אונטער־וועגס פלעגן אַנדערע „גוטע" שמירה־לייט דערלויבן צו בעטלען ביי די פּויערים (און דערביי אַליין צונעמען דעם בעסטן חלק פון דער אכילה — דאָס פלייש און פּוטער), און אַנדערס מאָל פלעגט מען עס מאַכן אליין, אויפן אייגענעם חשבון. אזוי אַרום זיינען די „ארגאַניזאַטאָרס" פון דער וואַסער־קאָמאַנדע גע־וואָרן די „גבירים" פון לאַגער.

דאָרף זיך מאַכן אַ טאָג, אַז עפּעס אַ דייטשער אָפיציר פון דער פעלד־זשאַנדאַרמעריע איז פאַרבייגעריטן און געטראָפן די וואַסער־קאָמאַנדע אַ דריי קילאָמעטער פון לאַגער, גייענדיק נאָך וואַסער און, מסתמא, „ארגאַניזירנדיק" גלייכצייטיק ביי די פּויערים. ער האָט פאָרגעוואָרפן אונדזער קאָמענדאַנט אַזאַ „ניט־דערלאָזבאָרע ווייכקייט" בנוגע די יידן, און יענער האָט זיך תיכף גע־וענדעט „נאָך הילף" צום שטאָב פון די „עס. עס". וועז די גרופּע איז צוריקגע־קומען, האָבן בײַם טויער שוין געווארט אויף זיי אַ פאָר צענדליק עסעס־לייט, ספּעציעלע שלעגער, און אויפגענומען די וואַסער־טרעגער, ווי עס דאָרף זיין . . .

די גרופּע, אַ דריי צענדליק יידן, האָט מען צוערשט אומאָפּיציעל צעשלאָגן־צעממיתט ביז פאָרלירן דעם באַוואוסטזיין, דאָן האָט מען זיי אָפּגעטשוכעט מיט קאַלטן וואַסער און אָפּיציעל געגעבן יעדערן זיין שטראָף, — צו פינף־און־צוואַנציק שמיץ מיט ריטער און שטעקנס. דאָן האָט מען זיי ווידער אָפּ־געטשוכעט, אַרויפגיסנדיק אויף זיי קאַלטע וואַסער, און געצוואונגען זיך אויס־שטעלן אינמיטן הויף און בלייבן שטיין פינף שעה, ביז שפּעט אין דער נאַכט. ווי לעבעדיקע האַלב־איינגעפראָרענע מומיעס מיט צעבלוטיקטע, צעקיילטע און צעביילטע פּנימער, הינטערלייבן און אַלע זייטן, זיינען זיי נעבעך געשטאַנען נאַסע און פאַרפראָרענע און געפאַלן פון די פיס, געשטעלט זיך און ווידער געפאַלן, און געמוזט אויסשטיין די לאַנגע אומענדלעכע שעה'ן און אויף מאָרגן זיינען זיי שוין געטריבן געוואָרן ספּעציעל צו דער שווערסטער אַרבעט, און . . . זיי זיינען געזונט געוואָרן. פון אַזוינע „קליניקייטן" איז מען דאָן ניט גע־שטאָרבן, דער טייוול האָט ניט געגומען.

איך האָב זיך דאָן פיל מאָל געוואונדערט, פונוואַנען נעמען זיך ביי מענטשן אַזוי פיל פיזישע און גייסטיקע כוחות אַריבערצוטראָגן און אויסצוהאַלטן אזוי פיל, אַזאָ לאַסט פון קערפערלעכער און גייסטיקער פיין און מאַטערניש, אונטער וועלכע אין נאָרמאַלע צייטן וואָלט אַ מענטשן־לעבן צוזאַמענגעבראָכן איינס און צוויי און... אויפגעהערט צו עקזיסטירן. עס איז געווען פאַר מיר אומפאַר־שטענדלעך אזוי לאַנג, ביז איך האָב זיך אויף מיין אייגענער פעל איבערצייגט, אַז אַ מענטש אין אונדזערע דאַמאַלסטיקע באַדינגונגען האָט פאַרמאָגט אן אוי־סערגעווייגלעכע וויטאַליטעט: ער האָט געקאָנט זייער פיל, אויסערגעווייגלעך פיל אַריבערטראָגן און אויסהאַלטן ביז ער האָט אויסגעהויבט זיין נשמה.

ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט, איז דער הונגער־געפיל געווען שטאַרקער פון דעם שרעק־געפיל. הונגער ברעכט אייזן, זאָגט אַ שפריכוואָרט, נאָר אין אונדזער לעבן האָט הונגער געבראָכן ניט נאָר אייזן, נאָר אַלע פאַר־צוימונגען, באַוואַכונגען און די שטאָלענע געוצען פון דעם קאַצעט־לעבן. עס האָט לאַנג ניט געדויערט נאָך דער אכזריות'דיקער באַשטראָפונג פון די וואַסער־טרעגער, און מען האָט געכאַפט צוויי יינגלעך ביי דעם זעלביקן פאַרברעכן. זייער דייטשער מייסטער פון דער ברונעם־בוי־קאָמאַנדע האָט זיי אָפּגעלאָזן אויף אַ פּאָר שעה צום „אַרגאַניזירן" פאַר זיי (און פּראָצענטועל אויך פאַר אים) אַ ביסל אכילה פון די דערבייאיקע פּויערים. צום אומגליק האָט זיי אויפן צוריקוועג באַמערקט אַ זייטיקער, פאַרבייגייענדיקער עסעס־מאַן (צוליב דעם האָבן מיר דאָך געטראָגן באַשטרייפטע קליידער, אז מען זאָל אונדז לייכט דערקענען!) און האָט זיי פאַרמסרט.

דער סוף איז געווען, אַז מען האָט די צוויי יונגע לעבנס־לוסטיקע יינגלעך — ראָדלער, אַ ווינער, און סאָלאָוויטשיק, אַ ריגער — געבראַכט אויפן נאָענטן בערגל, וואו עס איז שוין געווען אויסגעוואַקסן אַ היפשער בית־עולם, און דער קאָמענדאַנט אליין, בכבודו ובעצמו, האָט זיי דערשאָסן. קורץ און שאַרף — דערשאָסן פאַרן וועלן עסן און וועלן לעבן.

אט־וואָס פאַר אַ „ליד" איך האָב דאָן וועגן דעם אָנגעשריבן און וואָס עס איז געגאַנגען אין לאַגער פון מויל צו מויל. דער דווינסקער עלקע לאַקוס, אונדזער הויפט־זינגער פון געטאָ־און לאַגער־לידער, האָט צוגעפאַסט צו דעם ליד דעם טרויעריקן מאָטיוו פון רוסישן ליד „אומער בעדניאַגאַ", און דער עולם האָט עס אָפט און מיט געפיל געזונגען, מיט אַ ספּעציפיש־יידישן וויטאָק־דיקן אַקצענט. און גאָרניט געשמעקט האָט מיר דאָן, וען אונדזער לאַגער־עלטסטער, שיינבערגער, האָט קעניגלעך איינגעלאָדן עלקע לאַקוסן צו זיך אין צעלט, אים מכבד געווען מיט לאָטקעס און באַוויליקט אויסצוהערן אים זינגען דאָס ליד.

עס זיינען געפאַלן...

געוויידמעט דעם אַנדענק פון מיינע לאַגער־חברים סאַלאָוויייטשיק און ראַדלער, ווָאָס זיינען דער־שאָסן געוואָרן אין קאָנצלאַגער פּאָפּערוואַלן, קורלאַנד.

עס זיינען געפאַלן צוויי בליענדע ביימער,
צוויי יינגלעך צו ניינצן יאָר אַלט.
מען האָט זיי געשלאָגן, געפיניקט, דערשאָסן
עפּנטלעך, מערדעריש-קאַלט.

יונגע און זאַפטיקע, קרעפטיקע מענטשן
זיינען פּוּנקט פון דער וועלט.
די טרויעריקע בשורה האָט נאָך מער פאַרחושכט
דאָס לעבן אין קאָנצלאַגער-צעלט.

פּונקט ווי מיר אַלע, ווי די וואָס נאָך לעבן,
זיינען פאַרשקלאַפט זיי געווען.
עס איז זיי באַשערט דאָ אויף אייביק צו בלייבן,
פּרייהייט שוין מער ניט צו זען.

יינגלעך נאָך יונגע, אָן פּאָטער און מוטער,
פון היים האָט מען פרי זיי פאַריאָגט.
אין פינצטערע קאָנצלאַגערס, געטאָס און תּפיסות
פיל יאָר זיי דאַרט האָט מען געפּלאָגט.

איינעם פון עסטרייך, דעם צווייטן פון לעטלאַנד
צו אונדז האָט מען זיי דאָ געבראַכט.
געווען איז ווי אונדזערע אויך זייער לעבן
פינצטער ווי האַרבסטיקע נאַכט.

ביטער געאַרבעט, ווי פערד איינגעשפּאַנטע,
הונגער געליטן און נויט.
עסן געזוכט האָבן זיי און געבעטלט
און... האָבן געפונען דעם טויט.

עס איז דאָך ניטאָ ניט קיין דין, ניט קיין דיין
פאַר יידן, פאַר הפקר׳ע הינט.
מען האָט זיי ווילקירלעך אין וועלדל דערשאָסן,
עס האָט זיי באַווייזט נאָר דער ווינט.

מערדערשע קויל האָט זיי קעפ דורכגעלעכערט...
עס שלעפּגלט דאָס בלוט נאָך פון זיי.
עס ליגט אויף די פּנימער צעקלאַפּטע, צעביילטע
אַ שטומער פּראָטעסט און געשריי.

שנעל אויפן בערגל, דעם לאַגער-בית-עולם,
דאָרט, וואו עס רוען שוין פיל,
האָט מען, ווי אַפּפאַל, אין גרוב זיי געוואָרפן
גראָב און אָן מענטשן-געפיל.

ס׳איז פיינלעך, וואָס ניט ווי ביי העלדן, וואָס קעמפן,
געפֿוט האָט זיך אייערער וועג.
עס ווייטיקט דאָס הארץ, וואָס צום טויט, צו דער שחיטה,
גייען די בעסטע אַוועק !...

רוט-זשע, חברים, אין ערד אין דער מוטער !
שלאָפט אייער אייביקן שלאָף !
עס איז שוין געחתמעט, געלייזט אייער גורל,
אומקלאָר איז נאָך אונדזער סוף !...

איר זייט דאָך קרבנות פאַר פאַלק פאַר אַ גאַנצן,
וואָס ליידט און האָט פיל אויסצושטיין...
אַ טרייסט איז אונדז יאָ דאָ, — דאָס פאַלק וועט אויך ווייטער
יאָ לעבן !... ס׳וועט ניט אונטערגיין !

(געשריבן אין קאַנצלאַגער פאַפּערוואַלן-דונדאַגאַ, פעברואַר 1944. מען האָט עס געזונגען אויפן מאַטיוו פונעם רוסישן ליד „אומער בעדניאַגאַ וו באַלניצע וואיענאַי...")

זיך פארוואלגערט אַ צדיק אין אונדזער לאגער

מיט פיל נייע און אינטערעסאנטע מענטשן בין איך געקומען אין נאענטער באַרירונג סיי אין לאגער, סיי אויף די אַרבעט־פלעצער און סיי אין דער גאַר נאענטער שכנהשאפט פון דעם זעלבן צעלט, וואו איך האָב געלעבט. פון די מערקווירדיקסטע און גייסטרייכסטע מענטשן אין אונדזער לאגער, מיט וועמען איך בין געווען האַרציק באַפרײַנדעט, איז געווען איינער אַ לעווין, אַ בלאָנדער, כמעט אַ געלבער ריגער יונגערמאַן פון אַ יאָר עטלעכע־און־דרייסיק.

אַ מענטש מיט העכסטער בילדונג אין יורידישער און ביאָלאָגישער וויסנ־שאפט, אַן אויסגעצייכנטער קענער פון דער דייטשער שפּראַך און ליטעראַטור און נאָך אייניקע אַיראָפּעאישע שפּראַכן, איז ער געווען כל ימיו אַ פּריי־דענקער, ווייט פון פרומקייט און וויט פון יידישע אינטערעסן. גלייך פון די ערשטע טעג פון זיין לעבן אין ריגער געטאָ, וועלן ער איז געקומען אין נאענטקייט מיט פרומערע יידן אַון מיט פשוטע פאָלקס־מענטשן, האָט ער זיך אָנגעהויבן פאָר־טיפן אין יידישע רעליגיעזע און נאַציאָנאָלע פראָגן. דאָן האָט זיך אָנגעהויבן זיין וועג צו גאָט, צו אמונה און יידישקייט.

וועלן איך האָב אים געטראָפן אין פאַפּערוואָלענער לאגער, איז ער געווען אַ טיף רעליגיעזער יידּ, אַ פילאָזאָפיש דורכגעטראַכטער און איבערצייגטער אין די יסודות פון יידישן גלויבן און יידישקייט. אַ שטילער, אין זיך פאַרטראַכטער און וויניק רייד־עווידיקער, פלעגט ער קאָנען שעהן־לאָנג דיסקוטירן וועגן יידישע רעליגיעזע און נאַציאָנאָלע פראָבלעמען און איך איבערצייגן מיט בא־גרינדונג אין דער עקזיסטענץ פון גאָט, פון געטלעכער מאַכט איבער וועלטן און מענטשן און אין דער נויטוועניקייט צו דערפילן גאָטס געשריבענע און ניט־געשריבענע געבאָטן. ער פלעגט שטרענג אָפּהיטן דאָוונען דריי מאָל אַ טאָג צי ביחידות, צי פון אָוונט מיט אַ מנין, וואָס ער פלעגט צוזאַמענשלעפּן אין איינעם פון די צעלטן. צוויי מאָל אין וואָך — מאָנטיק און דאָנערשטיק — פלעגט ער פאַסטן, זיך ניט צורירן צו זיינע אַרעמע עסן־פאַרציעס און פלעגט עס אָפּגעבן צו זיינע שטענדיקע קליענטן — שוואַכע און קראַנקע.

און מערקווירדיק, ווי גייסטרייך הויך און אין איינקלאַנג מיט זיינע איבער־צייגונגען דער יידּ לעווין איז געגאַנגען דורך די שטרויכלונגען פון אונדזער נידעריק געפאַלענעם ביטערן לעבן. דער דאָזיקער מענטש האָט געלעבט ניט פאַר זיך, נאָר פאַר אַנדערע, צום העלפן און פאַרלייכטערן זייער לעבן. פאַר זיך האָט ער קיין זאַך ניט געדאַרפט און ניט געפאָדערט. און וויפיל מסירות־נפש, אויפריכטיקע איינשטעלונג פון אייגענעם לעבן צום העלפן אַ צווייטן, אַ ברודער, אַ מיט־מענטש, דער מענטש האָט געטראָגן אין זיך!

לעווין האָט זיך איינגעאָרדנט ווי אַ קאָפּאָ, דאָס מיינט אַן אָנפירער פון אַ גרופּע, וואָס פלעגט יעדן טאָג גיין אין דעם עסעס־שטאָב צום האָקן האָלץ, שלעפּן קוילן, באַדינען און טאָן אלע עבודת־פרך פאַר די אָפּיצערן און אַנ־שטאָלטן פון שטאָב. לעווין אליין פלעגט נעמען אויף זיך די שווערסטע אַרבעט, און ניט געקוקט אויף זיין אויסגעדאַרטקייט, איז ער געווען פלינק און שטאַרק. אַ דאַנק זיין אָריגינעלקייט און אויסגעצייכנטער קענטשאָפט אין דער דייטשער שפּראַך און ליטעראַטור, האָט ער דערוואָרבן אייניקע „פריינט" צווישן די דייטשע מיליטער־לייט, און זיי פלעגן זיך מיט אים גאַנץ אָפט אונטערהאַלטן.

אַ געוויסע צייט, ווען איך האָב אויך „געאַרבעט אין שטאָב", האָב איך געשטוינט, הערנדיק אייניקע מאָל, ווי אָפּן לעווין פלעגט ריידן און אַרויסזאָגן זיינע פּאָליטישע און סטראַטעגישע מיינונגען, און מיט וואָס פאַר אַן אינטערעס זיינע „פריינט" די דייטשן פלעגן זיך צוהערן צו זיינע רייד. ווי נעמט זיך עס אין אַ יידן אַזאַ דרייסטקייט, אַזאַ „חוצפּה", — פלעג איך טראכטן.

נאָר די הויפּט־כוונה פון לעווינס „אַרבעטן אין שטאָב" איז געווען אַ גאַנץ באַזונדערע. אין די קיכן און אַנשטאַלטן פלעגט כמעט יעדן טאָג בלייבן פיל אָפּפאַל פון עסנוואָרג, — ווי שטיקלעך ברויט און קאַרטאָפל, זופּ, קאַשע, שטיקלעך פיש, מאַרמעלאַד. אַ דאַנק זיין מסירות־נפש און „פריינטשאַפט" מיט די דייטשן פלעגט לעווין „אָרגאַניזירן" אָט דעם אָפּפאַל (כאָטש דאָס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן) און באַהאַלטענערהייט אריינברענגען אין לאַגער (מייסטנס אין קעסלען און עמערס, און געהייסן האָט עס, אַז מען טראָגט וואַסער אין לאַגער אריין), ריזיקירנדיק דערביי מיטן לעבן. יעדן אָוונט פלעגן שוין וואַרטן אין זיין געצעלט צענדליקער הונגעריקע און פאַרשמאַכטע צום קריגן אויסגעטיילט פון לעווינען די „צווייטע פּאָרציע", ווי מען פלעגט עס רופן. און מיט וואָס פאַר אַ באַשיידנקייט און אינערלעכער פרייד לעווין פלעגט אויסטיילן די עסן־וואָרג ביזן לעצטן ביסן פאַר „כל דיכפין", פאַר יעדערן, און אליין זיך ניט צורירן צו דעם!

— און נאָך אַ וויכטיקע באַדייטונג פאַר אונדז אַלעמען, אָדער ריכטיקער גע־זאָגט, פאַר אַ מער אינטעליגענטערער גרופּע, האָט געהאָט לעווינס „אַרבעטן אין שטאָב". זיינע דייטשע „פריינט" פלעגן זיך מאכן ניט וויסנדיק, און לעווין פלעגט יעדן טאָג זיך איינהערן אין זייער ראַדיאָ די מיליטעריש פראָנט־באַ־ריכטן און פלעגט מיטנעמען זייערע צייטונגען. מיט גרויס געפאַר פלעגט ער עס אַרייניטראָגן אין לאַגער און געבן אונדז צום לייענען. אַזוי אַרום, אַ דאנק לעווינען, זיינען מיר שטענדיק געווען באַהאַוונט, וואָס עס טוט זיך אויף די קאַמפּס־פראָנטן, און עטוואָס אויך וועגן וועלט־נייעס.

דאָמאָלסט איז שוין געווען די צייט פון די דייטשע מיליטעריש מפלות און צוריקטרעטונגען, און זייערע פראָנט־באַריכטן זיינען געווען אומקלאָר, פאַר־

שלייערט און אָפּטמאָל פול מיט ליגנס. נאָר מיר האָבן שוין געוואוסט ווי צו לייענען אין די דייטשע צייטונגען „צווישן די שורות" און פלעגן אַרויסציען דאָס שענסטע און בעסטע, וואָס פלעגט אונדז אויפמונטערן און צוגעבן נייע כוחות אַריבערצוטראָגן דאָס ביטערע שקלאַפן־לעבן. אָפּטמאָל פלעגן מיר זיך צוזאַמענ־קומען מיט לעווינען אין אַ געצעלט, און ער פלעגט האַלטן פאַר אונדז פאָר־טראָגן וועגן פּאָליטישע, וועלטלעכע און יידישע אָנגעלעגנהייטן. וואָס פאַר אַ שטאַרקייט און קלאָרקייט פון גייסט מען דאַרף עס האָבן, כדי אין אַזאַ הינטישן לעבן צו קאָנען אויפנעמען און פאַרמולירן די טיפּסטע פראָבלעמען אַזוי קלאָר און פשוט, ווי לעווין פלעגט עס טאָן!

נאָר צו אַלץ קומט אַ צייט. אָנהויב פרילינג, ווען איך האָב שוין געאַרבעט אין שטאָב אַלס געריכטנירער, רופט מיך צו צו זיך מיין בעל־הבית, דער גאָרטן־שף, און פאַרטרויט מיר געהיים, אַז מיט לעווינען איז שלעכט. מען האָט אויף אים געמסרט . . . מען פאַרדעכטיקט אים, אַז ער איז אַ שפּיאָן . . . איך זאָל אים איבערגעבן, אַז מען קאָן אים יעדן מאָמענט אַרעסטירן און דערשיסן . . . בעסער זאָל ער אין שטאָב ניט קומען, זאָל ער גיין אַרבעטן אַנדערש־וואו.

קוים דערלעבט דעם אָוונט און איבערגעגעבן לעווינען די בשורה. ער האָט זיך אַבסאָלוט ניט געגלויבט צום האַרצן. ער האָט שוין לאַנג געפילט, אַז אַזוי קאָן זיך ענדיקן... נאָר די הויפּט־זאָרג פאַר לעווינען איז געווען, — וואָס טוט מען וווייטער, ווי ברענגט מען דעם עסנוואָרג־אָפּפאַל פאַר די הונגעריקע אין לאַגער? ער האָט זיך פון זיין „פאָסטן" ניט געוואָלט אָפּזאָגן, נאָר ווען די איבעריקע „שטאָב־אַרבעטער" זיינען צו אים צוגעשטאַנען, אַז מיט זיין אָנוועזנהייט שטעלט ער אין ריזיקע אויך זייערע לעבנס, האָט ער סוף־כל־סוף רעזיגנירט.

דאָס מאָל האָט פאָסירט ווי עפּעס אַ נס: מען האָט געהאַט לעווינען אַרעס־טירט אויף אַ קורצער צייט, געמאכט איבער אים אַן אויספּאָרשונג און . . . אים פריי־געלאָזן, ניט דערשאָסן. מער איז ער שוין אין שטאָב ניט געגאַנגען, און די אַכילה־שריים פון דאָרט האָט מען שוין ניט געבראַכט אין לאַגער אַריין.

אין עטלעכע וואָכן אַרום האָב איך געטראָפן לעווינען אין אַן אַנדער לאַגער אַ צעקיילטן־צעביילטן פאַרן דאָוונען מיט אַ מנין יידן, און נאָך שפּעטער, אונ־טערוועגס פון לאַגער צו לאַגער, האָב איך אים געזען אַ טרויעריק שמייכלענדיקן און צען מאָל מער הונגעריקן, ווי אַלע אַנדערע. ווען מיר מיט מיין צעלט־חבר האַמבורגער האָט זיך איינגעגעבן צו „אָרגאַניזירן" אונטערוועג עטלעכע שטיקלעך ברויט, באַשמירטע מיט פּוטער, און איך האָב אַ פאַר שטיקלעך גע־געבן לעווינען, האָט ער אָפּגעביסן דערפון צוויי ביסנס און דאָס איבעריקע צעטיילט פאַר די אָרומיקע.

אט אזא איז געווען לעווין, דער צדיק לעווין, ווי מיר פלעגן אים ניט נאר שפאטיש, נאר אויך אין בוכשטאבלעכן, גראדן זין פון ווארט, רופן אין לאגער. א מענטש א צדיק, אן עניו, פול מיט קענטשאפט און טיפער וויסנשאפט, און אן אומבויגזאמער עקשן אין זיין איינגעהאלטנקייט און צוריקגעהאלטנקייט, — אפשר איינער פון די ל"ו צדיקים, אויף וועלכע עס האלטן זיך די יסודות פון מענטשלעכקייט און יידישן גלויבן . . .

איך וויס ניט, וואס דער סוף איז געווען מיט אים, ווען צוזאמען מיט אנדערע איז ער אפטראנספארטירט געוואָרן קיין דייטשלאנד.

צי לעבסטו, דו באשיידענער, ערלעכער, גאטספארכטיקער צדיק לעווין, וואס דו האסט אן פרעטענזיעס און מיטן גרעסטן מסירת־נפש אפגעגעבן די טרויעריקע טעג פון דיין לעבן צו העלפן דיינע הונגעריקע און דורשטיקע ברידער־מיטמענטשן?

צי לעבסטו? . . .

ווען חיה־רעה טריאומפירט איבער מענטשן...

און אויפן בערגל, ניט וויט פון לאגער פאפערוואלן, איז אונדזער לאגער־בית־עולם געוואקסן און פארשפרייט זיך פון וואך צו וואך, פון טאג צו טאג. עס זיינען דארט געבליבן רוען זייער אייביקע רו ניט נאר די דערשאסענע און אויפגעהאנגענע, נאר אויך א היפש ביסל מענטשן, געשטארבענע מיטן „נאטיר־לעכן טויט". און שטארבן מיטן נאטירלעכן טויט האט דאן געמיינט אויסגיין פון הונגער און שוואכקייט, פון קלעפ און שמיץ־שטראף, פון פארפיניקונגען, פון איבערמענטשלעכע אנשטרענגונגען און פון קראנקהייטן, וואס פלעגן זיך ביסלעכווייז ארייננבנען אין אויסגעמאטערטן ארגאניזם. דא, אויפן בערגל אין די גריבער, האט מען ווי מיסט אנגעוואָרפן מענטשן, וועגן וועלכע מען וועט שוין קיינמאל ניט הערן און ניט וויסן, וואו זיי זיינען פארשוואונדן געוואָרן און ווי אזוי זיי האבן אויסגעהויכט זייערע נשמות.

וועט וועמען איינפאלן, אז דא, אויפן בערגל, רוט דער באקאנטער פראגער יוריסט און יוריסקאנסולט טורעק, וואס איז לעצטנס געווען ווי אראפ פון זינען, און מען האט אים דא דערשאסן?

ווער וועט וויסן, אז דא ליגט דער רייכער קאוונער אפטייקער, דער בעל־הבית פון דער „גרינער אפטייק" אויף ווילנער גאס, שאבאשעוויטש, וואס איז אויסגעגאנגען פון הונגער און שוואכקייט?

וועט וועמען קומען אויפן זינען, אז דא רוען זייער אייביקע רו דער באקאנטער ריגער אינזשיניער און באנקיר גאלדבערג, א פאר באוואוסטע ראבינער פון דייטשלאנד, א באקאנטער ווינער אינזשיניער און נאך און נאך, — יידן באוואוסטע און ניט־באוואוסטע פון א צענדליק לענדער?

אויב עס זיינען נאָך דאָ נאָענטע און אייגענע ערגעצוואו אויף דער בריי־טער וועלט, וועלן זיי ווען ניט איז הערן, וואָס מיט די קרבנות האָט פאַסירט און וואָס טריאומפירנדיקע מערדער און חיות האָבן זיך דערלויבט צו טאָן מיט מענטשן? וועט די וועלט וויסן ווען ניט איז וועגן אונדז, וועגן אונדזער גורל? און וועט די מענטשהייט אייביק לאָזן די חיה־רעה אין איר אומגעצוימטער בלוטדורשטי־קייט טריאומפירן איבער מענטשן?

און באמת, מיר האָבן זיך געפילט אַזוי אָפּגעשניטן, איזאָלירט און מייסטער־האַפט פאַרשטעקט פון דער גאנצער וועלט, אַז צייטנווייז פלעגט אפילו ניט זיין ביי אונדז קיין האָפענונג, אַז דער לייכסטער קלאַנג וועגן אונדזער ליידן און גורל, אַז אַ פּיפּס וועגן אונדז וועט ווען ניט איז דערגרייכן צו דער בריי־טער אָפּענער וועלט.

אָט אַזוי שטייענדיק אַמאָל אינדערפרי אויף אַ לאַנגן אָפּעל, ווען עס איז פאַרגעקומען די עקזעקוציע איבער אייניקע „פאַרזינדיקטע" יידן, און טראַכטנ־דיק וועגן אונדזער גורל און וועגן דער איבעריקער פרייער וועלט, האָב איך געמערקט אַ גרויסן פויגל, וואָס איז פריי געפלויגן, געקרייזט, זיך אַראָפּגעלאָזן און זיך אויפגעהויבן איבער אונדזער לאַגער. אַ פרייער פליענדיקער פויגל אין פריייַן הימלשן חלל, און מיר — די פאַרשקלאַפּטע, געבונדענע און גע־פיניקטע מענטשן . . . דער פויגל קוקט פון אויבן און זעט, וואָס מיט אונדז קומט דאָ פאָר . . . דער פויגל איז פריי, ער קאָן פליען און קומען וואוהין ער וויל . . . עס האָט מיר געבראַכט אויף פאַרשיידענע געדאַנקען, וואָס איך האָב עס פאַרצייכנט דאָן אין דער פאַלגנדיקער פאָרעם.

פליט אַ פויגל איבער וועלדער...

פליט אַ פויגל איבער וועלדער,
קוקט פון אויבן אויף אַראָפּ.
זעט ער: ס'שטייט אַ גרויסע מחנה
מיט אַ טיף געבויג'נעם קאָפּ.
זעט ער טיף אין וואַלד אַ לאַגער:
ביידלעך־צעלטן אָנגעשטעלט,
הויכער צוים פון שטעכלדראָטן
טיילט אים אָפּ פון גאָר דער וועלט.

אויפן פּלאַץ די מענטשן וואַרטן,
אויסגעשטעלטע רייעווויז.
קלייַדער אָפּגעריסן, שמאָטעס,
בונט באַשטרייפּטע רויט און ווייס.

פֿאַר דער מחנה אויף א בענקל
אויסגעצויגן ליגט א מענטש.
פיר סאָלדאַטן — לאַגער־היטער —
האַלטן אים פֿאַר פּים און הענט.

און א פינפֿטער מיט א שטעקן —
א פֿאַרשייטער היטלער־יונג —
שלאָגט אים מערדעריש, סאַדיסטיש,
שמייסט מיט פולער קראַפֿט און שוואונק.
שטעקן פֿאַלט אויף הוילן קערפֿער,
האַקט אים, שניידט אים, האַקט און שניידט.
קרבן בלוטעט, פֿרואווט זיך רייסן,
שרייט מיט לעצטע כוחות, שרייט...

קוקט דער קאַמאַנדאַנט פון לאַגער
מיט הנאה און באַפֿעלט:
„נאָך א צענדליק קלעפ דערלייגט אים!
שינדט פון אים אַראָפּ די פּעל!"
קרבן וועלט פון פּלאַץ געטראָגן
א צעממיטטער, האַלב־טויט, —
שוין זיין שטראָף האָט ער באַקומען
פֿאַרן בעטלען עטוואָס ברויט.

האָט מען צוגעפירט דאָן נאָך צוויי.
זייער חטא איז שווער און גרויס:
עס האָט א פּויער פון רחמנות
זיי געשאָנקען ברויט מיט פּלייש.
קאַמאַנדאַנט באַקוקט זיי גיפטיק
און לאָזט פֿאַלן זיין פּסק־דין:
„תיכף אויפֿהענגען זיי ביידן,
די פֿאַרפֿלוכטע שוויין־הונט־זין!"

האָט מען זיי צוערשט געשלאָגן
און געשליידערט הין־און־הער.
אייגער בעט זיך, וויל ניט שטאַרבן,
כאָטש... לעבן ביטער איז און שווער.
אויפן טויער ביים אַריינגאַנג

האט מען אויפגעהאנגען זיי.
לויט באפעל, זיי מוזן הענגען
דריי טעג, אט-די קרבנות צוויי.

מוז די מחנה שטיין און צוזען...
עס וויייטיקט, בלוטיקט יעדנם הארץ:
אך, דו צוואנציקסטער יארהונדערט,
דו ביסט ווי מיטל-אלטער שוואַרץ!
אויגן וועגדן זיך צום הימל:
— וועט די וועלט באגרייפן וועו,
וואס עס האט זיך אפגעשפילט דא?
וואס מיט מענטשן איז געשען?

— וועט די מענטשהייט שפעטער גלויבן,
אז אזוינס האט דאך פאסירט?
וועט מען אויסמאלן זיך קאנען
אזא שוידערהאפטן בילד?
וועט די וועלט דעם אמת וויסן
וועגן אונדזער שחיטה-סוף?
וועלן חיות, מאסן-מערדער
בלייבן אייביק אומבאשטראפט?...

— — — — — — — — — — — — — — — —

פויגל פליט אלץ איבער וועלדער,
קוקט ארא מיט שארפן אויג,
זעט אלצדינג, וואס אונטן טוט זיך,
זעט דעם קלענסטן ריר און בויג.
— פויגל, פויגל, פרייהייט-סימבאל!
פרייער מענטשלעכער גדאנק!
עס איז ניטא קיין צוים, קיין גרענעץ
פאר דיין פרייען בליק און קלאנג!...

— פויגל פרייער! אונדזער עדות
און שליח זאלסטו זיין!
דו האסט געזען ווי טיף און ברייט איז
אונדזער עלנט, אונדזער פיין, —
זאלסטו פליען איבער לענדער,

איבער גאָר דער בריטער וועלט
און דערציילן פריי און אָפן,
וואָס דו האָסט געזען, געהערט!

— דו דערציילסט, ווי טיף דערנידריקט,
טיפער פון בהמה-שטאַנד,
איז דעם מענטשנס גוף, נשמה!...
ווי דער מענטש איז איינגעשפאַנט!
ווי די מענטשן, עלנטע שקלאַפן,
אין די וועלדער ווייט פֿארשלעפט,
גייען אוים פון שוואַכקייט, הונגער,
ניט געשטאַרבן, ניט געלעבט!

— דו דערציילסט, ווי חיה-מענטשן,
ראַפּינירט אין מערדערייַ,
קליגן זיך אין שאַפן ליידן,
אין אכזריות, קוועלעריי!
האָבן זיי פֿאַר אונדז געשאַפן
א גיהנם, הפקר-וועלט:
יידן שיסט מען, ברענט מען, הענגט מען,
יעדער טוט, וואָס אים געפעלט!

— זאָלסט אויף גאַנצער וועלט דערציילן
וועגן שוידערהאַפטן זינד:
ווי מען האָט א פֿאָלק געשאַכטן, —
מענער, פרויען, מוטער, קינד!
שחיטות, שחיטות, מאַסן-שחיטות!...
שטעט און שטעטלעך ליגן טויט.
מאַסן-קברים, — שטומע עדות —
פול מיט מענטשן-לייב פֿארזויט!

— ווי מיר זיינען די קרבנות
פון א בייזן העצע-שפיל,
ווי מען האָט א פֿאָלק פֿארוואַנדלט
אין א רויב- און אויפרויץ-ציל...
פלי-זשע, פויגל, איבער לענדער,

איבער גאָר דער בריטער וועלט,
און דערצייל דעם הוילן אמת,
וואָס דו האָסט געזען, געהערט!

— וועק דעם מענטשלעכן געוויסן!
שריי און רוף און אַלץ דערמאָן:
זאָל די מענטשהייט איר פליכט וויסן,
וואָס מיט רוצחים-פאַלק צו טאָן!
מיט דעם פאַלק, וואָס האָט צעטראָטן
דעם מענטשנס וואָרט, זיין גייסט, קולטור,
און צעריצט אין מענטשן גייסטער
פון ריין-חיה'שער נאַטור!

— בייזע גייסטער, האָס און בלוט-דורשט,
ריסן זיך פון מערדער-לאַנד,
דראָען מענטשהייט צו באַהערשן
און פאַרגיפטן איר פּאַרשטאַנד!
מענטשנס לעבן, פרייהייט, צוקונפט,
זיין נשמה, יושר, גאָט, —
אַלץ דאָס שענסטע און דאָס בעסטע
איז פון מערדער-פאַלק באַדראָט!

— מענטש, זאָלסט אויפגעציטערט ווערן
פאַר בזיון, גרויל און שרעק!
מענטש! דו מוזסט מיט בלוט און פייער
אָפּווישן דעם שאַנדע-פלעק!
וואָרצל-טיף מוזסטו אויסברענען
דעם פאַרברעכערישן נעסט!
ניט דערלאָזן זיך פאַרשפּרייטן
די מגפה, — נאַצי-פעסט!

— — — — — — — — — — — — — — — —

— פלי-זשע, פויגל, איבער לענדער,
איבער גאָר דער בריטער וועלט
און דערצייל אַלץ פריי און אָפן,
וואָס דו האָסט געזען, געהערט!

(געשריבן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער פּאָפּעראוואַלן-דונדאַנאַ, מערץ 1944).

קאָן מען זיך פֿאַרשטעלן?

קאָנט איר זיך פֿארשטעלן? — אַ נאַסער, זומפּיק־בלאָטיקער האָרבסט מיט קאַלטע, שנייִדיקע ווינטן, אַ ווינטיק־פֿראָסטיקער ווינטער מיט טיפּע שנייען און זאָוערוכעס — און מיר לעבן אין דינע קאַלטע צעלטן, פול מיט לעכער און שפּאַלטן, און זיינען אָנגעטאָן אין אַלטע צעריסענע שמאַטעס, אין צעפּוילטע צעלעכערטע שיך אָדער האַלץ־קלומפּעס, אָן זאָקן, אָן הענטשקעס, אָן ווּשׁ... קאָנט איר זיך פֿאַרשטעלן, ווי אין יעדן ווּעטער, — אין שנייִדיקן פֿראָסט, אין שניי, אין שטורעם און רעגן, אין בלאָטעס — טרייבט מען אונדז אינדרויסן אויף די ווילדסטע אומנוציקסטע שקלאַפֿן־אַרבעט, מען לאָזט אונז שטייען שעה'נ־לאַנג אינדרויסן אויף די אומזיניקסטע אַפּעלן, אַבי נור צו האַלטן אונדז שטענדיק פֿאַרנומען, באַשעפּטיקט, ניט צו לאָזן אָן איבעריקע מינוט זיך אויסרוען, קומען צו זיך...

און שטעלט זיך פֿאָר, אַז טאָמער איז דאָך ניטא וואָס צו טאָן פֿאר אזא גרויסער צאָל מענטשן, יאָגט מען אַרויס הונדערטער שקלאַפֿן צו שלעפּן ביימער פון וואַלד און אויסלייגן זיי אויף און אַרום די וועגן, מען צווינגט זיי צו שוויפּלען פון איין אָרט אויפן צווייטן זאַמד אָדער שניי, און דאס זאָל הייסן, אַז מען מאַכט צוריקט די וועגן, אָדער גראָבן אומנויטיקע גראָבנס און גריבער און דערנאָך פֿאַרשיטן, שלעפּן אויף די רוקנס פון מענטשן שטיינער, מאַשינעס, גאַנצע ווענט פון באַראקעס, אויסהאקן אַן זין און צוועק גאַנצע וועלדער — און וואָס ניט?

אָבּ, אין דעם פּראָצעס פון האַלטן אונדז שטענדיק שטאַרק באַשעפּטיקט איז געלעגן אויך אַ „טיפּערער זין": די פּילצאָליקע מיליטעריש און האַלב־מיליטעריש פֿאַראַזיטן, וואָס האָבן זיך דאָ אַרומגעדרייט, האָבן געוואָלט אַרויס־ווייזן פֿאר דער העכערער מאַכט און איינע פֿאַר די אַנדערע, אַז דאָ ווערט געטאָן אַ געוואַלטיק וויכטיקע און רוישיקע ארבעט און אז זייער זיין דאָ, אַרום די לאָגערן, איז אומבאדינגט נויטיק און נוצלעך; וועג ניט, וואָלט מען זיי דאָך געשיקט אויף די שלאַכט־פֿראָנטן צו שמעקן פּולווער, און דאָס האָט זיך זיי גאָרניט געוואָלט. אַ צו גוט און זאָט לעבן האָבן זיי דאָ געהאַט!

און כאָטש „אונדזערע" דייטשן, אַזוי ווי יעדער איינער פון אונדז, די יידן, האָבן קלאָר געוואוסט, אז דער גאַנצער כלומרשטיקער באַראַקן־בוי, מיט גראָבן די אָרטעזישע בריינעמער, מיט האַקן די וועלדער און מיט דער גאַנצער גרויסער מאַשינעריע און קלאַפּער־געצייג האָט קיין זין און קיין ממשות ניט געהאט, ווייל היינט־מאָרגן וועט אלץ קראַכן, און דער גאַנצער שפּיל איז פֿאָרן טייוול — האָבן זיי ביזן לעצטן מאָמענט געמאַכט דעם טאַראַראַם און אָנשטעל און . . . געבויט און געווען „שרעקלעך באַשעפּטיקט". און פֿאַרשטייט זיך, מיר, די הילפ־לאָזע שקלאַפֿן, האָבן עס געמוזט באַווייזן אויף אונדזערע פּלייצעס, ווי וויכטיק

און „שרעקלעך באַשעפטיקט" זיי, די פּאַראַזיטן, מערדער און חיות, זיינען געווען.

און קאָנט איר זיך שוין פאַראיינט פאַרשטעלן, ווי מיר, לעבעדיקע מענטשן (און אפשר אויך מתים?), און הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע, האָבן זיך געפילט און געהאַלטן אין אזוינע גרויזאַמע באַדינגונגען, אין פראָסט, אין נאַסקייט, אין שנייען און שטורעמס?

איך בעט אייער מחילה, באַהויפּטנדיק, אַז איר קאָנט זיך דאָס ניט פאָרשטעלן, ווייל . . . איך אַליין, לעבנדיק איצט אין מענטשלעכע באַדינגונגען, אין אַ וואַרעמען צימער וויינטערצייט, מיט וואַרעמע קליידער און ווען, און העכטשקעס, און זאָקן, מיט גאַנצע און ניט הילצערנע קאָצעט־שיך, וואָס דרייען אויס די פיס, און דערצו נאָך אויסגעשלאָפן, אויסגערוט און ניט צעשלאָגן, און אַן די פרעסנדיקע דאַמאָלסטיקע לייז (ברר! . . .), און אַן הונגער־פיין, און אַן זינלאָזיקער עבודת־פרך, — איך אליין, וואָס האָב די גאַנצע תוכחה גאָר ניט לאַנג צוריק יאָ פאַרזוכט און יאָ געטראָגן אויף די אייגענע פלייצעס, איך אליין קאָן זיך שוין אויך ניט געניי דערמאָנען און זיך פאָרשטעלן איצט, ווי מען האָט זיך געפילט און געהאלטן דאַמאָלסט. איין זאַך קאָן איך אייך פאָרזיכערן, — מען האָט דאַן קיין נאָז־קאַטאַרס (קאָלדס) מיט פאַרקילונגען ניט געקראָגן, און אויב יאָ, איז מען צו קיין דאָקטוירים ניט געגאַנגען. דאָס לאַגער־לעבן האָט געהיילט אַן דאָקטוירים און אַן רפואות.

און אז איך האָב שוין דערמאָנט וועגן דאָקטוירים, מוז איך זיך אָפּשטעלן און אָפּגעבן דעם געהעריקן כבוד אונדזערע דאַמאָלסטיקע יידישע לאַגער־דאָקטוירים.

צוערשט, אין משך פון אייניקע חדשים, איז אונדזער לאַגער־דאָקטאָר געווען איינער אַ יאַקאָבסאָן פון בייסק (לאַטוויאַ), א וועטערענאר, ד. ה. א בהמות־זאָקטאָר. מעגלעך, ער איז טאָקע געווען א גוטער בהמות־דאָקטאָר, נאָר גלייכ־צייטיק איז דאָס געווען אַ ווילדער ציניקער מיט אַן אידיאָטישן אַרט לאַכן. ער פלעגט זיך האלטן אין איין באַרימען דערמיט, אז אַמאָל פלעגט ער אין די דערפער היילן ניט נאָר פערד, קי און חזרים, נאָר אויך מענטשן, און פלעגט פאַרדינען פון דעם „שטיקער געלט". אויף דעם האָט זיך באַצויגן זיין קענט־שאפט אין מענטשן־דאָקטאָריע. און מערקווירדיק, מיר האָבן אויסגעפונען און אָפטמאָל קלאָר געווען, אז אויף זיין פּנים און זיין ווילדן הירזשן און סטירענען די ציין איז געלעגן עטוואָס פערדישעס, — אַ בולטער אָפּשיין און אָפּקלאַנג פון זיין פּראָפעסיע.

עס פלעגט אים הנאָה־טאָן, ווען מען פלעגט אים רופן דאָקטאָר יאַקאָבסאָן. טראָגנדיק אויפן אַרבל אַ גרויסן רויטן קרייץ און האָבנדיק די פּראָטעקציע פון דעם לאַגער־עלטסטן, שיינבערגער, פלעגט ער זיך אַרומדרייען יום־טובדיק איבערן לאַגער און קראַנקן־צעלטן, מעשה דאָקטאָר. ניט ער האָט געקאָנט און

ניט ער האָט געוואָלט העלפן אַ קראַנק־געוואָרענעם, און פלעגט זיך באַגנוגענען מיט זיין אידיאָטישן געלעכטער און שפּרוך:

— גיי שוין, גיי! דו ביסט דאָך ניט קיין פערד, אז איך זאָל דיך גיין היילן און געזונט־מאַכן. אין לאַגער טאָר מען ניט קראַנק זיין!... געדענק עס, און זאָג אַן די איבעריקע! . . .

מיט אַ נייער פּאַרטיע יידן פון קייזערוואָלד איז אין לאַגער אראָפּגעקומען ראָגאָלין, אַ פּריערדיקער טאָלסטנער דאָקטאָר. ער האָט אַמאָל געהאט א נאָמען פון אַן ערנסטן דאָקטאָר, און איז געווען בטבע אַ גוטער, מיטפילנדיקער מענטש. אין רעוויר, ד. ה. אין די קראַנקן־צעלטן, זיינען געלעגן אַ פּאָר צענדליק קראַנקע און אָפּגעשוואָכטע כמעט אין האָפּנונגסלאָזן צושטאַנד, און דאָקטאָר ראָגאָלין האָט זיך געמוסן מיט אַלע מעגלעכקייטן זיי צו העלפן. אויף אַן אומלעגאַלן אופן האָט ער אַ ביסל פּאָרבעסערט זייער דערנערונג און אויך באַקומען פּאָר זיי געוויסע מעדיצין פון דעם עסעס־שטאַב. אין בין זיכער, אַז אייניקע, אויף וועמענס געזונט־ווערן מען האָט שוין ניט געהאָפּט, האָט דאָקטאָר ראָגאָלין דאַן גערעטעוועט פון טויט.

נאָר וואָס האָט בכלל אַ יידישער דאָקטאָר געקאָנט אויפטאָן אין אַ שקלאָפן־לאַגער, אין אזוינע אַנטי־היגיענישע און אומסאַניטאָרע באדינגונגען און אַן דער גויטיקער דערנערונג, מעדיצין און אויפּפאַסונג פּאָר די קראַנק־געוואָרענע? און האָט דען בכלל אַ וועלט געהאָט דאָס לעבן פון אַ מענטשן, צי אַ געזונטן, צי אַ קראַנקן? וועמ די צאָל קראַנקע און שוואַכע פלעגט זיך אַנקלייבן ביי אונדז ביז אַ פערציק־פופציק, און זיי פלעגן זיך ניט איילן צום שטאַרבן מיטן נאָטירלעכן טויט, פלעגט מען זיי פּאַרטיעסוויז אַפּטראַנספּאָרטירן צוריק קיין קיי־זערוואָלד, און דאָרט — ווער ווייס, וואו זיי פלעגן דאָרט פּאַרשווינדן וועלן?

אַ געוויסע צייט איז דאָקטאָר ראָגאָלין געווען געאַכטעט ניט נאָר פון אונדז, נאָר אויך פון די דייטשן און דער אַרומיקער באַפעלקערונג. נאָר ביז אַ גע־ויסער צייט, — ביז אין לאַגער איז אַראָפּגעקומען אַ הויך־באַטיטלטער עסעס־מאַן, א דאָקטאָר, אויף אַן „אינספּעקציע". ער האָט אויסגעפונען אין לאַגער א סך חסרונות. עס איז אים ניט געפעלן געווארן אונדזער אָפּענע אַנדאַכטיקע לאַגער־לאָטרינע (אויסטריט־גרוב) און אַנדערע אומסאַניטארע אויפּפירונג. ער האָט געשטעקט זיין נאָז אומעטום, און צום שלימזל, האָט ער געפונען אין דאָקטאָרס צעלט, אונטערן בעט, אַ טעלער מיט צעריבענע קאַרטאָפל, וואָס דאָקטאָר ראָגאָלין האָט דאָרט אויף שנעל באַהאַלטן. אזא סקאַנדאל! דאָס איז ניט נאָר אַנטי־היגיעניש, נאָר נאָך ערגער — אַנטי־קאַצעטיש! אויפן גרויסן פייערלעכן אָפּעל, וואו ער האָט אונדז „אינספּעקטירט", האָט ער געמאַכט דעם דאָקטאָר ראָגאָלין א שטרענגן אויסרייד פּאָר זיין „אומסאַניטארישקייט" און, האלטנדיק ווי אַ באַווייז דעם טעלער מיט די צעקוועטשטע קאַרטאָפל אין האַנט

האָט ער צולעצט אַריינגעפאַטשט דערמיט זיין „קאָלעגע", דעם דאָקטאָר ראָגאלין, אַין פּנים אריין. פון דאן אָן האָט דאָקטאָר ראָגאלינס שטערן געגומען אונטער־גיין, און שפּעטער אַביסל, אונטערוועגס פון לאַגער צו לאַגער, האָט ער שוין אריינגעכאַפּט פון די דייטשן ניט נאָר פּשוטע, טרוקענע און נאַסע קלעפּ, ווי מיר אַלע, נאָר ספּעציעלע קלעפּ, ווי אַ ביילאָגע פאַר זיין ניט־לאַנגיקער דאָק־טאָרשער גדולה.

דאָך מוז מען צוגעבן, אַז דער בעסטער מיטל קעגן קראַנקייטן איז דאָן פאַרט געווען דעם וועטערינאַר יאַקאָבסאָנס לאָזונג — „אין לאַגער טאָר מען ניט קראַנק זיין"! קוים וועלסטו צו־אָפּגעשוואַכט, פאַרקרעציקט, קראַנק, ביסטו שוין אַראָפּ פון גלייכן לאגער־וועג און האָסט שוין וויניק שאַנסן זיך צו האַלטן אויף דעם אויבערפלאַך. דעם דאָזיקן אמת האָט יעדערער פון אונדז געפילט מיט אַלע זיינע חושים. און ניט אומזיסט פלעגן אייניקע פון אונדז, און אויך איך צווישן זיי, גיין אויף מסירת־נפש צו באַזאָרגן זיך „פּריוואַט" אַ האַלב־עמערל וואסער, אַנוואַרעמען עס באַנאַכט אין צעלט אויפן אייוועלע ,ווען אַלע פלעגן שוין שלאָפן, און אין צעלט גופא אַדער אינדרויסן זיך אַרומוואַשן מיט וואַרעמען וואַסער כאָטש איין מאָל אַ וואָך. ווי נאָך אַנדערש האָט מען געקאָנט אָפּהיטן ריינקייט פון קערפּער?

צום גליק אָבער „געווינלעכע" קראַנקייטן, ווי פאַרקילונגען, לונגען־אַנ־צינדונג, מאָגן־קראַנקהייטן, פאַרגיפטונגען פון די ערגסטע און אומעטבאַרע אָפּ־פאַלן פון שפּייזן און מסתמא אַ פּאָר צענדליק אַנדערע מינים קראַנקייטן, באַק־טעריעס און ליידן, וואָס אין נאָרמאַלן לעבן באַגלייטן זיי און מאַטערן דעם מענטשן אויף יעדן טריט, — אָט אזוינע קראַנקייטן האָבן דאָן כמעט קיין שליטה ניט געהאַט אויף אונדזערע אַרגאַניזמען. הייסט עס, אַז דאָס האַרט אומגאָר־מאַל לעבן האָט אונדז פארהאַרטעוועט, געשיצט און באַזאָרגט אונדזערע אַרגא־ניזמען מיט אַ מין אימוניטעט קעגן געוויסע „נאָרמאלע" קראַנקייטן, אַדער — די מעדיציין־וויסנשאַפט האָט וועגן דעם אַ פּלוקומערע און גרינטלעכערע דערקלערונג?

ליכטיקע מאָמענטן אין ים פון חושך

און דאָך, — אין דעם בלוטיקן ים פון אונדזער פיין און יסורים, אין דעם טיפן פינצטערן אָפגרונט פון אונדזער פאַרשקלאַפונג און געפאַלנקייט, פלעגן פון צייט צו צייט אויפשווימען אויך ליכטיקערע מאָמענטן. דאָס זיינען געווען אָוונטן, מייסטנס פון די האַלב־פרייע זונטאָגס, וועלן מיר פלעגן זיך געהיים צוזאַמענקלייבן אין אַ געצעלט צום הערן און זאָגן אַ טרייסט־וואָרט, צום וואַרפן אַ ליכט־שטראַל אין די פאַרצווייפלטע און געפיניקטע הערצער.

קומענדיק אויף אזוינע געהיימע „געזעלשאַפטלעכע פאַרזאַמלונגען" פלעג איך זיך ניט קאָנען אָפּוואונדערן פון דעם אייגנאַרטיקן יידישן גייסט און חוש פאַר קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן, פאַר געמיינשאַפטלעכע אינטערעסן פאר העכערע עמאָציעס. איך פלעג מיר טראַכטן, אַז אַלץ, אייגנטלעך, האָט מען שוין פון אונדז צוגענומען — אונדזער פאַרמעגן, געזונט, היים, משפחות, פרייהייט, אפילו דאָס לעבן — אָבער ניט אונדזער חוש און דראַנג זיך אויסצולעבן ביז צו לעצט, אויף וויפיל עס לאָזט זיך, געזעלשאַפטלעך, זיך צו טיילן מיט אַ וואָרט, אַ מיינונג, אַ געדאַנק מיט אונדזערע אַרומיקע מיטמענטשן, מיט דער געמיינשאפט. אזא פאַלק זיינען מיר שוין, און קיינע נגישות, און קיינע דערנידערונגען, און די ערגסטע לעבנס־באַדינגונגען קאָנען אונדז דערפון ניט אָפּהאַלטן. אַזוינע אונדזערע געזעלשאַפטלעכע צוזאַמענקומען אין לאַגער האָבן נאָר אונטערגעשטראָכן דעם כלל גמור, אז אַ יידישער קיבוץ, אפילו אויפן וועג פון זיין פיזישער פאַרניכטונג און גייסטיקער דערשטיקונג, כאָטש אין די שוידערלעכסטע באַדינגונגען, נאָר קוים קריגט ער, דער קיבוץ, די לייכסטע אָטעמפויזע, די קלענסטע מעגלעכקייט, קלאַמערט ער זיך ווידער אין זיין סביבה און רייסט זיך אויסצולעבן געמיינשאַפטלעך און גייסטיק אויף אַלע אופנים. אָטדעם אינסטינקט פון אויפהאַלטן דעם מענטשלעכן גייסט, די נשמה אין אונדז, האָט די נאַצישע חיה ניט געקאָנט אָפּטויטן ניט אין אונדזער לאגער פאָפּערוואַלן און ניט אין אַנדערע ענלעכע לאַגערס.

אויף אזוינע פאַרזאַמלונגען פלעגן פאַרקומען פאַרטראגן און שמועסן אויף וועלט־פאָליטישע, ליטעראַרישע און געזעלשאַפטלעכע טעמעס, פאַרלעזונגען פון געשאַפענע אין לאַגער לידער, דעקלאַמאַציעס, געזאנג. דער צעלט איז קוים באַלויכטן פון אַ קלייניקן אויל־לעמפּעלע אָדער אַ שטיקל ברענעדיק־רויכערדיקן האָלץ. אייניקע צענדליק מענטשן שטייען, זיצן, האַלב־ליגן אין ענגשאפט און האַלב־פינצטערניש, און זייערע הערצער, זייערע אויסגעדאַרטע פּנימער און ברענעדיקע אויגן לעכצן נאָך אַ ליכטיקערן, אויפמונטערדיקן וואָרט, — אַ וואָרט פון אויסער די צוימען פון ענגן לאַגער־לעבן.

דער פאַרטראָגער פלעגט מייסטנס זייו לעווין, דער „צדיק לעווין", וועגן וועמען איך האָב שוין פריער דערציילט. אויך אינזשיניער מאַרגאָליס, האַמבורגער, דער פּראַגער יוריסט טורעק, איך, און אַמאָל אויך אַנדערע, וואָס פלעגן בגניבה לייענען דייטשע צייטונגען אָדער הערן ראַדיאָ־נייעס און פון דעם אַלעם אַרויסנעמען דאָס וויכטיקסטע און צוזאַמענשטעלן וואָכנטלעכע באַריכטן וועגן פאָליטישע, סטראַטעגישע און אינטערנאַציאָנאַלע געשעענישן. לעווינס פאַרטראָגן וועגן וועלט־געשעענישן און יידישע פראָבלעמען זיינען שטענדיק געווען די אינטערעסאַנטסטע און גייסטרייכסטע. ער פלעגט פריער אָפּדאָוונען מעריב בציבור מיט זיינע „חסידים", דערנאָך שטיין עטלעכע מינוט

אין שטיל־שווייגן און דאָן אָנהויבן זיין פאָרטראג רואיק, זאַכלעך און דורכגע־טראַכט, ווי פאַר אַן אוידיטאָריום פון נאָרמאַלע מענטשן אין נאָרמאַלע צייטן.

אויף אונדזערע „ליטעראַרישע אָוונטן" פלעגן מייסטנס פאָרגעטראגן ווערן לידער, פּאָעמעס, דעקלאַמאַציעס און געזאַנג, געשאַפענע אין לאגער גופּא. איניקע „שרייבערס", צווישן וועלכע איך בין אויך געווען, פלעגן פאָרלייענען פרישע, נאָר־וואָס געשאַפענע לידער אָדער אָנדערש־וואָס; גלייך אויפן אָרט פלעגט צוגעפאָסט ווערן אַ האַרציקע מעלאָדיע (מייסטנס פון אַן אַלטן רוסישן ליד), און דער עולם פלעגט עס אויפן האַלבן קול איבערזינגען עטלעכע מאָל, — זינגען, און טרערן פלעגן זיך גיסן פון די אויגן . . . דער גרעסטער חסיד איינצואָרדנען אָזוינע אָוונטן איז געווען דער אינזשעניער מאָרגאָליס (אַ גע־באָרענער דווינסקער, געלעבט לעצטנס אין ריגע), דער הויפּט־זינגער און „קאָמ־פּאָזיטאָר" איז געווען עלקע לאָקוס (אַ דווינסקער), און בראש פון די דעקלאַ־מאַציעס און „אָרטיסטישע אויספירונגען" זיינען געשטאַנען סמאָרגאָנסקי, אַ געווען בעקער. די „לידער" פון איינעם אַ גאָפאָנאָוויטש (אַ ליטווישער ייד) האָבן נעבעך קיין דערפאָלג ניט געהאַט אין לאָגער, און דער „דיכטער" פלעגט זיך עס שטארק נעמען צום האַרצן; אָזוי אָרום, האָט ער נעבעך געהאט אין לאָגער דאָפּלטע פּיין . . .

עס איז ניט איבערצוגעבן מיט ווערטער, וואָס פאַר אַ נחת־רוח, וואָס פאַר אַ דערהויבנקייט און געלויטערטקייט מיר פלעגן פילן אין אָזוינע אָוונטן, פאַר־געסנדיק אויף אַ וויילע די ביטערע ווירקלעכקייט מיט דער באָוואָכונג הינטער דעם דינעם געצעלט־וועגטל, מיט די מכות־רצח, מיטן הענגען און שיסן און דעם גאַנצן שקלאָפן־לעבן. איך באַגרייף שוין איצט אַליין ניט, וואָס פאר קאָמפּ־ליצירטע פסיכישע מאָמענטן האָבן זיך דאָן אין אונדז אָפּגעשפּילט.

ליידער, ניט פיל און ניט אָפט האָבן מיר געהאַט אָזוינע ליכטיקערע, דערהויבענע מאָמענטן. מיט דער דערנענטערונג פון פרילינג איז די שטימונג געווארן נערוועזער און אויפגערעקטער ניט נאָר ביי אונדז, נאָר אויך ביי די דייטשן מיט זייערע לאָטווישע און אַנדערע מיטשלעפער. אויף די פראנטן זיינען דאָן פאָרגעקומען גרויסע געשעענישן, און די נאַצישע מעכטיקע אַרמיי האָט זיך שוין געקייקלט באַרג אַראָפּ. אונדז האָט אָן אויפהער געמאַטערט דער פּיין־לעכער געדאַנק, און מיר פלעגן זיך שטעלן איינע די אנדערע פראָגעס:

— וואָס וועט מיט אונדז געשען? וועט מען אונדז אַרויסשיקן פון דאָנען? וועט מען אונדז אפשר לאָזן צורו? אָדער באַצייטנס פאַרניכטן? אויסשיסן? אויפלאָדן אויף שיפן? דערטרינקען?...

צוזאַמען מיט די ערשטע קלאָרע פרילינג־טעג האָבן זיך אויך אויסגע־קלערט מיינע געדאַנקען, און דער באַשלוס, ניט צו קוקן אויף קיינע געפאַרן

און אַנטלויפן פון לאַגער איז שוין געווען דורכגעטראַכט און רייף צום אויס־פירן. ביי יעדער פאַסיקער געלעגנהייט פלעג איך זיך שטילערהייט דורכריידן מיט באַבראָוון און אייניקע אַנדערע באַטייליקטע אין אונדזערע פלענער, און מיר האָבן נאָר געווארט אויפן ערשטן פאַסיקסטן מאָמענט זיי דורכצופירן.

גלייכצייטיק האָט דער פרילינג אויפגעוועקט אַזאַ שנעידיקע בענקשאַפט נאָך פרייהייט, נאָך באַוועגונג, נאָך ווייטע בריטע שטרעקעס, אַזאַ נאַגענדיש און צאַפלענדיש אין האַרצן — אַזש פון זינען אַראָפצוגיין! . . . די קילע, לויטערע פרילינג־אָוונטן מיט דער שטילער זון־אונטערגאַנג און אַנגעצונדענע הימלען פלעגן מיך באַזונדערס משוגע־מאַכן . . . איך פלעג זיך קיין אָרט ניט געפינען אין דער ענגשאַפט, ניט אין צעלט, ניט אין לאַגער, ניט אויף דער אַרבעט . . .

אָט־וואָס פאַר א מין „ליד" עס האָט זיך מיר דאָן, אין די ערשטע פרילינג־טעג, אויסגעפורעמט:

ווידער פרילינג

און ווידער גלעט די זון מיט צארטקייט,
און ווידער פויגלשער געזאַנג.
עס לויפן טייכן אייז־באַפרייטע, —
דער פרילינג גייט אין פולן גאַנג.

עס אָטעמט ערד מיט פרילינג־ריחות,
עס גרינט מיט לעבן בארג און טאָל.
און ווידער לאַנדשאַפטן באַבלומטע, —
עס דאַכט זיך, פרילינג ווי אמאָל!

און ווי אמאָל א מאַדנע שטימונג
ברענגט־מיט מיט זיך די פרילינג־לופט.
די בלויע וויטקייט, לייכט פארנעפלט,
זי וועקט א בענקשאַפט, רייצט און רופט.

עס ציט דאָס הארץ, עס בענקט נאָך פרייהייט,
עס ווייל ניט וויסן קיין פארבאָט.
. . . אוי־וויי, ווי נארישׁ! כ'פאַנטאַזיר גאָר!
איך בין דאָך הינטער שטעכל־דראָט!...

עס פליען פייגל פון מרחקים
און טראגן-מיט מיט זיך א גרוס
פון וועלטן פרייע, וועלטן ברייטע
און פון א לעבן, פרייד, געגנוס...

איך הייב מיין קאפ צום פרייען הימל:
— פייגל! גליקלעך ווי איר זייט!
איך בין מקנא אייך, איך העפטלינג,
איך שקלאף פון נייסטער שקלאפן-צייט!

— איך בין פארשפארט אין ענגן לאגער,
איך בין באוואכט אויף יעדן טריט.
עס איז מיין שולד און חטא בלויז אייגער,
וואס איך א ייד בין... ייד... א ייד!

— איך בין איצט הפקר-הונט געוואָרן
און אויך געיאגטער ארבעטס-פערד.
נאר אונטער ביטש, אין העפטלינג-לאגער,
נאך מעג איך לעבן אויף דער ערד! — — — — — —

א מילדער ווינטל הויכט מיט פרילינג
אויך דא, אין אונדזער ענגער וועלט.
באזונטע וועלדער, קלאנג- און דופט-פול,
דא זע איך דורך דעם שפאלט פון צעלט.

עס טויכן אויף זכרונות, בילדער
פון ווייטן פרילינג, פון אמאל,
ווען האריזאנטן ברייטע, בונטע
אין דמיון האב איך מיר געמאלט.

געווען דאן יוגנטלעכע טרוימען,
און שפעטער — מענערשער געדאנק...
מוט און האפנונג דורכגעפלאכטן
האבן זיך אין לעבן דאן.

געוואקסן זיינען קלייע קינדער,
א פרוי א טרייע שמייכלט-צו.

ס׳איז שנעל גענאָפּן דאָן דאָס לעבן
צעווישן שאָפונג, מי און רו.

און איצט... ס׳איז אַלץ שוין לאַנג פאַרלאָרן.
ס׳איז מער קיין לעבן, טרייסט ניטאָ...
איך לעב דאָך איצט צוליב אַ צופאַל
נאָר ביז דער נאָענטסטער שחיטה-שעה...

צי אויך פאַר מיר דערשיינסטו, פרילינג?
צי אויך פאַר מיר דיין שיין און פראַכט?
עס האָט דאָך וואָלקן זון פאַרלאָשן, —
עס איז דאָך האַרבסטיק-שוואַרצע נאַכט!

אָך, ווידער פרילינג! ווידער בלומען...
אַ פויגל פליט צום אַלטן נעסט...
בלויז איך, דער מענטש, בין איינזאַם, היימלאָז, —
כ׳האָב אַלץ פאַרלאָרן!... אָן אַ רעשט...

(געשריבן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער פאָפּערוואַלן, אפריל 1943).

דער לעצטער וועג... (צייכנונג פון אַ געוועזענעם קאָנצענטניק).

קאַפּיטל 7.

מיר לויפן צו פרייהייט אין די וועלדער

קאָנספּיראַציע

וי אַ לויכטנדיקער פייער־זייל איז איצט, אין די פרילינג־טעג געשטאַנען דער ציל פאַר די אויגן — אַנטלויפן פון לאגער, זיך לאָזן אין די וועלדער, אוו וואָס גיכער!

וואָס גיכער אַנטלויפן!... נאָר ניט אַזוי גיך אוו וויט ניט אַזוי לייכט איז געגאַנגען אין דורכפירן דעם באַשלוס אוו דערגרייכן דעם ציל...

ווינטער־צייט האָב איך געארבעט אין לאַגער אין מיין „אַלטן" געטאָבאַרוף, — אַלס סטאָליער. איך האָב געבויט אַ גרויסע אוו צווייַ קליינע אויס־טריט־בוידן אין לאַגער, געלייגט דילן אוו אויספּראָיעקטירט אַ מין שלאָף־קוי־קעס אין די צעלטן, איינגעאָרדנט מיט „מעבל אוו אַלע באַקוועמלעכקייטן" די קראַנקן־צעלטן, געמאַכט פּאַליצעס אין קיך־צעלט אוו אין די שפּייז־צעלטן, געמייסטערט אין דער סטאָלעריי־ווערקשטוב העכסטלעך פאַר העק, לאָפּעטעס אוו שויפלען, אוו טישלעך מיט בענקלעך פאַר די דייטשן. נאָך אַזאַ „ברייט־פּאַרצוויגטער סטאָלערישער טעטיקייט", וואו עס האָבן זיך אַרויסגעוויזן מיינע סטאָליאַרסקע פּעאיקייטן, בין איך געוואָרן „די רעכטע האַנט" פון אַ דייטשן מייסטער ביים בויען אוו צוזאַמענשטעלן באַראַקעס. מיין סטאָליער־פּאַך האָט מיר געגעבן מער געלעגנהייטן צו אַרבעטן אונטערן דאַך אוו צו זיין מער גע־שיצט פון קעלט, שניי אוו נאַסקייט אוו, וואָס איז ניט ווייניקער וויכטיק, צו פאַרהיטן מיינע עכט־לעדערנע היימישע שיך פון ענדגילטיקן פונאַנדערקריכן.

פאַרקערט, מיין חבר באבראָוו האָט געהאַט „הילצערנע הענט", אוו האָט נעבעך ניט געטויגט צו דער דעליקאַטער סטאָלעריי־אַרבעט. ער איז אויס־געריסן געוואָרן אויף די שוועריסטע אַרבעטן אין די וועלדער, זומפּן אוו וועגן, אין נעץ אוו קעלט. נאָך אַ לאַנגער אונטערהאַנדלונג האָב איך צום סוף גע־פועלט ביי מיין דייטשן מייסטער (עריק, האָבן מיר אים געפונען, — אַ פשוטער, ערלעכער אוו איינגעשראָקענער אַרבעטס־מענטש פון אַ יאָר פופציק, וואָס האָט שטילערהייט געשאָלטן דעם נאַציזם, נאָר האָט געציטערט פאַר יעדן נישטיקן עסעס אוו מסור), אוו אונטער מיין „פּראָטעקציע" אוו אויפזיכט זיינען באַבראָוו אוו נאָך אייניקע באַקאַנטע פון די געטאָ־יאָרן אויך געוואָרן סטאָליערס אוו באַ־ראַקן־בויערס. אזוי אַרום, מייסטערנדיק צוזאמען מיט באַבראָוון די באַראַקן־וועגט אוו קלאפּנדיק טשוועקעס, האָב איך שוין געהאַט מער געלעגנהייטן צו בלייבן מיט אים ביחידות אוו באַהאַנדלען אונדזערע פּלענער.

דאָ, ביי דעם באַראַקן־בוי, האָבן מיר זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט נאָך אַ געוואָרענעם סטאָליער פון אונדזער שניט, — מיט געראָטן יאַקאָבסאָן. דאָס איז געווען אַ מגושמדיק גרויסער, פעסט־געבויטער מענטש מיט אַ גרויסן גלאַנציקן פּליך איבערן גאַנצן קאָפּ, מיט אַן איידעלער נשמה, אַ רואיקער, שטילער אָבער אינזיך אַ פאַרקאָכטער און פאַרביסענער. אזוי ווי באַראָוו און איך, האָט ער אויך פאַרלאָרן זיין גאנצע פאמיליע, און איז געווען מיט אונדז אין די זעלבע יאָרן, — צום סוף פון די דרייסיקער.

די ספּעציפישע און גרויסע מעלה פון גערשן יאַקאָבסאָן איז געווען דאָס, וואָס ער איז געווען אַ דאָרטיק געבאָרענער (אַ ווינדאַוועך, נאָר די לעצטע יאָרן גענעלבט אין ריגע, געהאָט אַ האַלץ־מיסחר), האָט איבער אַ צענדליק יאָר געלעבט אין שטעטל אוגאַלע, וואָס איז ניט גאָר ווייט פון אונדזער לאַגער און וואו ער איז געווען דער פאַרוואַלטער פון אַ גרויסער זעג־מיל (פון דער וואַלד־מיסחר־געזעלשאפט „פעניקס") און האָט גוט געוואוסט די ברייטע אומגעגנט און געקענט הונדערטער פויערים אַרום. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער איבער־צייגט, האָט גערשן יאַקאָבסאָן געוואוסט אַנדערע וועלדער, וועגלעך און שטעגלעך, ווי די אייגענע פינף פינגער, און איז געווען זייער באַליבט ביי די אַרומיקע פּויערים, זיינע אַמאָליקע פאַרקויפּער, פורמאַנס, און צושטעלער פון וואַלד־מאַטעריאַלן. גערשן איז אונדז געווען אַ געוואונטשענער שותף. מיר האָבן זיך מיט אים נענטער באַפריינדעט און אויסגעארבעט געמיינזאַמע פּלענער, ווי אָפּצוציען פון לאַגער און וואוהין צו גיין.

מיט גערשן יאַקאָבסאָן איז דאָ געווען אין לאַגער זיינער אַ שוועסטערקינד, לייב יאַקאָבסאָן, אַ ריגער, און ער האָט געהאַט אַ חבר, בנימין וואַספּי, א קצב פון קרייצבורג (קרוסטפּילס), — ביידע קרעפּטיקע, פּשוטע יונגען, עמך־מענטשן, אין די יאָרן 25־28. אזוי אַרום, האָט זיך פאַרמירט ביי אונדז אַ קאָנספּיראַטיוו גרופּע פון פינף, אַנטשלאָסענע זיך צו לאָזן אין די וועלדער אויף גאָטס באַראָט.

אין וואָס זיינען באַשטאַנען אונדזערע דאגות און צוגרייטונגען?

מען קאָן זאָגן, אין גאָרניט און — אין זייער פיל. די הויפּט־פראָבלעם איז געווען צו קריגן קליידער, מענטשלעכע רעקלעך און הייזן, זאָל עס זיין אפילו שמאַטעס. ווי קאָנסטו שטעלן אַ טריט אין דיינע קאַצעטישע, בונט־באַפארבענע קליידער, וואָס גיבן דיך אַרויס פון קאָפּ ביז די פיס, ווער און וואָס דו ביסט? און פון דער אַנדער זייט, — וואו קריגט מען אַנדערע קליידונג דאָ, אין לאַגער און וועלדער, אַרומגערינגלט מיט שונאים, מוסרים און שמעקער פון אַלע זייטן? קלוג און אויסגערעכנט איז געווען זייער אויפּטו צו באַצירן אונדז מיט די בונטע קאַצעטע־בגדים, — דאָס איז אָפּטמאָל געשטאַנען ווי דער גרעסטער שטער צום אַנטלויפן און פאַרשווינדן פון די אויגן.

נאָר מיר פינף זיינען שוין געווען אין אַזאַ פּסיכאָלאָגישן צושטאַנד, אז קיין שטערונג האָט אונדז ניט געקאָנט אָפּהאַלטן. אויף פאַרשיידענע קונציקע וועגן און מיט דער גרעסטער מעגלעכער פאַרזיכטיקייט האָבן מיר „אַרגאַניזירט" ביי פויערים און ביי מיין דייטשן מייסטער אייניקע אַלטע ציווילע רעקלעך און הייזן. און דאָ מוז איך דערמאָנען לטובה מיין קאָוונער באַקאַנטע, ווָאס האָט מיר געגעבן דורכצוטראָגן קייזערוואַלדער גיהנם אירע זעקס הונדערט מאַרק געלט; די צוויי הונדערט מאַרק, ווָאס איך האָב דאָן באַקומען פון איר אַלס באַלוינונג פאר מיין ריזיקע, זיינען מיר גראָד דאָ און איצט געווען, ווי פון הימל אַראָפּגעפאַלן: פאַר אזא סומע געלט האָט מיר מיין מייסטער עריק באַזאָרגט מיט צוויי אָדער דריי רעקלעך און מיט דריי פּאָר הייזן, אַרויסגעשלעפּטע, מסתמא, ערגעץ־וואו פון אַ מיסט־קאַסטן, און . . . האָט געשוויגן. צי האָט פאַרשטאַנען דער פּשוטער פאָלגעוודיקער יעקע, אויף ווָאס פאַר צוועק איך דאַרף די שמאַטעס בגדים, אָדער האָט אים גאָר ניט געקאָנט איינפאַלן, אַז יידן וואָגן עפּעס צו טאָן, ווָאס איז ניט דערלאָזבאָר פון געזעץ און ניט דערלויבט דורכן באַפעל?

און כמעט ניט לייכטער פון קריגן די בגדים איז געווען זיי אַרויסצוטראָגן ניט־באַמערקטערהייט פון לאָגער־געביט און באַהאַלטן אין אַ האַנטיקן אָרט, וואו קיינער זאָל זיך, חס וחלילה, אויף זיי ניט אָנשטויסן. דאָ איז מיר ווידער מיין מייסטער עריק צוגוץ־געקומען, דאָס מאָל ניט אויף אַ גראָדן, נאָר אויף אַן אומדירעקטן אופן. איך מיט באַבראָוון האָבן אויסגעאַרבעט דעם „סטראַטעגישן" פּלאָן און האָבן אים דורכגעפירט אויפן בעסטן וועג.

מיר האָבן אָנגעטאָן אויף זיך צו איבעריקע פּאָר הויזן און רעקלעך אונטער די קאַצעטישע בגדים, און אין מיטן דער אַרבעט האָבן מיר באַוויזן עריקן, אַז עס פּעלן אונדז עטלעכע דינע קלעצלעך צום פּארענדיקן דעם באַראַק־פונדאַמענט. אזוי ווי אונדז איינע אליין טאָר ער ניט אָפּלאָזן (און פּאָרן אַליין אָפּגיין הונדערט מעטער פון לאָגער קומט שיסן), האָט ער זיך געלאָזט אייניריידן אוז געפירט אונדז אין וואַלד, וואוהין מיר זיינען אַוועק אויסהאַקן די שטאַנגען. אונטערוועגס, אין אַ געוויסן פּאָרויסגעזעעענעם אָרט, האָט זיך אונדז פאַרוואַלט „אויסטרעטן", און גראָדע אייניציקוויין. און דאָ, ווען אייניער איז געבליבן מיט עריקן און געוואַרט זיך נאָכגעפרעגט וועגן זיינע היימישע אין בייערן, וועגן זיין ווייב און קינדער, זיין קו און גאָרטן, און זיין פאַרלאָזענע סטאָלעריי־ווערקשטוב (דאָנערוועטער, זיין טישלעריי שטייט דאָרט לידיק, און קיינער אַרבעט דאָרט ניט! . . .), איז דער צווייטער אַוועק אַן אַ זייט „אויסטרעטן". ביים פּראָצעס פון אַראָפּלאָזן און אויפהויבן די הייזן, ווָאס דאָן פאַדערט זיך, האָבן מיר אַראָפּגעוואָרפן די טריפּע בגדים און באַהאַלטן אונטער אַ באַשטימטן פּניאָק, וואו רעגן האָט ניט געקאָנט צוקומען. אזוי זיינען מיר עטלעכע מאָל געגאַנגען מיט

עריקן אין וואלד אונטער פאַרשיידענע ערנסטע אויסרייד־ן און אַריבערגעטראָגן אין באַשטימטן אָרט אונדזער גאַנצן רעזערוו פון די טייערע בגדים־שמאַטעס.

גלייכצייטיק האָבן מיר געשפּאָרט פון עסן און באַהאַלטענערהייט געגרייט אויסגעטריקענטע ברויט־שטיקלעך, „סוכאַרעס", מיטצונעמען אויפן וועג. פאַר־שטייט זיך, פיל האָבן מיר ניט געקאָנט צוגרייטן און וואָלטן אויך ניט געקאָנט אַרויסטראָגן אומבאַמערקטערהייט. נאָר די פראַגע פון עסן האָט אונדז ניט שטארק געקימערט. מען וועט שוין ווי ניט איז אויסקומען...

עס האָט נאָך אַבער געדויערט אַ היפש ביסל טעג, עס האָבן זיך נאָך אָפּ־געשפּילט פאַרשיידענע ביטערע לאַגער־געשעענישן, ביז מיר האָבן געפונען די געלעגנהייט זיך אַ לאָז צו טאָן אין וועג אַריין, אין די וועלדער . . .

איך אַרבעט „אין שטאַב"

מיטן אָנקום פון פרילינג האָט זיך מיטאַמאָל געענדערט מיין „אַרבעט־פּאָזיציע". די דייטשע גדולים, די אָנפירער פון דער בוי־אונטערנעמונג, האָט זיך פאַרוואָלט האָבן גרינס־געריטנער מיט פריאיקע גרינסן. אויך דער עסעס־שטאַב אין דערבייאיקן הויף האָט געמוסען אייגלייגן גרויסע געריטנער, וואו יידן האָבן געדאַרפט האַרעווען און שאַפן פאַר די איידעלע לייט אַ צענדליק סאָרטן גרינסן. נאָכן דורכפאַלן מיט אייניקע ניי־געוואָרענע לאַגער־געריטנירער (פון זעלבן מין, מסתמא, ווי איך בין געווען אַ ניי־געוואָרענער סטאָליער), האָט דער לאַגער־עלטסטער שיינבערגער באַקומען אַ פאַראַרדנונג צו באזאָרגן דעם שטאב מיטן בעסטן געשולטן פאַכמאַן, וואָס ער האָט, און וואָס זאָל קאָנען איינאַרדנען און אָנפירן אַ גרויסע געריטנעריי־אונטערנעמונג.

וויסנדיק, אַז איך בין אַ געשולטער אַגראָנאָם און האָב קענטעניש אויך אין געריטנעריי, האָט מען מיך באַשטימט אָנצופירן די אַרבעט אויף די גרינס־געריטנער אין שטאַב.. אוי, ווי דאָס האָט מיר דאַן ניט געשמעקט! זייענדיק „גוט־איינגעאָרדנט" אויף מיין באַראַקן־בוי־אַרבעט, האָב איך קיין ברעקל חשק ניט געהאַט צו ווערן פאר די דייטשן אַ געריטנירער און גיין פּראָדוצירן פאַר זיי גרינ־ווארג־אכילות, און דערצו, האָב איך געטראַכט, קאָן עס זיין אַ שטער אין אונדזערע פלענער וועגן אַנטלויפן פון לאַגער. נאָר עס האָט ניט געהאָלפן. קעגן מיין ווילן האָט מען מיך באַשטימט צו גיין „אַרבעטן אין שטאַב", און איך האָב זיי דאַן געשאָלטן, די דייטשן מיט זייערע געריטנער, און געוואונטשן, אַז זיי זאָלן ניט דערלעבן צו עסן פון די גרינסן, פון דער פראַצע פון מיינע און אַנדערע יידישע הענט. אָט די קללה איז מקוים געוואָרן, — עס האָט לאַנג ניט געדויערט, און זיי זיינען שוין פון דאַנען געלאָפן . . . ניט דערלעבט צו עסן די גרינסן פון די געריטנער, וואָס מיר, די שקלאַפן, האָבן געמוזט באַאַרבעטן פאַר זיי.

אַרויסגעווייזן האָט זיך, אַז מיין ארבעט „אין שטאָב" איז געווען נוצלעך ניט נאָר פאַר מיר אליין, נאָר אויך פאר פיל אַנדערע פון מיינע ברידער־שקלאָפן. דאָ, נאָך דעם געצוואונגענעם אַוועקגיין פון לעווינען, וועגן וואָס איך האָב שוין געארעדט, האָב איך איבערגענומען אַ טייל פון זיינע פונקציעס. נאָר מיין ארבעט האָט זיך ניט געקאָנט גלייכן אפילו צו אַ צענט־חלק פון זיינער, — ווייל איך האָב ניט געהאַט ניט דעם גייסט, ניט דעם ווילן און ניט די מוט פון לעווין, דאָס איינציקע, וואָס איך האָב געקאָנט טאָן, איז געווען צו ברענגען אין לאַגער צייטונגען, פראָנט־ידיעות און אנדערע נייעס וועגן דער אינטערנאַציאָנאַלער לאַגע, און נאָר זעלטן וועט „אַרגאַניזירן" אין שטאָב עסנוואָרג־שיריים און עס אַריינשמוגלען אין לאַגער.

מיט מיין אַרבעטן „אין שטאָב" איז מער פון אַלעמען, ווייזט אויס, צופריידן געווען מיין חבר באבראָוו און, איך מיין, נאָך עטלעכע צענדליק יידן — רויכערער.

באבראָוו איז געווען אַ שרעקלעך ליידנשאַפטלעכער רויכערער, און פאַר אַ שטיקל ציגאַרעט אָדער אַ שמעק טאַבאק וואָלט ער געקאָנט „פארקויפן זיין טאטע־מאַמען". אין יעדן פאַל, בייטן אויף טאַבאַק א העלפט פון זיין אַרעמער ברויט־פאַרציע איז ביי אים קיין נייעס ניט געווען. אויף מיינע פאַרוואורפן, פאַרוואָס ער טוט אַזוינע נאַרישקייטן, פלעגט ער האָבן נאָר איין תשובה:

— רויכערן איז פאַר מיר וויכטיק אזוי ווי ברויט, און אַנדערע מאָל אפשר נאָך וויכטיקער . . . אָט דערפאַר מוז איך אַזוי קאָמביניירן, — ניט דערעסן, און ניט דערויכערן...

איך, דאָן דער שוואַכער רויכערער, אָדער ערלעכער געזאָגט, דער ניט־רויכערער, פלעג אים אָפטמאָל ניט פאַרשטיין און פאַראורטיילן, ביז איך האָב זיך אליין איבערצייגט, וואָס פאַר אַ ווירקונג דאָס רויכערן און דאָס ניט האָבן וואָס צו רויכערן האָט געהאַט אויף די נערוון און פסיכישן צושטאַנד פון מענטשן. מען זאָלט ניט געפרואווט ווערן, צו וואָס מען קאָן געווואוינט ווערן, — איך מיין דאָס אַנטקעגן רויכערן שטינקעדיקע, פאַרשמוצטע און פאַרחזירטע ציגאַרעטן־שטיקלעך און טאַבאק־אָפפאַל פון יענעמס מויל און אויפגעהויבענע פון דער ערד און פון די רינשטאָקן, — אָט די מציאות, נאָך וועלכע מען האָט זיך דאָן, אין די לאַגערן, געיאָגט ווי נאָך אַן אבן־טוב.

און מיטאַמאָל קומט ארויף אויף באבראָוון אַזאַ גבירות, — איך ברענג אים יעדן אָוונט פון שטאָב פולע קעשענעס מיט ציגאַרעטן־עקלעך, טאַבאַק, האַלבע ניט דערויכערטע און אפילו גאַנצע ציגאַרעטן אין פאַרמאַכטע פעקלעך. רויכער, ברודער, דעם פאַרבאָטענעם דייטשן טאַבאק, און גיב דיינע מיטרויכערער! רויכערט, וויפיל אייער האַרץ געלוסט, און האָט אַ ביסל הנאה פון קאַצעטישן לעבן! . . .

זאָל מיר מוחל זיין מיין גאָרטן־שעף, דער שאַרפירער קעללערט (אויב זיין נאָצישע אָדער האַלב־נאַצישע נשמה וואַלגערט זיך נאָך וואו־ניט־איז אין די וועלטן), פאַר מיין אָפּנאַרן אים: איך האָב זיך אים אָנגעגעבן פאַר אַ גרויסן ניט־אויסהיילבארן רויכערער, און דאָס פלעגט ער פאַר מיר אָנזאַמלען פון די טישן און אַש־בעכערס גאַנצע פּעק מיט ציגאַרעטן־שטיקלעך („קיפן", אויפן דאַמאַלסטיקן לשון) און טאבאק און נאָך צוליגן זיינע אייגענע, אָדער געגנבעטע פון ערגעץ־וואו, גאנצע ציגארעטן־פּעקלעך. פאַרבאָטענער פאַר אונדז דייטשער טאבאק און פאַרבאָטענע דייטשע צייטונגען (וואָס ביידע אַרטיקלען האָבן געשטונקען־געאיפעשט און געטויגט אויף כפרות), — דאָס זיינען געווען די גרעסטע מתנות און אויפמערקזאַמקייט, וואָס מיין גאָרטן־שעף, אַ צופרידענער פון מיין קענטניש, פלעגט מיר בגניבה שענקען.

למען האמת מוז איך נאָך צוגעבן, אַז אַ פאַר געגנבעטע לעבלעך ברויט און געבליבענע זופ פון די קעסלען פלעגט ער אויך וועג־ניט־וועג אונדז צוואוואַרפן, און איך פלעג עס פראָפאָרציאנעל צעטיילן צווישן דער גאָרטן־קאַמאַנדע, — אייניקע מענער און אַ פאָר צענדליק פון די לעצטנס־אָנגעקומענע יידישע פרויען פון אונגאַרן. וואָס פאַר אַ פרייד עס פלעגט דאָס זיין פאַר די אויסגעהונגערטע און פאַרשמאַכטע יידיש־אונגאַרישע פרויען צו באַקומען אן איבעריקן שטיקל ברויט און אַ ביסל זופ אָדער קאַשע!

די נייַ־געקומענע יידישע פרויען פון אונגאַרן, — דאָס איז געווען אַ נייַע ביילאָגע צו אונדזער טרויעריקן שקלאַפן־לעבן. זיי זיינען נאָך גאָרניט לאַנג געווען פרייַ מענטשן אין זייער לאַנד, אין אונגאַרן, און בין־לילה איז געקומען אויף זיי די זעלבע צרה, וואָס מיר האָבן שוין געטראָגן אויף זיך אייניקע יאָר. אויף נע־ונד האָט מען זיי אַרויסגעטריבן פון זייער לאַנד, לעצטנס פאַרשיקט אין גיהנם אָשוועניטשים (אוישוויץ), דאָרט אָפּגעטיילט די מענער, ברידער און טאַטעס, און זיי, די פרויען, צעווארפן איבער צענדליקער שקלאַפן־לאַגערן, אַ גרופּע פון אַ פּאָר הונדערט פון זיי האָט מען „אייגעאָרדנט" ביי אונדז.

אַ נייַעם טרויער און ווייטיק אין האַרצן האָט אַריינגעטראָגן דאָס אויסזען פון דער נייַ־אָנגעקומענער גרופּע. מייסטנס יונגע און מיטל־יאָריקע פרויען און מיט סימנים פון אַמאָליקער שיינקייט און וואויל־שטאַנד, אָנגעטאָנענע שוין אין ספּעציעלע געשטרייפטע, שוואַרץ־ווייסע אַרעסטאַנטישע קליידער, און אָפּ־געשאָרענע גלאַט, ביז די האָר־וואָרצלען, (וואָס פאַר אונדז איז עס נאָך דאַן געווען נייַ און איבערראַשנדיק), זיינען זיי געשטאַנען אינמיטן הויף און גע־דריקט זיך איינע צו די אַנדערע דערשראָקענע און פרעגנדיקע, ניט וויסנדיק אין וואָס פאַר אַ מין נייַעם גיהנם זיי זיינען ווידער אַריינגעפאַלן. הילפלאָזע טרערן האָבן זיך געגאָסן ביי זיי פון די אויגן און אויך ביי אונדז, ביי די אַלטע לאַגער־תושבים.

אַ גאַנצן טאָג זיינען זיי אָפּגעשטאַנען אינמיטן לאַגער פארשמאכטע און פארחושכטע און געוואַרט, ווייל קיין צעלטן פאַר זיי זיינען נאָך ניט געווען צו־געגרייט. שפּעט באַנאכט, ווען אונדז האָט מען צוזאַמענגעפּרעסט געדיכטער אין אַ טייל פון די צעלטן, האָט מען זיי אַריינגעלאָזן זיך אויסרוען אין אַ צענדליק פון אונדזערע אָפּגעליידיקטע „וואוינונגען". פון מאָרגן אָן איז שוין אַוועק זייער לעבן אויפן זעלבן יסורים־וועג, ווי אונדזער אַלעמענס.

זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר פון אונדז

מיטן אָנקום פון די וואַרעמע טעג פון סוף אַפּריל איז אויך געקומען די צייט צו פאַרווירקלעכן אונדזער פּלאַן — צו אַנטלויפן פון לאַגער. איצט איז די הויפּט־פראגע געווען: ווען זאָלן מיר „אָפּציען" און פאַרשוואונדן ווערן — צי באַטאָג פון דער אַרבעט, אָדער באַנאכט, פון לאַגער? און ווי פירט מען עס דורך אויפן בעסטן אופן?

מיר, די פינף פאַרערעטער, זיינען געווען צעוואַרפן אויף פאַרשיידענע אַר־בעט־פּלעצער — באַראַוו און גערשן יאַקאָבסאָן ביי דעם באַראַקעס־בוי, איך אויף די גערטנער אין שטאַב, און לייב יאקאָבסאָן מיט בנימין וואָסּפי אויפן וועג אָדער אין וואַלד. זייענדיק באַטאָג אויף די אַרבעט־פּלעצער אונטערן שטענדיקן אויפזיכט, ווי ציט מען אָפּ פון דאָרט אַלע אין איין צייט, שנעל, און ניט אַרויסרופן קיין פאַרדאַכט לכל הפּחות אין די ערשטע פּאָר שעה? און ווי טרעפט מען זיך שנעל, אלע פינף גלייכצייטיק, אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט אין וואַלד, וואו אונדזערע „מענטשלעכע" קלייד־ונג איז געווען באַהאַלטן? עס איז ווייט ניט לייכט געווען דורכצופירן אָט דעם אַזוי אינפאַכן פּלאַן, זייענדיק אונטער שטענדיקער שמירה פון די וואַך־פאָסטנס און מייסטערס און אַרבעט־דיק אין פאַרשיידענע ערטער.

זאָלן מיר אפשר אנטלויפן באַנאכט, דירעקט פון לאגער, איבערשניידנדיק די שטעכלדראָט־פאַרצוימונג? אין דעם פּלאַן זיינען אויך געווען געוויסע מעלות און חסרונות. די גרעסטע ריזיקע איז דאָ געלעגן אין דעם סאָמע מאָמענט פון איבערשניידן דעם דראָט און אַרויסקריכן פון לאַגער כמעט אונטער דער נאָז פון די באַנאַכטיקע וואַך־פאָסטנס; דערפאר אָבער, אויב דאָס געלינגט צו מאכן ניט־באַמערקטערהייט, האָבן מיר פאַרויס אַ לאַנגע „רואיקע" נאַכט צום גיין, גיין און אַוועקגיין אַלץ וויטער פון לאגער, אין די וועלדער אַריין. סוף־כל־סוף האָבן מיר זיך געדאַרפט אַנטשליסן, מיט וועלכן פון די פּלענער — דעם באַטאָגיקן אָדער באַנאַכטיקן — צו מאַכן אונדזער ערשטן שפּרונג צו פרייהייט...

איך פערזענלעך האָב געהאַט נאָך אַ פּראָבלעם צו דערליידיקן איידער מיר לאָזן זיך אין וועג, אויף גאָטס באַראָט. אין משך פון די צוויי־אַ־האַלב יאָר

געטאָס און לאַגערן האָט זיך ביי מיר אָנגעקליבן אַ היפש ביסל אָנגעשריבענעם מאַטעריאל, סיי אין פּאָרם פון אַ טאָג־בוך, און סיי פון „לידער". אַ טייל פון דעם האָב איך באַהאלטן אין דווינסק, אין קעלער פון דער געבוידע, וואו איך האָב געאַרבעט. דאָ, אין לאַגער, זיינען ניט געווען אזוינע באַהאַלטענישן, ווייל אונדזער גאַנץ לעבן איז דאָ אָנגעגאנגען אונטערן פרייען הימל אָדער אין די פּאַפּירענע צעלטן. צום סוף בין איך געפאַלן אויפן פּלאַן אַרויסצולייגן דאָס געשריבענע אין פלעשער און אריינגראָבן אין דער ערד.

עס רעדט זיך אזוי לייכט, אַרויסצולייגן אין פלעשער און אריינגראָבן אין דער ערד! איך און מיין דווינסקער באַקאַנטער נחום פרעסמאַן און נאָך אייניקע זיינען עטלעכע טעג „געגאַנגען אויף יאַכט" צום כאַפן אומבאַמערקטערהייט אַ צענדליק לוידיקע פלעשער פון די דייטשן און אַריבערצוטראָגן אין גאָרטן. דאָ האָט מיר פרעסמאַן געהאָלפן די אָנגעשריבענע פּאַפּירלעך צוזאַמענראָלן, אַריינשטאָפּן אין די פלעשער, און די פלעשער פּאַרקאָרקעווען און פּאַרשמירן, אַז קיין פייכטקייט זאָל ניט אַריינקומען.

דער לעצטער און שווערסטער אַקט אין באַהאַלטן די מאַנוסקריפּטן איז געווען דאָס אייגראָבן די פלעשער אין דער ערד, אין אַ פּאַסיקן אָרט. פרעסמאַן און נאָך אַ פּאָר אָנפּאַרטרויטע פון אונדזער „גאָרטן־קאָמאַנדע" זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך, און איך האָב אויסגעגראָבן אַ גרוב צווישן צוויי אַלטע קענטיקע בוימער ביים ראַנד פון גאָרטן. דערביי בין איך שיר ניט דורכגעפאַלן, ווען אייגער פון אונדזערע שומרים האָט באַמערקט דאָס גראָבן די גרוב. איך האָב אים דרייסט דערקלערט, אַז מיין „גאָרטן־שעף" האָט מיר באַפּעלן אויסצופּאָרשן, ווי טיף דאָס גרונט־וואַסער געפינט זיך דאָ אין באָדן, און אָט דאָס טו איך איצט. צום גליק, האָט ער ניט באַמערקט די פלעשער, וואָס זיינען געלעגן אייניקע טריט ווייטער, באַדעקטע מיט בלעטער. נאָך זיין אַוועקגיין האָב איך שנעל אַריינגעלייגט די פלעשער מיט די כתבי־יד אין גרוב, פּאָרשאָטן, פּאָר־דעקט פון אויבן מיט בלעטער און אַלס סימן אַרויפגעלייגט אַ גרויסן קענטיקן שטיין.

איך טראַכט איצט אָפטמאָל, פונוואַנען האָט זיך געקומען אונדזער דאָ־מאָלסטיקער אינטערעס און אינגעשפּאָרטקייט צום פּאַרצייכענען און צו באַ־האַלטן די נעבעכדיקע כתבים פון אונדזער דאָמאָלסטיקן טרויעריקן לעבן. מען האָט דאָן געוואָלט לעבן, געוואָלט אַריבערלעבן אַלע ענויים, געוואָלט בלייבן לעבן, נאָר טיף אין האַרצן האָט מען קוים געגלויבט, אַז מען וועט קאָנען אויס־האַלטן און בלייבן אַ לעבעדיקער צווישן די ציין און נעגל פון די בלוטדורשטיקע חיות. דערפאָר איז געווען אַזוי גרויס דער דאָמאָלסטיקער אינטערעס פון מיינע פריינט פּרעסמאַן, לעווין, באַבראָוו, מאַרגאָליס, האָמבורגער, שמוש־קאָוויטש, גאָלדבערג און פיל אנדערע און זייער מסירת־נפש צו באַהאַלטן פּאָר

דער וועלט, פאַר דער צוקונפט, מיין דאמאַלסטיקן טאָג־בוך און אַנדערע כתבים.

— זאָל כאַטש בלייבן אַ זכר פון אונדז, אויב אונדז אליין איז שוין ניט באַשערט צו לעבן, — פלעגן זיי אָפט צו מיר זאָגן, — זאָל די וועלט כאַטש שפּעטער וויסן פון די שריפטן, אַז מיר זיינען געווען אַהער פאַרשלעפט, אַז מיר האָבן דאָ נאָך גלעבט, געטראַכט און געפילט . . .

מיטן באַהאַלטן די פלעשער מיט די שריפטן אין דער ערד, האָבן מיינע פריינט און איך גלעפילט טיף אין האַרצן, אַז מיר האָבן אָפגעטאָן אַ אומדערקלערבאַרע וויכטיקע זאַך, וואָס האָט אַ גרויסע מענטשלעכע באַדייטונג. דערביי, וווייזט אויס, האָבן מיר זיך קיין חשבון ניט אָפגעגעבן, אַז אויב מיר אלע וועלן אומקומען, וועלן אויך די כתבים בלייבן ליגן אין דער ערד אויף אייביק, אין אומבאַוואוסטקייט און אָן אַ תיקון, פונקט ווי מיר אַליין .

מיר לויפן פון שקלאַפן־לאַגער

אַ טיפע, פינסטערע נאַכט. אַ דראבנער רעגנדל קלאַפט מאַנאַטאַניש אויף די צעלטן־דעכלעך און רוישט שטיל אין די בלעטער פון דערבייאיקן וועלדל. עס איז אַ געוואונטשענע נאַכט פאַר אונדז, פאר די פינף „פאַררעטער", וואָס לויפן פון פּאפּערוואלענער שקלאפן־לאגער.

מיר האבן זיך שטילערהייט ארויסגעגנב'ט פון די צעלטן, און ליגן איצט אויף דער ערד נאענט צום שטעכלדראָט־צוים, הינטער דער גרויסער לאטרינע (אויס־טריט־גרוב). מיט אָנגעשפּיצטע אויערן הערן מיר זיך צו צו די מאַנאַטאַנע טריט פון דעם וואַך־פּאָסטן אויף דעם אויסגעטראָטענעם שטעגל אויסלענג דער אויסעלעכער זייט פון צוים. ער גייט צו ביז צום ווינקל פון צוים, גאָר נאָענט צו אונדזערע קערפערס, וואָס ליגן דאָרט אויסגעצויגן, דרייט זיך אום און גייט ביז צום צווייטן ווינקל. מיר הערן קוים־קוים, ווי זיינע טריט דערווייטערן זיך אויף דעם איינגעטראַמפלטן זאַמד און בלעטער פון שטעגל.

מיר האָבן צוויי קלייַנע צוואַנגען. אונדזערע באוועגונגען זיינען שטילע, אָן געוויש, אויסגערעכנט. מיר קנייפּן איבער די אונטערשטע רייען פון שטעכיקן דראָט. ווי שווער עס איז איצט צו מאַכן אזא איינפאַכע, נישטיקע אַרבעט! שאַ, הערט אויף, דער וועכטער דערנענטערט זיך! מיר דריקן זיך טיפער צו דער ערד און בלייבן ליגן פארגליווערט. זיינע טריט דערווייטערן זיך. אין דער פינסטערניש קנייפּן מיר ווידער מיט די צוואַנגען דעם שטעכל־דראָט, צאַרט, לאַנגזאַם, בויגעוודיק, אָן געוויש, מיט איינגעהאַלטענע אָטעמס. צום טייוול, ווי געדיכט, שטעכעדיק און האַרט דער דראָט איז! ניט איינצובייסן אים מיטן צוואַנג!

דאָכט זיך, די לאָך אין צוים איז שוין געגוג גרויס. קריכן! ניין, וואַרט, זאָל דער וועכטער קומען און צוריק אוועקגיין! אָך, ווי דאָס האָרץ קלאָפּט! ווי אַן אייביקייט דויערט עס, ביז דער וועכטער קומט צו נאָענט צו אונדזער ווינקל, דרייט זיך אום, און גייט אויף צוריק.

איינער נאָכן אַנדערן, שנעל און שטיל, קריכן מיר אויף די בייכער דורך דער לאָך אין צוים. דער שטעכיקער דראָט צעריסט און צעבלוטיקט אונדזערע הענט און פּנימער, צעשטעכט און צעקראַצט דורך די קאַצעטישע בגדים אונדזערע לייבער, — נאָר וועמען אַרט עס איצט?! מיר האָבן איצט, אין דעם מאָמענט, בלויז איין גרויסן ציל, וואָס פאַרטושט אַלץ און אַלצדינג, — שטיל און אומבאַמערקטערהייט דערקריכן אויף די בייכער ביז דעם דערבייאיקן וועלדל!

— ליגן בלייבן! שטיל! — אָן וועדטער, נאָר מיט האַנט־אָנרירונג גיבן מיר איבער איינער דעם צווייטן.

דער וועכטער דערנענטערט זיך וויידער און גייט פארבי אין דער פינצטער־ניש ניט מער ווי פינף־זעקס טריט פון אונדז. אין דעם מאָמענט קומט מיר אויפן געדאנק, אז אייגנטלעך, וואָלטן מיר איצט אים געדאַרפט שטילערהייט באַפאַלן, מאַכן אים קאַלט, און צונעמען זיין געווער . . . נאָר איך דערמאָן זיך גלייך, אז אזא האַנדלונג אין דער איצטיקער סיטואַציע וואָלט געווען ניט נאָר נאַריש, נאָר צופיל ריזיקירט סיי פאַר אונדז אליין, און סיי פאַר די איבעריקע אין לאַגער . . . איצט דארפן מיר נאָר איין זאַך, — פארשווינדן אזוי, אז ביז אינדערפרי זאָל וועגן אונדז קיין פּיפּס ניט זיין.

דער וועכטער בלייבט שטיין אַ וויל אויפן ווינקל, און, ווי אונדז דאָכט זיך, קוקט זיך ארום אין דער פינצטערניש. מיטאַמאָל אַ פּייף און אַ כאַרכל־דיקער, ספּעציפּיש דייטשער, אויסגעשריי שניידט דורך די נאָכט־שטילקייט. ווי מיט אַ שאַרפן שפּיציקן מעסער גיט מיר אַ שטאָך אין הארצן, דאָס האָרץ שטעלט זיך אָפּ אויף אַ וויילע, און דערנאָך נעמט עס קלאַפּן משוגהדיק־שנעל, ווי עס וואָלט זיך קייקלען באַרג אַראָפּ.

— וואָס איז געשען? האָט מען אונדז באַמערקט? — פרעגן מיר איינער דעם צווייטן אָן וועדטער, נאָר אָנכאַפּנדיק זיך פאַר די הענט.

עס איז גאָרנישט . . . די נאָכט־וועכטער רופן זיך איבער און ריידן איינער צום אַנדערן. צום ווינקל קומען צו נאָך צוויי וועכטער. זיי צינדן אָן שוועבעלעך, פאַררויכערן ציגאַרעטן און בלייבן אַ וויילע ריידן. מיר דאָכט זיך, אז זייער נאָענטע אונטערהאלטונג דויערט אַן אייביקייט, וואָס וועט זיך קיינמאָל ניט ענדיקן, און אַז דאָס האָרץ פּויקט אזוי שטאַרק, אז זיי וועלן עס דערהערן. מיר דריקן זיך מערער צו דער ערד, און ליגן פלאַך און פאַרגליווערט, ווי טויטע. „גאָט, העלף אונדז, פאַרלאָז אונדז ניט!" — האָבן געשעפטשעט שטיל מיינע

ליפן און, איך מיין, אויך די ליפן פון די איבעריקע; אין אזוינע מאָמענטן דערמאָנט זיך יעדערער אָן גאָט און זיין הילף...

צום סוף זיינען זיך די וועכטער פונאַנדערגעגאַנגען. מיר הערן, ווי אונדזערער דרייט זיך אום, און זיינע טריט דערווייטערן זיך. איצט קריכן מיר אויף די בייכער און אזוי שנעל און ניט אָפּגעשטעלט, אז עס פאַרכאָפּט דעם אָטעם, און . . . מיר קייקלען זיך אַריין אין אַ גראָבן מיט ווַאסער. דאָס האָבן מיר דערגרייכט דעם דערביאיקן וועלדל, אַ פּאָר הונדערט מעטער פון לאָגער. ביים ראַנד פון וועלדל האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט עטוואָס אָפּרוען, אָפּכאַפּן דעם אָטעם, — דאָ זיינען מיר שוין אויסער דירעקטער געפאַר מצד די לאָגער-וועכטער.

נאָר וועט קאָן איצט לאַנג זיצן? מיר הויבן זיך שנעל אויף און, ווי געטראָגענע אויף פליגלען, לאָזן מיר זיך איבערן וועלדל, אין דער געדיכטער פינצטערניש, אָן וועג און שטעג, גראַד צום גרויסן וואַלד צו. מיר גייען איצט דרייסט און אָן צווייפל, און מיר ריידן אפילו צווישן זיך אויפן האַלב-קול, וויל מיר וויסן, אַז איצט, באַנאַכט, אין וואַלד און אין רעגן, וועט מען קיין לעבעדיקן הונט אפילו ניט טרעפן. מיר טראכטן ניט און ווילן ניט טראכטן, וואָס אונדזדערוואַרט אין דער נאָענטער צוקונפט, היינט, אינדערפרי . . . מיר זיינען איצט פריי, מיר גייען לויט אונדזער אייגענעם ווילן, — און דאָס איז איצט פאַר אונדז אַלץ!

געקומען צו דעם באַשטימטן אָרט אין וואַלד, האָבן מיר גיך-שנעל אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די קאַצעטישע קליידער און אָנגעטאָן די „מענטשלעכע" בגדים, וואָס זיינען דאָרט געלעגן פאַרשטעקט. אין לעצטן מאָמענט האָבן מיר באַשלאָסן די קאַצעט-בגדים ניט אַוועקצוואַרפן דאָ, נאָר מיטנעמען מיט זיך און פּטור ווערן פון זיי אַנדערש-ווואו, אין אַ מער זיכערן אָרט, כדי דאָ ניט אויבערצולאָזן קיין שפּורן נאָך זיך. איצט האָבן מיר אין אויפגאַבע, — אוועקגיין פון דאַנען יואָס וויייטער, וויייטער! די נאַכט איז קורץ, מען מוז זיך איילן און גיין שנעל, אָן אָפּשטעל, אָן אָפּרו . . . מיר זיינען ארויס אויף אַ שמאָלן וואַלד-שטעג און זיך געלאָזט צו דער ריכטונג פון שטעטל אוגאַלע, דאָרט וואו אַמאָל האָט געלעבט אונדזער איצטיקער „פירער" געשטן יאַקאָבסאָן און וואו ער האָט געפיל פרייַנט צווישן די אָרטיקע פויערים. דאָס האָט געדאַרפט זיין זעכציקזיבעציק קילאָמעטער פון אונדז, נאָך דורך די וועלדער און זייטיקע וועגלעך — פיל מערער.

דער רעגן האָט אויפגעהערט, נאָר די ביימער און גראָז זיינען געווען נאַס. גאָר גיך זיינען מיר שוין געווען דורכגענעצט פון קאָפּ ביז די פיס. עס האָט געטאָגט, אָבער אין דער געדיכטעניש פון וואַלד איז נאָך געווען געגוג פינצטער. ווען די זון איז אויפגעגאַנגען און האָט באַלויכטן די ביימער-שפּיצן, פון מזרח-

זייט, האָבן מיר זיך איבערצייגט, אַז מיר גייען ריכטיק, אין דער געהעריקער ריכטונג. מיר האָבן זיך צוגעזעצט אויף אַ פּאָר מינוט צוצובייסן צו אַ פּאָר „סוכאַרעס" (געטריקנטע ברויט־שטיקלעך) און זיך באַראַטן, וואָס ווייטער צו טאָן.

— באַטאָג, אין דער ליכטיקייט, איז אַ ריזיקע צו גיין אפילו אין וואַלד — האָט געזאָגט גערשון. — מאַלע אויף וועמען דו קאָנסט זיך אָנשטויסן, און קיין געווער האָבן מיר ניט . . .

— אָבער מיר ווילן דאָך היינט אַוועקגיין וואָס ווייטער פון לאַגער, — האָט געטענהט באָבראָוו, — מוזן מיר גיין אויך בייטאָג; פאַרשטייט זיך, ניט אַרויסגיין אויף גרעסערע וועגן, און אויסמיידן דערפלעך און וואַלד־שטיבלעך! אָבער בעסער איז, אַז מיר זאָלן גיין . . .

— מען קאָן ניט וויסן, וואָס ס'איז בעסער . . . מעגלעך, אַז ליגן באַטאָג פאַרשטעקט צווישן געדיכטע ביימלעך איז בעסער, ווי צו גיין, צו באַווייזן זיך און זיך וואַרפן אין די אויגן . . .

— אָבער די פעלד־זשאַנדאַרמען אין שטאָב האָבן דאָך שפּיר־הינט, — זאָגט וואָספּי, — און זיי וועלן זיכער זיך לאָזן אונדז זוכן אין די אַרומיקע וועלדער. שפּיר־הינט וועלן דיך אויסשמעקן אויך אין דער גרעסטער געדיכ־טעניש, איז שוין בעסער אפשר צו גיין היינט פאָרויס, ניט בלייבן אַזוי נאָענט?

— און ווייטער, מיינסטו, זיינען ניטאָ קיין זשאַנדאַרמען מיט פאָליציי־לייט און שפּיר־הינט?

— אָבער דאָך, איז בעסער אַוועקצוגיין וואָס ווייטער פונדאַנען, ניט בלייבן אַזוי נאָענט אויף די הייסע ציין. איר שטעלט זיך פאָר, וואָס איצט טוט זיך שוין אין לאַגער? וואָס פאָר אַ גערודער דאָרט איז?!

— גיין! לאָמיר גיין!

דאָס וואָרט „לאַגער" האָט געווירקט, ווי אַ בליץ, און האָט אונדז אינסטינק־טיוו אַ הויב־געגעבן פון אָרט. גיין אויך באַטאָג, ניט אָפּשטעלן זיך, אַבי וואָס ווייטער אַוועקגיין פון דעם פאַרשאָלטענעם שקלאָפן־לאַגער!

די מפּירה און די נקמה

דריי נעכט און צוויי טעג האָבן מיר געשפּאַנט איבער די וועלדער אָן שלאָף און אָן אָפּרו, אויב ניט רעכענען די פּאָר שעה, וואָס מיר האָבן זיך צוגעלייגט אויפן צווייטן טאָג. די אויגן האָבן זיך געקלעפּט פון מידקייט, די פיס האָבן זיך קוים געשלעפּט, און דער גאַנצער קערפּער איז געווען שוואַר, ווי אָנגעגאָסן מיט בליי. נאָר מיר האָבן זיך ניט אָפּגעשטעלט און געגאַנגען פאָרויס, פאָרויס . . .

אויפן דריטן טאָג אינדערפרי איז וואָסקפי, וואָס האָט געהאַט אַ פּויערשן אויסזען, אריין אין אַ שטיבל, וואָס מיר האָבן געזען פון ווייטן, און געבראַכט אונדז פון דאָרטן אַ האַלבן לאַבן ברויט און אַ טאָפּ מיט זויער־מילך. און דעם זעלבן טאָג, שפּעט נאָכמיטאָג, איז געשען אַזוינס, אויף וואָס מיר האָבן זיך ניט גאָריכט און וואָס האָט אונדז געטראָפן, ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג.

מיר גייען־צו צו אַ קרייצונג פון צוויי וואַלד־וועגלעך, און פּלוצלונג דער־הערן מיר אַ נאָענטע שיסעריי פון אלע זייטן און אַן אויסגעשריי אין דייטש:

— האַלט! שטיין בלייבן! הענדע האָך! (הענט אין דער הויך).

אין איין רגע זיינען מיר שוין אַרומגערינגלט פון אַ גרופּע פון אַ פּאָר צענדליק דייטשע פּאָליציאַנטן און פּעלד־זשאַנדאַרמען מיט אויסגעשטעלטע, צו אונדז געווענדעטע ביקסן.

— וואָר זייט איר? וואוהין גייט איר?

עס האָט לאַנג ניט געדויערט זיך צו דערווייסן, וואָר מיר זיינען און וואָס מיר טוען דאָ, אין די וועלדער. עס איז קלאָר, מיר זיינען יידן, אַנטלאָפענע פון לאַגער . . . מיט הנאָה און צופרידענעם שמייכל האָבן געקוקט אויף אונדז חיהשע פנימער . . . מען האָט אונדז געהייסן זיך אויסזעצן אויף דער ערד, אין איין שורה אייגער לעבן צווייטן, און ניט רירן זיך פון אָרט. פיר מאַן מיט אויטאָמאַטישע ביקסן און גראַנאַטן זיינען אונדז געבליבן היטן, און די איבעריקע זיינען ערגעץ־וואו פאַרשוואונדן.

פאַר אונדז איז קלאָר געווען, — אונדזער דריי־טאָגיקע „פרייהייט" האָט זיך פלוצלונג געענדיקט. מיר זיינען וויידער אין די הענט פון מערדער און חיות. און וואָס וועט מען איצט טאָן מיט אונדז?

— ניטאָ קיין מזל, — האָט זיך שוועך אָפּגעזיפצעט געשען יאַקאָבסאָן, — דער אַנהויב איז געווען גוט. מיר זיינען שוין געווען אָפּגעגאַנגען מער, ווי אַ העלפט וועג . . . און נאָ דיר מיטאַמאָל! . . .

— איך האָב גלייך פאַרשטאַנען, אַז אזוי וועט זיין, — האָט זיך אָפּגערופן וואָסקפי, — זיי האָבן אונדז זיכער פאַרמסרט.

— וואָס האָסטו פאַרשטאַנען? וואָר האָט פאַרמסרט? וועגן וועמען רעדסטו?

— אָט דאָרט, אין שטיבל, וואו איך בין געווען אַריין. דאָרטן זיינען געזעסן דריי מענער, לעטן, און געקוקט אויף מיר אזוי מאָדנע, לאַכנדיק. וואָר ווייס, וואָר זיי זיינען געווען? זיי האָבן געהייסן די באַלעבאָסטע מיר געבן ברויט און זויער־מילך. מסתמא, האָבן זיי אונדז פאַרמסרט . . . און אפשר זיינען זיי אליין שמעקער, אייזסארגס?

— פאַרוואָס האָסטו פריער ניט געזאָגט וועגן דעם?

— וואָס זאָל איך איך גיין דערציילן און איינשרעקן! איך האָב קיין אָכט ניט געלעגט, אַבי איך האָב געקראָגן ברויט צום עסן . . . און אויב איך וואָלט

יאָ דערציילט, וואָס וואָלטן מיר געקאָנט טאָן? אין דר׳ערד אַרײַנגיין? לויפן צוריק? . . .

— וואָס הייסט, וואָס וואָלטן מיר געקאָנט טאָן?! — זיינען אַלע אָנגעפאַלן אויף וואָספין — מיר וואָלטן שוין געזען . . . אפשר וואָלטן מיר זיך באַהאַלטן דאָ גופא . . . אפשר אָפגעדרייט אַן אָ זייט . . . און אפשר — — — —

אזוי זיינען מיר געזעסן צוזאַמענגעדריקט אין איין שורה און זיך שטיל געהאַמפערט וועגן אונדזער דורכפאַל און נייעם אומגליק. ווי מיר האָבן דאָן באַגריפן און ווי עס האָט זיך דערנאָך אויף אַן אמת באַשטעטיקט, האָבן אונדז די לעטן פון וואַלד־הייזל נאָכגעשפּירט און פאַרמאַסרט פאַר דער דייטשער פאָליציי. די דייטשן אליין האָבן עס אונדז דערציילט און זיך געוואונדערט אויף זייער „לייכטן און שנעלן נצחון". דערפאַר האָבן די לאַטווישע הינט באַקומען פון זיי פינף פּעקלעך טאַבאַק און צוויי פונט צוקער פאר זייער פיינער ארבעט — די מסירה אויף יידן.

אָבער פאַר זייער פיינער ארבעט, פאַר דער מסירה אויף אונדז, האָבן זיי באַקומען שפּעטער אַ באלוינונג אויך פון מיר, פון מיר פּערזענלעך, פון מיינע אייגענע הענט. איך וויל פאַרענדיקן וועגן זיי, די מוסרים, וואָס האָבן אונדז דאָן באַגראָבן, און דערפאַר „פאַרלויף איך דעם וועג פאַרויס": איך האָב זיך מיט צוויי פון זיי נאָך געטראָפן פּנים־אל־פּנים מיט זיבן־אַכט חדשים שפּעטער,ווינטער. איך האָב זיי באַזוכט אין זייער היים און געמאַכט אַ קורצן חשבון . . .

דאָן בין איך שוין געווען אַליין פון אונדזער איצטיקער פינף־גרופּע. דערפאַר האָב איך געהאַט נייע חברים — צענדליקער און הונדערטער רוסישע און אויך אייניקע יידישע פּאַרטיזאַנער. מיר האָבן דאָן געהאַט אונדזער געמיינזאַמע, גרויסע ארבעט, נאָר איך האָב גוט געדענקט אויך מיינע אייגענע און פון מיינע נאָענטע חברים מיר אָנפאַרטרויטע חשבונות און פליכטן. איך האָב געדענקט און געוואָרט אויפן טאָג פון נקמה.

צוזאַמען מיט מיין רוסישן חבר סעמיאָן און יידישן ווילטשיק (אַ ייד פון ווילנע) האָבן מיר דאָן מיט גרויס שווערקייטן אויסגעזוכט אין די וועלדער דאָס שטיבל פון די מוסרים און, אָנגעטאָנענע אין דייטשע מונדירן, האָבן מיר זיך פאַרשטעלט פאַר דייטשע פאָליציי־לייט, וואָס זיינען געקומען בעטן זייער הילף און מיטאַרבעט. מיר האָבן געפונען אין הויז אַ פאָטער, אַ זון, צוויי פרויען און אייניקע קינדער. איך האָב דערקלערט די מענער, אז אַ דאנק זייער הילף האָבן „מיר" שוין אַלע געכאַפּט פינף אָנטלאָפענע יידן, און איצט ווילן מיר ווידער זייער מיטהילף. אָט די פּראָבע־ווערטער האָבן גוט געווירקט: איך האָב זיך איבערצייגט שוואַרץ אויף ווייס אַז דאָס איז טאַקע די זעלבע משפּחהלע, וואָס האָט אונדז אָמאָל אַזוי פיין צוגעדינט. זיי זיינען געווען גרייט אויך איצט

„אונדז, די דייטשן" מיטצוהעלפן צו כאַפּן יידן און טאָן וואָס נאָר מען דאַרף.

מער ווי דאָס האָבן מיר ניט געדאַרפט . . . עס איז זיי פינצטער געוואָרן אין די אויגן, וועז איך האָב געמעלדעט, ווער מיר זיינען אויף אַן אמתן, און אז איך בין איינער פון די פינף יידן, וואָס די דייטשן האָבן אַמאָל געכאַפּט אין די וועלדער, אַ דאַנק זייער נידערטרעכטיקער מסירה. הייסט עס, זיינען זיי עס די פאַרקויפטע נשמות, נידעריקע מוסרים, שמעקער און שפּיאָנעס פאַר די דייטשן! . . . איך שטעל זיך פאָר, אַז מענטשן אין זייער דאַמאָלסטיקער סיטואַציע זיינען וויים ניט גליקלעך און קאָנען קיין גוטס ניט דערוואַרטן. עס האָבן ניט געהאָלפן קיין טרערן, געשרייען, פאַלעניש אויף די קני און רופענייש צו גאָט . . . נקמה, די הייליקע נקמה, איז דאָן געווען שטאַרקער און העכער פון אַלץ.

צוערשט האָבן מיר געוואָלט אויסשיסן די גאַנצע משפּחהלע, מיט די צוויי פרויען און קינדער. נאָר מיין יידישע האַרץ האָט ניט אויסגעהאַלטן, און מיר האָבן די פרויען מיט די קינדער געלאָזן צורו. די צוויי מענער האָבן מיר אַרויס־געפירט פון שטוב און דערשאָסן. ליידער, דער צווייטער זון, וואָס איז אויך געווען אַן „אייזאַרג" און שפּיאָן פאַר די דייטשן, האָבן מיר דאָן אין שטוב ניט געפונען, און ער האָט דאָן אויסגעמיטן זיין שטראָף. דערפאַר האָבן מיר געהייסן די פרויען מיט די קינדער זיך שנעל אָנטאָן און גיין צו די שכנים, און מיר האָבן אונטערגעצונדן דאָס הייזל. אין דער זעלבער דאַמאָלסטיקער וויינטער־נאַכט האָבן מיר, די דריי נקמה־נעמער, געמאַכט אַ לאַנגן־לאַנגן מארש איבער וועלדער און זומפּן, און אונדזער שפּור איז פאַרשוואונדן געוואָרן.

אָט אַזוי איז געווען נאַכדעם, שפּעטער, אין דער צייט פון מיין פאַרטיזאַנער־לעבן און בלוטיקער אָפּרעכענונג. ווי איר וועט שפּעטער אליין פאַרשטיין, איז אין דעם ניט געלעגן קיין נידערטרעכטיקייט, קיין פאַרברעכערישקייט. דאָס איז געווען גערעכטע נקמה . . .

— —

דערווייל האָבן די דייטשע זשאַנדאַרמען פון אונדז קיין אויג ניט אַראָפגענומען, און מיר זיינען געזעסן און געטראַכט וועגן דעם ערגסטן, וואָס עס דערווארט אונדז. וואָס קאָן מען טאָן מיט אונדז, אויב ניט העגגען אָדער שיסן? וועט מען עס טאָן דאָ גופא, אין וואַלד, אָדער מען וועט אונדז טרייבן אַנדערשוואו? וואָס וואַרטן זיי, וואָס האָלט מען אונדז דאָ אזוי לאַנג? איך בין געווען אַנטשלאָסן צו לויפן ביי דער ערשטער געלעגנהייט, זיך ניט לאָזן פירן צו דער גרוב, ווי אַ שעפּס, און דאָרט דערשאָסן ווערן . . . זאָל מען מיר שיסן פון הינטן, אַ לויפנדיקן . . .

עס האָט אָבער זיך אַרויסגעוויזן, אַז דערווייל גייט מען אונדז נאָך ניט שיסן. פאַרנאַכט איז אָנגעקומען אַ גרופּע באַוואָפנטע „אייזאַרגס" (לאַטווישע געהילפס־פּאָליציי), אונדז איבערגענומען אין זייער רשות און אַוועקגעפירט

אין אַ דערבייאיקן דערפל. דאָרט האָט מען אונדז איינגעשפאַרט אין אַ ספּעציע־לער שטוב, וואָס האָט געדינט ווי אַ דאָרפס־טורמע, און שטרענג באַוואַכט די גאנצע נאַכט. אלע אונדזערע זאַכן און די מעסערס, וואָס מיר האָבן זיך געהאט איינגעשאַפּט, האָט מען פון אונדז צוגענומען. אינדערפרי איז געקומען דִי זעלבע גרופּע „אייזסארגס" און געמעלדעט, אז מען טרייבט אונדז צוריק אין לאַגער פּאַפּערוואַלן. אייניר פון די אייזסאַרגס האָט געקענט גערשענען פון אַמאָל, און ער האָט אונדז געטרייסט, אז איצט, ווייזט אויס, שיסט מען שוין מער ניט קיין יידן; וועט יאָ, וואָלטן אונדז די דייטשן דערשאָסן אויפן אָרט אָן שאלות־ומענות; נאָר זיי האָבן עס ניט געטאָן; מען שיסט ניט מער, ווייל מען דאַרף אַלע גע־זונטע יידן האָבן אין דייטשלאנד, אויף ארבעט . . .

פּארשטייט זיך, ביי אונדז האָט ער לייכט געפּועלט אויף אזא הנחה. נאָך צוויי טעג טרייבן אונדז מיט גרויסן וועג, זיינען מיר הינקעדיקע און שרעקלעך אויסגעמאַטערטע אַנגעקומען צוריק אין פּאַפּערוואַלנער לאַגער. די אייזסאַרגס האָבן אונדז איבערגעגעבן אין די הענט פון לאַגער־קאָמאנדאנט און זיינע גע־הילפן, און האָבן באַקומען אַ צעטל, אז די פינף פּאַרברעכער זיינען צוגעשטעלט געוואָרן אין אָרדנונג.

מיר וועלן באַשטראָפט; מיר וועלן זעברעם.

פּארן לויפן פון לאַגער האָט מען אונדז דאן ניט דערשאָסן און ניט אויפ־געהאָנגען. נאָר פּרייט זיך ניט צו־פרי און מיינט ניט, אַז מיר זיינען אָפּגעקומען אָן אַ שטראָף. פּאַרן לויפן פון שקלאַפן־לאַגער (און ניט אזוי פּאַרן אנטלויפן, ווי פּארן אריינפאלן . . .) מוז מען באַשטראָפט ווערן בפני כל עם ועדה, פּאַר אלעמען אין די אויגן, אזוי שטרענג און אָפשרעקנדיק, אז אלע זאָלן זען, און מורא האָבן, און ניט וועלן נאָכטאָן אַזוינע נאַרישע זאַכן.

נאָר וואָס זאָל איך אייך גיין מאַטערן מיט נייע דערציילונגען וועגן שלאָ־געריין, מכת־רצח, שמייסענישן און אנדערע סאַדיסטישע אכזריותן? און אויב דאָס מאָל בין איך אליין, איך בכבודי ובעצמי, אויך געווען צווישן די, וועלכע מען האָט געממיתט, אָפּגעגאָסן מיט וואַסער, און ווידער געממיתט, — איז וואָס? וואָס איז דען אַזוי גרויס דער יחוס פון מיר גופא, און מיט וואָס בין איך אַנדערש פון אלע אנדערע? דִי זון האָט זיך צוליב מיר ניט אויסגעלאָשן, און די פייגלען האָבן ניט אויפגעהערט צו זינגען . . . די קלעפ און די ברענענדיקע שמיץ האָב איך געפילט פונקט אזוי, ווי אַנדערע האָבן עס געפילט, און פונקט אזוי, ווי איר, להבדיל, וואָלט עס געפילט, ווען איר וואָלט, חס וחלילה, זוכה געווען צו דעם.

ניין, וועגן מיינע קלעפּ און מיינע שמיץ מיט די איבעריקע צודאַטן וועל איך אייך ניט דערציילן. איך שעם זיך גאָר... איך וועל אייך נאָר שטעלן אַ פּאָר פראַגעס.

געדענקט איר, אַז ריידנדיק וועגן קלעפּ, שלאָגעריין און שמיץ־באַשטראָפונגען, האָב איך פריער באַנוצט דעם אויסדרוק „ביז איך האָב עס אַליין דערפילט אויף מיין אייגענער פעל"? אָט געמיינט האָב איך עס טאַקע דעם מאָמענט, איצט, ווען איך האָב עס באמת דערפילט, און נאָך ווי דערפילט, אויף מיין אייגענער פעל . . . און געדענקט איר, ווי צעהרגעט־צעממיתט עס איז געווארן אַ גרופּע וואַסער־טרעגער, ווי מען האָט זיי אָפּגעטשוכעט מיט קאַלטן וואַסער, דערנאָך געגעבן די אָפּיציעלע פּאַרטיע שמיץ און ווידער געטשוכעט מיט וואַסער? איך קאָן אייך ניט גאַראַנטירן, צי די זעלבע אָדער אַנדערע שלעגער האָבן איצט באַאַרבעט אויך מיך און מיינע פיר חברים, נאָר די טעכניק און די אַכזריות פון שלאָגן און דער ווייטיק פון קריגן צוערשט די בלוטיקע אומ־אָפּיציעלע קלעפּ און דערנאָך די אָפּיציעלע שמיץ, זיינען געווען איצט ביי אונדז די זעלבע ווי דאן ביי די וואַסער־טרעגער.

אמת, עס איז געווען אויך אַן אונטערשייד. דאָן האָבן זיי באַקומען „בלויז" צו פינף־און־צוואנציק שמיץ, מיר אָבער האָבן איצט באַקומען צו פופציק שמיץ: איין טאָג פינף־און־צוואנציק, און אויף מאָרגן ווידער פינף־און־צוואנציק, ווייל ווי דאָקטוירים מיינען, איז פאָר אַ מענטשן, און אפילו פאָר אַ יידן, אַ ביסל צו־שווער אויסצוהאַלטן פופציק נאַצישע שמיץ מיטאַמאָל און נאָך בלייבן לעבן דערצו. און חוץ־דעם איז געווען נאָך אַן אונטערשייד: דאָן האָבן זיי, די וואַסער־טרעגער געקראָגן די בלוטיקע קלעפּ און שמיץ מיט דער קאַלט־וואַסער־אָפּ־טשוכעניש און מיטן שרעקלעכן ברענענדיקן ווייטיק אויפן גאַנצן צעבייטן און צעפּאַסעווטן קערפּער, און מיר האָבן געמוזט שטיין און צוקוקן און האָבן האַרץ־ווייטיק; איצט, פאַרקערט, האָב איך און מיינע פיר חברים דאָס אַלץ געהאַט אויף די אייגענע קערפּערס און אַנדערע האָבן געמוזט שטיין און צו־קוקן און האָבן האַרץ־ווייטיק. דער אונטערשייד איז אפשר ניט אזוי גרויס, ביז . . . עס קומט צו דער אייגענער פעל; דאָן טוט עס אַ ביסל מער ווי.

דאָס, וואָס איך קאָן אייך יאָ פּאַרזיכערן, איז, אז איך האָב דאָן ניט גע־לאַכט, און אויך ניט געטראַכט פון דעם, אז איך וועל נאָך קאָנען אייך „פּאָר־שאָפן דעם פאַרגעניגן" צו לייענען וועגן אזוינע פיינע זאַכן . . .

און וואָס נאָך האָב איך דאָן געזאָגט וועגן די וואַסער־טרעגער? אַז . . . זיי זיינען געזונט געווארן . . . פון אזוינע „קלייניקייטן" איז מען דאָן ניט גע־שטאָרבן, דער טייוול האָט ניט געגומען . . . פונקט דאָס זעלבע קאָנט איר איצט זאָגן וועגן מיר, און אפילו נאָך מערער: מען איז פון פופציק שמיץ מיט נאָך

אַנדערע דאָפּלטע צוגאָבן און „קלייניקייטן" אויך ניט געשטאַרבן . . . א ראַיה האָט איר, אז איך לעב נאָך.

פון דאַן אָן האָט די לאַגער־מאַכט געקוקט אויף אונדז פינף, ווי אויף גע־פערלעכע, אויסערארדנטלעכע פאַרברעכער. מען האָט באַפאַרבן אונדזערע „נייע" בגדים מיט אויסערגעווײנלעך בריייטע און בונטע פּאַסן, און חוץ־דעם האָט מען אויסגעמאַלט אויפן רוקן און ברוסט ספּעציפּישע בונטע, ווייס־רויטע קרייזן, כדי אונדז, די געפערלעכסטע פאַרברעכער, אויסצוטיילן פון די איבעריקע, איינפאַכע פאַרברעכער.

נאָר מער פון אונדז אלעמען האָט, נעבעך, געליטן גערשן. מיט זיין הויכער, בריייטער פיגור, מיטן גלאַנציקן פּליך איבערן גאַנצן קאָפּ און דערצו נאָך מיט די בונטע קרייזן, פלעגט ער זיך אויסטיילן פונווייטן, און ווי נאָר דער קאַמאנ־דאַנט פלעגט פאַרבייגיין אויפן אַפּעל אונדזערע רייען, פלעגט ער אים גלייך באַ־מערקן און אַרויסרופן צו זיך אים און אונדז, די איבעריקע פיר. דאָ פלעגט ער אונדז פאָרלייענען איינע פון זיינע מוסר־לעקציעס און דערצו אילוסטרירן מיט טרוקענע קלעפּ:

— דו, פאַרפלוכטער יודע יאַקאָבסאָן, דו ביסט דער פירער פון דער באַנדע! . . . ווי וואַגסטו אַזוינס צו טאָן? . . . עס גייט אייך צו גוט ביי אונדז, אייך, גאָט־פאַרשאָלטענע ברידער, אייך דרעק־יודען, אייך שוויין־הונט־פאָלק, אייך שמאַראָצערס, אייך . . . אייך . . . פאַרדאַמט נאָך אַ מאָל! עס איז אייך צו גוט ביי אונדז, און דעריבער זייט איר אזוי פרעך און ווילט נאָך אַנטלויפן פון אונדזער לאַגער! . . . נאָ, וואָס זאָל איך טאָן מיט דיר, דו מיסט־יודע יאַקאָבסאָן?! דערשיסן דאַרף איך דיך און דיינע מיטשלעפּער, ווי קרעציקע הינט, נאָר עס איז אַ שאַד די קוילן . . נאָ, דאָ האָסטו (אַ פּאָטש)! נאָ, דאָ האָסטו (א כמייל)! וואַרט־מאָל, יונגע, איך וועל שוין מאַכן מיט דיר און מיט אייך אַלעמען אַרד־נונג! . . . אַוועק! פאַרשווינדט פון מיינע אויגן!

אויף מאָרגן פלעגט פאַרקומען דאָס זעלבע, אויף איבערמאָרגן ווידער, און אזוי ביז צולעצט, ביז . . . אונדזער צווייטן אַנטלויפן.

אין לאַגער האָט מען געקוקט אויף אונדז, ווי אויף מצורעים. אין דער אַנוועזנהייט פון אַ דייטשן, אַדער אפילו שיינבערגן, פלעגט מען ניט וואַגן צו־צוגיין צו אונדז אַדער רײדן אַ וואָרט. מען קאָן נאָך חושד זיין, אַז מען פריינדלט זיך מיט „זיי", מיט די וואָס טראָגן בונטע קרייזן און, וואָס קריגן יעדן פרי־מאָרגן אַ לעקציע מיט אַ פּאָרציע קלעפּ . . . אָבער, מערקווירדיק, ווי צעברעכן און צעמזיקט אונדזערע קערפּערס זיינען ניט געווען, איז אונדזער מוט ניט געווען געברעכן. דער ווילן און אַנטשלאָסנקייט צו לויפן נאָך אַמאָל איז אויף אַ מינוט ניט אָפּגעשוואַכט געוואָרן. אין יעדן פאַל, אזוי האָב איך געפילט, און, איך מיין, אויך די איבעריקע פיר. מיר האָבן נאָר געוואָלט אַ ביסל קומען

צו זיך, לאָזן עטוואָס פֿאַרהיילן די אויפגעפֿלאַצטע הויט און די שרעקלעכע אייטערדיקע וואונדן אויף אונדזערע קערפּערס. די דריי־טאָגיקע פֿאַרזוכטע פרייהייט האָט אונדז געזונדן און געלאָקט אין די וועלדער אַריין . . .

דערווייל האָבן זיך אַנגערוקט נערוועזע ,אומרואיקע טעג אין אונדזער לעבן. עס קומען אָן קלאַנגען, אַז די דייטשן ליקווידירן מערערע לאַגערן און ארבעטס־פּלעצער„ און די יידן טראַנספּאָרטירט מען אַף קיין דייטשלאַנד . . . מען זאָגט, אַז די רוסן זיינען שוין נאָענט, פיל נענטער, ווי די דייטשע צייטונגען באַריכטן . . . מען רעדט, אז דאָרט, וואו די דייטשן באַווייזן ניט אַפּצוטראַנספּאָרטירן די יידן, פֿאַרניכטעט מען זיי אויפן אָרט . . . און וואָס וועט דאָ זיין, מיט אונדז? . . .

דער קאָמאַנדאַנט האָט ארויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אלע מענער זאָלן זיך לאָזן אָפּשערן די האָר קורץ, מיט אַ מאַשינקע, און אינמיטן קאָפּ זאָל ווערן אויסגעגאָלט אַ ברייטער פּאַס, פון שטערן אָן ביז אַראָפּ אויף הינטן. אונדזערע לאַגער־שערער ווערן צעזעצט, שערנדיק די קעפּ און אויסראַזירנדיק די פּאַסן. און מיטאַמאָל קומט אַראָפּ אַ גרויסער טראַנספּאָרט פון ספּעציעלע געשטרייפּטע ארעסטאַנטישע קליידער און לייוונט־הילצערנע שיך פּאַר אונדז אַנצוטאָן. אַ באַפֿעל פון לאגער־קאָמאַנדאנט, — און מיר גיבן אָפּ אונדזערע אלטע באַפֿאַר־בענע רעקלעך אָון הויזן און ציען ארויף אויף זיך די שפּאָגל־נייע, באַוולנע אַרעסטאַנטן־קליידער. מיר טייטשן עס אויס, אַז איצט האָלט מען אונדז נאָך „טייערער" ווי פריער, מען מאַכט אונדז נאָך קענטיקער און מערקבאַרער צווישן די איבעריקע איינפאַכע בשר־ודמס, אז עס דערנענטערן זיך ענדערונגען, און גאָר גרויסע ענדערונגען, — נאָר . . . ווער ווייס, ואָס מיט אונדז וועט זיין?

אונדז, אַנגעטאָנענע אין די געשטרייפּטע (פּאַסקעווטע) אַרעסטאַנטן־קליידער, האָבן די דייטשן געפֿונען „זעברעס" (ווייל די חיות זעברעס האָבן געשטרייפּטע פעלן). קיין אַנדער נאָמען ווי זעברעס האָבן מיר ניט געהאַט. אזוי ווי „זעברעס" זיינען דאָן אין לאַגער געווען זייער „אין מאָדע", און איך האָב ניט געקאָנט קומען אויף אונדזער אַ „ליטעראַרישן אָוונט" אָן אַ נייער שאַפונג, האָב איך דאָן אָנגעשריבן אַ זעברע־ליד און מיטגעבראַכט אויף איינעם פון די אָוונטן (כאָטש, אוי־וויי! עס האָט מיר געפּייערט דער גאַנצער קערפּער און עס זיינען מיר דאָן ניט אָנגעגאַנגען קיין „ליטעראַרישע שאַפונגען"!) עלקע לאַקוס, דער „אַלטער" לאַגער־זינגער, האָט צוגעפּאַסט אַ מאַטיוו פון רוסישע „טשאַסטושקעס" (קאָמישע און אָפּלאַכערישע פּאָלקס־לידלעך), און דער עולם האָט עס געזונגען און הנאָה־געהאַט.

אָט ווערן וואָס עס האָנדלט זיך אין דעם דאָמאָלסט „מאָדערנעם שלאָגער", אין דעם זעברע־ליד:

זעברעס*

וויט אין אַפריקע דער ווילדער,
וואו קולטור איז פרעמד און נייַ,
לעבן זעברעס, חיות מילדע,
לויפן, שפרינגען פראַנק־און־פריי.

אין אייראָפּע־לאַנד, געבענטשטן
מיט קולטור שוין דורות־לאַנג,
לעבן מיר, די „זעברע־מענטשן",
אין לאַגערס פינצטערע פאַרשפאַרט.

האָבן זעברעס דאָך אַ גלאַטע,
בונט־געשטרייפטע, שיינע פעל,
זעברע־קליידער פאַסקעוואַטע
טראָגן מיר דאָ, לויט באַפעל.

רופט מען אונדז מיט זעברע־נעמען,
כאָטש מיר זיינען הפקר־הינט.
מען קאָן אין אונדז אויך לייכט דערקענען
אַרבעטס־פערד און שחיטה־רינד.

ווילט איר, זעברעס, מיט אונדז בייטן
אין אַ מזלדיקער שעה?
פאַרן מיר אין לאַנד אין ווייטן,
און איר קומט אַריבער דאָ!

דאָ וועט איר זיך שנעל באַקענען
מיט דער מענטשלעכער נאַטור.
אפשר ווילט איר אויך באַנעמען
„נייַ־אייראָפּעס" גייסט, קולטור?

איר וועט זען, ווי וועלט פאַרשקלאַפּטע
טרעט דער נאַצי מיט די פים;
ווי זיין מלחמה שוידערהאַפטע
האָט געמאַכט אַלץ טויט און וויסט!

*) צוליב די אַרעסטאַנטישע געשטרייפטע (שוואַרץ־וויסע) קליידער, וואָס מען האָט אָנ־געטאָן די לאַגער־יידן אין 1943, האָבן די דייטשן זיי געפרופן „זעברעס", וויל זעברעס האָבן געשטרייפטע פעלן.

זאָגט, צי הערשט ביי אייך אין וועלדער
ראָסן־שנאה, מאָסן־מאָרד ?
האָט איר דאָרט אויך קינדער־מערדער
ווי ביי אונדז פון העכסטן סאָרט ?

איר, די חיות, שטייט דאָך העכער
פון דעם „ניי־אייראָפּע"־מענטש :
ער איז בלוטיקער פאַרברעכער,
איר נאָר קעמפט פאַר עקזיסטענץ !

קומט צו אונדז, זשע, זעברעם, גיכער !
איר זייט גאָרניט אַזוי שלעכט.
מענטשן וועלן פון אייך זיכער
לערנען עטוואָס גוטס און רעכטס !...

(געשריבן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער פאָפּערוואַלן־דונדאגא,
מאי 1944)

אַ לאַגער־ייד אין געשטרייפטע אַרעסטאַנטישע קלייַדער.
(ער איז אַ רב פון ליטע).

„זייט זיך מודה, פֿאַרפלוכטע יודן־באַנדע"!

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אונדזער לאגער אין פּאָפּערוואַלן איז צו ענג, צו־קליין. פּרילינג האָט מען געזומען בויען אַ נייעם גאָר גרויסן לאַגער, דריי־פּיר קילאָמעטער ווייטער. אַ טייל יידן האָבן דאָרט שטענדיק געאַרבעט, און לעצטנס פלעגן זיי דאָרט בלייבן אויך נעכטיקן. מיטאַמאָל האָט מען זיי אַראָפּגעבראַכט צוריק אין אַלטן לאגער, מען האָט אָפּגעשטעלט אלע בוי־אַרבעטן, און מיר האָבן דערשפּירט בחוש, אז מיר לעבן דאָ געציילטע טעג, און אפשר געציילטע שעה'ן.

פון אָוונט, ווען איך האָב זיך צוריקגעקערט פון דער ארבעט, האָב איך שוין פונווייטן דערזען צעשראָקענע פנימער און צעטומלטקייט פון מערערע יידן. וואָס איז געשען, וואָס איז מען אַזוי צעטראָגען? ווייזט זיך ארויס, אין לאַגער איז אַראָפּגעקומען אַ קאָמיסיע פון הויכע עסעס־לייט פון שטאָב און פון אנדערש־וואו, מען מאַכט אַ רעוויזיע, מען זוכט אין די צעלטן, מען ציילט און . . . ווער ווייס וואָס נאָך?

ווען אלע זיינען געקומען פון די אַרבעטס־פלעצער, האָט מען אונדז אויסגע־שטעלט אויפן אָפּעל, און פּאַר אונדז האָבן זיך באַוויזן בלאַנקעדיקע אָפּיצערן און אונטעראָפּיצערן פּן עס־עס, די העכערע שעפּן פון דער בוי־לייטונג און דער לאַגער־קאָמאַנדאַנט. מען האָט אונדז עטלעכע מאָל געציילט און איבער־געציילט, איבערגערופן מיט די נעמען, און . . . ניט געגלויבט זיך אליין, אַז אלע זיינען דאָ. מיר האָבן בכלל ניט פּאַרשטאַנען, וואָס דאָ קומט פּאָר, וואָס און וועמען זוכט מען אזוי, ביז פון דער „קאָמיסיע" האָט זיך ארויסגערוקט אַן אָפּיצער און זיך געוועדעט צו אונדז בזה הלשון:

— . . . מיר ווייסן גאַנץ גוט, אז איר האָט אין לאַגער אַ באַהאַלטענעם ראַדיאָ־אָפּאַראַט, מיט וועלכן איר נעמט אויף און גיט איבער ידיעות די רוסן. מיר ווייסן עס . . . מיר ווייסן אויך, אז די הויפּט־פּאַרברעכער האָבן געפּראוועט אנטלויפן פון לאגער, נאָר, ווי איך זע, איז זיי דאָס ניט געלונגען. זייט זיך בעסער מודה מיט גוטן, וואו ליגט דער ראַדיאָ־אָפּאַראַט באַהאלטן . . . וועט מיר וועלן עס אליין געפינען, וועט זיין ערגער . . . זייט זיך בעסער מודה! . . . איך גיב אייך פינף מינוט צייט זיך צו באַראַטן און אויסזאָגן, אין וועלכן צעלט איז דער ראַדיאָ־אָפּאַראַט פאַרשטעקט . . .

מיר זיינען אלע געשטאַנען פאַרחידושט און מיט אָפּענע מיילער זיך צוגע־הערט צו די רייד פון דעם שיינעם עלטערן אָפּיצער מיט אן אינטעליגענטן פנים פון אַ לערער אָדער גלח. ער האָט געריידט רואיק און איבערצייגנדיק, און אַלע זיינע באַגלייטער זיינען אויך געשטאַנען מיט ערנסטע פנימער און, ווייזט אויס, געגלויבט באמונה שלימה אין דעם אמת פון זיינע באַהויפּטונגען.

— שיינבערגער, — האָט זיך דער אָפּיצער צולעצט געוועדעט צו אונדזער לאַגער־עלטסטן — איר ווייסט זיכער אויך וועגן דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט און וועגן אלץ, וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. בלייבט אויף אַ ווייל מיט אייערע בריידער, באַטראַכט זיך און זייט זיך אין אַלצדינג מודה . . . איך ראַט אייך אזוי צו טאָן, ווייל דאָס וועט זיין בעסער פאַר אייך, שיינבערגער, און פאַר אייך אלעמען . . . ווען ניט וועט זיין שלעכט, זייער שלעכט פאַר אייך אלעמען . . . פאָלגט מיר, זאָגט אויס דעם אמת און גיט אונדז אָפּ דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט.

ווי טראַגיש און פאַרצווייפלט אונדזער אַלעמענס לאַגע איז ניט געווען אין דעם מאָמענט, האָב איך זיך ניט געקאָנט איינהאַלטן פון אַ שטילן געלעכטער, זעענדיק שיינבערגערס צעשראָקענעם פנים און זיין פאַרוואונדערונג, אז אויך אויף אים, אויף דעם טרייען און איבערגעגעבענעם לאַגער־עלטסטן, קאָן פאַלן אַזאַ חשד און אומצוטרוי. ווי אַ מויז אין פאַסטקע האָט זיך געוואָרפן שיינבערגער הין־און־הער, זיך געשושקעט מיט זיינע פאָליציאַנטן און מקורבים, געקוקט אויף יעדערן פון אונדז מיט אויגן, וואָס האָבן זיך געבעטן רחמים: . . . גוואַלט, זייט זיך מודה, גזלנים! זאָגט אויס און ... מאַכט מיך ניט אומגליקלעך! איר הערט דאָך, וואָס זיי טראַכטן וועגן מיר, און . . . איך קאָן ניט צושטעלן קיין שולדיקע . . .

נאָר ניט געקוקט אויף די דראָונגען און אויף די שיינע רייד, האָבן מיר „באַשלאָסן" זיך ניט מודה צו זיין. מיר האָבן אזוי געטאָן דערפאַר, ווייל גאַנץ פשוט — מיר האָבן ניט געהאַט און ניט געוואוסט אין וואָס זיך מודה צו זיין... ווייל דער ראַדיאָ־אַפּאַראַט מיטן גאנצן טאַראַראַם איז געווען אן אויסגעטראכטע באַבע־מעשה פון איינעם אַ שיכורן עסעס־שאַרפירער, וואָס האָט געהערט אין זיין ראַדיאָ עפּעס „געהיימניספולע" קלאַנגען, וואָס זיינען געקומען פון דעם „יודען־לאַגער" . . . און אויף די „פאַרפלוכטע יודען" איז אַלץ צו גלויבן, — זיי האָבן זיכער אַ ראַדיאָ־אַפּאַראט אין לאַגער און שטייען אין פארבינדונג מיט די רוסן . . . ווער דען איז שולדיק אין די אלע דייטשע צרות, אויב ניט די יידן? און ווער דען איז נאָך מער שולדיק אין די לעצטע גרויסע קלעפּ, וואָס די דייטשן קריגן אויפן רוסישן פראָנט, אויב ניט די עטלעכע הונדערט „פאר־פלוכטע יודען", וואָס זיינען איינגעשפּאַרט אין פאָפּערוואַלענער לאַגער? . . . עס איז דאָך אַ כלל גמור, אז יידן זיינען אַלעמאָל, אומעטום און אין יעדער זאָך שולדיק, — און אויף דעם גרונט האָט זיך איצט געבויט די ראַדיאָ־באַשולדיקונג און די „אויספּאָרשונג" אין אונדזער לאַגער.

אַ שוידערהאַפּטע בלוטיקע נאַכט האָבן מיר דורכגעלעבט, — די לעצטע נאַכט אין פאָפּערוואַלן. צענדליקער עסעס־לייט האָבן די גאַנצע נאַכט געזוכט און געניטערט אין די צעלטן, זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצע נאַכט אין לאַגער, טעראָריזירט, געשלאָגן, אַרומגעיאָגט. שיינבערגערן און אַ פאָר לאַגער־פּא־

ליציאַנטן האָט מען צוערשט גוט צעשלאָגן און „צורעכטגעמאַכט" אין זייער צעלט, וואו מען האָט זיי אויסגעפאַרשט און פאַרלאַנגט, אז זיי זאָלן זיך מודה־זיין, און דערנאָך האָט מען זיי אַרעסטירט און איינגעשפּאַרט אין אַ קאַמערל אין קאַמענדאַנטס בראַק. דער „קיכן־שעף" רודי און נאָך אַ פּאָר לאַגער־אָרדנער זיינען די נאַכט עפּעס ערגעץ־וואו פאַרשוואונדן געווארן, — מיר האָבן ניט געווואוסט, צי אַנטלאָפן, צי מ'האָט זיי אַוועקגעפּטרט . . . גאַנץ אינדערפרי, נאָך פאַר זון־אויפגאַנג, האָט זיך דערהערט אַ באַפּעל — אלע אָן אויסנאַם, מענער און פרויען, געזונטע און קראַנקע, זאָלן זיך אויסשטעלן אויפן פּלאַץ צום אַפּעל.

עס האט זיך באַוויזן די זעלבע נעכטיקע „אויספּארשונגס־קאמיסיע", נאָר איצט, נאָך אַ נאַכטיקן הוליענען, זיינען זיי געווען גרעסטנטייל האַלב־שיכור. בראש איז געגאַנגען מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט דער דערפּינדערישער שאַרפּירער, וואָס האָט געהערט אין זיין ראַדיא די סודות'פולע קלאַנגען פון אונדזער לאַגער, און נאָך אייניקע עס־עס־לייט. הינטער זיי זיינען געגאַנגען די אינזשיניערן און אַנפּירער פון דער בוי־אונטערנעמונג, אויך מיט רעוואָלווערן אין די הענט. איך האָב געקוקט אויף זיי, אויף די ציווילע און האַלב־ציווילע לייט, וואָס אַמאָל, דאַכט זיך, האָבן זיי געשיינט צו זיין רואיקע, נאָרמאלע, ציוויליזירטע מענטשן, נאר איצט, געגן אונדז, זיינען זיי פאַרוואַנדלט געווארן אין די זעלביקע מַערדער און חיות, ווי זייערע עס־עס־חברים. ווי גיך אַ מענטש, אַדער בעסער געזאָגט, אַ דייטש, קאָן זיך עס איבערבייטן און בין־לילה ווערן אַן אום־מענטש, אַ בעסטיע !... נעכטן זיינען מיר נאָך געווען זייערע אַרבעטער, זיי האבן אונדז געגעבן רואיקע באַפּעלן און אויפקלערונגען, מיר האָבן עס אויסגעפירט, און היינט — די זעלביקע „ציווילישירטע" מענטשן און בוי־פאַכלייט גייען אונדז שיסן... ווי מאַדנע דעם מענטשנס נאַטור איז, ווי קאָן מען עס פאַרשטייען ?... וואו איז דער גרעניץ צווישן ציווילישירטן מענטשן און בלינדער בלוט־דורשטיקער חיה ?...

דער שאַרפּירער מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט האט אַרויסגענומען אַ זיגער פון קעשענע און זיך געוועדעט צו אונדז, אויסגעשטעלטע אין צוויי רייען:

— איר, פאַרפלוכטע צרות־מאַכער, וואָס ווילט אונדז אונטערגראָבן ! . . . איר גייט נאָך האָבן אַ ראַדיאָ אין אייער פאַרפלוכטן יודן־לאַגער ! . . . איר שיקט ידיעות צו די רוסן ! . . . איך גיב אייך צוויי מינוט צייט : זאָגט אויס, וואו דער ראַדיא איז באַהאַלטן ! ווען ניט, שיסן מיר אייך אַלעמען אויס, אָט אַזוי פון ערשטן, נאָך דער ריי . . . זאָגט אויס, וואו דער ראדיאָ איז ! איר ווייסט ניט ? איך הויב אָן . . . איינס, צוויי, דריי . . .

און אזוי ריידנדיק, האָט ער צוגעשטעלט דעם רעוואָלווער צום נאַקן פון

דעם ערשטן אין דער פאַדערשטער ריי, עס האָט געהילכט אַ שאָס, און אַ מענטש, ווי אַן אונטערגעהאַקטער בוים, האָט אַ פאַל געגעבן מיטן פנים צו דער ערד, ניט ארויסלאָזנדיק אפילו קיין געשריי. אינסטינקטיוו האָט דער עולם זיך אַ וואַרף־געטאָן אויף צוריק, און מאָמענטאַל האָבן געקנאַלט נאָך שאָסן, און נאָך עטלעכע מענטשן זיינען געפאַלן צו דער ערד.

— שטיין בלייבן, אַ ניט שיסן מיר אייך אַלעמען אויס! — האָט געדונערט דעם קאָמענדאַנטס שטים, און אין אַ מאָמענט זיינען אויסגעוואַקסען אין דעם פאַדערגרונט עטלעכע צענדליק עסעס־לייט מיט אויסגעשטעלטע ביקסן און אויטאָמאַטן.

מ'האָט אונדז ווידער אויסגעשטעלט אין רייען, נאָר דער ערשטער קרבן, קאַראָטקין (אַ ריגער ייד, געאַרבעט אין אַ וואַלד־פירמע), און נאָך אייניקע האָבן דאָס שוין פאַרשפּאַרט צו טאָן: זיי זיינען געלעגן אויף דער ערד טויטע, אָדער געצאַפּלט אין דער לעצטער אַגאָניע, באַגאָסענע מיט בלוט.

די מערדער־גרופּע האָט זיך געשטעלט אָן אַ זייט און לעבהאַפט גערעדט און זשעסטיקולירט. זיי האָבן זיך באַראַטן, ווייזט אויס, וואָס ווייטער צו טאָן מיט אונדז, און האָבן שוין ניט געהאָפט מסתמא, אַרויסצוקריגן פון אונדז דעם „סוד", ווען דער ראַדיאָ־אַפּאַראַט ליגט באַהאלטן. מיטאמאָל איז אין לאגער אריינגעפאָרן אַ עסעס־מאן אויף אַ מאָטאָציקל און האָט איבערגעגעבן דעם קאָ־מענדאַנט אַ שריפט אין אַ פארקלעפטען קאָנווערט. דער קאָמענדאַנט האָט עס שנעל איבערגעלייענט און גלייך געוויזן די אַנדערע. מיר האָבן געזען פונווייטן, ווי מערערע פון זיי האָבן באַקומען לאַנגע, אויסגעצויגענע פּנימער. זיי זיינען זיך גיך פונאַנדערגעגאַנגען. מיר האָבן געפילט, אז דאָס האָט אַ שייכות אויך צו אונדז.

דער קאָמענדאַנט מיט נאָך אייניקע זיינען ווידער צוגעגאַנגען צו אונדז, און עס האָט געקלונגען אַ באַפעל:

— אַלע זיך אויסלייגן, אָט דאָ, וואו איר שטייט! מיטן פנים צו דער ערד! ניט אויפהויבן זיך און זיך ניט באַוועגן! שנעל זיך אויסלייגן!

מיר האָבן זיך אַלע אויסגעלייגט, און אונטער די אויסגעשטעלטע ביקסן פון די עסעס־לייט זיינען מיר אָפּגעלעגן אויף דער ערד אַ פּאָר שעה און אפשר מערער.

דעם זעלבן טאָג, אין יוני־חודש, איז ליקווידירט געוואָרן פּאָפערוואַלענער לאַגער. מיר האָבן אַרויפגעפּאַקט אויף אייניקע לאַסט־אויטאָס דאָס געבליבענע ביסל עסנווארג, קליידונג, כלים און אנדערע שמאָטעס, נאָכמיטאָג האָט מען אונדז ווידער געצייילט, אויסגעשטעלט אין אַ קאָלאָנע, און אונטער אַ שטאַרקער שמירה פון עסעס־לייט און לאָטווישער פּאָליציי האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

קאַפּיטל 8.

מיר ווילן לעבן, נקמה נעמען, – מיר אַנטלויפן ווידער

אונטערוועגס, פון לאגער צו לאַגער

אַ זוניקער, הייס־ברענענדיקער יוני־טאָג. אַרום ציען זיך גרינע זאַפטיקע פעלדער, גערטנער און וועלדער, און אינמיטן, אויפן וועג, שלעפּן זיך צוויי לאַנגע, אויסגעצויגענע קאָלאָנעס פון עטלעכע הונדערט מענער און פרויען אין געשטרייפטע אַרעסטאַנטישע קלייַדער. באַרג אַרויף, באַרג אַראָפּ שלענגלען זיך די לאנגע אויסגעצויגענע קאָלאָנעס, די מענטשן זיינען מיד, הונגעריק און דורשטיק, און קוים זיי שלעפּן די פיס. זיי ווילן קריגן אַ טרונק וואַסער פון די פויערשע ברינימער ביים וועג, זיי ווילן זיך אָפּשטעלן אויף אַ ווייַלע, נאָר די שמירה־לייט, וואָס טרייבן זיי, דערלויבן עס ניט. שנעל־שנעל, גיין פאָרויס! עס איז דאָ אַ באַפעל, אַז נאָך היינט, ביז פארנאכט, מוז מען אָנקומען אויפן באַשטימטן אָרט.

די געטריבענע, — דאָס זיינען מיר, די יידן פון פאָפּערוואַלענער שקלאַפן־לאַגער. מען טרייבט אונדז, ווייַזט אויס, צו איינעם פון די לאַגערס ארום דונדאַגאַ, אויך אין קורלאַנד. מיט שטוינענדיקע אויגן קוקן אויף אונדז די דאָרפסלייט פון זייערע שטיבלעך און פעלדער און שאָקלען מיט די קעפּ. איך קוק אויף די מענטשן מיט זייערע הייזער, גערטנער, קינדער, בלומען, און איך טראַכט . . . יאָ, איך טראַכט . . . עס איז נאָך דאָ אַ נאָרמאַל לעבן אויף דער וועלט . . . מענטשן לעבן רואיק אין זייערע הייזער, מיט זייערע משפחות, מיט זייער טאָג־טעגלעכער זאָרג און אַרבעט . . . אָך, וואָס פאָר אַ גליק דאָס איז, ווי שיין און גליקלעך דאָס מוז זיין! . . . האָב איך אויך געלעבט אזוי אַמאָל, אַמאָל, אַדער דאָס איז אַ ווייַטער, פאַרשוואונדענער חלום? . . . איך שלעפּ מיינע פיס איבער דעם זאַמדיקן, שטויביקן וועג, ווי אַ געטריבענע בהמה אין דער גרויסער בהמות־סטאַדע, און איך טראַכט, און טראַכט, און טראַכט ניט וועגן דעם בהמשן, נאָר דווקא וועגן דעם מענטשלעכן לעבן . . . געווען אַמאָל אַ מענטש, מיט געדאַנקען, מיט געפילן, מיט טרוימען, פאַרלאַנגען, שטרעבונגען, מיט אַ ווילן, מיט אַ היים און מיט נאָענטע, און — איצט?! און דאָ?!...

אַרום שטעטל דונדאַגאַ, אין דעם קורלאַנדישן טייל פון לאַטוויַא, זיינען געווען אויפגעבויט דריי גרויסע אַרבעטס־לאגערן פאַר יידן, און זיי האָבן גע־

הייסן: דונדאגא אינס, דונדאגא צוויי און דונדאגא דריי. דאָס איז געווען אַ וואַלדיקע געגנט ביים ברעג פון באַלטישן ים, אָן אַ זייט פון הויפט־וועגן און פראָנט־ליניעס. דאָ, אזוי ווי אין פאָפערוואַלן, האָבן די דייטשן געהאָפט אויף אַ לאַנגן לעבן, האָבן געבויט באַראקעס פאַר זייערע רעזערוון און קאָנצענטרירט אייניקע טויזנט יידן דורכצופירן די דאָזיקע ארבעט. דער רעזשים און לעבנס־באַדינגונגען אין די לאגערן זיינען געווען די זעלביקע, ווי אין פאָפערוואַלן.

צוערשט האָט מען אונדז געבראַכט אין לאגער דונדאגאַ אינס, און דאָ זיינען מיר געווען אַ פאָר טעג אין רשות פון דעם „בארימטן" לאַגער־קאָמענדאַנט זאָרגע און פון דעם נאָך מער באַרימטן מיט זיינע אַכזריותדיקע שלאָגעריין, דעם לאַגער־עלטסטן, — אַ יונגער דייטשער יידּ, אַ געווען פּראָפעסיאָנעלער באַקסער, וועמענס נאָמען (יכח שמו, זאָל ער ווערן!) איך געדענק ניט. אונדזער שיינבערג איז לגבי אים געווען אַ הונט, אַ הינטל, אַ מפיל'ע . . . האָבן מיר טאָקע פאַרזוכט אין די פאָר טעג זאָרגעס און זיין יידישן געהילפס אָפּעלן, מושטירונגען און מתנת־יד, און דאָן האָבן מיר אַנגעהויבן צו באַגרייפן, אז אין מענטשלעכער אָדער, ריכטיקער געזאָגט, אין אוממענטשלעכער רשעות, געפאלנקייט און נידערטרעכטיקייט איז קיין שיעור, קיין מאָס און קיין וואָג ניטא.

און שטעלט זיך פאָר, וועמען נאָך טרעפן מיר אין דונדאַגאַ איינס? אָט טאָקע אונדזער געווועזענעם לאַגער־עלטסטן שיינבערגערן, דעם זעלבן שיינ־בערגערן, וועמען דער קאָמענדאַנט האָט די לעצטע נאַכט אין פאָפערוואַלן אַרעסטירט און איינגעשפּאַרט אין זיין באַראַק, אין אַ קאמערל. אָבער אָך־און־ווי, ווי שיינבערגער האָט שוין איצט אויסגעזען, — אויף אלע שונאים גע־זאָגט! . . . אָנגעטאָן, ווי אלע, אין אַ געשטרייפטן אַרעסטאַנטישן רעקל און הייזן, און דערצו אין אזוינע ברייטע און לאנגע, אז צוויי שיינבערגערס וואָלטן דאָרט געקאָנט אַרייַנקריכן. אָבער ניט דאָס איז דער עיקר, נאָר זיין פּנים. גיט אַ קוק אויף זיין פּנים — אַ שרעק! איין אויג איז אונטערגעהאָקט, אָדער אפשר אינגאַנצן אויסגעהאָקט, די צווייטע אויג קאָן ער קוים עפענען, דאָס גאַנצע געזיכט איז צעפאָסעוועט, אָנגעשוואָלן, די נאָז און אונטערשטע ליפּ צעשפּאָלטן, דער קאָפּ פאַרבאַנדאַזשירט, און ער הינקט אויף ביידע פיס — ער קאָן כמעט ניט גיין . . . ניטאָ דער „אַמאָליקער" שיינבערגער, דער פאָפערוואָלענער לאַגער־עלטסטער אין זיין „עלעגאַנטן" רעקל מיט די פראַנטאָווסקע שטיוועלעך, מיט זיינע האָווקעדיק־בילנדיקע קאָמאַנדע־געשרייען, מוסר־דרשות און קלעפּ, מיט זיין גאַנצער הערשאַפט און מיט זיין איבערגעבנקייט און טרייקייט צו די נאַצי־מערדער . . . אַ פּשוטער, צעשלאָגענער און צעטראָטענער יידּ, ווי אַלע יידן, איז געווארן „דער גרויסער" שיינבערגער, און — איז ער לעבן־געבליבן? לעבט ער נאָך? און אויב יאָ, האָט ער רעכט צו לעבן, צו גענים פון לעבן, פון פרייהייט?

פון דונדאגא איינס האָט מען אונדז אַריבערגעטריבן אין לאַגער דונדאגא דריי און אייגקוואַרטירט אין גרויסע ליכטיקע בארַאקעס, נאָר וואָס פאַרלאָזענע פון די אָפּמאַרשירטע דייטשע סאָלדאַטן. נאָך די נידעריקע, טונקעלע און שמוציקע צעלטן האָבן מיר זיך אין די נייע באקוועמע באַראַקן געפילט ווי אין פראַכטפולע פאַלאַצן. אויך צו ארבעט האָט מען די ערשטע טעג ניט געטריבן, מ'האָט אונדז ניט געמאַטערט מיט איבעריקע אפּעלן און מושטירונגען, און ווען ניט די פאַרקלענערטע ביז צו אַ דריטל שפּייז־פאַרציעס (הונדערט גראַם ברויט, אַ טעלער וואַסערדיקע זופּ, אַ לעפּעלע מאַרמעלאַד און צווייַ גלעזער קאַווע אַ טאָג) און דער נאַגענדיקער הונגער און שוואַכקייט אין האַרצן, — ווען ניט דאָס, וואָלטן מיר זיך אפשר געפילט דאָ, „ווי ביים טאַטן אין ווייַנגאַרטן".

מיר פינף, די געוועזענע אַנטלאָפענע און געכאַפּטע, האָבן זיך דאָ אַ ביסל אויסגערוט און עטוואָס פאַרהיילט די וואונדן אויף די קערפּערס. דאָ האָט מען ביסלעכווייַז פאַרגעסן וועגן אונדזער גרויסן פאַרברעכן, מיר האָבן ביס־לעכווייַז אָפּגעריבן און פאַרשמירט די ספּעציעלע בונטע קרייַזן אויף אונדזערע רעקלעד, און אזוי אַרום זיינען מיר לאַנגזאַם ווידער געוואָרן גלייך צו אַלעמען. מיר פינף פלעגן זיך אָפּטיילן אין אַ שטילן ווינקל וואו־ניט־איז אויפן לאַגער־הויף, ליגן אויפן גראָז, היילן אויף דער זון אונדזערע צעביילטע רוקנס און זייטן, און רייַדן און חלומען ווידער וועגן וועלדער, וועגן און שטעגן, בריייטע שטרעקעס און . . . פרייהייט. מיר האָבן געבויט ווידער פלענער, ווי צו אַנטלויפן פון לאַגער אַדער פון אונטערוועגס.

נאָר ניט לאַנג האָט געדויערט אונדזער „רואיק לעבן" אין דונדאגא דריי, — בלויז עטלעכע טעג. מיר זענען אָפּט די דייטשן אומרואיקע, פאַרחושכטע, נערוועזע, אויפגערעגטע. דאָס פרייט אונדז און, פון דער אַנדער זייט, שרעקט אונדז. מיר זענען אָפּט, ווי אויף די וועגן ציען זיך לאַנגע רייען פון אויטאָס, לאַסט־אויטאָס און פורן, אָנגעפּאַקטע מיט פאַרשיידענע מיליטעריש און ניט־מיליטעריש זאַכן, מיט מעבל, געפּעק, וואַליזעס, און מיט דייטשע ציווילע לייט, מיט פרויען און קינדער. אויף זייערע פנימער איז אויסגעאָסן די צעטומלטקייט, שרעק און בהלה פון לויפן און ניט וויסן וואוהין מען לויפט און צי מען וועט באַווייזן צו אַנטלויפן, — דאָס אַלץ, וואָס איז מיר אזוי גוט באַקאַנט . . . איצט זענען מיר דאָס אויף זיי, אויף זייערע פנימער און לייבער, און דאָס וועקט אין אונדזערע הערצער אַ באַזונדערע פרייד און הנאה. אַך, נאָר דערלעבן צו זען דעם מאָמענט פון זייער ענדגילטיקער מפלה, דעם מאָמענט פון פרייהייט, און דאָן... זאָל זיין, וואָס ס'וועט זיין!

אין די לעצטע טעג זיינען מיר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין טראָג־בהמות. מיר האָבן געמוזט אַריבערטראָגן אויף זיך, אין די הענט, צענדליקער טויזנטער שוועריע גראַנאַטן, קאַנאָן־קוילן און אנדערע אַמוניציע פון די באַהאלטענע מילי־

טעריש לאגערן אין די וועלדער צו דער אייזנבאַן־סטאַנציע. פון פרימאָרגן ביז שפּעט באַנאַכט פלעגן זיך ציען אויף די וועגן לאנגע קאָלאָנעס פון מענער און פרויען, שלעפּנדיק די שווערע אַמוניציע־רעזערוון, פאַלנדיק, אויפשטייענדיק און ווידער גייענדיק אונטער די געשרייען און קלעפּ פון די צענערווירטע פאַר־חיהשטע עסעס־לייט.

איך זע, ווי עס גייט אַ גרופּע פון עטלעכע שיינע יונגע מיידלעך און ווערן אויסגעריסן אונטער דער שווערער לאַסט, וואָס זיי מוזן שלעפּן אויף זיך. הינטער זיי גייען דריי זיבצן־אַכטצן־יאָריקע שקצים, עסעס־לייט, און מיט דינע בוי־געוודיקע שטעקלעך (וויצקעס) האַלטן זיי אין איין שמייסן איבער די נאַקעטע פיס און נאַקנס פון די מיידלעך. די מיידלעך פאַלן, ווײַנען, בעטן זיך, אַז זיי זאָלן אויפהערן זיי צו מאַטערן, נאָר ניין — די יונגע דייטשלעך הירזשן ווי פערד און טוען עס וויייטער. עס איז פאָר זיי אַ פאַרגעניגן צו מאַטערן די מיידלעך, צו צעשמייסן זייערע פיס ביז בלוט.

און געטראַכט האָב איך דאָן: פונוואַנען נעמט זיך ביי די יונגען אַזאַ פאַרקריפּלטע אומנאַטירלעכע נייגונג צו פייניקן יונגע שיינע מיידלעך, אין זייער אייגענעם עלטער? וואָס איז געוואָרן פון דער יוגנטלעכער צאַרטקייט, ליבע, ריטערלעכקייט, און וואו, און ווי, און אונטער וועלכע אומענטשלעכע אומשטאַנדן זיינען אַזוינע ברואים אויפגעהאָדעוועט און דערצויגן געוואָרן, כדי פון דער יוגנט אָן צו ווערן חיות מיט אַזוינע סאַדיסטישע בלוטדורשטיקע נייגונגען? און זיי זיינען דאָך ניט די איינציקע, — כמעט אַלע זיינען דאָך אַזוי!...

און ווידער וועגדע איך זיך צו געטען. שילערן, ניצשען און זייער גאָנצער נאָבעלער חברותא:

— זעט איר עס פון אייער אַלימפּישער הויך? ווי געפעלט עס אייך? און וואָס זאָגט איר וועגן דעם? מישט־אויף אייער דיכטונג און פילאָזאָפּיע וועגן דער שיינקייט און דערהויבנקייט פון אייערע ריין־בלוטיקע מענטשן און אויבער־מענטשן, און לאָמיר אַ קוק־טאָן, — וואָס זאָגט איר דאָרטן?! און טאַקע, אויף צעקאָוועס, וואָס וואָלט איר איצט, איר נאָבעלע לייט, זאָגן? . . .

דעם זעלבן אָוונט האָב איך געזען איינע פון די דערמאָנטע מיידלעך, זיצנ־דיק אין לאָגער אויפן גראָז צווישן דעם איבעריקן עולם. דאָס איז געווען כמעט נאָך אַ קינד פון אַ יאָר זעכצן, אַ ווילנערקע, און גערופן האָט מען זי אַסנע. זי האָט אַלעמען פון איר משפּחה פאַרלאָרן, געבליבן אליין. זי האָט געוויזן אירע צעשמיסענע, צעבלוטיקטע פיס און ביטער געווויינט. מיטאַמאָל האָט זי דערזען אין גראָז עטלעכע בלימלעך מיט שמאָלע ווייסע בלעטלעך (מיר רופן זיי ראָמאַשקעס אָדער ראָמונקעס), זי האָט זיי אָפּגעריסן, געזומען ציען איינציק־וויז די בלעטלעך און „טרעפן", צי מיר וועלן יאָ בלייבן לעבן, אָדער ניט.

זי האָט זיך אזוי ערנסט פאַרטיפט אין איר טרעפעניש, אז זי האָט פאַרגעסן אויף אַ ווייל וועגן אירע צעבלוטיקטע פיס און וויטיק.

אָט די סצענקע האָט דאַן געמאַכט אויף מיר אַ מאַדנעם טיפן און אויפמונטערנדיקן אינדרוק. נאָך אַן איבערייס, האָב איך זיך ווידער געזומען צו מיין פּיטשינקען בלייערל און צעקנייטשטע שטיקלעך פּאַפּיר. איך האָב ווידער געפירט מיין געבעכדיקן „טאָג־בוך". די דאָזיקע סצענע מיט די בלימעלעך איז ביי מיר געווארן אינגעקריצט טיף אין זכרון, און איך האָב עס דאַן פאַרצייכנט. אָט־וואָס עס האָט זיך דערפון באַקומען:

יאָ לעבן — ניט לעבן?

1.

ביים טויכל שפּאַצירט זיך די יונגינקע אסנאלע
און שפּילט מיט די בלומען אַ שפּיל:
זי רייסט פון זיי בלעטעלעך אייניקווייז, פּאַרזיכטיק
און מורמלט דערביי צאַרט און שטיל:
צי יאָ ליבט ער, ניט ליבט ער, יאָ ליבט ער, ניט ליבט ער?
אָך יאָ, ס'איז געפאלן — ער ליבט!
און אסנאלעס פנים'ל לויכט און צעשמייכלט זיך
יונג־שטיפערייש, קינדיש באַגליקט.

געקומען איז פיינט, ער האָט קינדער און עלטערן
פון היים ווייט פאַרטריבן, צעשטויבט.
עס האָבן די געטאָס און קאַנצלאַגערס פינסטערע
די פרייהייט פון מענטשן גערויבט.
אָך, אסנאלע לעבט! נאָר ס'איז ניט די אמאָליקע,
כאָטש אַלט איז זי קוים זיבצען יאָר.
זי טראָגט דאָך איצט קלייד'ער געשטרייפט - אַרעסטאַנטישע,
געשניטן איז גלאָט אירע האָר.

ניטאָ שוין קיין יוגנט, קיין פרייד און קיין טרוימען מער,
מען קוקט דאָך אין פּנים דעם טויט!
עס איז דאָך אַ צייט איצט אַ הינטישע, ביטערע,

מען יאָגט זיך נאָך שטיקעלע ברויט.
ס׳האָט אסנאלע אַנגעזוען, מיטגעמאַכט שחיטות פיל
און „אקציעס" אין בלוטיקן גאַנג.
זי לעבט נאָך בלויז צופעליק, קוים זיך גערַאטעוועט...
ווי לאַנג אַבער, גאָט, נאָך ווי לאַנג?!

2.

א וואַלד-פלאַץ ארומגעצוימט פעסט איז מיט שטעכלדראָט
און פול איז מיט מענטשן געפילט.
באַראַקעס, געצעלטן, באַוואַכונג און אַנפירער...
ס׳איז דייטלעך — א קאַנצלאַגער-בילד.
פון קלענערע לאַגערס, פון נאָענטע און ווייטערע
אונדז האָט מען אַהער אַנגעפירט.
וואָס קאָן עס באַדייטן, וואָס פלוצלונג אונדז אַלעמען
מען האָט אין איין אָרט קאַנצענטרירט?

פּאַרשטאַרקט איז באַוואַכונג, אויף אַרבעט איצט טרייבט מען ניט,
די לאַגע איז אומקלאָר און נייי.
מען ציילט אונדז, מען סודותט זיך, ס׳מאַטערט דער הונגער שטאַרק,
דאָס ברויט קלעקט נאָר קוים אויף א קיי.
עס קליגן זיך מוחות און נאָך מער די צינגעלעך,
מען יאָגט זיך נאָך נייעס, — א שרעק!
עס רייסן זיך בליקן צו יענזייט פון שטעכלדראָט, —
מען ליגט דאָך פּאַרשטעקט אין א העק!

וואָס קומט אויף דער וועלט פאָר? וואָס וועט מיט אונדז דאָ געשען?
— מען האַלט אונדז צום אויסטוויש, צום בייט!
— נייין, אונדז דאָ האַלט מען צום שיסן, צום אויסראָטן!
— נייין, צום פאַרשיקן גאָר ווייט!
— אין וואַלד דאָרט די טאַנקען, צי זעסטו? זיי ציען שוין!
— נייין, ס׳איז מאַנעווערעס, ניט מער!
— דו ווייסט ניט! דער „יעקע", ער לויפט, ער ויברח׳ט שוין!
— עס רוקן די „רויטע" אַהער!...

3.

אין קאַנצלאַגער צווישן דעם עולם פיל-קעפיקן
זיצט אסנאלע אויך אויפן גראַז.
זי שפיצט אירע אויערלעך, הערט זיך איין אַלע רייד...
— וואָס וועט מיט אונדז זיין, גאָט, אוי, וואָס?
און אסנאלע טרויסט און פאַרקוקט זיך אַ ווייליקע
אויף בלימלעך, וואָס וואַקסן דאָרט, צווישן.
זי נעמט די ראַמאַשקאַלעך, פליקט פון זיי בלעטאַלעך,
און טרעפן פרובירט זי אויף זיי:

צי יאָ לעבן — ניט לעבן, יאָ לעבן, ניט לעבן?
מורמלט זי פאַרזיכטיק, שטיל.
צי יאָ לעבן — ניט לעבן, יאָ לעבן — ניט לעבן?
אַך, בלימאַלעך, האָט מיטגעפיל!
צי יאָ לעבן — ניט לעבן? ס׳לעבן איז קורץ געווען...
עס ווילט זיך נאָך לעבן — נאָך ווי!
צי יאָ לעבן — ניט לעבן? ס׳לעבן איז גוט געווען...
אַך, ווי מיינט איר, בלימעלעך, ווי?

צי יאָ לעבן — ניט לעבן? ס׳לעבן איז שיין געווען...
צי קומט נאָך אַ לעבן אַזאַ?
צי יאָ לעבן — ניט לעבן? ס׳ווילט זיך, אוי, יאָ לעבן!
טאָ זאָגט׳זשע, איר בלימאַלעך, יאָ!...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

...נאָר פלוצלונג דערהערט זיך אַ פייף און קאַמאַנדע-רוף:
— צום אָפמאַרש זיך קלייבן!... שנעל! שנעל!...
צי יאָ לעבן — ניט לעבן, יאָ לעבן — ניט לעבן,
מיינט מערדערשער לעצטער באַפעל???

(געשריבן אין קאַנצענטראַציע-לאַגער דונדאַגאַ, 1944).

ווי נאַכטיקע שדים אין לבנה־שיין

עס האָט געקלונגען דער באַפעל:

— זיך קלייבן אין וועג אַריין, צום אָפמאַרש! שנעל, שנעל, שנעלער! אין דריי מינוט זיך אויסשטעלן אויפן פּלאַץ! שנעלער, שנעלער! . . .

דאָס מאָל האָט מען אונדז ניט סאָרטירט, נאָר אויף שנעל איבערגעציילט, און דערפאַר לאַנג און גרינטלעך קאָנטראָלירט און געזוכט אין אונדזערע פּעקלעך און טאָרבעס, צי מיר טראָגן ניט מיט זיך קיין „טרייפע" זאַכן . . . הייסט עס, מיר האָבן זיך געזעגנט מיט אונדזער לעצטן קורלאַנדישן לאַגער דונדאַגאַ דריי, און געלאָזט זיך ווידער, אין לאַנגע אויסגעצויגענע קאָלאָנעס, אין וועג אַריין.

וואוהין האָט מען אונדז איצט געטריבן? געוני האָט קיינער ניט געוואוסט, נאָר לויט דער ריכטונג, וואוהין מיר זיינען געגאַנגען, און לויט די פאַרשיידענע קלאַנגען, האָט מען אונדז געטריבן צום ליבאַוועך (ליבאוער) האַפן, כדי פון דאָרט אָפּטראַנספּאָרטירט צו ווערן מיט שיפן קיין דייטשלאַנד. עס רעדט זיך אַזוי לייכט, „אָפּטראַנספּאָרטירט ווערן קיין דייטשלאַנד"! און וואָס דערוואַרט אונדז דאָרטן? און דאָ וויים מען נאָך צו דערציילן, אַז די יידן ווערן אויפגע־לאָדן אויף אַלטע צעבראָכענע שיפן און באַרזשעס, מען פירט זיי אַרויס אויפן אָפענעם ים און דאָרט דערטרינקט מען זיי צוזאַמען מיט די אַלטע נוצלאָזע שיפן, אָדער מען לאָזט זיי אויף הפקר, ביז זיי קומען אום. פיינע אויסזיכטן האָבן אונדז דערוואַרט, און וועלכע? — וועלכע עס שיינט, אַז די באַפרייער, די רוסישע אַרמייען, זיינען שוין אזוי נאָענט, אַזוי נאָענט, וועלכע פונדערווייטן דערטראָגט זיך אַ טויבער קאָנאָנען־געוויש פון די קאַמפּס־פראָנטן, וועלכע אַלץ ציטערט און לויפט, און אַ טייל פון אונדזערע לאָטווישע באַוואַכער זיינען אליין גרייט, דאכט זיך, צו לויפן ביי דער ערשטער געלעגנהייט.

נאָר דערווייטע איז ניט גוט. אוי, ניט פריילעך, ווייט ניט פריילעך איז אונדז דאָס געווען אויפן האָרצן! . . . נאָר וואָס זאָל איך אָנהויבן מיט נייע דער־ציילונגען, ווי שרעקלעך הונגעריק און דורשטיק מען איז געווען, ווי אויסגע־מאַטערטע פרויען און מענער האָבן זיך קוים געשלעפּט אונטער דער ברענע־דיקער זון, געגאַנגען און געפאַלן, געגאַנגען און געפאַלן, ווי צעמדליקער גע־פאַלענע און צוריקגעבליבענע זיינען דערשאָסן געוואָרן אויף די וועגן, ווי אייניקע האָבן פרובירט אָנטלויפן און זיינע גלייך אויפן אָרט דערשאָסן גע־וואָרן, און ווי די דייטשן האָבן אַלץ געיאָגט פאָרויס, פאָרויס, עטלעכע טעג אָן אָפּהאַלט!... איך וועל אייך פאַרשפּאָרן אויסצוהערן די אלע שוידערלעכע אַלט־נייע מעשיות, און וועל אייך בעסער מיטנעמען מיט אונדז, מיט מיר און מיינע פיר חברים, אין וואַלד אריין, וואוהין מיר זיינען איצט צוּם צַוויטן מאָל אָנטלאָפן.

דאָס איז פֿאַרגעקומען שפּעט פֿאַרנאַכט, אָנהויב יולי. מען האָט אונדז אַריבערגעטריבן בראָדזשענעדיק איבערן טייך וועגטאַ (קיין בריק איז אין דעם אָרט ניט געווען, אָדער ער איז שוין געווען צעבראָכן), און איצט ליגן מיר אויף אַ נאַכט־לאַגער ניט ווייט פון ברעג. מיר ווערן שטרענג באַוואַכט פון דייטשע און לאָטווישע עסעס־לייט. מענטשן ליגן אויסגעלייגט אויף דער ערד, פֿאַרגליווערטע פון מידקייט, הונגער און פייכטקייט, און קאָנען קיין גלייד ניט באַוועגן. נאָר מיר פינף — ביידע יאַקאָבסאָנס, וואָספּי, באָבראָוו און איך — מיר זיינען וואַך. מיר וואַרטן פיבערדיק־געשפּאַנט, און גרייטן זיך . . . אָט רופט מען אויס, אַז עטלעכע מענטשן זאָלן גיין ברענגען וואַסער פון טייך, צום טרינקען. מיר שפּרינגען אויף, כאַפּן אונדזערע פּעקלעך, נעמען עמערס (די עמערס האָט מען מיטגענומען פון לאַגער), און אונטער באַוואַכונג פון צוויי לאָטווישע עסעס גייען מיר צום טייך נאָך וואַסער. מיר גייען לאַנגזאַם, ניט געאיילט, רייַדן שטילערהייט און באַטראַכטן דעם פלאַן, ווי צו אנטלויפן איצט, אין דעם מאָמענט; דאָס איז אַ גינסטיקער מאָמענט, און מען טאָר אים ניט דורכלאָזן... דער פלאַן איז פאַרטיק... מיר זיינען אַנטשלאָסן אים דורכצופירן, מעג עס קאָסטן בלוט און לעבנס.

מיר שעפּן אַן פולע עמערס וואַסער און גייען צוריק. מיר פאָרויס און די שומרים הינטער אונדז. עס איז שוין גוט פינצטערלעך. מיטאַמאָל גיט באָבראָוו אַ פּאָל אויף אַ שטיין, ציט זיך אויס אין דער גאַנצער לענג, כאַפּט זיך פאָר זיין פוס און צעשרייט זיך אויף קולי־קולות:

— אוי, מיין פוס! איך האָב צעבראָכן אַ פוס. העלפט מיר! איך קאָן זיך ניט אויפהויבן . . . אוי־אוי, העלפט מיר, העלפט מיר! . . .

מיר וואַרפן זיך אַלע צו אים זען, וואָס האָט פאַסירט, און בייגן זיך איין איבער אים. אויך די עסעס־לייט טוען דאָס זעלבע אינסטינקטיוו אָדער צוליב נייגעריקייט. אויף דעם האָבן מיר נאָר געווארט. ווי חיות, גיבן מיר זיך אַ וואַרף אויף זיי. אויך באָבראָוו ווערט פלוצלונג געזונט און שפּרינגט אויף. עס הויבט זיך אָן אַ געראַנגל אויף לעבן און טויט. מיר אַפּערירן מיט די פויסטן, מיט שטיינער, מיט די עמערס, זיי — מיט די ביקסן־קאָלבעס. זיי ווילן אַנוועגדן די ביקסן צום שיסן, נאָר מיר דערלאָזן ניט, מיר רייסן פון זיי די ביקסן.

צום סוף קריגט איינער פון זיי אַ גוטן זעץ מיט אַ שטיין איבערן קאָפּ און פאַלט. לייבל יאַקאָבסאָן רייסט אַרויס פון אים דעם ביקס. אין דעם מאָמענט געלינגט דעם צוויטן צו אַנטלויפן. ער לויפט אַפּ אַ פּאָר הונדערט טריט און הויבט אָן שיסן. יאַקאָבסאָן ענטפּערט אים פון „אונדזער" ביקס, ביז אַלע קוילן ווערן אויסגעשאָסן. יענער אַנטלויפט. די שיסעריי הילכט אָפּ אין דער שטיל־קייט און אין די אַרומיקע וועלדער, ווי אַ דונער. דער טומל טויג ניט פאַר

אונדז, — צו נאָענט איז דער נאַכט־לאַנגער און די איבעריקע וועכטער. ניט פיל געטראַכט, גיט יאַקאָבסאָן אַ פּאָר לעצטע זעצן מיט דער ביקס־קאָלבע דער עס־עס־מאַן איבערן קאָפּ, און ניט פּאַרגעסנדיק צו כאַפּן אונדזערע פּעקלעך, לאָזן מיר זיך גאָלאָפּ צו דעם נאָענטסטן וואַלד.

פונוואַנען האָבן זיך געגומען ביי אונדז פרישע כוחות? ווי אויף פליגלען האָבן מיר זיך געטראָגן צום וואַלד, שפּרינגנדיק און פּאַלנדיק איבער גראָבנס, שטיינער און אויסגעלייגטע ביימער. אין וואַלד איז שוין גאָר פינסטער, און מען זעט קיין טריט ניט צו שטעלן. מיר פּאַרלירן איינע די אַנדערע, און קוים־קוים מיר טרעפן זיך ווידער צוזאַמען. עס האָט פיל ניט געפעלט, אַז מיר זאָלן פּאַרלירן אונדזער „העלד" פון דעם אָוונט, דעם שיסער לייבל יאַקאָבסאָן, אין דער פינצטערניש און געדיכטעניש פון וואַלד. צום סוף קומען מיר זיך אַלע צוזאַמען, און מיר זעצן זיך צו אויף אַ באַראַטונג. אין וואַלד און אין דער פינצטערניש האָבן מיר זיך געפילט פיל־וויניק זיכער.

לויט געשן יאַקאָבסאָנס מיינונג, וואָס האָט געקענט די געגנט, איז דער בעס־טער וועג געווען אַריבערצוגיין צוריק די וועגטאָ, וויל אויף יענער זייט זיינען דאָ גרויסע וועלדער, און ער קען דאָרט די געגנט אויך בעסער. און אויב אַריבערגיין דעם טייך, דאַרף מען עס טאָן די נאַכט, וויל דאָן וועלן מיר פּאַרווישן בעסער דעם שפּור הינטער אונדז און זיך פּאַרהיטן פון נאָכיאָגן.

געראָדט און געטאָן! מיר האָבן זיך שנעל אויפגעהויבן און, טאַפּנדיק אין דער פינצטער די געדיכטעניש פון וואַלד, האָבן מיר זיך געלאָזט צו דער ריכטונג פון דער וועגטאָ. ביז האַלבער נאַכט האָבן מיר אָבער אַרומגע־בלאָנדזשעט, ביז מיר האָבן דערגרייכט דעם טייך. און ווי אויף צו להכעיס איז איצט אויפגעגאַנגען די לבנה און געגאָסן איר שרעקעדיק זילבער־שיין אויפן ברעג, אויפן וואַסער און אויף אונדזערע געשטרייפטע אַרעסטאַנטישע קליידער.

אין יענער וואַלדיקער געגנט איז די וועגטאָ גאַנץ בריט און שטראָמיק, נאָר ערטערווייז פלאַך, אזוי אז מען קען אַריבערראָדזשן. מיר האָבן זיך אַ גוטע פּאָר שעה געמאַטערט, ביז מיר האָבן דערטאַפּט אַזאַ פלאַכע שטעלע. ווי ווילדע נאכט־שדים האָבן מיר אויסגעזען, זיך אַרומדרייענדיק אין דער לבנה־שיין אויפן וויסטן ברעג און אין טייך, מיט די פּעקלעך זאַכן אויף די קעפּ און בראָדזשענדיק ביזן האַלדז אין וואַסער. פּאַרויס איז געגאַנגען גרשון, דער העכסטער אין וואוקס, מיט אַ לאַנגן שטעקן אין האַנט, געטאַפּט דעם גרונט און אָפּגעגעבן קאָמאַנדעס:

— רעכטס גיין! גייט לינקס! גייט גראָד אויף מיר! דאָ גיט אַ שווים אַ ביסל! נו, האָט איר דערטאַפּט דעם גרונט? איצט גייט גלייך, גראָד צום ברעג! . . . נו, אַלע אַריבער?

כאָטש עס איז געווען אַ יולי־נאַכט, נאָר נאָך אַ פּאָר־שעהדיקן שפּאַציר אין וואַסער, האָט אונדז געטרייסלט אין קעלט. כדי זיך צו דערוואַרעמען, האָבן מיר

געגומען שפרינגען, מאַכן גימנאַסטיק, ראַנגלען צווישן זיך, און מיר האָבן אויף אַ ווייל גאָר פאַרגעסן, ווער מיר זיינען און וואו מיר האַלטן אין דער וועלט. מיר גיבן אַ קוק — דער נאַכטיקער הימל ווערט בלאַסער, און עס איז שוין ניט וויַיט דער פרימאָרגן. ווי רוחות האָבן מיר זיך אַ לאָז געטאָן צום גרויסן וואַלד און אַ פאָר שעה געגאַנגען טיפער און טיפער אין זיין געדיכטעניש אַריין.

וועז די זון איז שוין געשטאַנען גאַנץ הויך אויפן הימל, זיינען מיר פאַרקראָכן טיף צווישן געדיכטע יונגע ביימלעך, אַרויסגענומען פון אונדזערע טאָרבעס ברויט מיט פוטער און קעז, איינגעטיילט גלייכע פינף פאָרציעס און אָפגעגעסן אונדזער פאַרשפעטיקטן אָוונט־ברויט. מיר האָבן אַרויסגענומען פון די פעקלעך אונדזערע דריי דעקעס, זיך איינגעדעקט און שוין געווען האַלב אייגעדרעמלט, ווי מיר דערהערן לייבל יאַקאָבסאָנס אַ רוסישע „פּאָ־מאַטערע" (אַ רוסיש זידל־וואָרט):

— וואָס שלעפּ איך דעם לוידיקן ביקס, צום טייוול! ס'איז דאָך מער קיין קוילן ניטאָ אין אים! וואָס טויג ער מיר איצט?!

מיט די וועלטער גיט ער א וואַרף דעם לוידיקן ביקס צווישן די ביימלעך, און אינקורצן שלאָפן מיר שוין אַלע ווי גע'הרג'עטע, אָטעמענדיק מיט פרישער, פרייער וואַלד־לופט.

צוויי פאַרבראָכענע אין איין נאַכט

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער וואַלד־לעבן, צום צווייטן מאָל איצט. צום עסן האָבן מיר געהאַט גענוג פאַר אַ פּאָר וואָכן, — פינף גרויסע לאַבנס ברויט, עטוואָס פוטער און געוויכערטע פלייש, — דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן אונטערוועגס, וועז מען האָט אונדז געטריבן, געקראָגן שטילערהייט פון פויערים, מערסטנס געשנס באַקאַנטע. מיר האָבן עס באַהאַלטן און געטראָגן אין אונדזערע טאָרבעס, ווי דעם טייערסטן פאַרמעגן, און איצט האָבן מיר עס געגעסן ראַציאָנירט, שפּאָרעוודיק און אויסגערעכנט, — דריי מאָל אַטאָג צו שטיקלעך ברויט מיט עפּעס פוטער אָדער פלייש און פאַרטרוקענ מיט טייך־וואַסער, וויפיל דאָס האַרץ האָט געגלוסט. נאָר דאָס הייסט ניט, אַז מיר האָבן קיין אָפּעטיט ניט געהאַט און וואָלטן ניט געקאָנט מיט איין רייב און איין שלונג אויפאַכלען דאָס גאַנצע ברויט און פוטער און נאָך עטוואָס דערצו. גלויבט מיר, מיר וואָלטן עס געקאָנט . . .

אונדזערע ערשטע אויסזיכטן זיינען געווען צו בלייבן א קורצע צייט פאַרשטעקט אין דער געדיכטעניש פון וואַלד און וואַרטן ביז די געפאָר וועט פאַרבייגיין, — ביז די דייטשן וועלן אָפּציען און די רוסן וועלן אַריינקומען. נאָר עס האָט זיך אויסגעלאָזן אַנדערש, — די רוסישע אַרמיי האָט זיך ניט געאיילט

צו קומען אַהער, און דערווייל האָבן דאָס דייטשע מיליטער, פאָליציי און זייערע לאָטווישע געהילפן בריט געבאַלעבאַטעווען און געווילדעווען איבערן לאַנד.

מיר ליגן אין דער ווילדערניש פון וואַלד טעג און נעכט, מיט אָפענע אויגן און אויערן, און הערן זיך צו צום וויטן געוויש און אָפקלאַנג פון פראָנט, צו די בוכ.ושעס פון די קאַנאָנען, צום געזשום פון די אַעראָפלאַנען. דאָ דערנעמערט זיך, דאָ דערווייטערט זיך, דאָ הערט אויף אינגאַנצן, — און האָפנונג, צווייפל און יי.וש מישן זיך דורך אין אונדזערע הערצער . . . דאָס ביסל עסן וואַרג ענדיקט זי. מיר עסן שוין נאָר צווי מאָל אַ טאָג און צו פאַרקלענערטע ברויט־שטיקלעך, א.י בכלל — ווי לאַנג קאָן מען עס ליגן אין וואַלד, גאָרנישט ניט טאָן, ניט זוכן, ניט אונטערנעמען וואָס ניט איז?

מיר האָבן באַשלאָסן, אַז בּ.ברא.ו און איך זאָלן גיין צום גרויסן וועג און זיך צוקוקן, זען, וואָס דאָרט קומט ־אָר. דאָס האָט געדאַרפט זיין אַ צוועלף־פופצן קילאָמעטער פון אונדזער אָרט. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין פאַרנאַכט, ווען ס'איז שוין געווען גוט פינצטער, ווייל באַטאָג, אין אונדזערע געשטרייפטע, קענטיקע קליידער, האָבן מיר קיין טריט ניט גי.ואָגט צו שטעלן. מיר האָבן אָפגערעדט צו קומען אין צווי טעג אַרום און, לויט געוויסע סימנים אויף די ביימער, וואָס מיר האָבן געמאַכט, האָבן מיר זיך געדאַרפט טרעפן אויפ־זעלביקן אָרט. ביים צוריקקערן זיך צום אָרט האָבן מיר געדאַרפט געבן דריי קורצע בילן, ווי אַ הונט, און קריגן אַן ענלעכן ענטפער.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט אין וואַלד אָן וועגן און שטעגן געפירטע נאָר פון חוש, און נאָר אינדערפרי, אויסגעמאַטערטע און דורכגע־נעצטע פון די זומפיקע גריבער, וואוהין מיר זיינען געווען פאַרקראָכן, האָבן מיר זיך דערשלעפט צום וועג. דאָ, גאָר נאָענט ביים וועג, זיינען מיר אַריינגע־קראָכן אין געדיכטן געפלעכט, פאַרמאַסקירט זיך מיט גרינע צווייגלעך און געמומען באַטראַכטען, וואָס אויף דער „ברייטער וועלט" טוט זיך. נאָר גאָר אינ־גיכן, ווייזט אויס, זיינען מיר איינגעשלאָפן, אַז פון האַרמאַטן־שאָסן וואָלט מען אונדז ניט געקאָנט אויפוועקן.

אויפגעכאַפט זיך האָבן מיר, ווען די זון איז שוין געשטאַנען הויך איבער אונדזערע קעפ און האָט מיט אירע ברענענדיקע שטראַלן אונדז דערטאַפט דורך די ביימלעך. מיר קוקן ווידער, וואָס אויפן וועג טוט זיך, — און דאָרט גייט איצט אַן אַ לעבעדיקע באַוועגונג. עס טראָגן זיך דייטשע מיליטערישע אויטאָמאָבילן, לאַסט־אויטאָס, מאָטאָציקלען, פורן. מיר זענען אויך פנימער — עס מערקט זיך ניט איצט די נערוועזקייט און צעטומלטקייט, וואָס מיר האָבן געזען ביי די דייטשן מיט אַ פאָר וואָכן פריער. אויך קיין דייטשע פרויען זעט מען ניט פאַרנדיק, — מען האָט זיי שוין אָפגעשיקט, ווייזט אויס, צוריק קיין דייטשלאַנד.

עס איז ניט קענטיק, אז די דייטשן זאָלן לויפן, אָפּטרעטן, און . . . עס ווערט אונדז טרויעריק אויפן האַרצן.

אַזוי זיינען מיר געלעגן אַ גאַנצן טאָג ביים גרויסן וועג, עטוואָס צוגעביסן, און שטילערהייט געריידט און געטראַכט.

— ווייסט וואָס, — זאָג איך צו באַבראָוון, — עס וואָלט זיין גוט אויסצונוצן היינטיקן טאָג און קריגן עפּעס געווער. מיט געווער אין האַנט וואָלטן מיר זיך גאָר אַנדערש פילן, און מיר וואָלטן קאָנען וואָס אויפטאָן אויך . . . זעסט, ווי די הינט לויפן אַרום אויפן וועג . . . עך, אָפּקנאַלן כאָטש אַ פּאָר פון זיי! . . .

— זיי מיר אַ חכם און קריג געווער! — ענטפערט באַבראָוו. — ווי קאָנסטו עס קריגן מיט ליידיקע הענט און אין אונדזערע בגדים, אז דו קאָנסט די נאָז ניט אַרויסשטעקן? פֿרוביר, גיי אַרויס צווישן מענטשן, דו וועסט פּיין אויסזען! . . .

— איך האָב עפּעס אַמאָל געלייענט, צי געהערט דערציילנדיק, אַז מ'קאָן אַן געווער אויך עטוואָס אויפטאָן . . . אי דו קאָנסט אים אַוועקפּטרן, אי דו קאָנסט לייכט צונעמען זיין געווער . . . הער זיך איין, וועגן וואָס עס רעדט זיך!

און איך דערציילּ אים דעם עפּיזאָד, וועגן וואָס איך האָב אַמאָל געלייענט, צי געהערט. איך גיב אַ קוק אויף באַבראָוון און דערקען אים ניט, — זיינע אויגן ברענען, ער איז צעהיצט און שפּרינגט פון אָרט, ווי אַ באַנומענער. קוים איך באַרואיק אים און דערמאָן אים, אַז ניט דאָ איז דער אָרט זיך צום קאָכן.

— אָך, דו באַנדיט, — שרייט ער צו מיר מיט אַן איינגעהאַלטענעם קול, — פֿאַרוואָס האָסטו פריער וועגן דעם ניט דערציילט? דאָס איז דאָך אַ געניאַלער איינפֿאַל .. . איך האָב אויך געהערט אַמאָל וועגן אַזוינע זאַכן, נאָר איך האָב אינגאַנצן פֿאַרגעסן. זע, אויך דראָט האָבן מיר אונטער דער האַנט — געדענקסט דאָרט די דראָט־פֿאַרצוימונג אַרום יונגן וועלדל, וואָס מיר האָבן געזען ניט זייט פֿוונדאַנען?

באַבראָוו האָט געברענט און זיך געריסן צו דער „אַרבעט". איך האָב אים קוים איינגעהאַלטן, און מיר האָבן באַשלאָסן געדולדיק צו וואַרטן, ביז עס וועט ווערן פֿאַרנאַכטלעך. דאַן האָבן מיר זיך ביידע פֿאַרזיכטיק אויפגעהויבן פון אונדזער פֿאַרשטעק און האָבן אַנגעהויבן דורכצופירן אונדזער נייעם פּלאַן.

מיר האָבן פֿאַרזיכטיק אַראָפּגענומען פון די קלעצלעך אַ לאַנגע שטיק דראָט פון אַ פּאָר צענדליק מעטער, צוזאַמענגעראָלט, צוגעטראָגן נאָענט צום וועג, און דאָ, אין אַ פּאָסיקן אָרט, פעסט צוגעבונדן צו אַ בוים איין עק פון דראָט. איצט איז געבליבן צו טאָן דאָס שווערסטע. מיר האָבן געוואַרט נאָך אַ ווייַלע, ביז ס'איז געוואָרן נאָך טונקעלער, און דאַן, אין אַ מאָמענט, ווען דער

וועג איז געווען ליידיק, זיינען מיר אַריבערגעלאָפן, צוזאַמען מיטן פונאַנדער־געראָלטן דראָט, אויף דער צווייטער זייט וועג, ווידער אין וואַלד אַריין. דאָ האָבן מיר דעם צווייטן דראָט־עק לייכט אַרומגענומען אַרום אַ בוים, אַבער ניט צוגעבונדן, און עטלעכע מאָל אויספרובירט, ווי עס וועט אַרבעטן. דער דראָט איז געלעגן לויז איבערן וועג. צוליב זיכערקייט בין איך אַרויף נאָך אַמאָל אויפן וועג, פאַרשאַרט דעם דראָט מיט עטוואָס זאַמד, און מיר האָבן זיך ביידע געזעצט לויערן אין אונדזער באַהעלטעניש, האַלטענדיק פעסט אין די הענט דעם לויזן ברעג פון דראָט. מיר האָבן געוואַרט אויף אונדזער קרבן, — אויף אַ דייטשן מאָטאָציקל־פאָרער.

ווי אויף צו להכעיס זיינען פאַרבייגעלאָפן אַ פאָר אויטאָמאָבילן, אַ גאַנצע רייַ לאַסט־אויטאָס, אַריבערגעפאָרן דעם דראָט און אים ניט באַמערקט, נאָר קיין מאָטאָציקל באַווייזט זיך ניט. מיר הויבן שוין אָן צו פאַרלירן די געדולד און מיינען, אז ס׳איז אַרויסגעווארפן אונדזער גאַנצע טירחה. עס לויפן דורך נאָך אייניקע אויטאָס, מיר קוקן אויס די אויגן, נאָר קיין מאָטאָציקל הערט זיך ניט און זעט זיך ניט. איך ליג ביים סאַמע ראַנד פון וועג מיט אַנגעשפּיצטע אויערן, און מיטאַמאָל דערהער איך אַ שוואַכן גערויש. דאָס איז ניט קיין אויטאָ־מאָביל, נאָר אַ מאָטאָציקל. איך לויף צו באַבראָוון און שריי צו אים:

—צי אָן דעם דראָט! אַרום בוים! שטאַרקער!

מיר כאַפן ביידע דעם דראָט־ברעג, ציען אָן, וויקלען אַרום אַ פּאָר מאָל אַרום בוים און האַלטן צו מיט אלע כוחות. עס דויערט אַ רגע, און — טראַך! . . . אַ שטראָקער זעץ אין דראָט, אַ בראַזגעריי און, דאַכט זיך, אויך אַ געשריי (זיכער בין איך ניט) . . . דאָס האַרץ וועט קלאַפּנדיק. מיר ווילן לויפן שנעל אויפן וועג, נאָר מיר קריכן לאַנגזאַם און קוקן זיך ארום. מיר זעען קלאָר דעם וועג. קיין לעבעדיקער נפש איז דאָרט איצט ניטאָ, חוץ . . . אונדזער קרבן. מיר שפרינגען שנעל־צו צו אים. דאָס איז אַ דייטשער עסעס־מאַן, אַן אָבערשאַרפירער. ער ליגט אַ טויטער מיט אַ צעשמעטערטן און צעבלוטיקטן קאָפּ, און דער מאָטאָציקל ליגט ווייט פון אים, אַ צעשמעטערטער. מיר כאַפּן אַראָפּ פון דייטש זיין אויטאָמאַטישן ביקס, קוילן, אַ זייגער, וואָס הענגט אַרויס פון קעשענע. מיר ווילן נעמען נאָך וואָס, נאָר מיטאַמאָל באַווייזט זיך גאָר נאָענט אַן אויטאָמאָביל. מיט אַ מאָדנער חיהשער פלינקייט גיבן מיר אַ שפרונג איבערן וועג, אַ שפרונג איבערן גראָבן, און פאַרשווינדן אין וואַלד. עס דויערט ניט לאַנג, און מיר הערן אַ שיסעריי פון וועג און אויך אַן אויפרייס פון אַ גראַנאַטע. נאָר מיר לאכן איצט פון זיי, — מיר זיינען שוין אין וואַלד, אונטער שוץ פון זיין פינצטערניש און געדיכטעניש.

צום סוף שטעלן מיר זיך אָפּ אָפּכאַפּן דעם אָטעם. מיר זעצן זיך צו אויף דער ערד, מיר זיינען איצט שוין אויסער געפאַר. אונדזער שמחה איז אין־

לשער, — מיר האָבן איצט געווער, און נאָך וואָס פאַר אַ געווער — אַן אויטאָ־מאַט מיט אַ היפש ביסל קוילן צו אים! מיר גייען ארויס אויף אַ ליכטיקן פלאַץ, און איך באַקוק און טאַפּ ארום דעם אויטאָמאַט פון אלע זייטן. איך באַמערק, אז ער איז צעבויגן, און דער אָרט פון צינגל איז צעבראָכן. אָך, אַ פאַרדרוס! מיר טאַפּן אים ארום נאָך אַמאָל פון אלע זייטן, איך פרוביר אריינלייגן אָדער ארויסנעמען די קוילן, אויסשיסן, — ס׳איז קלאָר, דער אויטאָמאַטישער ביקס איז ניט צום געברויכן מער: אַ צו שטאַרקן זעץ אַן אַ שטיין און בויג האָט ער באַקומען, קראַכנדיק צוזאמען מיט זיין דייטשן בעל־הבית און מאָטאָציקל.

דער אויטאָמאַט קאָן אונדז ניט נוצן, מען מוז אים ערגעץ־וואו פאַרשטעקן. אין אונדזער נייעם האָרץ־וווייטיק געפינען מיר אַ טרייסט, — אַוועקגעפטרט אַן עס־עס־שארפירער מיט זיין מאָטאָציקל. דאָס איז נקמה, נקמה!... כאָטש אַ טראָפּן נקמה פאַר טייכן און ימים פאַרגאָסענע בלוט!

נאָר מיר זיינען ביידע ניט צופרידן, מיר זיינען אין כעס. עס ווילט זיך שטאַרק עסן; מיר זיינען הונגעריק, ווי די וועלף. און דאָ ווערט געבאָרן אַ נייער פלאָן, און מיר פירן אים דורך גלייך די זעלבע נאַכט. מיר דערנענטערן זיך צום טייך, זוכן אויס אַ פויערשן הויפל, קומען צו גאָר נאָענט, און ניט הערנדיק קיין הונט, ברעכן מיר אויף שטילערהייט די טיר פון שפייכלער און גייען אַריין אינווייניק.

עס האָט אונדז געלוינט די מי, — די נאַכט זיינען מיר רייך געוואָרן מיט זעקס לאַבנס ברויט, אַ פּאָר שטיקער געריכערטע פלייש, און אויפן אָרט גופא האָבן מיר זיך אָנגעטרונקען מיט סמעטענע און זויער־מילך, אז מיר האָבן זיך קוים געקאָנט רירן. מיר האָבן געטאָן די מלאכה רואיק און געמיטלעך, ווי ביי זיך אינדערהיים. באַראַוון האָט נאָך מער אָפּגעגליקט: אַן אוצר פון היימישן בלעטער־טאַבאַק האט ער דאָרט געפונען! ער האט רואיק צעריבן דעם טאַבאַק, און נאָכן גוטן צובייסן האָט ער פאַררויכערט אַ לאָנגע שטינקעדיקע „באַנק־רוטקע" און האָט הנאָה געהאַט. די שטימונג ביי אונדז ביידן איז געוואָרן בעסער, געהויבענער, און אָנגעלאָדענע מיט שווערע טאָרבעס אַכילה האָבן מיר זיך גע־לאָזט צו אונדזערע חברים אין וואַלד אַריין, צום אָפּגערעדטן אָרט.

מיינט איר, מיר האָבן זיי אַזוי לייכט גפונען? מיר האָבן געמוג גע־שוויצט און געבלאָנדזשעט די נאַכט און נאָך אַ נאַכט מיט אַ פרימאָרגן, ביז מיר האָבן צום סוף באַמערקט די אָנגעצייכנטע ביימער און ביז נאָך אַ לאָנגער דריי־קלאָנגיקער בילענישׂ, ווי אַ הונט, האָבן מיר דערהערט פון זיי דעם זעלבן „הינטישן" ענטפער פון דער נאָענטער געדיכטענישׂ.

באָבראָוו דערציילט אַ געשיכטע

אונדזער בשלום'דיק צוריקומען, די מיטגעבראַכטע טייערע אכילה און דערציילונג, ווי ס'איז אונדז געלונגען צו „באַאַרבעטן" אַ דייטשן אָבערשאַר־פירער מיט זיין מאָטאָציקל, האָט שטאַרק דערפרייט אונדזערע חברים און צו־געגעבן חשק צו ענלעכע „פּאַרטיזאַנישע" אונטערנעמונגען, ווי מיר האָבן עס דאַן צוט ערשטן מאָל אָנגערופן. נאָר מיט דעם, ווי באָבראָוו און איך זיינען ניט געבעטענערהייט אַרייַנגעקראָכן אין שפּייז־קאַמער פון אַ רייכן פויער און האָבן אים אַזוי „בדלות־געשטעלט", — מיט דעם איז געהרשן יאַקאָבסאָן ניט געווען צופרידן. דאָס איז אים ניט געפעלן געוואָרן.

— איר שטעלט זיך ניט פאָר, וואָס פון דעם קאָן ארויסקומען, — האָט ער געטענהט, — עס וועט זיך אויפהויבן אין געגנט אַ גאַנצער טומל, אַז דאָ האָבן זיך באַוויזן גנבים, אויפּברעכער, רויבער... עס וועט פאַלן אַ חשד, אַז דאָס זיינען אנטלאָפענע יידן אָדער אַנדערע אַרומשלעפּער אין די וועלדער, מען וועט נעמען זוכן, נאָכשפּיאָנירן, און דאָס קאָן פאָר אונדז ניט טויגן. פאָר אונדז איז בעסער צו זיצן רואיק, שטיל, אַז מען זאָל דערווויילע פון אונדז קיין פּיפּס ניט הערן.

— נו, גערשן, דו ביסט שוין צו פאָרזיכטיק, — האָט אים געענטפערט זיין שוועסטערקינד, לייבל — און וואָס זאָלן מיר דערווויילע טאָן? וואָס זאָלן מיר עסן? זאָלן מיר אויסגיין פון הונגער? איז דען בעסער צו גיין בעטן ביי די פויערים אַ שטיקל ברויט, בעטלען ביי זיי, און זיי זאָלן אונדז מסרן?! דו גערעדנקסט דאָך, וואָס ניט לאַנג איז דערפון אַרויסגעקומען... ס'איז שוין בעסער צו גיין באַנאַכט און נעמען אַליין, ניט בעטן, נאָר נעמען...

— דאָס נויטיקסטע, וואָס מיר דאַרפן איצט האָבן, איז געווער, — האָב איך אַריינגעשטעלט מיין וואָרט, — מיר דאַרפן אָנווענדן אַלע מיטלען צו קריגן געווער. דאָרט, אויפן וועג... און דאָן, מיט געווער אין די הענט, וועלן מיר לעבן ווי אַ זעלבסטשטענדיקע גרופּע, אויפן אייגענעם חשבון.

— זיכער מוזן מיר זען צו קריגן אַ פּאָר ביקסלעך און אפשר אויך האַנט־גראַנאַטעס, — האָבן מיך אונטערגעהאַלטן וואָספּי און לייבל. — מיר דריי זיינען געווען סאָלדאַטן און ווייסן, ווי עס צו באַנוצן... איר וועט זיך אויך גאָר גיך אויסלערנען. מ'דאַרף זען אָפּטער צו מאַכן אַ שפּאַציר צום וועג און...

— איילט זיך ניט אַזוי, איילט זיך ניט! — האָט זיי באַרואיקט געהרשן, — דערווויילע האָבן מיר אויף אַ פּאָר וואָכן צום עסן, לאָמיר זיצן רואיק. לאָמיר צו־וואַרטן... מיר'ן זען, וואָס ווייטער וועט זיין. איך האָב דאָ ניט וויט פיל באַ־קאַנטע פויערים, מיר'ן זען, אפשר וועלן מיר קאָנען זיך צוכאַפּן צו זיי... לאָמיר נאָך וואַרטן אַ ביסל, מיר'ן זען, וואָס ווייטער צו טאָן...

באַבראָוו האָט זיך ניט באַטייליקט אין אונדזער דיסקוסיע. ער איז געלעגן אויפן רוקן, פאַרוואָרפן אַ פוס איבער אַ פוס, געקוקט אויף די לייכטע שוועבן־דיקע וואָלקנדלעך אויפן הימל און... הנאָה־געהאַט פון לעבן: ער האָט געהויכערט אַ לאַנגע און דיקע „באנקרוטקע" פון היימישן טאַבאַק, פארדרייט אין אַ שטיק צייטונג־פאפיר, און האָט פאַרשטונקען די ביימלעך מיט אַ געמישטן רויך פון שלעכטן טאבאַק און פאפיר.

נאָך אַ גוטן זאַטן מיטאָג פון ברויט מיט געהויכערטן פלייש און וואַרעמען טייך־וואַסער, וואָס מיר האָבן געהאַלטן אין פלעשער, האָבן מיר זיך אַלע צו־געלייגט אפרוען. יעדערער האָט זיך געטראַכט זיינע געדאַנקען און געטרוימט זיינע טרוימען. איך האָב זיך דערמאָנט אָן באַבראָוס דערציילונגען פון זיין אַמאָליקן לעבן, פון זיינע באגעגנישן מיט פאַרשיידענע מענטשן און סיטו־אַציעס. ער פלעגט האָלט האָבן צו דערציילן, און אין משך פון די דריי יאָר, וואָס איך האָב געלעבט מיט אים צוזאַמען, האָב איך זיך אָנגעהערט און שוין געקענט אויף אויסווייניק אַלע זיינע געשיכטעס. נאָר יעדן מאָל פלעג איך הערן מיט אַ נייעם אינטערעס זיינע אומאויסשעפלעכע דערציילונגען, — אַזוי אינטערעסאַנט און פשוט פלעגט ער קאָנען דערציילן, מיט אַזאַ וואַרעמקייט, טיפקייט און פאַרשטענדעניש פון מענטשלעכן לעבן, פון דער מענטשלעכער נשמה און מענטשלעכע צוזאַמענשטויסן. און ער אליין, באַבראָוו, האָט פאַרמאָגט אַזאַ פיינע, טיפע נשמה, און אַזוי קלוג און דורכגעטראַכט באַגומען דאָס לעבן אין אלע זיינע באַפאַרבונגען און דערשיינונגען.

— באַבראָוו, דערציילט גאָר אַ געשיכטע! — האָב איך זיך געוועדעט צו אים, — שוין לאַנג עפעס קיין וואָרט ניט געהערט פון דיר... אָט איצט האָבן מיר אַלע גענוג צייט. דערציילט וואָס!...

דאָס מאָל האָט ער זיך געלאָזט לאַנג בעטן. נאָר מיר זיינען אַלע צוגע־שטאַנען צו אים.

— ע, וואָס ווילט איר פון מיר? שוין אַלץ אייך אויסדערציילט. איך האָב ניט קיין נייע. — ער האָט זיך אויף אַ ווייל פאַרטראַכט און דאַן געזאָגט: — וויסט איר וואָס, איך וועל אייך גאָר דערציילן וועגן מיינע יונגע יאָרן... ווי איך האָב שיעור ניט חתונה געהאַט מיט אַ שיקסע... ערן־וואָרט, מיט אַ יונגער שיינער שיקסע, אַ בילד־שיינהייט... הערט אויס, ווי איך בין געווען פאַרליבט אין איר, צום שטאַרבן, און פאַרוואָס מיר האָבן דאָך ניט חתונה געהאַט...

— „דאָס איז געווען דאַן, איר וויסט דאָך, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד. מיר האָבן זיך באַזעצט ווידער אין אונדזער היים־שטעטל באַלטינאָוע, ניט וויט פון רעזשיצע. מיר האָבן דאָרט געהאַט אַ גרויסע הויז, אַ גאַרבארניע, אַ גאנצן פארמעגן, און מ'הט ווידער געלעבט ווי אמאָל, אינדערהיים. דער טאַטע האָט געפירט די גאַבאַרניע, און

מיר, די ברידער, האָבן זיך פֿאַרנומען מיט וואַלד־מסחר. מ'האָט געלעבט גוט, אפילו רייך, מ'קאָן ניט זאָגן, נאָר ס'איז שוין ניט געווען, ווי אַמאָל... מיר, די ברידער און שוועסטער, זיינען שוין געווען גרויסע, אויסגעוואַקסענע, מ'האָט שוין פֿאַרזוכט פון אַן אַנדער סאָרט לעבן, ווי דאָס קליין־שטעטלשע, און ס'האָט געצויגן צו דער גרויסער שטאָט, צו דער וועלט, צו ברייטערע אונטערנעמונגען, צו אַ ברייטערן לעבן... וואָס זאָל איך איך פיל בריען, — די צווייי עלטערע ברידער האָבן זיך באַזעצט אין ריגע און געעפנט דאָרט אַ זעג־מיל מיט אַ גרויסן לאָגער פון האָלץ־מאַטעריאַלן, און גאָר אינגיכן האָב איך אויך פֿאַר־לאָזן דעם טאַטעס הויז און געגנומען אַרבעטן מיט די ברידער צוזאַמען, אין ריגע. און דאָ הויבט זיך אָן דאָס, וועגן וואָס כ'וויל אייך דערציילן.

...„איך בין געווען דאָן אַ לעב־יונג, ווי מ'זאָגט, האָלט געהאַט אַ לעב צו טאָן, טאַנצן, פֿארברענגען מיט מיידלעך... כ'בין געווען דאָן יונג, איר ווייסט דאָך, אויך ניט מיאוס, ווייזט אויס; קיין געלט און גלאַנץ האָט אויך ניט אויסגע־פעלט, מיט איין וואָרט — אַ יונג מיט ביינער. נו, דאַרף זיך מאַכן, אַז איך טרעף זיך מיט א שיקסע, א לאָטווישע מיידל, אַ בילד־שיינהייט...„פיסאַנאַיא קראסאוויצא" (אַ געמאָלטע שיינהייט), זאָג איך אייך — יונג, בלאָנד, שלאַנק, א גיזיכט פון אַ געטין, געטאָקטע גלידער, דערצו נאָך קלוג, צאַרט און... וואָס רעדט איר! מיינע יידישע באַקאַנטע מיידלעך האָבן זיך ניט געקאָנט גלייכן צו איר. ווי פֿאַרליבט מען זיך עס ניט אין איר, זייענדיק אַכצן־neinצן יאָר אַלט? איר ווייסט דאָך, די בעסטע יאָרן... בקיצור הדבר, מיר האָבן זיך ביידע פֿאַרליבט ביז איבער די אויערן, איבערן קאָפּ, ניט אָפּצורייסן... פֿאַרפֿאַלן... וואָס זאָל מען טאָן? האָבן מיר געטראַכט און געריידט וועגן חתונה האָבן. מיר'ן מאַכן אַ לעבן... איך פֿאַרדינט אויך, — זי איז אַ קאסירערין אין א מלוכהשן אַנשטאַלט. מיר'ן מאַכן אַ לעבן...

...„אזוי האָט זיך געצויגן אונדזער הייסע ליבע אַ יאָר, און אפשר לענגער, באַקאַנטע האָבן גערעדט, אז מיר גייען חתונה האָבן, און אפשר האָבן מיר שוין חתונה געהאַט געהיים... די ריגער ברידער האָבן אויך געוואוסט וועגן דעם און, מסתמא, האָבן שוין אויך געוואוסט דער טאַטע און מאַמע אינדערהיים, אין באלטינאווע. איין טאָג קריג איך אַ בריוול פון טאַטן, אז איך זאָל קומען צופֿאַרן אַהיים אויף עטלעכע טעג; ער האָלט ביים קויפן אַ „דעליאַנקע" (אַ שטח) וואלד, ס'איז א גרויסע מציאה, זאָל איך קומען און אַנקוקן; ער, דער טאַטע, איז שוין אַלט און שוואך, זאָל איך פֿאַרענדיקן די קנייה און טאָן אַלץ, וואָס מ'דאַרף... אויף מאָרגן בין איך שוין געווען אינדערהיים ביי טאַטע־מאמען, איבערגע־נעכטיקט, און דעם קומענדיקן פרימאָרגן האָב איך איינגעשפּאַנט אונדזער „ריסאַק" (לויף־פערד) אין אַ לייכטן שליטל און געלאָזט זיך אין וועג אַריין צו איינעם אַ פּויער גאַראַלסקי, דעם טאטנס אַן אלטער באקאנטער. דאָס האָט

געמוזט זיין אַ דרייסיק־פערציק קילאָמעטער פון אונדז. גאַראַלסקי האָט מיר געדאַרפט ווייזן די „דעליאַנקע" און געבן אַלע נויטיקע אינפאָרמאַציעס. דאָרט איז געווען אַ געגנט פון רוסן־סטאַראָווערן, איר ווייסט דאָך, די לאַטגאַלישע רוסן, — שיכורים און גנבים איינער גרעסער פון אַנדערן.

...„אַ שליטווע, וואָס הייסט ס'אַראַ שליטווע ס'איז געווען! דער וואַלד־ווע איז גלאַט, ווי דער טיש, דער פראָסט קנאַקט, די ביימער קנאַקן, און דער „ריסאַק" פליט ווי פייל פון בויגן, וואַרפט די דינע פיס לאַנג און הויך, אַז נאָר די פאָדקאָווע גלאַנצן און שפּריצן אויף דיר מיט שנייאיקן שטויב. אָך, וואָס פאָר אַ לויפער דאָס איז געווען! אַ ווינט, אַ שטורעם, אַן עכטער ריין־בלוטיקער „אַרלאָווסקי ריסאַק"... ס'איז ניט געווען צו אים קיין גלייכער אין דער גאַנצער געגנט. און דער סוף איז געווען, אַז מ'האָט אים פון אונדז אַרויס־געגנבעט; עך, וואָס פאָר אַ פאַרדרוס ס'איז געווען!... נאָר... דאָס איז שוין אַן אַנדער ענין... יאָ, וואו האַלט איך? כ'בין געפאָרן צו גאַראַלסקין. ס'האָט אפשר קיין שעה ניט געדויערט, און איך בין אַנגעקומען אין דאָרף, וואו ער האָט געוואוינט.

...„גאַראַלסקין האָב איך אין שטוב ניט געפונען, ער איז געווען אַוועקגע־פאָרן. אַ ברירה האָב איך געהאַט — בין איך געבליבן וואַרטן. זיין ווייב, — אַ הויכע בלאָנדע גויע שוין איבער די פערציקער, אַ קלוגע, ענערגישע, און ווייזט אויס, געווען זייער אַ שיינע אַמאָל, אין דער יוגנט. און קינדערלעך, — אַ פולע שטוב מיט קינדער, גרויסע, קלענערע, קליינינקע און א ברוסט־קינד. אַ גרויסער אויפטוער, טראַכט איך זיך, איז גאַראַלסקי. נאָר איך קוק זיך צו און איין זאַך קאָן איך ניט פאַרשטיין: פונוואַנען נעמען זיך צווישן די בלאָנדע, העל־קעפּיקע קינדער אויך טונקעלע, מיט פּעך־שוואַרצע האָר און מיט עפּעס אַזוינע מערקווירדיקע, כ'וואָלט זאָגן, יידישלעכע אַדער ציגיינערשע גע־זיכטער! האַ? עפּעס מאָדנע... ווי קומען אַהער אַזוינע שוואַרצע ברואים צווישן די העל־פלאָקסענע אין אַ לאַטגאַלישער פאַמיליע?

...„פון אַוונט איז געקומען צו פאָרן דער בעל־הבית. מיר האָבן זיך ביז דאָן ניט געקענט, איך זע אים דאָס ערשטע מאָל. מיר זענען זיך צום טיש עסן „ווטשערע" (אַוונט־ברויט), מיר רייַדן וועגן געשעפּט, וועגן וואַלד, וועגן תבואה, וועגן די איצטיקע שווערע צייטן, וועגן פערד, וועגן גרויסן פראָסט, מיר מאַכן אויך אַ שנעפּסל, וואָס איך האָב מיט זיך מיטגעבראַכט, און איך זע, אז עפּעס מאָדנע איז דער בעל־הבית, עפּעס אזוי ניט־דרייסט, צוריקגעהאַלטן, ווי ניט ביי זיך אינדערהיים. וואָס איז מיט אים, טראַכט איך זיך, איז ער קראַנק, אַדער איז ער פון נאַטור אזא? ער זיצט אזא מרה־שחורה'דיקער, שווייגע־דיקער, מיט פאַרלאָשענע אויגן, און ווי נאָר איך גיב אַ קוק אויף אים, לאָזט ער זיי גלייך אַראָפּ, ווי ער וואָלט זיך עפּעס שעמען. עפּעס אַן אַנגעצויגענע

שוויגעדיקייט הערשט אין שטוב צווישן מאַ, ווייב און קינדער. די קלייניגקע קינדערלעך טוליען זיך צו אים, ער גלעט זיי, שמייכלט אפילו צו זיי, נאָר די גרעסערע האַלטן זיך עפּעס אזוי מאַדנע פרעמד פון אים. זיי גייען גאָרניט צו צו אים, רעדן ניט און מיידן אויס אפילו צו קוקן אויף אים. איך זע, גאַראַלסקי איז אַ פּויער שוין נאָענט צו די פּופּציקער, אַ ברונעטער, מיט שוואַרץ־גרויליקע האָר אין בּאָרד, און איצט פּאַרשטיי איך, אז די שוואַרץ־קעפּיקע קינדער זענען אויס פּונקט ווי ער, ווי דער טאַטע זייערער.

...„אַ פּאָר טעג בין איך געווען מיט זיי, געפּאָרן, באַקוקט די „דעליאַנקע", געמאַסטן, זיך נאָכגעפרעגט, און צום סוף האָב איך זיך אומגעקערט אַהיים, צום טאַטן. איך דערצייל דעם טאטן וועגן דעם וואַלד דאָרטן, וועגן דער געגנט, וועגן דעם גאַנצן ענין, און עס קומט צו רייד אויך וועגן דעם פּויער גאַראַלסקי. דער טאַטע פרעגט זיך נאָך וועגן אים געניו, ער וויל וויסן אַלע אייניצלהייטן, און איך דערצייל אים אַלץ, וואָס כ'האָב געזען און געטראַכט וועגן אים. נאָר דער טאַטע פרעגט זיך נאָך וועגן אים אַלץ מערער און מערער, ער וויל אַרויס־פרעסן פון מיר נאָך רייד, נאָך באַמערקונגען און מיינונגען וועגן גאַראַלסקין גופא, וועגן זיין משפּחה, זיין אַרט לעבן. איך פּאַרליר שוין די געדולד, און זאָג צום טאַטן:

— וואָס אינטערעסירסטו זיך אַזוי פיל מיט דיין באַקאַנטן פּויער גאַראַלסקי? ווייניק באקאַנטע פּויערים האָסטו? אַ פּויער, ווי אַלע פּויערים, נאָר מ'זעט, אַז ער איז עפּעס ניט גאַנץ מיט זיך, עפּעס צעטראָגן, פּאַרלאָרן, ווי עס וואָלט אים שוין לאַנג עפּעס־וואָס דריקן, נו, מיט איין וואָרט, ער זעט ניט אויס צו זיין גליקלעך אָדער צופרידן, און זיין גאַנצע משפּחה איז אויך אַזא, — אַ צעטראָגענע, אומצופרידענע, עפּעס ווי אַ פּאַרבלאָנדזשעטע, וואָלט איך זאָגן...

— יאָ, ביסט געוועכט, — זאָגט דער טאַטע, — אזא, ווי ער און ווי זיין משפּחה, קאָן ניט זיין גליקלעך און צופרידן... נאָר וואָס קאָנסטו אים טאָן, ער איז אליין שולדיק...

— וואָס איז דען מיט אים געשען? — פרעג איך, — וואָס האָט ער דען געטאָן, און אין וואָס איז ער שולדיק?

— צי דען פּאַרשטייסטו אַליין ניט? מ'דאַרף דיר אריינלייגן אַ פּינגער אין מויל? — מאַכט צו מיר דער טאַטע.

— איך פּאַרשטיי ניט, וועגן וואָס דו רעדסט, — ענטפער איך.

— אויב דו פּאַרשטייסט ניט, וועל איך דיר דערקלערן — זעצט פּאָר דער טאַטע און הויבט אָן אַרומצוגיין איבערן צימער הין און צוריק, — אויב דו פּאַרשטייסט ניט, וועל איך דיר זאָגן, אז גאַראַלסקי איז אַ ייד, אַ געשמדטער ייד, און זיין ווייב און קינדער זיינען גויים... נו, פּאַרט זיך דאָס? און גויים האָבן פיינט אַ יידן, אפילו וען ער, דער ייד, איז זייער מאָן און טאַטע... נו,

פארשטייסטו שוין איצט, פארוואָס גאראלסקי איז אזא אומגליקלעכער, ווי דו האָסט אים געזען, און פאַרוואָס ער קאָן קיינמאָל ניט זיין גליקלעך און צופרידן? איך פאַרשטיי עס זייער גוט. זיין ווייב, און דער עיקר, די קינדער, שעמען זיך פשוט מיט אים, ווארפן אים אויף אַ היפש ביסל פון זיינע „יידישע חטאים". און עס העלפט ניט, צי ער איז געשמדט, צי ניט. נו, קאָן אַזאַ מענטש און אזא משפחה זיין גליקלעך? זיי זיינען דאָך אלע ווי פארבלאָנדזשעטע, ווי דו האָסט פריער געזאָגט... איך קען אים זייער גוט, גאַראַלסקין, פון יוגנט אָן; מיר זיינען געווען חברים, זיך געלערנט צוזאַמען אין איין חדר, און ער האָט זיך פאַרליבט דערנאָך אין אַ שיינער שיקסע און חתונה געהאַט מיט איר. אָט זעסטו, וואָס דערפון איז אַרויסגעקומען, אָט האָסטו אַליין געזען, און.. וואָס זאָל איך נאָך ריידן? !... גענוג וועגן דעם...

...„מיט די ווערטער איז דער טאַטע אַרויס פון צימער. ער איז געווען אויפגערעגט, צאָרנדיק, נאָר געגנוג איינגעהאַלטן, און קיין איבעריקן וואָרט מער ניט אויסגערעדט. און איך בין געבליבן ווי אַן אָפּגעשמיסענער, מיט אויס־געשטעלטע אויגן און אָפענער מויל, און האָב אויך קיין וואָרט ניט גערעדט. נאָר באַגריפן האָב איך דאָן פיל, זייער פיל, און פיל מערער, ווי איך האָב זיך אַליין פאַרגעשטעלט.

...„מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָב איך גאראַלסקין געטראָפן אין רעזשיצע, אויפן מאַרק, וואו ער האָט געבראַכט צום פאַרקויפן זעקס געגדז און אַ פולן קאָרב חזרימלעך. איך האָב מיט אים גערעדט, זיך נאָכגעפרעגט אויף זיין ווייב און קינדער, מיט וועלכע איך האָב זיך געפילט ווי גוט באַקאַנט, בא־פריינדעט, און ער האָט געהאַלטן אַראָפּגעלאָזן די אויגן און עפּעס וואָס גע־ענטפערט שטילערהייט. און נאָך אין אַ פּאָר חדשים אַרום האָב איך געהערט, אַז זיין עלטסטע טאָכטער האָט חתונה געהאַט מיט אַ דאַרטיקן יונגן פויער, און אַז אויפן חתונה־באַל האָט דער איידעם, בגילופּנדיק, זיך צעווערטלט מיטן שוועֿר, גאַראַלסקין, האָט אים באַשאַנקען מיט אַ פּאָר „פּאַמאַטערעס" (רוסישע גראָבע זידל־ווערטער), אים אויסגערעכנט זיין „יידישן יחוס" און צום סוף אים גוט אָנגעשלאָגן.

...„און נאָך שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז די גאַנצע מעשה מיט דער „דעליאַנקע" וואָלד, מיטן אַרויסרופן מיך אַהיים און מיטן שיקן מיך צו גאַראַלסקין איז געווען ניט מער ווי א גוט צוגעטראַכט „שפּיצל" פון מיין טאַטן. אָ, מיין טאַטע, פּנחס באַבראָוו, ער האָט שוין איינמאָל געהאַט אַ קאָפּ, אַן אָפענעם מוח !... און ניט אומזיסט פלעגן סיי יידן, סיי גויים פון גאַנצן אַרום קומען צו אים זיך מיישב זיין, אויסהערן זיין מיינונג, זיין עצה. און אָט, זעט איר, אויך פאַר מיר האָט ער געפונען אַן עצה... דאָס איז געווען די בעסטע רפואה, ווי ער

האָט נאָכדעם געזאָגט, מיך אויסצוהיילן פון מיין קראַנקייט, פון חתונה האָבן מיט אַ שיקסע.

...„וואָס זאָל איך אייך פיל ריידן!... אזוי צי אזוי, צי דאָס איז געווען דער ריכטיקער הייל־מיטל, צי ניט, נאָר דאָס בילד פון גאַראַלסקי מיט זיין הויז־געזינט איז מיר נאָך לאַנג געשטאַנען פאָר די אויגן. איז עס אַ לעבן?... אָט זע איך אים אַ פארלאָרענעם, אַ פרעמדן אין זיין אייגענעם הויז און הויזגעזינט, מיט אַראָפגעלאָזענע אויגן, ווי ער וואָלט זיך פילן פאָר אַלעמען שולדיק און איבעריק... אָט זע איך אים מיט זיין טאָכטער און איידעם, די גויים, וואָס וואַרפן אים אויף זיין יידישקייט און פאַרגינען זיך אים אָנצושלאָגן שיכורערהייט... אָט זע איך אים, ווי ער פאַרקויפט אויפן מאַרק חזרימלעך, אַ פולע קאָרב מיט חזרימלעך... און דאָ איז ער אויך פרעמד, ווי פאַרשעמט, מיט אַראָפגעלאָזענע אויגן... נו, זאָגט אליין, איז עס אַ לעבן? ניין, ס'איז עפעס ניט אזוי, ווי ס'דאַרף זיין, ניין, ס'איז עפעס פאַלש!...

...„אזוי צי אזוי, נאָר איך האָב זיך שוין ניט געאיילט חתונה האָבן מיט איר. עפעס ווי גאַראַלסקיס שאָטן וואָלט זיך געשטעלט צווישן מיר און מיין שיקסע, קריסטינע, ווי זי האָט געהייסן. און זי האָט אויך פאַרשטאַנען, וואָס אין מיר קומט פאָר, זי האָט מיך ניט געצוואונגען, ניט געמאַכט קיין פאַרוואורפן, ניט געאיילט, כאָטש איך וויים, זי איז געווען אין מיר „שרעקלעך" פאַרליבט, זי וואָלט געגאַנגען פאָר מיר אין פייער און וואַסער... נאָר זי איז געווען צו: ערלעך און ערנסט צו נעמען די זאַך אזוי לייכטזיניק, קעגן דעם וועלן פון מיינע עלטערן און ברידער. פאַרקערט, זי האָט מיך דאָן אָפגעהאלטן פון א סך נאַרישקייטן, וואָס איך בין געווען גרייט אָפצוטאָן... איר וויסט דאָך, ווען מען איז אַכצן־ניינצן יאָר, איז „מאָרע פּאָ קאָלענאַ" (אַ רוסישער שפרוך: „דער ים ביז די קני), אַלץ, דאָכט זיך, איז לייכט, פשוט, אפילו דעם ים אַריבערצו־בראָדזשען... נאָר שפעטער לאָזט זיך אויס אַנדערש, איר וויסט דאָך... נו, לאָמיר פאַרויכערן!..."

לייב באָבראָוו, דער דערציילער, האָט פאַרדרייט אַ נייע „באַנקרוטקע", האָט זיך פאַרצויגן מיטן רויך פון שטינקעדיקן טאַבאַק און צייטונג־פאַפיר און איז געבליבן ליגן צווישן די ביימלעך שטיל, אַ פאַרטראַכטער, אַ פארזונקענער אין זיין פארגאנגענהייט. מיר האָבן געווארט, ער זאָל ווייטער דערציילן.

— נו, און וואָס איז געווען ווייטער? האָסטו זיך נאָך מיט איר געטראָפן?

— האָבן מיר געפרעגט, נייגעריקע און פאַראינטערעסירטע.

— וואָס איז געווען ווייטער? — האָט באָבראָוו פאַרגעזעצט, — יאָ, מיר פלעגן זיך טרעפן ווען־ניט־ווען, זעלטן, נאָר... איך האָב שוין ניט געטראַכט וועגן חתונה האָבן. אינגיכן בין איך פון דאָרטן אַוועקגעפאָרן, ניט געזען זיך אַ פאָר יאָר, געווען פאַרטאָן אין געשעפטן, אין אַרומפאָרענישן, און נאָך אין

אַ פּאָר יאָר אַרום האָב איך זיך פֿאַרליבט אין אַ יידישע מיידל, אַ לערערקע, פון די דווינסקער אָסינס, און מיר האָבן חתונה געהאַט. דאָס האָט מיך אויס־געהיילט פון אַלע יוגנטלעכע „קראַנקייטן". מיר האָבן געלעבט גליקלעך, נאָך ווי גליקלעך... זי האָט געוואוסט וועגן אַלץ, איך האָב איר דערציילט, נאָר... וואָס איז דאָ צו ריידן! אַ זעלטענע פרוי געווען, אַן איבערגעבענער, טרייער פריינט, אַ מוטער, אָ... עך, וואָס איז דאָ איצט צו דערמאָנען! ס'איז שוין קיין זאַך ניטאָ, — ניט פרוי, ניט קינדער, ניט טאַטע־מאַמע און שוועסטער דאָרט אין שטעטל, ניט ברידער, קיינער ניט. וואָס איז דאָ פיל צו ריידן! מיר ווייסן דאָך אַלע...

— נו, און וואָס איז געוואָרן מיט קריסטינען, מיט דער שיקסע? זי איז דאָך געבליבן לעבן, מסתמא? — האָט געפרעגט לייבל יאַקאָבסאָן אין אַן אי־ראַנישן, אַ מין אָפּלאַכערישן טאָן.

— זיכער לעבט זי, אין ריגע, זי האָט ניט חתונה געהאַט. און ווייסט איר, וואָס דאָס מערקווירדיקסטע איז, — אז... אז איך האָב זי פֿאַראַיאָרן געטראָפֿן, אין דווינסק, ווען כ'בין נאָך געווען דאָרט אין געטאָ. זי איז געקומען מיך אויפזוכן. זי האָט געוואוסט וועגן אַלץ, וואָס איז פֿאַרגעקומען, האָט געהערט, אַז איך לעב נאָך, אַז איך בין געבליבן אליין, און זי איז געקומען מיט אַ פּלאַן מיך צו ראַטעווען, אוועקפירן פון דאָרט אויף פאַלשע „אַרישע" פּאַפּירן. זי האָט זיך געבעטן, פֿשוט געווויינט, איך זאָל איר פאָלגן און „זיך לאָזן רא־טעווען". זי וועט מיך אויסבאַהאַלטן, טאָן אלץ, ס'איז איר קיין זאַך ניט שווער, נאָר... איך האָב ניט געוואָלט. איך האָב ניט געוואָלט... פֿאַרוואָס?... איך ווייס אַליין ניט, פֿאַרוואָס. און אפשר ווייס איך, נאָר איך קאָן עס ניט איבערגעבן, איך ווייס ניט, ווי עס צו זאָגן... איך האָב ניט געוואָלט אַוועקגיין פון אלע יידן, פון דעם אַלגעמיינעם יידישן גורל, און, דער עיקר, ווי איך פֿאַרשטיי איצט, איך האָב ניט געוואָלט און ניט געקאָנט פרייווויליק אַוועקגיין פון דעם אָרט, וואו זיי, וואו מיינע און אַלע זיינען אומגעקומען... אַזאַ מאָדנער געפיל איז אין מיר דאָן געווען, איך האָב ניט געוואָלט און ניט געקאָנט גיין מיט איר, מיט דער לעבעדיקער פרעמדער, ראַטעווען זיך אליין און איבערלאָזן די אייגענע, די טויטע. איך פֿאַרשטיי איצט אליין ניט, ס'איז עפּעס מאָדנע... נאָר איך בין ניט געגאַנגען, און... ס'פֿאַרדריסט מיר ניט. ניין, ס'פֿאַרדריסט מיר אַבסאָלוט ניט. אַזוי, מסתמא, האָט עס געדאַרפט זיין... אויב ס'איז מיר באַשערט צו בלייבן לעבן, וועל איך שוין אליין זיך ראַטעווען, אָן איר הילף, אָן איר הילף און רחמנות... און — בין איך געוועכט, צי ניט?... איך ווייס ניט... איך ווייס ניט... נאָר אַזוי דאַרף זיין, אזוי וויל איך.. און קאָן ניט אַנדערש...

באַבראַוו האָט שנעל און נערוועז געצויגן דעם רויך פון זיין „באַנקרוטקע" און האָט אויפגעהערט צו ריידן. מיר זיינען געבליבן זיצן אַרום אים פֿאַר־

טראַכטע און שווייגנדיקע, און מער שוין ניט געשטעלט קיין פראַגעס און ניט געבעטן דערציילן.

פאַרנאַכטיקע שאַטנס האָבן פאַרצויגן דעם וואַלד, אויפן גאַנצן ארום האָט זיך צעגאָסן אַן אומעטיקע שטילקייט, ווי אַ שוועכע און נאָגנדיקע משא, און נאָר דער פליגל־געפאַך פון אַ פאַרשפעטיקטן פויגל און זיין אומרואיקער געשווייטשער האָבן צערודערט די שטילקייט, צעריסן די משא. אַ נאַכט־ווינטל האָט באַרירט די ביימער־שפּיצן, און די ביימער האָבן זיך לייכט געשאָקלט, געמורמלט, ווי געשעפּטשעט נאַכטיקע סודות.

די לופט איז געוואָרן פייכט און קיל, און נאָכן באַטאָגיקן זון־ברען האָט אונדז געכאַפּט אַ טרייסל אין אונדזער אומבאַוועגלעכקייט און אין די דינע קאַצעטישע קליידער. מיר האָבן זיך איינגעוויקלט אין אונדזערע דעקעס, אייניגענורעט צווישן די ביימלעך, און — מיטאַמאָל: אַ־או־או! אַ־או־או!... מיר האָבן אויפגעציטערט פון אַ לאַנגן צעצויגענעם געשריי, וואָס האָט זיך געטראָגן איבערן וואַלד, איבער די ביימער־שפּיצן, איבער אונדזערע קעפּ, — פון אַ גרויסן נאַכט־פויגלס משונהדיקן געשריי, ווי בילן און הירשן פון חיות וואָלטן זיך דורכגעמישט מיט קינדערשן געווין...

לאַנג האָבן מיר ניט געקאָנט איינשלאָפן די נאַכט, אומרואיק האָבן מיר זיך געדרייט און געקאָרטשעט אויף אונדזערע ערד־געלעגערס אין דער גע־דיכטעניש פון וואַלד־געפלעכט, און די אומרו האָט געשטראָמט פון אונדז גופא, — פון אינעווייניק, פון אונדזערע צעווייטיקטע נשמות.

דער וועג צום סוף

עס זיינען אַוועק נאָך אַ פאָר וואָכן אין אונדזער וואַלד־לעבן...

מיר זיצן ניט אויף איין אָרט, דאָס איז צו ריזיקאַליש; מען קאָן אונדז „אויסשמעקן", אויסשפּיאָנירן און פלוצלונג באַפאַלן... מאַלע ווער עס קאָן זיך אָנשטויסן אין וואַלד אויף אונדזער שפּור... מיר בייטן אָפט אונדזער פאַרשטעק, מיר וואַנדערן אין די וועלדער פון אָרט צו אָרט. אויך אונדזער צווייטער שפּייז־רעזערוו גייט צום סוף, — מיר האַלטן שוין ווידער ביי אַ פאָר שטיקלעך ברויט אַ טאָג מיט וואַרעמע טייך־וואַסער. מיר ווילן אויסמיידן, ווי לאַנג מ'קאָן נאָר, צו גיין צו די פויערים בעטן עסן, — מיר זיינען שוין גוט אָנגעלערנט פון דעם ערשטן מאָל... און די דייטשן, ווייזט אויס, קלייבן זיך גאָרניט אָפּצוטרעטן פון דאַנען, און דער נאָענטער פראָנט־גערויש און קאַנאַנדע האָבן אויך אויפגע־הערט, שטיל געוואָרן.

נאָר וואָס טוט מען? מען קאָן דאָך ניט ליגן אין וואַלד און אויסגיין פון הונגער... מען מוז דאָך וואָס אונטערנעמען...

מיר האָבן באַשלאָסן ווידער צו גיין קיין אוגאַלע. דאָס דאָרף זיין אַ דרייסיק־פערציק קילאָמעטער פונדאָנען. דאָרט האָט געהערשן יאַקאָבסאָן פיל גוטע פריינט צווישן די פויערים, זיי וועלן אונדז זיכער באַזאָרגן מיט עסן און, מעגלעך, אויך העלפן זיך אויסבאַהאַלטן. און דאָרט וועלן מיר זען. מעגלעך, מיר וועלן זיך דאָרט צעטיילן אויף צוויי קלענערע גרופקעס, — געהערט, באַבראָוו און איך אין איינער, און וואָספי מיט לייבלען אין אַ צווייטער. אַזוי קאָן זיין לייכטער צו קריגן עסן און זיך אויסצובאַהאַלטן... נאָר וועט וויס, ווי לאַנג ס'קאָן זיך נאָך פאַרציען? זאָל אַקאָרשט ניט אריין אין ווינטער, — דאָס וואָלט פאַר אונדז שוין גאָר ניט טויגן...

פאַרנאַכטלעך האָבן מיר צוזאַמענגעפאַקט אונדזערע מאַגערע פּעקלעך און זיך געלאָזט אין וועג אריין. מיר גייען איינער הינטער אַנדערן אויף אַ שמאָלן וואַלד־וועגל. סטאָפּ! געהערט הייסט אונדז זיך אָפּשטעלן. דאָ וויס ער נאָך ניט דעם וואַלד, נאָר וויטער, הינטער זלעקאָס, קען ער שוין יעדן שטעגל. וויזט אויס מיר האָבן פארבלאָנדזשעט. מיר דארפן זיך אומקערן אַ פאָר קילאָמעטער און דאָן פאַרדרייען אויף לינקס. דאָס וועט זיין ריכטיקער, נאָר אויף זיכער וויס ער ניט. און מיר, די איבעריקע פיר, וויסן דאָך אַוודאי ניט. נאָר מען מוז גיין, מיר'ן זען...

אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר אַרומגעבלאָנדזשעט איבער וועלדער און זומפן, און אינדערפרי האָבן מיר זיך צוגעלייגט אָפּרוען. מיר'ן וואַרטן ביז נאַכט און דאָן גיין וויטער. מיר עסן אויף די לעצטע שטיקלעך ברויט. גיין אויפּ־זוכן אַ פויער־שטוב און בעטן עסן? זאָלן מיר ריזיקירן און זיך באַוויזן אין אונדזערע אַרעסטאַנטן־קליידער?... ניין! מיר באַשליסן איבערהונגערן דעם טאָג און די קומענדיקע נאַכט, ביז מיר'ן קומען בענטער צו אוגאַלע. דאָרט וועלן מיר שוין קריגן עסן... מיר'ן הערן, וואָס עס טוט זיך אַרום אונדז...

עס הויבט אָן טונקלען, און מיר שפּרייזן שוין ווידער איבער קוים אויס־געטראַטענע וואַלד־שטעגלעך. מיר דערנענטערן זיך צום גרויסן דאָרף זלעקאָס. דאָ שטייען זיכער לאָטווישע פּאָליציי און דייטשע סאָלדאַטן. נאָר געהרשן וויס שוין דאָ אַלע וועגעלעך. מיר מאַכן אַ גרויסן קרייז אַרום־אַרום און מיידן אויס דאָס דאָרף און די גרויסע געביידעס פון אַמאָליקן באַראָנישן הויף. איצט האָבן מיר ניט מער ווי פופצן קילאָמעטער צו אוגאַלע. מיר גייען פאָרויס, פאָרויס, כאָטש די מידע פיס און הונגעריקער מאָגן בעטן זיך רחמים — אַ ביסל אָפּרו, זיך צולייגן, אָנשפּאָרן!...

כדי אייגצושפּאָרן וועג, גייען מיר אַרויס אויף אַ ברייטערן וואַלד־וועגל. דאָ, וויזט אויס, זיינען געפאָרן אויטאָמאָבילן און מאָטאָציקלען, — עס זיינען קענטיק די רעדער־שפּורן אויף דער וויכער ערד. פון הינטער די ביימער־שפּיצן באַווייזט זיך די שפּעטיקע לבנה און צעגיסט אויף אונדז און אויפן וועג

איר שרעקנדיקע נאַכט־ליכט. מיר האָבן אַ צען קילאָמעטער ביז אַ געוויסן פויער, געדאַנק אַ גוטער פריינט, און מיר ווילן נאָך די נאַכט דאָרט אָנקומען. עס שיינט, ס'איז שוין נאָענט צום פרימאָרגן. מידע און הונגעריקע, גייען מיר פאָרויס אויטאָמאַטיש, אָן געדאַנקען, ווי פאַרכישופּטע, און... מיטאַמאָל — אַ דונערייַ, אַ קנאַלעריי...

אויף אַ רגע בלייבן מיר שטיין, ווי אינגעוואַקסענע אין דער ערד, און מיר באַוויזן ניט זיך אַרומצוקוקן און אַ שפרונג צו געבן אָן אַ זייט, ווי מיר זיינען שוין אינגעשלאָסן אין אַ קרייז פון אויטאָמאַטישע ביקסן און אויסגעשרייען אין לאָטוויש:

— הענט אינדערהויך! תיכף זיך זעצן אויף דר'ערד, אַניט שיסן מיר!... איינס, צוויי... זעצט זיך אויף דער ערד! מיר שיסן!...

און מען האָט תיכף געגומען שיסן, ניט דירעקט אין אונדז, נאָר עטוואָס אָן אַ זייט, פאַרביי און איבער אונדזערע קעפּ.

איבערראַשטע און צעטומלטע פון אַזא פלוצלעכקייט, געשרייען און נאָענטער שיסעריי איבער די קעפּ, האָבן מיר אינסטינקטיוו זיך געוואָרפן אויף דער ערד. דאָן האָט מען צו יעדערן פון אונדז נאָענט אויסגעשטעלט אַ צוויי־דריי ביקסן, און באַפעלן ניט צו רירן זיך פון אָרט. אַ בריריה האָבן מיר געהאַט? — מיר האָבן געמוזט פאָלגן. און מיר האָבן געמוזט אָפּגעבן דאָס „געווער", וואָס מיר האָבן געטראָגן אין די הענט, — די דיקע, סוקעוואָטע שטעקנס, וואָס מיר האָבן געהאַט עקסטראַ צוגעגרייט...

איך קאָן זיך איצט ניט אָפּגעבן קיין דין־וחשבון, וואָס איך האָב דאָן געטראַכט אין דעם גורלדיקן מאָמענט. נאָר איך געדענק קלאָר, אַז איין געדאַנק האָט דאָן, אין דעם ערשטן מאָמענט, דורכגעשטאָכן מיין מוח: — עך, געווער!... וועז מיר האָבן איצט ריכטיקע געווער... אָן אויטאָמאַט...

און נאָך איינס געדענק איך קלאָר: שוין אַ ביסל שפּעטער, וועז ס'איז ליכטיק געוואָרן, און מען האָט אונדז אַרויפגעטריבן אויפן גרויסן וועג, וואָס פירט צו זלעקאַס, האָט זיך געגרשן יאַקאָבסאָן טיף אָפּגעזיפצעט און, פונקט ווי דאָס ערשטע מאָל נאָכן אַריינפאַלן, האָט ער אויך איצט געזאָגט:

— ניטאָ קיין מזל... דער אָנהויב איז געווען אזוי גוט... שוין געווען אזוי נאָענט... און נאָ דיר מיטאַמאָל!..

הערנדיק זיינע שטילע ווערטער, איז מיר אויסגעקומען, אַז דאָס, וואָס קומט פאָר איצטער, איז שוין געווען דאָן, אַז צווישן „דאָן" און „איצט" איז קיין איבערריס ניט געווען, אז איך האָב שוין ערגעץ־וואו געזען זיך אליין און די איבעריקע, גייענדיק אויף דעם זעלבן וועג... עפּעס ווי האַלוצינאַציעס וואָלטן אויף אַ ווייליע באהערשט און פאַרכישופט דעם מידן מוח...

נאָר די ווירקלעכקייט איז געווען ביטער, פיל ביטערער, ווי מיר האָבן זיך פונאָנהויב פאָרגעשטעלט. מיר זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער לאָט־ווישער פאָליציי, די פאַשיסטישע באַנדיטן. זיי זיינען געווען ניט בעסער פון די דייטשן, אפשר נאָך ערגער... און אַריינגעפאַלן זיינען מיר צופעליק, גאָר אומ־דערוואַרט פאַר זיי אליין, ווייל געזוכט אין די וועלדער האָבן זיי אַנטלאָפענע און באַוואָפנטע לאָטווישע סאָלדאַטן, — און צופעליק זיך אָנגעשטויסן אויף אונדז, אויף אַנטלאָפענע יידן... ווי האָט דאָן געזאָגט מיין חבר באָבראָוו? :

— דאָס איז דער גורל, דעם מענטשנס גורל... און פון דיין גורל וועסטו ניט אוועקגיין און ניט אַנטלויפן...

וועג מען האָט אונדז געבראַכט צעטרייבן אין זלעקאָס און איבערגעגעבן צו דער דאָרטיקער פאָליציי, זיינען מיר געווען אזוי אויסגעמאַטערט, הונגעריק און צעבראָכן, אז מיר זיינען קוים געשטאַנען אויף די פיס. דער פאָליציי־שעף האָט ערגעץ־וואו אָנגעקלונגען אין טעלעפאָן און דערנאָך שטילערהייט געזאָגט עפעס־וואס צו די פאָליציאַנטן. מ׳האָט אונדז איינגעשפאַרט אין א קאַמער מיט אייזערנע גראַטעס אויף די פענצטער און געהאַלטן דאָרט עטלעכע שעה.

צווישן די פאָליציאַנטן האָבן זיך איינגעפונען אַ פאָר אַמאָליקע געשנס באַקאַנטע. זיי האָבן געהאַלטן אַראָפגעלאָזט די אויגן און ניט געקאָנט קוקן אים גלייך אין פנים אריין.

— זאָרגט ניט, — האָבן זיי צו אונדז געזאָגט, — מ׳וועט אייך טרייבן קיין ווינדאָווע, אין טורמע, און דאָרט וועט מען אייך אָנשליסן צו אַ גרעסערער פאַרטיע יידן, וואָס מ׳האָט נאָך ניט באַווייזן אָפצושיקן קיין דייטשלאַנד. שרעקט אייך ניט, ס׳וועט אייך דאָ גאָרנישט ניט געשען.

נאָר די אויגן האָבן זיי ניט אויפגעהויבן און ניט געקאָנט אונדז קוקן גראַד אין פנים. דאָס האָב איך דאָן קלאָר געזען.

די פאָליציאַנטן זיינען אַוועק, פאַרשוואונדן געוואָרן, און ס׳איז געקומען אַ גרופע אנדערע. זיי זיינען געווען אָכט מאָן, אין ציווילע קליידער, באַוואָפנטע מיט ביקסן. צוויי פון זיי זיינען אַוועק פאָרויס און עפעס־וואָס מיטגענומען אין די הענט. מ׳האָט געהייסן נעמען די פעקלעך און גיין. די איבעריקע זעקס האָבן אונדז געטריבן און ווידער אַרויסגעפירט אויפן גרויסן וועג. מיר פאָרויס, און זיי גלייך הינטער אונדז, מיט ביקסן אָנגעלאָדענע און אויסגעשטעלטע צום שיסן.

מיר גייען אויפן ברייטן זאָמדיקן וועג און זען, אז מען טרייבט אונדז ניט קיין ווינדאָווע, נאָר פאַרקערט, אין דער קעגנגעזעצטער ריכטונג. וואָס זאָל עס באַדייטן?... וואוהין פירט מען אונדז?...

אָפגעגאַגן וואָס פאָר אַ קילאָמעטער מיטן גרויסן וועג, הייסט מען אונדז אַריינדרייען אין וואַלד, לינקס, אויף אַ שמאָלן וועגל. דאָ איז אונדז מיטאַמאָל

אַלץ קלאָר געווארן... דער סוף!... און מאָמענטאַל דערמאָנען מיר זיך אַלע וועגן די צוויי, וואָס זיינען אַוועק פאַרויס און מיטגענומען רידלען (לאָפּעטעס) אין די הענט. הייסט עס, ס'וואַרט שוין אַ גרוב... ס'איז קלאָר — דאָ איז דער סוף... דער טויט.

— לאָמיר לויפן!— זאָג איך שטיל צו די איבעריקע — לאָמיר זיך אַלע אַ וואַרף־טאָן מיטאַמאָל, אין פאַרשיידענע זייטן, אין וואַלד!... אפשר וועט זיך וער ראטעוועז... לאָמיר לויפן!...

— יאָ מ'דאַרף לויפן... — שעפטשעט געשן — צוויי מאָל געלאָפן און ביידע מאָל אַריינגעפאַלן... ניטאָ קיין מזל... ניטאָ קיין מזל... אַנדערע אַנטלויפן אפשר... יאָ, מ'דאַרף לויפן...

איך הער קלאָר זיינע ווערטער. עפּעס אזוי מאָדנע רעדט ער, מיט אַ גע־ענדערטער שטים. איך גיב שנעל אַ קוק אויף אים און פיל, אז זיינע גע־דאַנקען זיינען ווייט־ווייט...

— יאַקאָב, — כאַפּט מיך אָן באָבראָוו פאר אַ האַנט, — לאָמיר גיין צוזאַמען!... צו אונדזערע פרויען און קינדער... אין איין גרוב... מיר גייען צוזאַמען...

איך רייס ארויס מיין האַנט פון זיינער און שריי אויס צו אים מיט כעס:

— איך וויל ניט שטאַרבן!... מיר מוזן נאָך לעבן... לאָמיר לויפן!.. לויפן!... איצט איז נאָך צייט... באָבראָוו, וואָס איז מיט דיר?! וואָס זאָגסטו?... וואָס רעדסטו דאָרט?...

— וואוהין וועסט שוין אַנטלויפן! — רופט זיך אָפּ לייבל יאַקאָבסאָן, — די פיס ביי מיר זיינען אַנגעריבן, איך קאָן קיין טריט ניט שטעלן. איך קאָן שוין ניט גיין. לויף אליין, פרוביר! אפשר...

— דריי טעג ניט געגעסן... שוין בעסער דער טויט, איידער אזא לעבן... איך שטארב פון הונגער... ע, אַלצאייניס דער טויט... — אזוי האָט געריעדט וואָספי, דער געזונטער קרייצבורגער קצב. איך האָב אַ מאָמענט אַ קוק געטאָן אויף זיין אייגנעפאַלענעם פנים, און ווי היינט וואָלט עס געשען, געדענק איך נאָך קלאָר און בולט זיין אויסזען און זיינע לעצטע ווערטער.

מ'האָט אונדז צוגעטריבן צו אַ פרישער, נאָר וואָס אויסגעראָבענער גרוב אין דעם זאַמדיקן באָדן. דאָ וואַרטן שוין די איבעריקע צוויי, אויך מיט אויס־געשטעלטע ביקסן. באָבראָוו בעט אַ פּאַפּיראָס, ער וויל דאָס לעצטע מאָל פאַר־רויכערן. איינער נעמט ארויס אַ ציגאַרעט, צינדט אָן און וואַרפט אים צו. באָבראָוו כאַפּט די ציגאַרעט און פאַרציט דעם רויך אין לאַנגע, האַסטיקע אַטעם־צוגן.

— איר האָט פאַרזינדיקט קעגן געזעץ, איר זייט אַנטלאָפן פון יידן־לאַגער, און דערפאַר קומט טויט־שטראָף, — וועגדעט זיך צו אונדז אייגער פון דער גרופּע. — נו, זעצט זיך ביים ראַנד פון גרוב, ביים ראַנד, ביים ראַנד!...

איך געדענק ניט קלאָר, וואָס איך האָב אין דעם מאָמענט געטראַכט און געפילט, און וואָס מיט אונדז איז פאַרגעקומען. איך געדענק נאָר, אז אין איין מאָמענט האָב איך געזען מיין גאַנץ פאַרגאַנגענעם לעבן, מיין יוגנט, מיין היים, מיינע אלע נאָענטע און טייערע... און איך האָב מיטאַמאָל דערפילט אזוי שאַרף־ווייטעקדיק, אז איך וועל שוין דאָ אויף אייביק בלייבן ליגן, דאָ, אין זאָמד צווישן די ביימער, אָן שום זכר, אָן דעם מינדעסטן פּיפּס וועגן מיין טויט... אָט אַזאַ זכר־לאָזן קבר האָבן מיר מיט אַ פּאָר טעג צוריק געטראָפן אין וואַלד, — ווער ליגט דאָרטן?... און אזוי וועט זיין מיט מיר... קיינער וועט שוין וועגן מיר ניט וויסן און ניט הערן, און... אפילו מיין געשריבן טאָג־בוך וועט פאַרפוילט ווערן אין דער ערד, און ס'וועט אפילו קיין שטיקל פּאַפּיר, קיין שטומער עדות ניט בלייבן... ווי קאָן מען אזוי פאַרשווינדן פון דער וועלט? און וואָס וועט זיין מיט אלע געפילן און געדאַנקען און... אָך, גאָט אין הימל, וואָס וועט זיין מיט דער נקמה?...

איך געדענק קלאָר, איך האָב אויפגעהויבן דעם קאָפּ צום הימל — נקמה!... דאָס איז דאָך דער עיקר, דער הויפּט־געדאַנק, וואָס איך זוך איצט! עס האָט מיך אַ ברי געטאָן אין מוח, עס האָט מיך אַרויסגעריסן פון מיין פאַרשטארטקייט. ווער וועט נקמה נעמען? פאַרוואָס זאָל איך אומקומען? ניין! איך וויל ניט, איך וויל ניט, איך וויל ניט!...

איך האָב פלוצלונג דערפילט אַ שטראָם פון נייע כוחות. מיין האַרץ האָט, בוכשטעבלעך אַ שפרונג געטאָן. עס האָט מיך געגעבן אַ ריס, אַ הויב פון אָרט.

— חברים! — זאָג איך שטיל און אַנטשלאָסן צו די איבעריקע, — איך לויף... תיכף... טוט אויך דאָס זעלבע, — לויפט... זאָלן זיי אונדז שיסן פון הינטן, לויפנדיקע, אָבער ניט ביי דער גרוב. איך לויף... אַלע מיטאַמאָל... געראָטן, אין וועלכער זייט איז דער וואַלד בעסער, לינקס אָדער רעכטס? גיב אַ קוק.

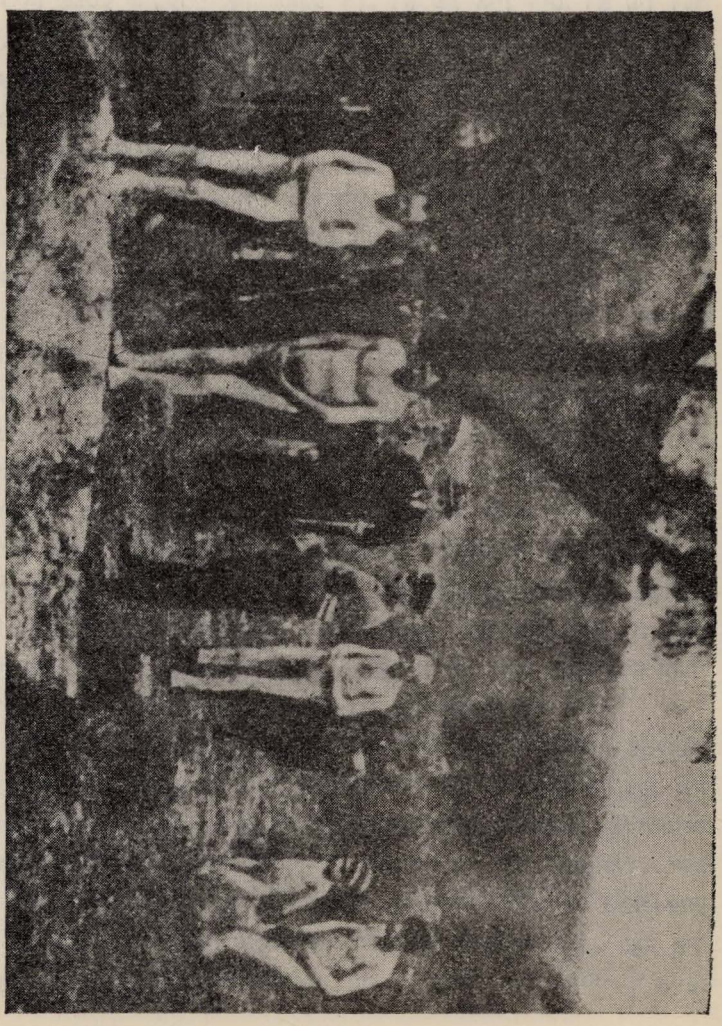
— אין דער רעכטער זייט, — זאָגט געראָטן, — לינקס טויג ניט. דאָרט איז גלייך אַ דאָרף... מ'דאַרף לויפן, מ' דאַרף לויפן... איך מיין...

— איך לויף... קוקט אויף מיר... מיטאַמאָל, אַ שפרונג... אלע... אפשר וועט דאָך וועד...

און אזוי רייַדנדיק, נעם איך לאַנגזאַם אַראָפּ מיין פּעקל פון רוקן און קוק זיך ארום אין אלע זייטן, בויג זיך לאַנגזאַם צו דער ערד אַוועקצולייגן דאָס פּעקל און מיטאַמאָל, מיט די הענט און פיס, גיב איך זיך אַ שטויס־אָפּ און אַ ריס פון אָרט, אַ שפרונג אין וואַלד אריין, און ווי אַ חיה, אַ שפרונג, אַ שפרונג צווישן די ביימער... אין לעצטן אויגן־בליק זע איך נאָך מיט אַ ווינקל פון אויג, ווי געראָטן גיט זיך אַ וואַקל (אָדער האָט זיך מיר עס אויסגעדאַכט?), און — דזזזין... דזזזין... קוילן פייפן פאַרבי מיינע אויערן מיט אַ געזשום פון האַסטיקע

רוישיקע בינען, האָקן אַראָפּ צווייגלעך פון די ביימער ארום מיין קאָפּ, לעכערן דורך מיין היטל... איך קוק אויף קיין זאַך ניט, איך לויף פאָרויס, פאָרויס פאָרויס...

...מער האָב איך שוין מיינע חברים ניט געטראָפן. זיי זיינען אַלע פיר דערשאָסן געוואָרן. דאָרט, די וואַלד־גרוב, איז געווען זייער קבר.

קאַפּיטל 9.

אין די וועלדער און זומפן, ווי חיות נעיאַנטע

דער טויט יאָגט זיך נאָך מיר

אי"ך בין געלאָפן פון טויט, פון אינזאַמען, פאַרוואָרפענעם קבר אין וואַלד...

איך האָב מער קיין זאַך ניט געזען, ניט געטראַכט. איך האָב נאָר געהערט פון הינטן אַן אָפּטע שיסעריי און, דאַכט זיך, דאָ פון איין זייט, דאָ פון דער אַנדערער. איך בין געלאָפן, געשפרונגען פאַרויס, ניט געקוקט און ניט געזען, וואוהין איך לויף און וואו איך שטעל מיין נאָענטן טריט... אזוי איז מסתמא, אויך מיט אַ חיה, מיט אַ פאַרפאָלגטער, געיאָגטער חיה, אין מאָמענט פון גרעסטער געפאָר און צערודערונג.

איך געדענק ניט, ווי לאַנג איך בין אזוי געלאָפן־געפלויגן, — צי מינוטן, צי... שעה'ן. עס רעדט זיך נאָר אזוי „שעה'ן", ווייל דאָס קאָן ניט זיין, דאָס איז אוממעגלעך... איך געדענק נאָר, אַז איך האָב געגעבן מיטאַמאָל אַ פאַל אויף אַ פּניאָק פון אַן אָפּגעהאַקטן בוים. פארטשעפעט אַ פוס, ווייזט אויס, און גוט צעקלאַפּט. ס'האָט שטאַרק ווייַ־געטאָן... אָן כוחות און באַגאָסן מיט שווייס בין איך געבליבן ליגן אויפן פּניאָק. דאָס הארץ האָט געהאַמערט־געפּויקט, אָט־אָט, דאַכט זיך, גיט עס אַ קלאַפּ און שטעלט זיך אָפּ... ס'פאַרפעלט אָטעם, און אפשר איז עס געווען אַ מאָמענט פון חלשות, פון באַוואוסטלאָזיקייט?...

די זון האָט מיך שרעקלעך געברענט פון אויבן, און אינסטינקטיוו האָב איך זיך אַ דריי געגעבן, אָפּגעשאַרט זיך אָן אַ זייט און עטוואָס זיך אייגעגראָבן אין דעם געדיכטן מאָך. און איך ווייס אויך ניט, ווי לאַנג איך בין אזוי געלעגן. מיטאַמאָל האָבן זיך וויידער דערהערט נאָענטע שאָסן. דאָס האָט מיך אַ וואַרף־געטאָן פון אָרט, און איך האָב זיך וויידער געלאָזט לויפן. דאָס מאָל שוין פאָר־זיכטיקער און אַרומקוקנדיק זיך, וואו איך בין און וואוהין איך לויף.

דער וואַלד ווערט שיטערער. איך זע פון ווייטן אַ זאַמדיקן וועג, עטלעכע דאַרף־שטיבלעך און, דאַכט זיך, אויך אַ קלויסטער. איך טו אויס און נעם אין האָנט מיין געשטרייפטן אַרעסטאַנטן־רעקל, לויף אריבער אַ ברייטן וואלד־פליין פון אויסגעהאקטע ביימער און פארדרייַ אָן אַ זייט. איך קאָן שוין ניט לויפן. איצט גיי איך און שפּרינג־אונטער מיט לאַנגע, האַסטיקע טריט. די צעקלאַפּטע פוס טוט שרעקלעך ווייַ, דאַכט זיך, ס'איז אינגאַנצן אויפגעשוואָלן... נאָר איך גיי אַלץ פאָרויס, פאָרויס, שפּרינג־אונטער, און מיטאַמאָל דערזע איך זיך אויפן

ראַנד פון וואַלד, לעבן אַ גרויסער וואסער־גרוב. פאַרויס ציט זיך אַ גרויסער ברייטער וועג און גרינע פעלדער, פֿאַרגאַסענע מיט העלער זון־ליכט (אוי, דאָס טויג ניט פאַר מיר!) און גלייך אַנטקעגן, איבערן וועג, שטייט אַ לאַנגער ברע־טערנער שייער. קיין נאָענטע וואוין־הייזער זעען זיך ניט.

וואוהין ווייטער לויפן? וואו טוט מען זיך אַהין? ניט לאַנג געטראַכט, גיב איך זיך אַ וואַרף צו דער וואַסער־גרוב, שפרינג אריין אין וואַסער און פריש זיך אָפּ אַ ביסל, לויף אַריבער דעם וועג און פאַל־צו צו איינעם פון דק ברייטע שייער־טויערן. שלעכט, דער שייער איז פעסט פאַרמאַכט! איך פֿרוביר רייסן איין טויער, אַ צווייטן, זיי גיבן זיך ניט אונטער. איך גיי אַרום דעם לאַנגן שייער, קום צו דער צווייטער זייט, טו ווידער דאָס זעלבע, און אָ, אַ גליק!... אין איין טויער איז דאָ אַ שפּאַלט צווישן זיינע צווי טירן־העלפטן. און... פונוונען האָבן זיך אין דעם מאָמענט געגומען ביי מיר „שמשון הגבורס כוחות"? און ווי אזוי בין איך געוואָרן אזוי דין און קליין, ווי אַ מיזל? מיט דער גרעסטער אָנשטרענגונג און לעצטע כוחות צי איך עטוואָס פונאַנדער די טירן־העלפטן, ברייטער עטוואָס אויס דעם שפּאַלט צווישן זיי, שפּאַר זיך דורך אָט טאַקע ווי אַ מיזל, און איך בין שוין אינווייניק. איך קוק זיך שנעל ארום, און ניט לאַנג געטראַכט, קריך איך אַרונטער און גראָב זיך איין אין אַ גרויסער קופּע אַלטע, שטויביקע שטרוי.

איך ליג ניט לאנג און פיל, איך ווער דערשטיקט. די שטויב, די היץ, דער מאַנגל אין לופט אונטער דער איינגעפרעסטער אַלטער שטרוי־קופּע! און דער צעפּאַרעטער, נאַסער קערפּער ברענט, ווי אויף פייער... איך קלייב ווידער צו־זאַמען די לעצטע כוחות, דראַפּע זיך טיף אונטער די שטרוי און שאַר זיך צו צו דער וואַנט. איך רוק אריין די נאָז אין אַ שפּאַלט צווישן צווי ברעטער, איך אָטעם אַריין פרישערע לופט, און דערזע דעם בריטן וועג, דעם וואַלד אַנט־קעגן, און... אָ, גאָט! ביים ראַנד וואַלד שטייען צווי פון די שיסער, מיט ביקסן אין די הענט, קוקן אַרום אין אלע זייטן, ריידן צווישן זיך. איך הער אפילו דעם קלאַנג פון זיערע שטימען.

אַ היפּשע ווילע זיינען זיי געשטאַנען און אַרומגעגאַנגען ביים ראנד פון וואלד און אויפן וועג, צוגעגאַנגען צום שייער, געפּרואווט עפענען אין טויער, אַ צווייטן, זיך צוגעהערט. צום סוף האָב איך געזען, ווי זיי זיינען ווידער אריין אין וואַלד און פֿאַרשוואונדן געוואָרן.

און אזא מאָדנע באַשעפּעניש איז דער מענטש... ער קאָן לעבן ניט נאָר אין הייזער מיט קאָמפאָרט, ליכט, לופט און פיל צימערן, נאָר אויך אַריינגע־פּרעסט אונטער אַ קופּע אַלטע, פול מיט שטויב, און פאַרשימלטע שטרוי. כמעט אַ פולן חודש צייט האָב איך געלעבט אונטער מיין שטרוי־קופּע, — גאַנצע ניין־און־צוואנציג טעג און ניין־און־צוואנציג נעכט. און... כ'האָב געלעבט, כאָטש

אזא לעבן וואלט איר זיכער ניט מקנא זיין. נאר דריי זאכן האבן מיך געמאטערט און דאס זיינען געווען: מיינע געדאנקען, דער הונגער און, צולעצט, די ליין.

איז אייך באקאנט אזא אויסדרוק: דאס ארץ האט געווייגט?.... בוכ־שטעבלעך, דאס ארץ אין מיר האט געווייגט, געקלאגט, געיאמערט און גע־וואלפן זיך אין ווייטיקדיקע קאנוואולסיעס. ניטא ניט באברא'וו, ניט געראטן, ניט די איבעריקע, — אט די לעצטע טרייע און נאענטע פריינט, וועלכע איך האב נאך אט־אקערשט געזען, געראדט מיט זיי... מיר זיינען דאך געגאנגען איין וועג, איין ציל געהאט, איין געדאנק, איין לעבן, — און מיטאמאל איז איבער־געהאקט דער וועג, צוגעגומען דאס לעבן!... און זיי ליגן שוין איצט אין א גרוב, אין וואלד, אט אין אזא פארוואלפענעם און שפורלאזן קבר, וואס מיר האבן נאך אלע צוזאמען גענזען און באדויערט דארט וואו־ניט־איז אין די וועלדער... אויך זיי האבן דאך געוואלט לעבן, גיין, דערגיין, דערגרייכן... און איך בין אליין געבליבן, איינזאם־עלנט, אן אויסצוריידן א וואלט צו עמיצן, אן א וואלט צו הערן...

א, ווי שרעקלעך עס איז מיר געווען דאן די איינזאמקייט, די שטילקייט און די שרייענדיקע מחשבות אין קאפ! איך פלעג טעג און נעכט ריידן מיט באברא'ון, מיט געשטנען און מיט די איבעריקע, ריידן אינדערשטיל און אויך הויך, אויפן קול. איך פלעג זיך אליין איינהערן צו מיינע רייד, און א גרויליקער שרעק פלעגט מיך באפאלן. צייטנווייז האט זיך מיר געדאכט, אז איך בין ארא'פ פון זינען...

אין איינזאמקייט און יאוש־קלעם

צווישן מעת־לעת בין איך אזוי געלעגן אונטער דער שטרוי־קופע, אן עסן, אן טרינקען, אן באוועגונג. אויפן דריטן טאג, שוין נאענט צו נאכט, בין איך ארויסגעקראכן, געעפנט פונאינעווייניק איינעם פון די טויערן פון שייער, ארויס אויפן וועג און געלאזט זיך צום נאענטסטן דארף, וואס איך האב מיט א פאר טעג צוריק, לויפנדיק, געזען. איך האב אנגעקלאפט אין איין הויז, אין א צווייטן, און געבעטן א שטיקל ברויט, נאר ווי מ'האט נאר דערזען מיין קליידונג און מיין אויסזען, האט מען מיט שרעק און כעס פארקלאפט טיר און פענצטער און מיך אוועקגעטריבן. פון א דריטן הויז, וואו איך האב אנגעקלאפט, זיינען ארויסגעלאפן צוויי מענער מיט שטעקנס אין די הענט און געשריען, אז איך זאל תיכף אוועק און פארשווינדן פון זייער דארף, ווען ניט שלעפן זיי מיך גלייך צו דער פאליציי. א ברירה האב איך געהאט? איך בין אוועק און פארשוואונדן אין שייער אונטער מיין שטרוי־קופע.

אויף מאָרגן ביינאַכט בין איך ווידער ארויסגעקראָכן, אָבער דאָס מאָל זיך געלאָזט ניט צו די הייזער, נאָר צו די גערטנער. אין דער פינצטערניש האָב איך אויפגעזוכט אַ גאָרטן, דערטאַפּט מיט די הענט אוגערקעס און טאָמאַטן און זיך אַ וואָרף געטאָן אויף דער אכילה. איך האָב נאָך קיינמאָל אין מיין לעבן ניט געגעסן אזוינע זאַפטיקע, געשמאַקע און דערפרישנדיקע מאכלים, ווי די האַלב־רייפע טאָמאַטן און אוגערקעס האָבן מיר דאָן אויסגעזען. איך האָב זיך אויס־געצויגן אין גאָרטן צווישן די בייטן און געגעסן, געגעסן אָן אויפהער. מיר דאַכט זיך, דערפון בין איך עפעס אזוי מאָדנע שוואַך און אָפּהענטיק געוואָרן, אז איך האָב זיך ניט געקאָנט אויפהייבן. צי בין איך קראַנק געוואָרן? ניין, דאָס קאָן ניט זיין! אזוי בין איך געלעגן אין גאָרטן אַ גאַנצע נאַכט. וועז עס האָט געגומען טאָגן, האָב איך זיך אויפגעהויבן און דערזען אַ נאָך בעסערע אכילה — באָב. איך האָב אָנגעשטאָפּט מיין העמד אַרום מיין לייב פול מיט באָב און אוגערקעס (קיין נייע טאָרבע האָב איך נאָך ניט געהאַט) און אַ שווער באַלאַדענער האָב איך זיך אומגעקערט צו מיין פאַרשטעק אין שייער.

אזוי האָב איך געלעבט אין שייער ניין־און־צוואנציק מעת־לעת. אלע נאַכט פלעג איך ארויסגיין צו דער וואַסער־גרוב אַנטקעגן שייער זיך אַרומצואוואַשן און אָנטרינקען זיך, און יעדע דריטע נאַכט פלעג איך זיך לאָזן צום גאָרטן און מיטברענגען באָב, אוגערקעס און טאָמאַטן. אינגיכן איז מיין שפּייז־טיש רייכער געוואָרן מיט נאָך אַן אכילה, — מיט קערנער פון ווייץ און קאָרן. עס איז געקומען די צייט פון תבואה־שניט, און באַטאָג פלעגט דער פויער אריינפירן אין שייער און צוזאַמענלייגן גאַרבן פון ווייץ און קאָרן. ער, מיט זיין ווייב, צוויי קינדער, און אַ רוסישער קריגס־געפאַנגענער, זיין אַרבעטער, פלעגן זיך גאַנצע טעג אַרומדרייען אין און אַרום שייער, און איך ליג זיך רואיק אין דעם שטרוי, אונטער זייער נאָז, און קערנדל נאָך קערנדל עס איך פון דעם בינטל ווייץ אָדער קאָרן, וואָס איך פלעג באַנאַכט אריינשלעפּן אין מיין פאַרשטעק.

איך ליג ביי דער וואַנט פון שייער און זע דורכן שפּאַלט און הער, וואָס עס טוט זיך ארום. איך זע, עס גייען אויפן וועג צענדליקער און הונדערטער מענטשן, מענער און פרויען, מיט רידלען, העק און זעגן. איך הער, ווי ניט ווייט פונדאַנען האָקט מען ביימער, מ' רייסט אויף די ערד, און איך פאַרשטיי, אז די דייטשן טרייבן די ציווילע באַפעלקערונג און אויך רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס אַרבעטן ביי די פּויערים, צום גראָבן טראַנשייען, פאַרפעסטונגען, אז זיי גרייטן זיך, ווייזט אויס, צו אַ שטארקן און לאנגן וויידערשטאַנד. אַרום „טוט זיך מעשים", און איך צי פון די זאַנגען און עס קערנדל נאָך קערנדל, פאַרבייס מיט אוגערקעס, טאָמאַטן און באָב (איינגעטיילט צו פינף־און־פערציק באָב־שייטן אַ טאָג), און לעב גאָר אַ גוטן טאָג אונטער דער שטרוי־קופּע.

אַ „מחיה" אזא לעבן, נאָר גאָר אינגיכן האָב איך דערשפּירט, אז איך גיי אונטער, אז עס וועט לאַנג ניט דויערן, און איך וועל שוין דאָ בלייבן ליגן, אונטער די שטרוי. עס איז מיר באַפאַלן אַ שרעקלעכע שוואכקייט און קאָפּ־שווינדלעניש; פון שטענדיקן קייען די הארטע טרוקענע קערנער איז מיר גע־ווארן אָנגעשוואָלן און וויטעקדיק אין מויל, און באַנאַכט, ארומגייענדיק אין שייער האָב איך זיך געמוזט אָנהאַלטן און אָנשפּאַרן, כדי ניט אנידערצופאַלן. און דערצו נאָך זיינען מיר באַפאַלן לייז און געגעסן אַ לעבעדיקן סיי באַטאָג, סיי באַנאַכט, אָן אויפהער, אָן אָפּרו... וואָס טוט מען, וואו טוט מען זיך אַהין אין מיינע קעניטיקע אַרעסטאַנטן־קליידער, איינער אַליין, אין אזא שרעקלעכער איינזאַמקייט, ניט קיינעדיק די היגע געגנט און אַרומגערינגלט אַרום און אַרום פון בלוטיקע שונאים און מערדער?

אָדער שוין בלייבן ליגן אזוי אינעם שטרוי אין שייער און אויסגיין מיט אַ לאַנגזאַמען אומפאַרמיידלעכן טויט, ווי אַ מויז אין איר לאָך?... אָ, ניין! דער ברענענדיקער, פיבערדיקער געדאַנק דערלאָזט עס ניט. מען מוז בייקומען די קערפּערלעכע שוואכקייט... מען מוז געפינען אַן אויסוועג... און ווי אַ ריזיקער בלוטיקער פראַגע־צייכן שטייט פאָר די אויגן — און נקמה?... ניט דערלעבן ביז דעם מאָמענט פון נקמה? ניט דערציען ביז דעם מאָמענט פון זייער מפּלה? ווי קאָן מען עס דערלאָזן אזא געדאַנק? ניין, מען מוז געפינען אַן אויסוועג, מען מוז נאָך קעמפן!...

און ווידער, ווי דורך אַ נס, האָבן זיך אין מיר איינגעפונען נייע כוחות און אַרויסגעשלעפט פון דעם פאַרכישופטן קרייז פון אייזאַמקייט, פאַרגליווערטקייט און אָפּהענטיקייט. איך בין געקומען צו אַ פעסטן באַשלוס. צווישן נעכט האָב איך זיך אַרומגעדרייט אין שייער און אַרום, געזוכט־געאַקערט, ביז איך האָב געפונען אַ פּאָר אַלטע צעריסענע זעק און דינעם דראָט אויף לייַדיקע קעסטלעך, וואָס האָבן זיך דאָרט אַרומגעוואַלגערט. איך האָב עס אריינגעשלעפּט צו מיר אין פאַרשטעק, אין לאָך אונטער דער שטרוי־קופּע, און פאָר דער ליכט, וואָס איז דאָרט אריינגעדרונגען דורך די שפּאַלטן אין וואַנט, האָב איך „אויפגענייט" פון די זעק אַ פּאָר הויזן. דער דינער דראָט האָט מיר געגוצט אַנשטאָט באַוול.

פון אָוונט בין איך אַרויסגעקראָכן, אַרויפגעצויגן די „נייע הויזן" אויף די אַלטע אַרעסטאַנטישע, און די געוועזענע העל־בלויע העמד (איצט איז שוין געווען שוואַרץ) — אויפן רעקל און איבער די הויזן, ארומגעגאָרטלט זיך מיט אַ שטריקל, וואו נויטיק צוגעשפּילעט מיט דראָטן, און אויף אַזאַ אופן האָב איך פאַרמאַסקירט מיין קענטיקע אַרעסטאַנטישע קליידונג. דאָן האָב איך געגומען אין שייער אַ רידל, פאַרזיכטיק געעפנט אַ טויער, אַריבערגעשפּרייזט דעם וועג און אריין אין וואַלד. עס איז נאָך געווען געגוג ליכטיק. איך האָב זיך אַ ביסל צוגעזעצט (ס'האָט שרעקלעך געשווינדעלט פאָר די אויגן און דער קאָפּ האָט זיך

געדרייט...), זיך אָפּגעוואָשן אין וואַסער־גרוב, און דאַן געגומען דעם רידל אויף דער פּלייצע און געלאָזט זיך גיין מיטן גרויסן בריייטן וועג. איך האָב געטראָפן מענטשן, און אויך דייטשן, גייענדיק און פֿאַרבייפֿאָרנדיק, נאָר איך בין געגאַנגען דרייסט, פֿאָרויס, ווי צו מענטשן גלייך... אָפּגעגאַנגען אַ פּאָר קילאָמעטער, האָב איך אָפּגעדרייט אויף אַ זייטיקן וועגל, נענטער צום וואַלד, בין דאַן אַריין צו אַ פּויער אין הויז, און ריידנדיק רוסיש, האָב איך געבעטן עסן.

אַ מעשה מיט אַ פּאָר פּאַרלאַטעטע הויזן

די פּויער־פאַמיליע איז געזעסן אַרום טיש, ביים אָוונט־ברויט. מיט שטוינונג האָט מען געקוקט אויף מיר, אויף דעם אַריינגעקומענעם, אין עפּעס אַזאַ מאַדנעם הילוך. ווער בין איך?... וואוהין גיי איך?... וואָס וויל איך?...

איך האָב זיי אַלץ דערציילט... איך בין אַ רוסישער קריגס־געפֿאַנגענער, איך אַרבעט ביי אַ בעל־הבית, ס'איז פינף־און־צוואנציק קילאָמעטער ווייט פון דאָנען... מיט עטלעכע טעג צוריק האָט מען מיך געשיקט אויף ארבעט אַהער, צו גראָבן טראַנשייען... דער בעל־הבית האָט מיר מיטגעגעבן עסן אויף צוויי וואָכן... נאָר, איר ווייסט דאָך, נעכטן איז געווען אַ גרויסער רעגן... איך בין אויס־געראָטן געוואָרן ביז די ביינער... איך האָב אויפגעהאַנגען אויסצוטריקענען מיינע זאַכן אין אַ שייער, וואו מיר האָבן אלע גענעכטיקט, אַ מאַן פופציק צו־זאַמען... און, איר ווייסט דאָך היינטיקע צייטן, מ'האָט אַלץ צוגעגנבט... אפילו מיין זעקל עסנוואָרג... בין איך געבליבן אָן עסן און אָן הייזן... איר זעט דאָך, ווי איך גיי — אין זאַקענע הייזן... וואָס וויל איך? — איך וויל עסן און... אויב מעגלעך, אַ פּאָר הייזן, אַלטע, צעריסענע..

עסן האָט מען מיר געגעבן, וויפל איך האָב נאָר געקאָנט אויפעסן: איין טעלער מילכיקע לאָקשן־זופּ, אַ צווייטן, אַ דריטן, און מיט פֿאַרוואונדערונג געקוקט, ווי איך האַלט שוין ביים פערטן און פינפטן... איך בין זיך איצט מודה, אז איך האָב נאָך קיינמאָל אין מיין לעבן ניט געגעסן אזוינע געשמאַקע לאָקשן־זופּ ווי דאַן ביים פויער און האָב בכלל ניט געוואוסט, אַז לאָקשן־זופּ קאָן האָבן אַזאַ גן־עדן־טעם. מען זעט, אַז אַ מענטש איז אזוי הונגעריק, האָט מען מיר מיטגעגעבן אויפן וועג אַ האלבן לעבל ברויט מיט אַ שטיקל קעז און אַ טאָרבע דערצו. נאָר ווען ס'איז געקומען צו די הייזן, זאָגט מען מיר, אז קיין הייזן קאָנען זיי מיר ניט געבן, ס'איז ניטאָ אפילו קיין אלטע, צעריסענע... און איך זע, אז אין קיך אויף דער וואָנט הענגט אַ פּאָר טייערע צעריסענע, אַלטע הייזן מיט גרויסע נייע לאַטעס, און טראַכט זיך: אַך, ווי דאָס וואָלט זיין גוט פּאָר מיר.. איך האָב זיך געזעגנט מיט דער פויער־פאַמיליע און בין אַוועק, אָבער ניט ווייט, — נאָר ביז צום נאָענטסטן גראָבן.

אין גראָבן בין איך אָפּגעלעגן אַ גוטע פּאָר שעה, ביז האַלבער נאַכט מסתמא, און געכאַפּט אַ געשמאקן דרעמל נאָך אזא אויסערגעווײנלעכן אָוונט־ברויט. דאָן בין איך ווידער צוגעקומען צום הויז, גאַנץ פֿשוט אַרויסגענומען אַ שייבל פון קיך־פּענצטער, געעפּנט דעם פּענצטער, אריינגעקראָכן אין קיך, און ארויס־קריכנדיק צוריק, בין איך שוין געווען, אויב ניט דער יורידישער, איז דער פּאַקטישער באַלעבאָס פון אַ פּאָר אַלטע פארלאטעטע הויזן. אָ, ווי גליקלעך איך בין דאָן געווען! עס פעלט מיר נאָר אַ רעקל, און דאָן... דאָן איז אָפּן פּאַר מיר די גאנצע ארומיקע וועלט מיט אירע בריייטע וועלדער, זומפּן און לעכער..

ווי איך זע, האַלט איר דאָך, אז איך האָב באַוווּלהט דעם גוטן פּויער, — שטאָקמאַנס האָט ער געהייסן. איך אויף אייער אָרט וואָלט אפשר אויך אזוי געטראַכט. נאָר כדי אייך צו באַרואיקן, וועל איך פֿאַרלויפן אַ ביסל דעם וועג פּאַרויס און דערציילן בקיצור, ווי איך בין געווען ביי אים נאָך אַ מאָל, ווינטער, אין פּיר חדשים אָרום. אונדזער פּארטיזאַנען־גרופּע האָט דאָן אָפּפּע־רירט אין די וועלדער, ניט וויט פון זיין וואוין־אָרט, אַ צען־פּופצן קילאָמעטער. איך האָב זיך דאָן ניט געפּוילט, און צוזאַמען מיט נאָך צוויי חברים האָב איך אים באַזוכט, אין מיטן דער נאַכט. ער האָט מיך, פֿאַרשטייט זיך, ניט דערקענט, און זיין שרעק איז געווען גענוג גרויס, וועו ער האָט דערזען פּאַר זיך דריי באַוואָפנטע „באַנדיטן" (אזוי איז געווען אונדזער אָפּיציעלער נאָמען לויטן דייטשן נוסח), נאָר וועו מיר האָבן אַרויסגענומען אַ פּלעשל היימישע שנאַפּס, „סאַמאַגאַנקע", און ער האָט אונדז געגעבן אַ גוטן צובייס, האָב איך אים אָנגע־צויגן און דערמאָנט וועגן די אַמאָליקע פינף טעלער לאָקשן־זופ און די פּאַר־שוואנדענע הייזן... דאָן האָט די גאַנצע משפּחה מיך דערקענט, און שטאָקמאַנס אליין האָט צוגעגעבן:

— איך האָב דאָן געטראַכט, אז דו ביסט אַן אַנטלאָפענער ייד, און וועו דו ביסט אַוועק, האָט מיר זייער פֿאַרדראָסן, וואָס איך האָב דיר ניט געגעבן קיין הויזן. נאָר אויף מאָרגן האָט מיר געפּרייט, וואָס דו האָסט אַליין שכל געהאַט צו נעמען באַנאַכט די הייזן, און... אז דו האָסט מער קיין אַנדער זאַך ניט גע־נומען, אָ, איך בין פּאַר די הייזן ניט אין כעס אויף דיר. פּאַרקערט. עס פּרייט מיר.

דער פּויער האָט גוט געקענט גערשן יאָקאָבסאָן און האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס מיט אים האָט פּאַסירט. אלע אין געגנט, זאָגט ער, ווייסן וועגן דעם און באַדויערן שטאַרק. נאָר וואָס קאָן מען טאָן, ס'איז אזא ווילדע, בלוטיקע צייט.. מענטשן זיינען ניט מענטשן, נאָר חיות, ערגער פון חיות...

וועו איך האָב אים דערציילט, אז איך בין דער אייגער פון די פינף יידן, פון יאָקאָבסאָנס גרופּע, וועלכער איז דאָן אַנטלאָפן, איז דער פּויער אויפגע־שפרונגען און זיך ניט געקאָנט אָפּוואונדערן: הייסט עס, מיך האָט מען דאָן

אזוי אַרומגעזוכט אין דער גאַנצער אומגעגנט און צוגעזאָגט צען פונט צוקער און אַ פונט טאַבאק פאַרן העלפן אויסגעפינען?!... ער האָט געקוקט אויף מיר, ווי אויף אַ בייזן וואונדער, און איך האָב דאַן געטראכט: ווער ווייס, וואָס פאַר רעיונות אין פינצטערע מענטשלעכע קעפּ שוועבן אַרום, און אפילו אין דיין קאָפּ, מיין ליבער שטאָקמאַנס? ווער ווייס, צי דו וואָלסט בייגעשטאַנען דעם נסיון, ווען דו וואָלסט געוואוסט דאַן, ווער איך בין, און וואָלסט געקאָנט וואָס טאָן, כדי צו פאַרדינען די צען פונט צוקער מיטן פונט טאַבאַק? ווער ווייס, ווער ווייס?...

ס'האָט אונדז דאַן גאַנץ גוט געשמעקט די וואַרעמקייט, דער שנאַפּס און דאָס צובייסן אין שטאָקמאַנס הויז. ס'האָט זיך פשוט ניט געוואָלט אינמיטן דער נאַכט אוועקגיין פון אַ וואַרעמער שטוב צוריק אין קאַלטן וואַלד אריין, — כ'דער־מאָן זיך עס איצט אזוי בולט, קלאָר... נאָר מ'האָט געמוזט גיין, פאַרטיזאַנער האָבן ניט געקאָנט און ניט געטאָרט זיך פאַרזיצן לאַנג אויף איין אָרט. שטאָקמאַנס האָט אונדז דאַן נאָך איבערגעגעבן געניוירע אינפאָרמאַציעס וועגן די „אייזסאַרגס", וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין שיסן מיינע פיר חברים, — אינפאָרמאַציעס, וואָס זיינען מיר דאַן, גאָר אינגיכן, זייער גוט צונוץ־געקומען.

פאַרן אַוועקגיין האָב איך אים געשאָנקען אַ נייעם מיליטעריישן מונדיר, וואָס איך האָב געהאַט ניט לאַנג אראָפּגעצויגן פון אַ דייטשן שאַרפירער און געהאַלטן ספּעציעל פאר אים, פאַר שטאָקמאַנסן. זאָל ער עס איבערפארבן, איבערמאַכן, — דאָס איז אַ געשענק פאַר זיינע פאָר הייזן, וואָס זיינען מיר אזוי גוט צונוץ־געקומען. איך מיין, אז דערמיט האָב איך דאן אָפּגעצאָלט מיין חוב און פאַר־גלעט די עוולה פאַר די „אַרגאַניזירטע" פאָר הייזן.

אין מיין היים, אין די וועלדער

ס'איז נאָר שווער דער אַנהויב, ווייטער גייט שוין לייכטער...

איך מיין דאָס אַנטקעגן דעם, וואָס מיט די הייזן אליין בין איך נאָך ניט געווען געהאָלפן. עס האָט מיר נאָך געפעלט אַ רעקל, כדי צו קאָנען באַווייזן זיך צווישן מענטשן, און אַן אַ רעקל איז שוין בכלל אין וואַלד קאַלט געווען, דער עיקר אין די נעכט. דעם טאָג בין איך געלעגן פאַרשטעקט אין וואַלד, זיך געוואַרעמט אויף דער זון, געגעסן אַזא טייערע אכילה, ווי ברויט מיט קעז (מער ניט קיין טרוקענע וויין־קערנער!...), פאַרטרונקען וואַסער פון אַ דערבייאיקער לוזשע, און געלעבט, ווי מען פלעגט אַמאָל זאָגן, ווי זומער־צייט „אויף דאַטשע". פארנאכט האָב איך זיך אויפגעהויבן, געמאכט אַ היפש ביסל וועג און צוגע־גאָנגען צו אַ גרויסן און רייכן פויער־הויז. אין איין טאָג איז מיין נייע טאַרבע

שוין געווען כמעט אויסגעליידיקט פון דעם האַלבן לעבל ברויט מיטן קעז, און איך האָב דאָ געוואָלט קריגן וואָס ממשותדיקעס אַריינצופאַקן אין טאַרבע.

אין הויז האָט מען מיך אויפגענומען זייער קאַלט און פאַרדעכטיק. מ'האָט מיך געמוסען צופיל אויספרעגן און קוים געגעבן אָפצוענטפֿערן... וועגן מיטגעבן אויפן וועג ברויט און נאָך־וואָס (ווי עס דאַרף זיך פירן אין אַנשטענדיקע פויערים־הייזער) איז קיין רייד ניט געווען. דאָס האָט מיך שטאַרק פאַרדראָסן, — אומזיסט געמאַכט אזא לאַנגן וועג... איך האָב זיך שנעל אויפגעהויבן, אַוועק־געגאַנגען, און — קורץ געראַדט, — אינמיטן דער נאַכט בין איך צוריקגעקומען, מיט פיל מאַטערניש געעפנט עפעס אַ קליין פענצטערל אין דער קיך־וואַנט און אַריין אינעווייניק. קיין גרויסע גליקן האָב איך ניט געזוכט און ניט געפונען, — נאָר אַ פּאָר גרויסע לאַבנס ברויט מיט אַ שטיקל אַלטע גערויכערטע פלייש פוטער, קעז און אַ פּאָר צענדליק עפעס אזוינע גערויכערטע פישלעך, — אַ מין „שטרימלעך", וואָס מען פלעגט אַמאָל ברענגען אויף די מערק צום פאַר־קויפן. איך האָב געזוכט נאָך־וואָס אין דער פינצטער, — אַ רעקל, אַן אויבער־בגד, — און כ'האָב טאַקע דערטאַפּט אַזאַ.

איך האָב קוים באַוויזן דורכקריכן צוריק דורכן פענצטערל און אַ נעם־טאָן מיין שווערע טאַרבע, ווי אין אַ פּאָר פענצטער פון הויז האָט זיך באַוויזן ליכט, און אַ שטוביקער הינטל האָט זיך צעבילט. מיט שנעלע טריט האָב איך זיך אָפּגעטראָגן פון הויף, הערנדיק ווי עס עפנט זיך מיט געוויש אַ טיר אָדער אַ פענצטער, און עס קלינגט אָפּ אַ צווייאיקער שאָס פון אַ יעגער־ביקס. איך בין גיך פאַרשוואונדן אין וואַלד, און די גאַנצע נאַכט און פרימאָרגן געשפאַנט אָן אָפּרו, ביז איך האָב זיך אָנגעשטויסן אויף אַ קליינעם איינזאַמען וואַלד־שייער, אָנגעפּאַקט מיט פרישן היי. דאָס איז געווען אינער פון די וואַלד־שייערס, וואָס איך האָב דערנאָך גאַנץ אָפט געטראָפן אין די וועלדער; דאָ פלעגן די פויערים האַלטן זייער פריש־אָפּגעשניטן היי פון די וואַלד־לאָנקעס, ווייט פון די הייזער, און נאָר אין דער פרייער ווינטער־צייט פלעגן זיי דאָס היי אַריבערפירן אויף זייערע הויפן. אָט די איינזאַמע וואַלד־שייערס האָבן פון אָנהויב געשפּילט אַ גרויסע ראָליע אין מיין איינזאַמען וואַלד־לעבן, — איך פלעג זיך אין זיי פון־צייט־צו־צייט באַזוכן און אָפּליגן טעג און נעכט אין איינזאַמקייט.

דער שייער איז ניט געווען פאַרשלאָסן, אָבער צוליב פאַרזיכטיקייט בין איך אַריינגעקראָכן אין אים ניט דורכן טויער, נאָר פון אויבן, וואו ס'איז געווען אָן אָפּגעריסענע ברעט. דאָ האָב איך זיך באַזעצט און געלעבט „ווי אַ פּריץ" אזוי לאַנג, ווי לאנג דאָס עסן האָט געקלעקט. איך האָב מיר אויסגעגראָבן טיף אין דעם היי, ביי דער וואַנט, אַ מין נעסט און אַהין אריינגעשלעפּט זיך אליין, מיין רידל, די טאַרבע מיט דער אכילה און דעם „אַרגאַניזירטן" אויבער־בגד. דאָס איז געווען אלץ, וואָס איך האָב פאַרמאָגט און נויטיק געהאַט, און דאָ בין

איך געלעגן טאָג און נאַכט אין צער און איינזאַמקייט, און זיך אָפּגעגעבן מיינע טרויעריקע געדאַנקען און ליכטיקערע טרוימען און האָפענונגען. איך האָב געטרוימט וועגן לעבן און דערלעבן דעם מאָמענט פון נקמה און פרייהייט...

נאָר וואָס איז דער תכלית פון ליגן פֿאַרשטעקט אין שייער? מען דאַרף זיך אַ דריי־גאַנצן צווישן מענטשן, אַ שמעק־טאָן, וואָס טוט זיך אויף דער וועלט... איך נעם ווידער מיין רידל אויף דער פלייצע, מיין מאַגער־געוואָרענע טאַרבע, מיין נייעם אויבער־בגד, און... ווייסט איר, וואָס פאַר אַן אויבער־בגד דאָס איז געווען? אין שיין פון ליכטיקן טאָג האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען ניט קיין מענערש רעקל, נאָר אַן אַלטער ווייבערש יאַקל, אויף וואַטע, און מיט קונציקע גרויסע קנעפּ. מילא, האָב איך זיך געטראַכט, זאָל זיין אַ ווייבערש יאַקל... באַנאַכט און אינדערפרי איז שוין געווג קאַלט, און אין וואַלד קוקט מען ניט אויף מאָדעס און פאַסאָנען. דאָך האָב איך די גרויסע קונציקע קנעפּ אויסגעריסן און פֿאַרבינטן זיי אויף שטיקלעך דראָט; און אויסגעדאַרט בין איך שוין געווען געווג, אזוי, אז דאָס יאַקל איז אויף מיר אַרויפּגעקראָכן. און נאָך אַ ריוח האָב איך געהאַט פון אים, — נייע, דאַרפישע לייז...

איצט, אין מיינע נייע קלייַדער, האָב איך זיך געפילט דרייסטער. איך האָב באַשלאָסן צו קומען צווישן מענטשן. איך בין אַרויס אויפן גרויסן וועג. איך זע, עס גייט אַ גרויסע גרופּע אַרבעטער, — אַרטיקע מענער און פרויען, רוסישע קריגס־געפאַנגענע און פארשלעפּטע ציווייל־געפאַנגענע, — אַלע מיט רידלען און העק. ניט טראַכטנדיק לאַנג, האב איך זיך דורכגעמישט צווישן עולם און... זיך געגומען צו דער אַרבעט; מ'האט געגראָבן טראַנשייען. כ'האב אויך כלומרשט געפּורקעט מיטן רידל די ערד, נאָר געמיינט האָב איך גאַנץ וואָס אַנדערש...

איך האב פאַרזיכטיק פארפירט געשפּרעכן מיט די רוסישע געפאַנגענע, זיך נאָכגעפרעגט, און זיך דערוואוסט פיל נייעס. .נאָר דער עיקר האָב איך זיך דערוואוסט, אַז ס'איז ניט גוט... דער דייטש טראַכט גאָר ניט אַוועקצוגיין פון דאַנען... אָט זעט מען דאָך, ער גראָבט אומעטום נייע טראַנשייען און מאַכט פאַרטיפּיקאַציעס אין דריי ליניעס אין דער טיף... און די רויטע אַרמיי האט זיך אָפּגעשטעלט; אַרומגערינגלט און אַיינגעשלאסן דאָ, אין קורלאַנד, אַ גרויסע דייטשע אַרמיי, ווי אין אַ קעסל, צוגעדריקט דעם דייטש צום ים, און וויטער גייען זיי ניט, די רוסן... ווער וויס אויף וואָס זיי וואַרטן און לאָזן דעם דייטש זיך פאַרפעסטיקן אַזוי שטאַרק!... און דערווייל באַלעבאַטעווען דאָ די דייטשן און זייערע לאטווישע געהילפן, די פּאליציי און „אייזסאַרגס", און טוען וואָס זיי ווילן... איצט יאָגן זיי זיך אין די וועלדער נאָך אַנטלאפענע לאטווישע סאלדאַטן און נאָך אַנטלאָפענע יידן... זיי האבן אויך שפּיר־הינט... די, וועמען זיי כאַפּן, ווערן גלייך דערשאָסן... נאָר מ'זאָגט, אַז אויך רוסישע פֿאַרטיזאַנער

האָבן זיך באַוויזן, אָט דאָרט ווייט, אין די זשורער וועלדער. זיי קערן דאָרט וועלטן... ווער ווייס, צי זיי וועלן זיך ניט אַריבערוואַרפן אויך אַהער...

די לעצטע אומקלאָרע ידיעה איז געווען פאַר מיר די ברענענדיקסטע און וויכטיקסטע. פאַרטיזאַנען!... ווי קומט מען צו זיי? ווי דערגייט מען וועגן זייערע מקומות?

די נאַכט האָב איך צוזאַמען מיט די איבעריקע מענטשן איבערגע־נעכטיקט אין אַ גרויסן שייער, און ווייסט איר אין וועלכן? אין דעם זעלביקן, וואו איך בין ניט לאַנג געלעגן פאַרשטעקט אונטער דער קופּע שטרוי. איך האָב דעם שייער גוט געקענט...

אויף מאָרגן האָב איך דערזען, אַז פאר מיר איז קיין תכלית ניט זיך דאָ אַרומצודרייען מיט די איבעריקע. מען נעמט מיר שטעלן צו פיל פראַגעס, מען וויל וויסן געניו, פונוואַנען איך שטאַם, אין וועלכן מיליטעריש טייל איך האָב געדינט, וואו בין איך אריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט, און... קיין עסן האָב איך אויך ניט. אין מיטן העלן טאָג האָב איך זיך געזומען שאַרן, שאַרן אָן אַ זייט, און זיך אַוועקגעשאַרט וויידער אין די וועלדער. איך בין אוועק אַהיים, אין די וועלדער אריין, איך, די פאַרפאָלגטע, געיאָגטע וואַלד־חיה, וואָס האָט קיין אָרט ניט צווישן מענטשן...

און אזוי האָט זיך געצויגן מיין וואַלד־לעבן צווישן־און־אַ־האַלב חדשים אין שטענדיקער אינזאַמקייט און געפאַר, אין אַרומשלעפּעניש איבער די וועלדער, אין אויסבאַהאַלטן זיך אין גריבער און וואַלד־שייערן, אין האַלב־הונגער און אין ניט־וויסן, וואָס דער מאָרגן, וואָס די נאָענטסטע מינוט וועט דיר ברענגען.

עס איז שוין האַרבסט. עס דערנענטערט זיך דערווינטער, און עס ווערט נאָך מער איינזאַם און עלנט. יאָ, די אינזאַמקייט איז געווען שרעקלעכער פון אַלץ. כאָטש נאָך אַ מענטש, כאָטש אַבי־ווער, מיט וועמען מיט א וואָרט זיך צו טיילן, כאָטש אַ הונט, אַ חיה!... נאָר ס'איז קיינער ניט געווען; כ'האָב זיך אַרומגעטריבן איינזאם, עלנט־אַליין, ווי אַ פאַרשאָלטענער וואלד־רוח.

נאָר איך וועל ניט גיין אייך אויסדערציילן אַלע פרטים, ווי אזוי און וואו איך האָב געלעבט די צוויי־אַ־האַלב חדשים, ווי איך האָב זיך איינגעשאַפט אכילה, ווי איך האָב זיך אַרומגעשלעפּט און וואָס איך האָב געטראַכט און געטאָן. איך וועל אייך דערפאַר געבן אַ מין „ליד", וואָס איך האָב דאַן אָנגעשריבן, ליגנדיק אין אַ וואַלד־שייער. קיין פאַפּיר האָב איך דאַן ניט געהאַט, האָב איך עס אָנ־געשריבן אויף אַ שינדל־ברעטל, וואָס איך האָב געפונען איין שייער, און דער־נאָך, מיט אייניקע חדשים שפּעטער, האָב איך דאָס ברעטל ווידער אויפגעזוכט.

אָט־וואָס איך האָב דאן געפילט און פאַרשריבן:

איך בין אַ חיה...

איך בין אַ חיה אַ געיאָגטע...
אַ וואָלף, אַ פוקס און מויז צוגלייך.
איך ליג פֿאַרשטעקט אין וועלדער, לעכער,
דאָ ביים בערגל, דאָ ביים טייך,
דאָ ביי פויער־הויז אַ נאָענטן
אין אַ שייער אונטער היי,
דאָ אין שטאָל אַ וואַרעם ווינקל
זוך איך צווישן מיסט און שטרוי.

וואו געטאָגט, דאָרט ניט געענעכטיקט...
עס יאָגט געפֿאָר, ווער וויים וואוהין
איבער וועלדער, זומפֿן, גריבער
אַן אַן אויסזיכט, אָן אַ זין.
אויג און אויער שאַרף־געשפּיצטע,
אָנגעשטרענגט צו יעדן רויש...
שאָ !... וואָס הילכט דאָרט ? אפשר מענטשן ?
בלייבן ליגן ?... גיין פֿאַרויס ?...

פון דערווייטנס הערט זיך שיסן
פון אַ ביקס, מאַשין־געוועהר...
אַך, דער שונא נישטערט ווידער
אין די וועלדער לענג און קווער !...
און אַ הונט בילט... אפשר שפּיר־הינט
זוכן, שמעקן מענטשן־שפּור ?...
איך קוק פון ווייטן — אויפן וואַלד־וועג,
דאָכט זיך, פֿאָרט אַ פויער־פֿור.

זאָל איך פרעגן ביי דעם פויער,
האָט ער וואָס געזעהן, געהערט ?
אָדער ניין... וואָס קאָן ער העלפן ?
ער קאָן נאָר מסור'ן, פֿאַרקערט.

עס איז אַ מצווה דאָך צו כאַפּן
און מיך יאָגן טריט אויף טריט,
עס דראָט מיט טויט־שטראָף מיר צו העלפן, —
איך היים דאָך „יודע" און „באַנדיט".

עס גייען וואָכן און חדשים,
זומער און דער האַרבסט אַוועק.
גרויזאָם קוקט דער בייזער ווינטער
אין מיין היימלאָזן פּאַרשטעק.
עס ציט זיך וואַלד־נאַכט, קאַלט און שלאָפלאָז,
עס קומט אַן אומרו־טאָג, ס׳פּאַרגייט...
עס ווייגט דאָס האַרץ אין שטומען עלנט:
ראַטעוועט מיך, גאָט, פון טויט!

גיב מיר, גאָט, איצט שאַרפע נעגל,
הירשן־פּיס און וואַלפן־ציין!...
גיב מיר רויבער־האַרץ אַ שטייפע!
איך בין דאָך חיה!... כ׳בין אַליין!...
איך לויף ווי חיה פון פּאַרפאַלגער,
איך רויב און ביים, ווי חיה ביסט.
גיב מיר שוץ, דו וואַלד געדיכטער!
שטאַרק אין מיר דעם חיה־גייסט!

* *
*

... און דערווייל אויף נאָענטן קריגם־פּראָנט
גייט דער קאַמף ביי נאָענטע שטעט.
— וועל איך גאולה נאָך דערלעבן
אָדער... ס׳וועט שוין זיין צו שפּעט?

(געשריבן אין די וועלדער פון קורלאַנד, ביי אוגאלע, סעפּטעמבער 1944).

אַ טראָפן מענטשלעכע וואַרעמקייט.

ניט אין אַ העלן פרימאָרגן, ווי עס רעדט זיך, נאָר אין אַ פינצטערע האַרבסט־נאַכט האָב איך זיך אויפגעהויבן פון מיין וואַלד־שייער און זיך געלאָזט גיין איבער די וועלדער. איך האָב באַשלאָסן צו גיין קיין אוגאַלע און קומען צו דעם פויער, דעם פריינט פון יאָקאָבסאָן, צו וועלכן ער האָט אונדז געהאַט געפירט. איך האָב שוין מער ניט געקאָנט אויסהאַלטן די וואַלד־איינזאַמקייט, עס האָט געצויגן צו מענטשן, צו אַבי־וועלכע מענטשן. ביים פויער, געדענק פריינט, האָב איך געטראַכט, וועל איך זיך אפשר דערוויסן געניעריס וועגן גורל פון מיינע חברים, און מעגלעך, אויך וועגן פאַרטיזאַנער, אויב אַזוינע געפינען זיך אין די אַרומיקע וועלדער.

אַ האַלבע נאַכט האָב איך זיך ארומגעדרייט אויף קליינע, קוים מערקבאַרע וועגעלעך און שטעגעלעך, און צום סוף בין איך אַרויס אויף אַ ברייטן וואַלד־וועג. איך האָב ניט געוואוסט געווי, וואו איך געפין זיך. מיטאַמאָל האָב איך דערהערט אַ געריש און טראַסקעריי צווישן די צווייגן, און עטלעכע טונקעלע געשטאַלטן זיינען, ווי וואַלד־שדים, פאַרבייגעלאָפן און פאַרבייגעשפרונגען פאַר־ביי מיין נאָז און פארשוואונדן אין וואַלד. אינסטינקטיוו האָב איך זיך מאַמע־טאַל אַ וואַרף געטאָן צו דער ערד, און קוים באַוויזן אַ טראַכט צו טאָן, אז דאָס איז געווען אַ סטאַדע איבערגעשראָקענע סטירנעס (ווילדע וואַלד־ציגן), און אומ־זיסט איז געווען מיין שרעק, ווי פאַרבי מיר זיינען פאַרבייגעפאָרן אויף וועלא־סיפעדן (בייסיקלען) פיר פאָליציאַנטן, אַזוי נאָענט, אז איך האָב געהערט זייערע שטימען און געזען די פנימער, באַלויכטענע פון אָנגעצונדענע ציגאַרעטן.

— נו, — האָב איך געזאָגט צו זיך אַליין און גערעדט אויפן קול, ווי צו אַ זייטיקן מענטשן, — דאָס מאַל האָבן דיך די סטירנעס גערעטעוועט. זיי האָבן, ווייזט אויס, פריער פון דיר דערשפירט די דערנענטערונג פון געפאָר און מיט זייער רוישיקן שפרינגען האָבן זיי דיר געגעבן אַ רעכטצייטיקע וואַרנונג. דאָס איז אצבע אלוהים, גאָטס אָנווייז . . . ווען ניט זיי, די סטירנעס, וואָלסטו זיכער זיך אָנגעשטויסן אויף די מערדער פנים אל פנים, אָט אזוי ווי דאן... געדענקסט דאָך, מסתמא?... זיי פאַרזיכטיק, און... ווער טרייבט דיך צו גיין אפילו באַנאַכט אויף גרעסערע וועגן? וואוהין איילסטו זיך? האָסט קיין צייט ניט? און וואָס לויפסטו קיין אוגאַלע? ווער וואַרט דאָרט אויף דיר, — אַ טאַטע, אַ ברודער, א קרוב? אומעטום די זעלבע פויערים, אומעטום די זעלבע נאַצישע פאַר־שקלאַפטקייט און פאַרפוילטקייט, וואו דו, דער „יודע", ביסט טרייף, און וואו מען וועט דיך פאַרקויפן פאַר אַ פלאַש שנאפס, אַדער פאר אַ ביסל צוקער און טאבאק... דו וויסט דען ניט אליין? זיך וויניק אָנגעזעזן און אָנגעהערט? וואוהין לויפסטו? בלייב אינדערהיים, אין די וועלדער...

אַזוי, איך געדענק עס קלאָר, האָב איך געוואָלט צו זיך אליין, אויפן קול. ווייזט אויס, די איינזאַמקייט, דאָס ניט האָבן צו וועמען אַ וואָרט אויסצוריידן, האָט מיך צו דעם געבראַכט. דאָך האָב איך געוואָלט וויסן, וואו איך געפין זיך, און געלאָזט זיך ווייטער גיין מיטן וועג.

פרי־באַגינען, וועו עס האָט געגומען קוים־קוים ווערן ליכטיקער, בין איך געקומען אויף אַ קרייצוועג, און דאָ, פון אויפשריפט אויף אַ וועגווייזער, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז איך גיי גאָר ניט קיין אוגאַלע, נאָר קיין פילטינע, אַ קליין שטעטל אַזא. פאַרבלאָנדזשעט, הייסט עס... מילא, טראַכט איך זיך, זאָל זיין פילטינע, אַ נפקא מינה מיר איז, וואו איך געפין זיך... אומעטום וואָרט אויף מיר דאָס זעלבע, אומעטום די זעלבע אויסזיכטן. לאָמיר גיין, וואוהין דער גורל פירט...

איך האָב פאַרבייגעלאָזן אייניקע הייזער ביים וועג, און אויפן ערשטן זייטיקן שטעגל בין איך ווידער אַריין אין דער געדיכטעניש פון וואַלד. דער וואַלד האָט געגומען וועלן שיטערער, עס האָבן זיך באַוויזן פעלדער, וואַלד־לאָנקעס, אַרום־געצוימטע וואַלד־פיטערנישן און פון ווייטן — אַן אָרעמע פויער־שטוב ביים ראַנד פון אַ צווייטן וואַלד, וואָס שיינט צו זיין זייער גרויס און געדיכט. עס האָט מיך געצויגן אַהין. איך בין צוגעקומען נענטער, זיך געשטעלט הינטער אַ דיקן בוים און א גוטע שעה זיך צוגעקוקט, וואָס עס טוט זיך אַרום, ווער, עס גייט אַריין אין שטוב, ווער אַרויס.

פון קוימען שלענגלט זיך אַ רויך, און דאָס דערמאָנט מיר, אז איך בין נאָס און הונגעריק, אַז אין שטוב הייצט זיך אַן אויוון, ס'איז וואַרעם, און עס קאָכט זיך אַ זאַטער פויערשער פרישטיק. עס דאָכט זיך מיר אפילו, אַז איך פיל דעם געוך און טעם פון געקאָכטע פלייש און קאַרטאָפל, פון וואַרעמקייט, פון אַ פאַרויכערטער פויערשער קיך. און ווידער קומט מיר אויפן געדאַנק, אַז מענטשן לעבן נאָך גליקלעך, זאָט, וואַרעם, אונטער אַ דאָך... איך טרייב פון זיך די אומנויטיקע געדאַנקען, איך וויל וועגן דעם ניט טראַכטן. מיט פעסטע טריט לאָז איך זיך צו דער שטוב, קום אַריין אינעווייניק און בעט, מ'זאָל מיר געבן עסן. איך בין געקומען אָקוראַט צום פרישטיק.

און ס'איז באַשערט געווען, אַז די משפחה דוקס, ווי זיי האָבן געהייסן, זאָל שפילן אַ גורלדיקע ראָלע אין מיין איינזאַמען חיה'שן וואַלד־לעבן. די באַלע־באָסטע, שוין נאָענט צו די פופציקער, האָט גלייך פון מיינע ערשטע רייד פאַר־שטאַנען, וועו איך בין און ווי איך קום דא. זי האָט עס ניט ארויסגעוויזן, נאָר נאָך פרישטיק, וועו מיר זיינען געבליבן אליין, האָט זי זיך פונאַנדערגעווייניט און דערציילט, אַז אין שטעטל פילטינע, וואָס איז אַ זיבן־אַכט קילאָמעטער פונדאַ־נעו, האָט זי געהאַט פיל גוטע יידישע פריינט, איר זון און טאָכטער האָבן דאָרט אויך געהאַט פיל יידישע פריינט און שול־חברים, נאָר איצט זיינען זיי שוין קיינער

ניטאָ. מ׳האָט זיי אַלעמען אויסגעהרגעט. זי קאָן דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן און האַלט אין איין וויינען אויף זייער ביטערן גורל... יאָ, זי ווייס, אַז איך בין אויך אַ ייד, נאָר איך דאַרף זיך ניט שרעקן... זי וועט קיינעם ניט דערציילן, פאַרשטייט זיך, אפילו ניט די אייגענע. מאַלע וואָס מ׳קאָן זיך אַרויספלאַפלען...

קורץ געראַדט, די פּויערטע קלאַראַ דוקס, אַ פרוי מיט אַן אויסערגעווייניגלעך גוטער, מיטפילנדיקער נשמה, האָט מיך אויפגענומען ווי אַן אייגענעם, ווי אַן אַלטן גוטן פריינט. ס׳האָט זיך מיר פּשוט ניט געגלויבט, אַז עס קאָנען נאָך זיין אויף דער וועלט אזוינע גוטע און איבערגעבענע מענטשן, ווי זי און די גאַנצע משפּחה. די ערשטע זאַך האָט זי פאָרגענומען, אז איך זאָל זיך מאַכן אין אָרדנונג. איך האָב ניט פארשטאַנען, וואָס זי מיינט דערמיט. דאָן האָט זי מיר דערלאַנגט אַ שטיקל שפּיגל, איך האָב אַ קוק געגעבן, און — געבליבן אַ דער־שטוינטער: פון שפּיגל האָט אויף מיר אַרויסגעקוקט אַ מאַן מיט אַן אייַנ־געפאַלענעם פּנים, מיט א פּאָר איינגעזונקענע פרעמדע, משונהדיק־ווילדע אויגן, און באַוואָקסן מיט אַ געדיכטער שוואַרץ־גרויער באָרד. איך האָב זיך אַליין ניט דערקענט.

די גאַנצע פאַמיליע האָט זיך באַטייליקט אין ברענגען מיך צו אַ „מענטשלעכן אויסזען". איך האָב אָפּגעראַזירט מיין דריי־אָדער פיר־חדשימ׳דיקע באָרד. דער בעל־הבית, קרישיאַן דוקס, האָט מיך אָפּגעשאָרן. מ׳האָט אויסגעהייצט דאָס בעדל, און באַאַכט, אַן אויסגעבאָדענער און אויסגעפּאַרעטער, אין פּרישע ריינע וועש און אין אויסגעפּאַרעטע קליידער, בין איך געזעסן ביים טיש מיט דער גאַנצער פאַמיליע און געגעסן אָוונט־ברויט.

דאָס קליינע קעראָסין־לעמפּעלע האָט קוים באַלויכטן די קיך, פון אויוון איז געגאַנגען אַן אָנגענעמע וואַרעמקייט, די אַרבעסענע בלינעס מיט פּוטער און סעמעטענע זיינען צעגאַנגען אין אַלע גלידער, אַלע האָבן געראַדט צו מיר שטיל און פריינטלעך, און מערקווירדיק — ווי אַ פאַרכישופּטער האָב איך קלאָר געזען און געפילט, אז דאָס אַלץ איז שוין אַמאָל־אַמאָל פאָרגעקומען, אַז איך בין שוין דאָ אַמאָל געזעסן צווישן אָט־די מענטשן, אַז איך האָב דאָס גאַנצע איצטיקע בילד אַרום מיר און מיינע אייגענע איצטיקע געדאַנקען שוין אַמאָל, לאַנג צוריק דורכגעלעבט; עפּעס מאַדנע דמיונות האָבן געשוועבט אין מוח...

אַ לייכטער קלאַפּ אין פענצטער־לאָדן האָט מיך אויפגעריסן פון די דמיונות. איך בין אויפגעשפרונגען און האָב זיך אַ ריס־געטאָן צו דער הינטער־טיר אינעם פינצטערן קאַמער, נאָר די שטוביקע האָבן מיך באַרואיקט:

— ס׳איז גאָרנישט... דאָס איז אַרווידס. ער כאָפּט זיך אריין אַמאָל אין שטוב, באַאַכט...

מ׳האָט געעפנט די טיר, און אין שטוב איז אַריין אַ געזונטער הויכער יונג פון אַ יאָר צוואַנציק, מיט אַ שמייכלדיקן אָפּענעם פּנים. דאָס איז געווען דער

זון, אַרווידס. ער איז געווען מאַביליזירט אין דעם לאַטווישן לעגיאָן צום קעמפן צוזאַמען מיט די דייטשן, נאָר איז גלייך אַנטלאָפן, און באַהאַלט זיך איצט אין וואלד. די דייטשע און לאַטווישע פּאָליציי איז שוין געווען דאָ אַ פּאָר מאָל אים זוכן, איבערגעקערט די גאַנצע שטוב און הויף, נאָר צום גליק, אים ניט געפונען. איצט לעבט ער אין וואַלד, דרייט זיך אַרום ניט ווייט פונדאַנען צוזאַמען מיט נאָך צווויי חברים, אַזוינע ווי ער.

אַ פּאָר וואָכן צייט האָב איך פּאַרבראַכט אין דער נאַענטשאַפט פון די דוקסעס. אין זייער שטוב האָב איך, פּאַרשטייט זיך, ניט געקאָנט בלייבן, ווייל דאָס וואָלט געווען צו ריזיקאַליש סיי פּאַר מיר און סיי פּאַר זיי. נאָר אַרווידס איז איצט געווארן מיין בעסטער פריינט, און איך בין אַוועק צוזאַמען מיט אים אין וואַלד. שפּעט באַנאַכט פלעגן מיר זיך אַריינכאַפּן אין שטוב אַפּצוסן וואָס וואַרעמס, און גלייך ווידער פּאַרשווינדן. פון צייט־צו־צייט פלעגן מיר זיך לאָזן אויך וואויילגיין, — זיך פּאַרענען אינמיטן דער נאַכט אין אַנגעהייצטן בעדל און שטאַרק הנאה־האָבן דערפון. אַרווידס איז געווען אַ געבאָרענער וואַלד־מענטש, האָט געקענט יעדע שטעגעלע און וועגעלע אַרום און ארום, און פון אים האָב איך זיך אויסגעלערנט אַ היפש ביסל פּראַקטישע „וואַלד־קענטשאַפט", וואָס איז מיר גאָר אינגיכן זייער גוט צונוץ־געקומען.

אַ פּאָר מאָל האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן אין וואַלד אויף קריגס־געפאַנגענע רוסישע סאָלדאַטן, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון דער דייטשער געפאַנגנשאַפט. ווי פּאַרדעכטיקע וועלף, אָן צוטרוי אייגע צו די אַנדערע, פלעגן מיר זיך צוערשט פּאַרזיכטיק דערנענטערן און אויסשמעקן, ווער די צופעליק־געטראָפענע זיינען און מיט וואָס זיי אָטעמען. דערנאָך, אַז מ'האָט זיך שוין דערשמעקט, פלעגט וועלן גוט־ברודערשאַפט, און מען פלעגט זיך טיילן מיטן עסן און מיטן רוכערן. אויך פון זיי האָב איך זיך אַנגעהערט וועגן אַרגאַניזירטע פּאַרטיזאַנער, וואָס זאָלן אפּערירן ערגעץ־וואו אין די גרויסע זשורער וועלדער. אַ, מ'קאָן זיי גע־פינען, אויב מען וויל . . .

נאָר ניט אַרווידס און ניט די אַנטלאָפענע רוסן האָבן חשק געהאַט צו גיין זוכן די פּאַרטיזאַנער. דאָן האָב איך באַשלאָסן צו גיין אליין. באַנאַכט האָב איך זיך געזעגנט מיט דער גאַסט־פריינטלעכער משפּחה, און די באַלעבאָסטע, קלאַראַ דוקס, האָט מיר מיטגעגעבן אַ פּולע טאָרבע עסנווארג און אַ היימישע, אויסגענייטע דעקע, וואָס איז געלעגן אין נדן־קאַסטן פּאַר איר טאָכטער. איך האָב ניט גע־וואָלט נעמען אַזאַ גרויסע האַרציקע מתנה, נאָר די באַלעבאָסטע האָט ניט נאָכ־געלאָזן. מיט טרערן אין די אויגן האָבן מיר זיך געזעגנט און געווואונטשן זיך צו טרעפן ווידער, אינגיכן, אין בעסערע צייטן...

אַרוויידס האָט מיך באַגלייט איבער אַ צענדליק קילאָמעטער, ביז נאָכן אי־בערקרייצן אַ ברייטן שליאַך, האָט ער מיך ארויפגעפירט אויף אַ שמאָלן וואַלד־שטעגל און געגעבן די לעצטע אינסטרוקציעס:

— גיי מיטן שטעגל גראַד, גראַד און גראַד. ניט אָפּדרייען לינקס און ניט רעכטס. לינקס איז אַ גרויסער פריצישער הויף, וואו עס שטייען־איין דייטשן, און רעכטס וועסטו פֿאַרקריכן אין אַ זומפֿ... גיי גראַד, אַ צענדליק קילאָמעטער... דאָן הויבט זיך אָן די געדיכטעניש פון די זשורער וועלדער, דאָרט וועסטו אויף צענדליקער קילאָמעטערס קיין הויז ניט טרעפֿן, און דאָרט, מסתמא, איז דער פֿאַרטיזאַנער־לאַגער. דו וועסט שוין געפינען, דערשמעקן... איצט דרייען זיך אַרום פיל מענטשן אין די וועלדער... נאָר זיי פֿאַרזיכטיק... אַ מענטשן־לעבן שפּילט איצט קיין ראָלע ניט... איינס־צוויי, און דערשאָסן, פֿאַרטיק... ניט פֿאַר־פירן קיין איבעריקע באַקאַנטשאַפֿט... געדענק, — די זייט איז דרום, דאָ איז מזרח, דאָרט איז מערב... דאָס מוז מען וויסן, ווען ניט קאָן מען פֿאַרפֿאַלן וועלן אין די גרויסע וועלדער... און האַלט זיך נאָענט בייַ־אָט דעם וועגל, עס גייט דורך די אַלע וועלדער... דו וועסט שוין טרעפֿן, וועמען דו זוכסט... אין וואַלד טרעפט מען זיך... נו, זיי געזונט!...

באַוואָפנט מיט אַזוינע „קלאָרע און געניע" אַנווייזונגען, האָב איך זיך גע־לאָזט אויף גאָטס באַראָט איבער די גרויסע זשורער וועלדער.

נקמה־נעמער . . .
אייניקע פון די יידישע פֿאַרטיזאַנער, וואָס האָבן געקעמפט קעגן די דייטשן אין די וועלדער פון ליטע.

קאַפּיטל 10.

מיט רוסישע און יידישע פּאַרטיזאַנער אין נקמה־פּייער

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן מיין פּאַרטיזאַנער־לעבן

און ווידער, — זאָל איך עס האַלטן פּאַר באַשערטקייט, מזל, גליק, גאָטס השגחה, אָדער צופעליקייט, — איך וויס ניט, איך פּאַרשטיי ניט אין די זאַכן... אין יעדן פאַל, ניט מיינע חשבונות, ניט מיין חכמה און גבורה, און ניט מיין ווילן האָבן דאָ געשפּילט די הויפּט־ראָלע. דאָס רייד איך ווען, ווען אויפן פּינפטן אָדער זעקסטן טאָג נאָך מיין אָפּנונגסלאָזן אַרומשלעפּן זיך אין די גרויסע זשורער וועלדער, האָב איך זיך טאַקע צוזאַמענגעטראָפן מיט פּאַרטיזאַנער, מיט אמתע רוסישע פּאַרטיזאַנער, און — ווי אַזוי? אויף אַן אויסטערלישן אופן און סיטואַציע, וואו איך האָב שוין געהאַלטן ביים געזעגענען זיך מיטן געבליבענעם שטיקל לעבן...

איך גיי אזוי אַ פּאַרנאַכט פּאַרטראַכטערהייט אויפן „צענטראַלן" שטעגל, וואָס אַרווידס האָט מיר אָנגעווינען, אין די זשורער וועלדער, און מיטאַמאָל דער־הער איך פון ווייטן אַ לייכטן געריש און אַן אָפּקלאַנג פון שטימען. אין איין אויגנבליק ליג איך שוין אויסגעצויגן אויף דער ערד, גאָר נאָענט צום שטעגל, איך קוק פון צווישן דער געדיכטענישׂ און זע, עס גייען פּאַרביי פּינף מענער, באַוואָפנטע פון קאָפּ ביז די פּיס, און הער קלאָר, אַז זיי רייַדן רוסיש. דאָס האַרץ האָט אַ שפּרונג געטאָן — פּאַרטיזאַנער!... איך וויל שוין אַרויסשפּרינגען צו זיי, נאָר מאָמענטאַל האלט איך זיך אָפּ:... ווער וויס, ווער זיי זיינען? אפשר רוסישע „שמעקער", שפּיאָנען, בוגדים, וואָס דינען ביי די דייטשן? עס שלעפּן זיך דאָך אַרום אין די וועלדער ניט וויניק אזוינע פּאַרקויפּטע נפשות... און האָב איך בכלל זיכער געהערט, אַז זיי רייַדן רוסיש? אפשר האָט זיך מיר אויס־געדאַכט? ניין, עס קאָן ניט זיין!

איך לעב איבער אַ פּיבערדיקן אינערלעכן קאַמף: באַווייזן זיך פּאַר זיי אָדער ניט? ארויסגיין אויפן וועגל, אָפּשטעלן זיי? י אָ— ניין? יאָ—ניין? צי לויף איך ניט אליין צו דער חיה אין די ציין און נעגל אריין? ניין, דאָס קאָן ניט זיין, דאָס זיינען זיכער רוסישע פּאַרטיזאַנער! עס דויערט בלויז מאָמענטן, איך שטיי שוין אויפן וועגל און שריי צו זיי פונווייטן:

— עי, חברים, האַלט! שטעלט זיך אָפּ!

אין איין אויגנבליק זיינען אויסגעשטעלט קעגן מיר פינף רוסישע ביקסן־אויטאָמאַטן. איך דערנענטער זיך מיט האַלב־אויפגעהויבענע הענט.

— וועד ביסטו? שטיי! גיי ניט נענטער! — שרייען צו מיר עטלעכע שטימען.

— אַן אייגענער... איר זעט דאָך... לאָזט אַראָפּ די אויטאָמאַטן... איך וועל אייך אַלץ דערציילן. איר זעט דאָך, איך האָב ניט קיין געווער, און כ'בין אַליין צו אייך געקומען...

זיי האָבן די אויטאָמאַטן האַלב אַראָפּגעלאָזן, און צוויי האָבן מיך באַטאַפּט און אונטערזוכט פון קאָפּ ביז די פיס.

— וועד ביסטו אַזוינער און וואָס טוסטו דאָ אין וואַלד? שוין לאַנג, ווי דו גייסט הינטער אונדז? — האָט מיך געפרעגט איינער פון דער גרופּע, ווייזט אויס, דער עלטסטער.

איצט האָב איך שוין ניט געצווייפלט, אַז דאָס זיינען עכטע רוסן און פּאַרטיזאַנער. איך האָב זיך אַנגעשפּאַרט אָן אַ בוים, זיי אלע אַרום מיר, און האָב אַנגעהויבן זיי אינקורצען צו דערציילן דעם אמת, דעם ריינעם אמת .איך זע, זיי האָבן קיין געדולד ניט אויסצוהערן, און איך מאַך עס נאָך קירצער.

— אזוי, אזוי, — זאָגט דער עלטסטער, — און דו מיינסט, אז מיר דאַרפן דיר גלויבן און אז מיר גלויבן דיר טאַקע... אזוי מיינסטו? ריכטיק? איך מיין אָבער, אז דו ביסט אַ שפּיאָן, אַ „שמעקער" פּאַר די דייטשן, אָט וועד דו ביסט!... ריכטיק?

אויף וואָס־ניט־וואָס, נאָר אויף אַזאַ „ברוך־הבא" האָב איך זיך זיכער ניט געריכט. ס'האָט מיר צוערשט אָפּגענומען דער לשון פון אזא איבערראַשונג, נאָר דערנאָך האָב איך זיך געזומען פּאַרטיידיקן, אונטערגעשטראָכן, אז איך בין דאָך אַ יוד, זיך געמאַטערט דריי יאָר אין דייטשע קאָנצענטראַציע־לאָגערן, אַלץ פּארלאָרן, געלאָפּן פון די דייטשן צוזאַמען מיט נאָך פיר חברים, זיי האָט מען דערשאָסן, איך האָב זיך צופעליק געראַטעוועט, וויל זיך דאָך אָנשליסן אָן אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע, וויל קעמפן, נקמה־נעמען און...

— וואַרט, וואַרט! — רייסט מיך איבער איינער פון דער גרופּע, אַ קורצער און אַ דיקער אַזאַ, — וואַרט! ווי האָסטו געזאָגט? דיינע חברים האָט מען דערשאָסן און דיך ניט, דיך האָט מען געלאָזט לעבן... הייסט עס, האָסטו שוין דאָן פאַרקויפט דיינע חברים, אַרויסגעגעבן זיי צו די דייטשן... ריכטיק? זאָג אויס, דו ביסט אַ דייטשער שפּיאָן, אַ מסור... וואָס קריגסטו דערפאַר?

— ווי קאָנט איר אזוי רעדן! — האָב איך פּראָטעסטירט מיטן גאַנצן פייער און פּיין פון מיין נשמה, — איך האָב אַרויסגעגעבן מיינע חברים?! איך בין אַ דייטשער שפּיאָן?! איך, וואָס האָס די דייטשן, ווי דעם טויט, און וואַלט יעדערן פון זיי דערשטיקן מיט מיינע אייגענע הענט!... פאַרוואָס פאַרשטייט איר ניט? מ'האָט אונדז אַלע פינף געכאַפּט אין וואַלד און געפירט צום שיסן... צוגעפירט צו דער גרוב, און דאָ האָט זיך מיר איינגעגעבן צו אַנטלויפן... צי

דאָס איז געווען אַ נס, צי אַ גאָט־זאָך, צי צופעליק, נאָר איך בין ניט אַנטלאָפן פון די מערדער, אין סאָמע לעצטן מאָמענט... קאָן איך זיין אַ מסור, אַ דייטשער שפּיאָן?! איך בין דאָך אַ ייד, וואָס האָט זיך אַזויפיל אָנגעליטן פון די דייטשן, וואָס איז פון זיי אַנטלאָפן און וואָס...

— ע, מיר ווייסן די מעשות... אַ ייד, געווען אין דייטשן קאָנצענטראַציע־לאָגער, מ'האָט אויסגעהרגעט אַלע יידן, און... דו ביסט געבליבן לעבן! ניט אומזיסט ביסטו געבליבן לעבן, מיר ווייסן עס, מיר ווייסן...

וואָס ווייטער, האָב איך זיך אַלץ מער געהיצט און פּרובירט באַווייזן דעם אמת, נאָר אויף אַלץ האָב איך באַקומען איין און דעם זעלבן ענטפער:

— ע, מיר ווייסן, מיר ווייסן... מאָסקווע גלויבט ניט קיין וועדטער און אפילו קיין טרערן אויך ניט. מיר ווייסן, מיר ווייסן...

איינער איז געבליבן מיך היטן, און פיר זיינען אַוועק אָן אַ זייט זיך מיישב זיין, וואָס מיט מיר צו טאָן. וועָן זיי האָבן זיך צוריקגעקערט, האָב איך דער־פילט, אַז עס האָלט שלעכט. זייער שלעכט. מ'הייסט מיר גיין פּאַרויס, מיטן וועגל, און זיי וועלן גיין הינטער מיר. איך פּאַרשטיי, וואָס דאָס מיינט, — דאָס מיינט אַ קויל אָדער אַ סעריע קוילן, פון הינטן, אין נאַקן, אין רוקן...

אַ קאָלטער שווייס האָט מיך באגאָסן... צי דען דער סוף איצט, דאָ אין וואלד, און פון וועמען?! פון אייגענע, קאָן מען זאָגן, פון פריינט, פון באַשיצער.. און אַזאָ מיאוסער סוף, — איך בין אַ דייטשער שפּיאָן, אַ פאַרעטער!... א שרעק־לעכע, אומפאַרדינטע באַלידיקונג און וויטיק האָב איך געפילט אין האַרצן. נאָר איך האָב זיך גיך באַהערשט, אַוועקגעזעצט זיך אויף אַן איינגעפאַלענעם בוים און געזאָגט רואיק:

— הערט זיך איין, חברים! איך זע, וואָס איר טראַכט וועגן מיר, און זע, וואָס איר גייט טאָן מיט מיר. איך פאַרשטיי גאַנץ גוט, איך האָב זיך שוין אַ ביסל אָנגעזעזן און אָנגעלערנט אין די לעצטע יאָרן... עס שרעקט מיך ניט דער טויט, ניט דער פּאַקט פון דערשאָסן צו ווערן, נאָר דער פּאַקט פון אַזאַ מיאוסן, אומפאַרדינטן און אומגערעכטן טויט פון אייערע הענט, פון אייך, פון פריינט און נקמה־נעמער, וועמען איך זוך שוין אַרום אין די וועלדער חדשים־לאַנג.... איך בין געגרייט צום טויט, טוט מיט מיר, וואָס איר ווילט, נאָר וויסן זאָלט איר און געדענקט, אז איך בין ניט קיין שפּיאָן, ניט קיין מסור, און ניט קיין פאַרעטער פון מיינע חברים... איך האָב זיך צו די דייטשן ניט פאַרקויפט, טו עס ניט איצט, און וועל עס קיינמאָל ניט טאָן. פאַרקערט, איך האָס זיי, די דייטשן, ברען מיט נקמה קעגן זיי ,פונקט אזוי ווי איר און אפשר נאָך מערער... יא, נאָך מערער ווי איר... פאַרגעסט ניט, זיי האָבן אלץ און אַלץ פון מיר צוגענומען, אפילו דאָס לעבן פון מיין מאָמען און פרוי, ברידער, שוועסטער און קינדער, פון אַלע מיינע אייגענע, און — מיין נקמה־גערעכטיקייט איז נאָך גרעסער,

שטאַרקער און טיפער פון אייערער. נאָר מיר האָבן אַיין ציל איצט, איר און איך, — נקמה!... און דאָ ווילט איר גאָר מיך דערשיסן... עך, דאָס איז צו פּאַרדריסלעך, אַ צו גרויסע עוולה!... און איך זוך דאָך שוין לאַנג אַרום פּאַר־טיזאַנער אין די וועלדער, וויל דאָך גיין און קעמפן צוזאַמען, נקמה נעמען פון די רוצחים, פון די בלוטיקע הינט... הערט אויס!...

איך זע, זיי הערן זיך צו אויפמערקזאַם צו מיינע רייד. איך האָב זיך אויף אַ ווייל אָפּגעשטעלט, באַטראַכט זיך און דאַן וויטער געריידט:

— הערט אויס, וואָס איך וועל אייך זאָגן! איך פּאַרשטיי גאַנץ גוט, ווער איר זייט און וואָס איר טוט דאָ. איך זוך אויך צו גיין אויפן זעלבן וועג, וויי איר, און קאָן אייך פיל מיטהעלפן. הערט זיך אַיין: אויב איר ווילט אַרגאַניזירן אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין די וועלדער צווישן דער וועגטאַ, אוגאלע און פיל־טינע, קאָן איך אייך זייער און זייער צוגוץ־קומען. איך קען דאָרט די וועלדער, ווי מיינע פינף פינגער, געגוג דאָרט אַרומגעשלעפּט זיך און געבלאָנדזשעט. איך קען דאָרט אויך עטלעכע אַרטיקע איינוואוינער און פּאַרשלעפּטע רוסישע מענטשן, אויף וועמען מען קאָן זיך פאַרלאָזן. יאָ, איך קען איינעם אַ היגן מענטשן, דוקס, אַרווידס דוקס. ער מיט זיינע חברים שלעפּן זיך אויך אַרום אין די וועלדער, ווי איך, און ער האָט עס מיר אָנגעוויזן אַהער צו קומען. אָ, אים דאַרפן מיר זיכער אויפזוכן דעם ערשטן. דאָס איז אונדזערער אַ מענטש, און דערצו נאָך אַ געבאָרענער וואַלד־מענטש. איך וויס, וואו ער געפינט זיך, איך קאָן אייך פירן גראַד צו אים. אויך אַנטלאָפענע קריגס־געפאַנגענע טרייבן זיך דאָרט אַרום אין די וועלדער, מען קאָן לייכט אַרגאַניזירן אַ קאָמפּס־גרופּע פון עטלעכע צענדליק מאָן. איר וועט שוין אליין זען. איך...

— ווי האָסטו געזאָגט? פילטינע? — האָט מיך איבערגעריסן דער עלטסטער, — ריכטיק? קענסטו דאָרט איינעם סטעפקאַ, אַדער סטעפאַן גאַריאַטשאָוו? ער איז אַ ציווויל־געפאַנגענער רוס, וואוינט אויף אַ כוטאָר (אַן אייגצל־הויף) ביי אַ לעט אין דאָרף ראַבאַטצעמס. דאָס מוז זיין ניט וויט פון פילטינע, אַ צען קילאָמעטער מסתמא...

— איך קען ניט סטעפקאַן, נאָר דעם דאָרף וויס איך זייער גוט. דאָס איז אַ גרויסער דאָרף, ציט זיך אויף אייניקע קילאָמעטער צווישן די וועלדער. זאָגט מיר דעם נאָמען פון בעל־הבית פון כוטאָר, און איך וועל אייך אַוועקפירן גראַד אַהין. אָ, איך קען גוט יענע ערטער... אויך מיין וואַלד־פריינט דוקס איז פון דעם זעלבן דאָרף. אויב איר ווילט, קאָנען מיר גיין אַהין, נאָך די נאַכט... איך וועל שוין טרעפן דעם וועג...

אייגער איז געבליבן מיט מיר, און פיר זיינען אַוועק אָן אַ זייט זיך באַראַטן. איך הער, זיי ריידן היציק צווישן זיך, און צום סוף רופט דער עלטסטער אויס:

— דער טייוול ווייס אים, אפשר רעדט ער דעם אמת! מ'דאַרף זיין פאַר־זיכטיק מיט אים, נאָר לאָמיר פֿרובירן! מיר'ן זען... ריכטיק? עי, ווי רופט מען דיך?

— מיך רופט מען יאַשקאַ. יאַקאָוו, דאָס איז מיין נאָמען, — האָב איך גע־ענטפערט און דאַן צוגעגעבן: — חברים, פֿאַרלאָזט זיך אויף מיר. איך בין ניט אַזוינער, פֿאַר וועמען איר האָט מיך צוערשט אָנגענומען. איר וועט זען, און... ס'וועט אייך ניט פֿאַרדריסן. מ'קאָן אַלעמאָל באַווייזן צו דערשיסן. איך קלייב זיך ניט צו אַנטלויפֿן פון אייך. פֿאַרקערט, מיר'ן נאָך וואָס אויפטאָן... אָ, ווילט זיך מיר רייסן זייערע קערפּערס, גיסן זייער מערדערשע בלוט!... קומט, לאָמיר גיין. ס'איז שוין געגנוג טונקל.

מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אריין, זאַלבע־זעקסט. מיינע פינף נייע חברים זיינען געווען „אַראָפּגעווארפענע" פֿאַראָשיוטיסטן, באַוואָפנטע חוץ מיט אויטאָמאַטן, האַנט־גראַנאַטעס און פּיסטאָלעטן, אויך מיט צוויי טראָגבאַרע „ראַדיאָ־סטאַנציעס" אויף די רוקנס, מיט לאַנד־קאַרטעס ,קאָמפּאַסן, בינאָקלען, מיט ווייסע מאַסקיר־כאַלאַטן פאַר ווינטער און ווער ווייס מיט וואָס נאָך אין זייערע ספּעציעלע פֿאַראשיוטיסטישע רוקן־זעק.

זיי, — קאָלקא דער גרויסער, קאָלקא דער קליינער, מיטקאָ, סאַשקאָ און וואַניאָ — האָבן פֿאַרגעשטעלט מיט זיך דעם שטאָב, די אָנפירערשאַפט, וואָס איז געקומען פון דער גרויסער פֿאַרטיזאַנער־באַזע צום אַרגאַניזירן אָ פּאַרטי־זאַנער בריגאַדע אויך אין „מיינע" וועלדער. דאָס זיינען געווען ביטערע יונגען, שוין אמתע ביטערע יונגען און טייערע לערערס, מיט אָ לאַנגען און האַרטן פּאַר־טיזאַנער־סטאַזש. און איך, — „יאַשקאָ ליטאָווץ" (יאַשקאָ דער ליטווישער), ווי איך האָבן דאָן געהייסן, — בין צוערשט געווען דער וועג־ווייזער, באַגלייטער, פֿאַרבינדונגס־מענטש און רוסיש־לאָטוויש־דייטשער איבערזעצער פון דער נייער פֿאַרטיזאַנער־גרופּע, און דערנאָך... דערנאָך בין איך געוואָרן אָ נקמה־נעמער און בלוט־פֿאַרגיסער, און אויף אַזא אופן האָט זיך אָנגעהויבן מיין עכט פּאַרטי־זאַנער־לעבן, — אָ לעבן פון בלוטיקן קאַמף, נקמה, אָפּרעכענונג.

בלוטיקער קאַמף, נקמה און אָפּרעכנונג.

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן מיין פּאַרטיזאַנער־לעבן, — אָ לעבן פון בלוטיקן קאַמף, פון נקמה, פון אָפּרעכענונג.

דאָס איז געווען אין דעם אַזוי־גערופענעם „טויט־קעסל" פון קורלאנד, אויף אָ פאַרהאלטנמעסיק קליינעם שטח פון פיר־פינף קרייזן, וואו עס איז געווען אַרומגערינגלט, פעסט איינגעשלאָסן און צוגעדריקט צום באַלטישן ים אָן איבער

אַ מיליאָניקע דייטשע אַרמיי, און וואו מיר, פּאַרטיזאַנער, האָבן זיך געדרייט די דייטשן אונטער די פיס אין דעם ענגן רינג, און געטאָן אונדזער אַרבעט.

דער אַרומגערינגלטער טויט־קעסל פון קורלאַנד האָט זיך אזוי געהאלטן ביז צום סוף פון דער מלחמה, ביז די אַלע אייראָפּעישלאָסענע דייטשע אַרמייען, קאַלאָסאַל־רייכע אמוניציע־לאגערן און די גאנצע מאַשינעריע זיינען געבליבן אין דער רוסישער געפאַנגענשאפט. נאָר ביז די דאָזיקע צייט איז געקומען, האָבן מיר, די אָרגאַניזירטע און גוט־באָוואָפנטע גרעסערע און קלענערע פּאַרטיזאַנער־מחנות, געביסן דעם שונא אין רוקן אַן אויפהער, אַן אָפּרו.

נאָר אויך דער שונא האָט אונדז ניט געשאָנעוועט, — מיר זיינען שטענדיק געווען פּאַרפאָלגט און געיאָגט פון טויזנט־קעפיקע מחנות פון דייטשן מיט זייערע מיטהעלפער, — לעטן, ליטווינער און עסטאָניער, און דערצו נאָך „וולאַסאָווצעס", וואָס איז געווען אַ גרעמיש פון פּאַרטעטערישע אוקראַאינער, רוסן, אוזבעקן, קאַזאַכן און אַנדערע רוסיש־אַזיאַטישע קריגס־געפאַנגענע. גאנצע ארמייען פון דייטשן מיט די אלע אנדערע אויסוואורפן האָבן אונדז פּאַרפאָלגט אין די וועלדער.

מיר זיינען געווען אייניקע מאָל אַרומגערינגלט, מיר האָבן דורכגעריסן בלאָקאַדעס, געהאַט פיל קרבנות, געווען נאָענט צו ענדגילטיקער פאַרניכטונג, נאָר ווי נאָר מיר פלעגן האָבן די לייכסטע אָטעם־פויזע, פלעגן מיר דורכפירן אונדזערע אויפגאַבעס, — צעשטערן, אויפרייסן, ברענען, פאַרניכטן, הרגענען, פאַרגיסן דעם שונאס בלוט.

מיר האָבן געפירט אַ פאַרביסענעם און גערעכטן קאַמף אויף טויט און אויף לעבן. אַ קאַמף, אין וועלכן מיר האָבן געהאט אלע שאַנסן אומצוקומען, אָבער אומקומען מיט אַ וועפּן, טייער באַצאָלטן טויט.

איך קלייב זיך ניט צו דערציילן איצט וועגן אונדזערן און מיין פּאַרטיזאַנער־לעבן. דאָס איז אַ צו־גרויס און דערהויבן קאַפּיטל. דאָס איז אַ באַזונדערס גרויס און הייליק בוך פון גערעכטער נקמה און אָפּרעכענונג, וואָס מען קאָן ניט אַרויס־זאָגן בנשימה אחת און צוזאַמענגיסן אינאיינעם מיט די פינצטערע יאָרן פון געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאָגערן, מיט די יאָרן פון פּאַרשקלאַפונג, געפאַלנ־קייט, פּיין און זינלאָזן טויט. פּאַרטיזאַנער־לעבן, דערהויבענער בלוטיקער קאַמף און נקמה, — דאָס איז אַ זאַך פאַר זיך, צו וואָס מיר וועלן נאָך קומען, אַן אנ־דערש מאָל, אין אַן אנדער בוך.

איך וועל זיך איצט באַגנוגענען מיט עטלעכע דאַמאַלסטיקע פאַרצייכנונגען פון פּאַרטיזאַנער־לעבן. צווישן די פיל־פיל הונדערטער פּאַרטיזאַנער אין קור־לאַנד און מערב־ליטע זיינען געווען עטלעכע צענדליק, און אפשר ביז אַ פּאָר הונדערט, אויך יידישע פּאַרטיזאַנער. דאָס „נקמה־ליד" איז געווען זייער פּאָ־פולער צווישן זיי, עס פלעגט ווערן איבערגעגעבן פון מויל צו מויל און גע־זונגען. אָט איז עס:

נקמה־ליד

אונדזער לעבן האָט קיין ווערט ניט
און אונדזער מאָרגן איז — דאָס „איצט"...
מיר לעבן רעגעם נאָר באַשערטע,
מיט בלוט און פייער אויסגעקריצט.

אונדזער לעבן האָט קיין ווערט ניט,
נאָר טייער גיבן מיר עס אָפּ:
מיט זיינע לעבנס איצט צעשטערטע
צאָלט פיינט פאַר אונדזערן אָ קאָפּ.

אין האַרצן ברענט נקמה־פייער,
און איצטער איז נקמה־צייט...
אויך דו געווער נעם, חבר טרייער,
און קעמפּ מיט אונדז דאָ, זייט ביי זיין!

מיר זיינען איצט נקמה־נעמער.
מיר שניידן מיט נקמה־שווערד
פאַר בלוט פון קינדער, פרויען, מענער,
מיט וואָס פאַרגאָסן איז די ערד.

אויך דו אָ חשבון האָסט אָ לאַנגן...
און איצט איז דיין נקמה־טאָג! —
טאָ קום אין וואַלד! צום טויט־געראַנגל!
די מערדער... חיות — טויט זיי! שלאָג!

אָ זין און ווערט האָט איצט דיין לעבן
אָט דאָ, אין בלוטיקן געשלעג:
אומיזסט וועסטו עס ניט אָפּגעבן, —
דו גייסט דאָ ניט דיין לעצטן וועג!...

(געשריבן אין די וועלדער פון ליטע און לעטלאַנד, ווינטער, 5־1944.
יידישע פּאַרטיזאַנער האָבן עס געזונגען אין די וועלדער פון לעטלאַנד און מערב־ליטע).

רוט אייך אין פּרידן...

לזכרון עולם מיינע פּיר חברים, — **לייב באַבראָוו, געשרשן יאַקאָבסאָן, לייב יאַקאָבסאָן און בנימין** וואַספּי, — וואָס זיינען נאָכן אַנטלויפן מיט מיר צוזאַמען פון לאַגער, אומגעקומען פון מער־דערשע הענט דעם 12טן אויגוסט 1944, אין וואַלד ביי זלעקאָ (ווינדאָווער קרייז, לעטלאַנד).

מיר לויפן פון קנעכט־לאַגער... פּינצטער איז נאַכט...
מיר זיינען אין וועלדער פּאַרשוואונדן.
מיר האָבן א שפּרונג צו דער פּרייהייט געמאַכט,
און ס׳איז אונדז דער שפּרונג דאָן געלונגען.
געבלאָנדזשעט אין וועלדער... געהאָפּט און געוואָרט,
באַפּרייאונג זאָל יעדן טאָג קומען.
עס האָט אונדז דער גאַנג פון מלחמה געגאָרט, —
דאָס לאַנד בלייבט פון פיינט אַלץ פּאַרנומען.

פיל וואָכן געהונגערט... געיאָגטע, געפּלאָגט,
ווי חיות פון יעגער געלאָפּן.
געווען איז באַגינען... ס׳האָט קוים דאָן געטאָגט,
ווען ס׳האָט אונדז דער שונא געטראָפּן.
עס האָבן דאָן ביקסן געפּייערט, געקנאַלט
און אייך, א, חברים, דערשאָסן.
ווען ליכטיקע זון האָט באַלויכטן דעם וואַלד,
ז׳געווען אייער לעבן פּאַרלאָשן.

איר׳ט יאָרן, ווי שקלאַפּן, אין לאַגערס געלעבט,
דאָך דרייסט און אַנטשלאָסן געבליבן.
איר׳ט שטענדיק און מוטיק צו פּרייהייט געשטרעבט, —
ס׳האָט פּרייהייט־געדאַנק אייך געטריבן.
איר׳ט יאָרן געבלוטיקט, געקריצט מיט די ציין
און הילפלאָז און מאַכטלאָז געליטן.
קוים מערקט זיך א ליכט־שטראָל... און — זאָגט איר דאָן: „ניין!
ניט גיין, ווי די שעפּסן צו שחיטה!"

איר האָט דאָן געהאָפט מיט געוועָר אין די הענט
דעם בלוטיקן שונא צו שלאָגן.
נקמה־גיעפיל האָט אין הארצן געברענט
פאָר אלע יסורים און פלאָגן...
צעריסן דעם שקלאָפן־צוים, שטעכיקן דראָט
האָט איר, ניט געקוקט אויף סכנות.
איר׳ט אייערם געטאָן... ס׳איז דער ווילן פון גאָט,
וואָס איר זייט געפאָלן קרבנות.

מיר קענען, חברים, די מערדער גאָנץ גוט, —
ס׳איז נאָענט שוין דער טאָג פון נקמה!
מיר וועלן זיך רעכענען מיט זיי פאָר דאָם בלוט
פון פיל און פון אייערע נשמות!
איר רוט אייך אין פרידן נאָך שטורמישן גאָנג,
חברים פון ליידן און פרייהייט!
עס איז ניט אומזיסט אייער בלוט, אייער דראָנג, —
דער שפרונג צו דערגרייכן די פרייהייט!

(געשריבן אין פּאַרטיזאַנער־באַזע אין די זשורעָר וועלדער, קורלאַנד, אָקטאָבער 1944).

דער קרבן . . .
אַן אומגעקומענער ייד אונטער די צעבראָכענע חורבות פון קאָוונער געטאָ.
(פאָטאָ ג. קאַדיש, קאָוונע, 1945).

אונדזער פּאַרטיזאַנען־בריגאַדע, וואָס איז געווען צוזאַמענגעשטעלט מייסטנס פון אַנטלאָפענע קריגס־געפאַנגענע, האָט אָפּערירט אין די וואַלדיקע געגנטן פון שפּאַרע, אוסמאַ, אוגאַלע, פּילטינע און צולעצט אין די וועלדער ארום די טייכן וועגטאַ און אַבאַווא, אין קורלאַנד.

אָט איז אַן אָפּשפּיגלונג פון דאָמאָלסטיקן טויט־קעסל אין קורלאַנד און פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־קאַמף אין רוקן פון פיינט, אונטער זיינע פּיס:

אין טויט־קעסל

ס'ליגט פיינט פּאַרפּעסטיקט, איינגעגראָבן
אין קורלאַנדס ענגן קעסל־רינג.
טראַנשייען, בונקערס, צוימען, גראָבנס
איז אַנגעבויט אויף רעכטס און לינקס.
פּאַרזייטע ליגן מינעס־פּעלדער,
פּאַרפּעסטונגען גייט ריי נאָך ריי.
עס ווערן רויש געהאָקט די וועלדער, —
געגרייט צום קאַמף איז פיינטס ארמיי.

און איינגעריגלט פון יבשה,
און צוגעדריקט צום ראַנד פון ים,
ליגט פיינט אין קעסל־רינג געשלאָסן
און שפּייט פון דאָרט זיין שלאַנגען־סם.
באָפרייט איז באַלטיקום פּאַריאַרן,
בלויז דאָ דער שונא האַלט זיך לאַנג...
— דו בייסט נאָך גיפטיק, כאַטש פּאַרלאָרן
דיין קאַמף איז, מענטשן־פיינט, דו שלאַנג!

און מיינסטו, פיינט, דיר וועלן העלפן
דיין קראַפט, ארמיי און האָס דערצו?
די רויט־ארמיי, די פרייהייט־קעמפער,
דערווייל נאָך לאָזן דיך צורו.
ווען צייט וועט קומען און באָפרייער
אין גאַנג וועט לאָזן קריגס־מאַשין,
וועט אַלץ דאָן קראַכן. שטאָל און פייער
וועט דיך פּאַרניכטן, ווי אין קרים!

דערווייל, אין טויט־קעסל, אינמיטן,
אויך זיינען מיר אריינגעדריקט.
פֿאַרפֿאַלגט ווי חיות, מיר „באַנדיטן"
אין רינג שיער ווערן ניט דערשטיקט.
ס׳איז גרויזאַם אונדז געווען דער ווינטער
אין וואַלד, אין הונגער, אָן א דאַך.
מיר, הילפלאָזע ווי קליינע קינדער,
דאָן זיינען נאָך געווען שוואַך.

נאָר איצט, אין טויט־קעסל גאָר אונטן,
געהיים, באַוואָפנט, פֿאַרמאַסקירט,
מיר, פּאַרטיזאַנער, דרייסט און מונטער,
צום קאַמף געגרייט, אָרגאַניזירט, —
פון יענזייט פֿראַנט דעם רוף בלויז ווארטן
צום אויפברויז, לויט באַשטימטן פּלאַן...
דאָן, שונא, אויך אין קורלאַנד האַרטן
דערפילן וועסט דעם פּאַרטיזאַן!

און אָט!... דערלעבט שוין אויך נחמה!
מיר בייסן איצט מיט שארפּע ציין
דעם פיינט אין רוקן. ס׳איז זים נקמה,
וועלן דו צעשמעטערסט פיינטס געביין,
וועלן ליגסט ביים ראַנד פון וואַלד און לויערסט,
ביסט גרייט צום חיה־שפרונג, צום רוף,
וועלן ס׳קנאַלט דיין ביקס, גראַנאַטע פייערט
און לעכערט דורך דעם שונאס גוף!

ס׳איז אונדזער שוץ דער וואַלד געדיכטער.
א בוים, א לאַך איז אונדזער חיים.
מיר זיינען נאַכט־חיות, פֿאַרניכטער, —
צעשטערט, געטויט... און — לויפן! גיין!
דער רינג דעם פיינט אַלץ קלעמט און פּרעסט מער,
די ערד ברענט אונטער שונאס פים.
און מיר אין פיינט־רוקן אַלץ פעסטער
א קלאַפ! א שטאָך! א ריס! א בים!...

אָט־דאָ, אין טויט־קעסל, פּאַרניכטעט
וועסט, פיינט, שוין בלייבן! ניט אָרויס!
און דאָרט — צו הויפּטשטאָט דיינם געריכטעט,
שפּרייזט רויט־אָרמיי פּאָרויס! פּאָרויס!
ניט העלפן וועלן העץ און ליגנס,
ניט נייי־געוועזענע צום וויידערשטאַנד!
דעם לעצטן טויט־קלאַפ וועסטו קריגן
אויף באָדן פון דיין אייג׳נעם לאַנד!

(געשריבן אין די וועלדער פון קורלאַנד,
ווינטער 5־1944).

איינמאָל זיינען מיר זאַלבעצווייט, מיין חבר סיאָמקע און איך, געשיקט גע־ווארן אויף אַ ספּעציעלער אויפגאַבע, אַ שליחות אַזאַ, — אויסגעפינען וואו, אין וועלכע כוטארן אָדער דערפער עס זיינען געקומען אָדער עס ווערט דערווארט דער אָנקום פון די ספּעציעלע דייטשע גרופּעס, וואָס פּאַרנעמען זיך מיטן רעק־ויזירן (צונעמען) תבואה, היי, שטרוי און בהמות פון די פויערים. דאָס איז געווען זייער א דעליקאַטע און ריזיקאַלישע אויפגאַבע, און נור אַ דאַנק מיין קענטשאפט פון דער ארטיקער שפּראך און די אָרטיקע געגנטן, פלעג איך זוכה־זיין צו אַזאַ אויפגאַבע. דערנאָך, ווען מיר פלעגן פאַלן אויפן שפּור פון די דייטשע אָדער לאטווישע רעקוויזיר־גרופּעס, פלעגן מיר זיי שוין אָפּוואַרטן וואו ניט איז אויפן וועג אין אַ פּאַסיקן אָרט און אויפנעמען, ווי געהעריק — מיט בליי און פייער.

גייענדיק אויף אַזוינע דעליקאַטע אויפגאַבעס, פלעגט אויסקומען צו דרייען זיך אין די דערפער, אַרום די פויערשע שטיבער, פאַרמאַסקירן זיך, באַהאַלטן זיך און פארשווינדן פון אונטער דער נאָז פון אָרטיקער פּאָליציי און שמעקערס. איינמאָל, ליגנדיק אזוי אַ נאַכט פאַרשטעקט אין אַ שטאַל, האָט זיך מיר עפּעס געחלום׳ט צי אויסגעדאכט, און איך האב עס דערנאָך פארצייכנט, די נאַכט אין שטאַל. אָט איז עס:

אַ נאַכט אין שטאַל

ס׳האָט האָן אין שטאַל דריי מאָל געקרייט:
— די נאַכט פאַרגייט, די צייט ניט שטייט!...
איר מוזט וואָס גיכער גיין פון דאַנען,
איר טאָרט ניט זיין מיט אונדז צוזאַמען!

— מיר זיינען שטוב־חיות מיט רעכט,
און ס׳לעבט זיך דאָ אונדז גאָרניט שלעכט, —
אונדז עופות, שעפסן, קי, חזרים
און פערד, — אונדז פֿלע שטאָל־חברים.

— אכילה קריגן מיר גענוג...
וואָס זאָגט איר, הינער, רייד איך קלוג?
אין שטאָל איז גוט, ס׳איז וואַרעם, ליכטיק,
מיר האָבן פֿלץ, וואָס ס׳איז אונדז וויכטיק.

— און טאָמער פעלט אונדז עפּעס־וואָס
גלייך זאָרגט פֿאַר אונדז דער באַלעבאָס.
עס צערטלט אונדז די באַלעבאָסטע, —
מיר זיינען, זעט איר, ניט קיין פֿראָסטע.

— און וועך זייט איר? פֿוש אָך־און־וויי!
באַנדיטן! פּאַרטיזאַנער צוויי!
געיאָגט, פֿאַרפֿאָלגט... אויך מענטשן כלומרשט!
קאָנט איר זיך גלייכן צו בהמות?!

— איר האָט קיין היים דאָך ניט, קיין אָרט!
איר לעבט אויף הפקר דאָ צי דאָרט:
אָט שלעפּט איר זיך אין וואַלד אין קאָלטן,
אָט ליגט איר היינט אין שטאָל באַהאָלטן.

— פֿרובירט אַרויסשטעקן די נאָז, —
ס׳וועט גלייך דערזען דער באַלעבאָס!
איר קאָנט באַטאָג דאָך דאָ ניט בלייבן, —
די טאָרבעס נעמט! אין וועג זיך קלייבן!

— איר הערט ווי אונדזער הונט דאָרט בילט?
מסתמא האָט ער וואָס דערשפּירט.
נו, טראָגט זיך אָפּ וואָס גיכער, גיכער!
ס׳איז אייער לעבן דאָ ניט זיכער.

איך כאַפּ זיך אויף פון האָנ׳ס געקריי...
פון שטאָל־טיר בלאָזט א ווינט מיט שניי.

...ס׳א בייזער חלום איז דאָס לעבן!
מ׳מוז גיין אין וואלד, דעם טאָג אַנטקעגן...

איך וועק מיין חבר: אויפשטיין! גיין!
— וואוהין? פאַרוואָס? — ער וויל ניט, ניין!...
...ס׳א בייזער חלום אונדזער לעבן
אין קאמף, אין בלוט, אויף חיות־וועג!

(געשריבן אין די וועלדער פון ליטע און לעטלאַנד, ווינטער 1944).

אייגמאָל בין איך ווידער צוזאַמען מיט מיין חבר סיאָמקע (א יונג—בלוט־און־מילך, 20 יאָר, א סיביריאַק!) געשיקט געווארן אויף אַן אויסערארדנטלעכער און ריזיקאַלישער אויפגאַבע,—אויסשפירן די ערטער, וואו עס ווערן דורכגעפירט די דייטשע פאַרטיפיקאַציעס, די פאַרפעסטיקונג־ליניעס, טראַנשייען, בונקערס, אַמוניציע־לאַגערן. מיר האבן זיך דערקליבן צו די געהעריקע ערטער, געטאָן דאס בעסטע, וואס מיר האָבן געקאנט, און אפילו זיך דורכגעמישט מיט אַרטיקע הונדערטער מענטשן, וואָס האָבן געטאָן די פאַרטיפיקאַציע־אַרבעטן, ביז... ביז מ׳האָט אונדז דערשמעקט. מיר האָבן באַמערקט, אַז מען שפירט אונדז נאָך, מיר האָבן געמוזט וואָס גיכער זיך אָפּטראָגן, און זיינען געבליבן שטעקן אין א מין פאַרלאָזענעם „בונקער", א פאַרמאַסקירטע גרוב, וואָס איך האָב דאָ שוין פון פריער געוואוסט. דאָס איז געווען גאָר נאָענט צו די דייטשן, דירעקט אונטער זייער נאָז, און מיר האָבן דאָ געמוזט ליגן א גאנצע וואָך און וואַרטן אויף א שניי־שטורעם אָדער אַן „אָדליגע", וואָס זאָל פאַרדעקן אונדזערע שפורן אויפן גלאַטן, ניט באַטראַטענעם שניי. מיר האָבן קיין טריט ניט געטאָרט שטעלן, ווייל מ׳האָט אונדז געזוכט, און דאָס וואָלט געווען דער זיכערער טויט. צום סוף איז געקומען דער שניי־שטורעם, און מיר האָבן זיך געלאָזט אין א לאַנגען נאַכט־מאַרש.

דאָס ליגן א לעבעדיקער אין גרוב, אַן באַוועגונג און אין איינזאַמקייט, איז געווען שווערער, ווי דאָס גיין אויף דער שווערסטער פאַרטיזאַנישער אויפגאַבע. אָט וואָס איך האָב דאַן געפילט, געטראַכט און פאַרצייכנט:

ווינטער אין די וועלדער

דו מוזסט א האַרץ, ווי שטיין האַרט, האָבן,
פאַרגליווערט בלוט אין אומלויף־קרייז,
ווי שטריק און דראָטן, שטאַרקע נערוון
און קאָפּ, וואָס קעלטער איז פון אייז, —

נאָר דאָן אויסהאַלטן וועסטו אפשר
די איינזאַמקייט און יאוש-דרוק,
וואָס נאָגן דיין געמיט אָן אויפהער
אין ערד-לאָך, וואו דו ליגסט פאַררוקט.

צי שניי, צי רעגן, פראָסט, צי זונשיין,
צי שטורעם וועלטן איבערקערט,
צי ס'גייט א מענטש, צי ס'לויפט א חיה, —
דו זעסט ניט, הערסט ניט אין דער ערד,
אין ענגן „בונקער" פאַרמאַסקירטן,
אין וועלדער טיף, פון מענטשן ווייט,
וואו ליגסט באַהאַלטן פון דעם שונא
און ציילסט די אייביקייט, — די צייט...

געדאַנקען קנוילן זיך, ווי ווערעם...
דו זעסט דיין עבר און דיין סוף.
דער מוח שפינט דמיונות-פעדעם,
דו ליגסט אין יאוש-קלעם און האַפסט.
דו האַפסט, אז גאולה דאָך מוז קומען.
דו ווארטסט געשפאַנט, מיט יעדן גליד.
ס'ווערט נאַכט... דו קריכסט ערויס אינדרויסן
און הערסט זיך צו צום ווינטער-ליד.

געדיכטער שניי האַט ערד און טייכל
און גאַנצן וואַלד אין וויים פאַרהילט.
ווי אין תכריכים שטייען ביימער
און שלאָפן, ווינטערדיק פאַרקילט.
א שטילקייט פראָסטיקע, פאַרגליווערט
אין לופטן הענגט. קיין רויש, קיין פיפס.
דער הימל קוקט מיט שטערן-אויגן,
ווי ווייסע ערד איז צערט און היפש.

א הערלעך בילד, וואָס וואַרפט אָן אימה!...
דו ביזסט געפאַנגען פון דעם שניי:
וויל גלאַטער שניי פאַרשרייבט די פוסטריט,
אויב גיסט זיך נאָר א ריר, א דריי.

ס׳איז טויט־געפערלעך לאַזן שפּורן,
וויל שונא נישטערט נאָענט אַרום!
וואָס קאָנסטו טאָן? בלויז מאַכטלאָז וואַרטן,
פּאַרשטעקט אין ערד־לאָך טיף און שטום.

* *
*

עס קריכט די צייט, נאָר טעג, — זיי לויפן.
דער שונא רוט ניט טאָג און נאַכט.
א ריי פּאַרפעסטונגען, טראַנשייען
אין וועלדער ווערן דאָ געמאַכט.
אויף צוואַנגס־אַרבעט געטריבן ווערן
אויך קינדער, פרויען, פּור און פּערד.
פון צייט־צו־צייט מיט שווערע מינעס
ווערט אויפגעריסן האַרטע ערד.

ס׳ווערט וואַלד געהאַקט. אַלץ נענטער, נענטער
דערטראָגט זיך ס׳האַקן פון די העק.
דו שטעקסט ארוים דעם קאָפּ, דאָן הערסטו
אויך מענער־שטימען, נאָענט פון וועג.
עס קומט פאַרנאַכט. ס׳איז קלאָר דער הימל.
פון ווייט זיך טראָגט א הודזשעריי.
און מיטאַמאָל — בום בום! בום־בום! בום!...
א קראַך... געוויש... א קנאַלעריי...

געבאַמבט, צעשטערט ווערט פיינטס פאַזיציע.
מאַשינען פליען נידריק, נאָענט,
עס קראַכן באַמבעס, ערד זיך טרייסלט, —
עס איז א גרום פון יענזייט פראָנט...
פון ווייטן אויך קאָנאָנען בוכטשן,
עס קלינגט ווי הימלשע מוזיק:
— ...ס׳איז צייט געקומען!... ס׳גייט באַפריאונג! —
עס שפּרינגט דאָס האַרץ פון פרייד און גליק.

נאָר ווידער שטיל ווערט. ווידער קריכן
די שווערע, טעמפּע נעכט און טעג.

און ווידער יאוש־קלעם און — האָפנונג:
ס'איז ווייט... ס'איז נאָענט... דער אויסלייז־ברעג?!

א פּראָסט־ווינט גלעט די ביימער־שפּיצן
און שיט מיט שנייען־שטויב פון זיי.
און דו?... פון שונא א פּאַרפּאַלגטער,
געפּאַנגען ליגסט אין ים פון שניי.
און ווינטער הויכט מיט קעלט און הונגער,
און ס'מורמלט גלייכגילטיק דער וואַלד:
דו, מענטש! נאָך לאַנג אויסהאַלטן וועסטו,
אויב דיין באַפרייאונג קומט ניט באַלד?

(געשריבן אין די וועלדער פון לעטלאַנד און מערב־ליטע, ווינטער, 5־1944).

אויף א פּאַרטיזאַנישן שטייגער, טיף אין די וואַלד־געדיכטענישן אַרום ריזיקע שייטער־הויפנס, האָבן מיר געפּייערט ניי־יאָר 1945. מיר זיינען געווען דאָן צוזאַמענגעקומען אין איין אָרט איבער א פּאָר הונדערט מאָן. וואָך־פּאָסטנס זייַנען געווען אויסגעשטעלט ווייט און ברייט אַרום, און מיר האָבן זיך די נאַכט ניט געשטערט, — געזונגען, געשריען, געטומלט און געשנעפּסלט, וויפיל מיר האָבן נאָר געקאָנט. מיר האָבן זיך דאָן אויך געהאַט צוזאַמענגעטראָפן קרוב צו א פּאָר צענדליק יידישע פּאַרטיזאַנער, וואַלד־מענטשן, גזלנים (נאָר שרעקט זיך ניט, — דאָס זיינען געווען אמאָליקע היימישע יידן, ריגער, ווילנער, קאָווונער, דווינסקער, ליבאָווער, שאָוולער, פּאָנעוועזשער און אפילו איישישקער, גוטע היימישע יידן, אזוינע ווי איר און איך), און איך האָב זיי דאָן פּאַרגעלייענט עטוואָס פון מיינע פּאַרצייכנונגען. צווישן אַנדערע אויך „לכבוד ניי־יאָר". אָט איז עס:

לכבוד ניי־יאָר

פּראָזיט, ניי־יאָר! עי, לחיים,
ניי־יאָר ניינצן פערציק־פינף!
א באַגריסונג אייך, די הערשער,
לכבוד ניי־יאָר שיקן מיר.

איר׳ט מלחמה ברייט צעפלאַקערט,
אַנגעצונדן לאַנד נאַך לאַנד,
איר׳ט פּאַרשפּרייט אויף פעלקער, לענדער
אייער בלוטדורשטיקע האַנט.

איר, די מחנות וועלט־פּאַרשקלאַפּער,
איר, די קלעפּיק־ברוינע פּעסט,
האַלט אַ וועלט דאָס זעקסטע יאָר שוין
אין מלחמה־קלעם פּאַרפּרעסט!

הינטער אייך — נאָר בלוט און קברים...
טויט איז מאָן און פרוי און קינד.
אַלץ איז טויט... בלויז אויף די קברים
וואַיעט איר, בית־עולם־הינט!

איר׳ט געשאַפן מענטשן־חיות,
אַ פּאַרטעמפּטן, ווילדן דור.
זיי דערצויגן פּאַר מלחמות,
זיי פּאַר׳סם׳ט מיט האַס און מאָרד.

מיטן סם פון האַס און העצע
האָט איר פּאַלק און לאַנד פּאַרפּלייצט,
ווילדן בלוטדורשט, רויב־געפילן
אין די הערצער אויפגערייצט.

מענטשן־שנאה, גוואַלט, פּאַרשקלאַפונג, —
דאָס איז אייער גרונט־נאַטור!
און אויף דעם ווילט איר אויפבויען
נייע וועלטן, ניי־קולטור?!

יידן־פּאַלק ווילט איר אויסראַטן,
אויסוואַרצלען דאָס ייד־געשטאַלט...
גרויזאַם האָט איר אויסגעמאַרדעט
קינדער, פרויען, יונג און אַלט.

ס'איז שוין פול די מאַס פון ליידן
אונטער אייער הערשאַפט-ביטש,
עס איז א קללה פאַר דער מענטשהייט
בלויז אייער נאַמען „חיה-דויטש"!

אויפגעברויזטע מענטשן-מאַסן
שמידן שוין פאַר אייך דעם סוף.
שרעקלעך זיין וועט די נקמה,
די פאַרדינטע האַרבע שטראַף!

פרישע כוחות, די באַפרייער,
רוקן אָן פון מזרח-זייט.
אייך פאַרניכטן, בייזע חיות,
קומט שוין, נענטערט זיך די צייט!...

זיי געגריסט, יאָר פינף-אין-פערציק,
יאָר פון גאולה פאַר דער וועלט!
...אויך פאַר אונדז וועט זון נאָך שיינען
אונטער הימלשן געצעלט!

(געשריבן אין די וועלדער פון לעטלאַנד און ליטע, דעצעמבער 1944).

פאַרטיזאַנער אויף זייער ארבעט... עס וועלט אויפגעריסן אַן אייזנבאַן-ליניע

קאַפּיטל 11.

נאָכן חורבן ווידער אין דער אַלטער חיים

איך גיי אַהיים

דערלעבט די פרייהייט!...

איך האָב דערלעבט די פרייהייט, די ענדגילטיקע מפלה און צוזאַמענברוך פון דער בלוטיקער דייטש־נאַצישער מאַכט און די קאַפּיטולאַציע פון זייערע מעכטיקע „ניט־באַזיגבאַרע" אַרמייען. דאָס איז געווען דער 9־טער מאַי 1945, — אַ גליקלעכער, היסטאָרישער טאָג אין לעבן פון דער מענטשהייט. אָבער פאַר מיר און ענלעכע צו מיר — אַ גליקלעכער און צוזאַמען אַ וויכטיקדיקער טאָג, ווען דעם מוח האָבן פונדאָסנעי אָנגעהויבן פּיניקן נייע און אַלטע, ערגעץ־וואו פאַרשטויסענע, האַלב־פאַרגעסענע פראגעס:

— וואו האַלט איך איצט אויף דער וועלט? וואָס זאָל איך טאָן איצט, נאָך דער באַפרייאונג, און ווי ווערט מען אויס וואַלד־חיה, ווידער אַ מענטש? ווי קערט מען זיך אום צו אַ נאָרמאַלן לעבן, און ווי קאָן מען אָנקוקן דעם לעבן אין די אויגן אריין? נאָך ניט רואיק איז דאָס האַרץ, עס קאָכט און ברויזט נאָך, און וועט שוין אפשר קיין מאָל ניט זיין רואיק. און וואוהין גייט מען? צו וועמען? ווער וואַרט דען אויף מיר? ס'איז דאָך קיינער ניט געבליבן! זאָל איך גיין אהיים? האָב איך דען אַ היים? איך ווייס דאָך, אלץ איז טויט, פאַרניכטעט, פאַרזונקען אין בלוט, אין ימים בלוט.

ניין, איך בין אַזוי גיך נאָך ניט געגאנגען אהיים... איבער דריי חדשים האָב איך נאָך פאַרגעזעצט מיין וואַלד־לעבן, און דאָס מאָל — אין אַ שטארקער מילי־טערישער קאַמפּס־גרופּע, וואָס האָט געריניקט די וועלדער פון מערדער, באַנ־דיטן און רויבער, וואָס האָבן זיך איצט דאָרט אויסבאהאלטן. דאָס זיינען געווען מייסטנס רעשטלעך פון פאַרעקשנטע לאָטווישע, ליטווישע און דייטשע קאַמפּס־אייגהייטן, וואָס האָבן זיך ניט איבערגעגעבן אין דער געפאַנגענשאַפט, און דער עיקר, פון פאַרבליבענע פאָליציי־לייט, „אייזסאַרגס", „שאַאוליסן", יידן־מעדער, „וולאַסאָווצעס" (פאַרעטערישע רוסיש־מיליטעריש עלעמענטן) און אַנדערע דייטשע מיטשלעפער און באַנדיטן, וואָס האָבן ניט באוויזן צו אנטלויפן און פאַרשוואונדן צו ווערן אין דייטשלאַנד.

הויפּטער פון די דאָזיקע באַנדיטן האָבן מיר דאָן פאַרניכטעט אין די וועלדער, און הונדערטער האָבן מיר געכאַפּט לעבעדיקע, פעסטגעשטעלט וועד

זיי זיינען, און דאָן האָבן זיי באַצאָלט לויט זייערע פאַרדינסטן. און מיט וואָס פאַר אַ פארגעניגן איך האָב אליין, מיט מיינע אייגענע הענט, דערשאָסן נאָך דריי פון די געכאַפּטע מערדער, וואָס האָבן מיט אַ געניעם יאָר צוריק, ביי זלעקאַס, דער־מאָרדעט מיינע חברים לייב באַבראָוו, געשען יאקאָבסאָן, לייבל צוויי פון די מערדער האָבן מיר שוין פריער דערשאָסן, אין דער צייט פון פאַרטיזאַנער־קאַמף).

דאָס איז געווען נקמה פאר אייך, פאַר אייער בלוט, „חברים פון ליידן און טרייהייט", — אזוי ווי איך האָב אייך דאן צוגעזאָגט... נאָר איז דען געווען און איז דען דאָ אזא גרויסע נקמה, וואָס זאָל קאָנען באַצאָלן פאר דעם ריזיק־גרויסן, שוידערהאַפטן מענטשלעכן פאַרברעכן, וואָס מען איז באגאנגען קעגן אונדז, די מיליאָנען פאַרפיניקטע יידישע קינדער, פרויען און מענער ! איז דען דאָ אזא גרויסע נקמה, וואָס זאָל כאָטש עטוואָס שטילן דעם ווייטיק פון די אייביקע וואונדן אין די אויסגעפיניקטע הערצער פון אונדז, די לעבן־געבליבענע ?! איז דאָ אויף דער וועלט אַזאַ גרויסע נקמה, אַזאַ געראכטע אפרעכענונג ?...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אין אויגוסט בין איך ענדגילטיק פריי געוואָרן פון מיין פאַרטיזאַנישן און מיליטעריש לעבן און פון די וועלדער, און האָב אַנגעהויבן זיך אומצוקערן צו אַ מענטשלעכן לעבן, צו גיין אַהיים. ניט פריילעך איז געווען דער וועג, דער וועג צוריק, וואָס פירט צו קברים, וואָס פירט צום גרויסן „קבר־אָבות"... נאָר עס האָט געשלעפט און געצויגן אַהיצו, און איך בין געגאַנגען, געגאַנגען אויס־טרינקען דעם ביטערן כוס ביז צום דעק.

איך שלעפ זיך אין מיין סאַלדאַטישן הילוך און מיטן רוקזאַק אויף די פלייצעס איבער וועגן און פעלדער, און — אָט בין איך ווידער אויפן אָרט פון דעם גע־וועזענעם פאָפערוואלער שקלאָפן־לאַגער, מיין לאַגער. איצט איז שוין דאָ קיין זאָך ניטאָ, — בלויז אַ גלאַטער אויסגעברענטער פלאַץ, באַוואקסענער מיט ווילד־גרעזער, און דאָס בערגל מיטן גרויסן קבר פון „אומבאַקאַנטן יידן". איך שטיי אזוי אויפן לאַגער־פלאַץ פאַרטראכט אין מיינע געדאנקען, און מיטאַמאָל וואקסט אויס פאר מיר אַ מענטש. איך גיב אַ קוק, — עס איז דאָך דער דיקער פויער, וואָס וואוינט דאָ ניט וויט, בשכנות מיטן אַמאָליקן לאַגער. אָ, איך קען אים גאנץ גוט, פון דאָן.

— דו, אַפּגעפּרעסענע מאָרדע ! — גיב איך אַ געשריי צו אים און פאָר אים אריין אין מאָרדע אויף אַ געהעריקן אופן, איינס און צוויי און דריי, — דו דערקענסט מיך ניט, אָבער איך קען דיך ! אין בין אַ היגער, אָט פון דאַנען... פאַרוואָס, פרעגסטו ? געדענקסטו, ווי פאַראַיאָרן האָסטו זיך באַקלאָגט פאַר די דייטשן, אז די יידן פון לאַגער לאָזן דיך ניט צורו, בעטנדיק ברויט און קאַר־

טאָפל ? געדענקסטו ? זיי זיינען געווען טויט־הונגעריק, דו — אָפּגעפרעסן ווי אַ חזיר, און דאָך האָסטו געזשאַלעוועט זיי צו געבן אַ שטיקל ברויט, אַ פּאָר קאָר־טאָפל !... ביסט נאָך געגאַנגען זיך באַקלאָגן פּאר די הינט, די דייטשן ! נאַ דיר, דו הינטישער זון, נאַ דיר !... אין דיין מאַמען אריין !.. אַוועק פון מיינע אויגן, דו אָפּגעפרעסענער חזיר, איך לאָז דיר די קישקעס ארויס !

דער פויער טראָגט זיך אָפּ וואָס גיכער, אַ פּאַרבלוטיקטער, און איך כאַפּ זיך מיטאַמאָל, אז... איך בין ניט אין אַרדענונג. זיך גיין מיטן יעדערן שלאָגן, האָבן טענות און תביעות, — דאַרף איך דאָך זיך אויסשלאָגן מיט אַ האַלבער וועלט ! און ווי גיך די הענט הויבן זיך, און ווי פיין איך קאָן זיך זידלען, אויפן עכט רוסישן שטייגער... ניין, מען דאַרף זיך צוימען, גענוג, ס'איז ניט מער אין די וועלדער... גענוג !

איך גיי און פאָר ווייטער איבער אייַנזאַמע וועגן, און — אָט בין איך ווידער אין זלעקאָס. פון די אַמאָליקע מושלים, פּאָליציי און מערדער איז שוין קיין סימן ניטאָ. איך זוך אויף איינעם, דעם אַרטיקן שוסטער אָגינסקי, און ער פירט מיך אין וואַלד אריין, צום קבר פון מיינע פיר אומגעקומענע חברים, וואָס רוען דאָרטן. ער העלפט מיר, און צוזאַמען שיטן מיר אַן אַ בערגל אויפן קבר, לייגן ארויף אַ שטיין, באַפלאָנצן אַרום אים איינפאכע פעלד־בלומען, און צום סוף גראָב איך אין אַ דיקן קלעצל און שרייב אויף מיט אַ האָלץ־בלייער :

— דאָ רוען זייער אייביקע רו לייב באָבראָוו, גערשן יאקאָבסאָן, לייבל יאקאָבסאָן און בנימין וואָספּי, קרבנות פון נאַצישע מערדער־הענט, דעם 12טן אויגוסט 1944. כבוד זייער אָנדענקען. —

דאָס איז געווען די מצבה, וואָס איך האָב געשטעלט, און דער לעצטער כבוד וואָס איך האָב אָפּגעגעבן מיינע פיר אומגעקומענע נאָענטסטע חברים. ביז שפּעט באַנאַכט ביז איך געזעסן ביי דעם איינזאמען ברודער־קבר און געטראַכט — איך, דער לעבן־געבליבענער, וואָס האָט דאָן צופעליק אויסגעמיטן אָט דעם זעלבן קבר אין וואַלד.

איך גיי און פאָר ווייטער, איך קום אין די לאָטווישע שטעט און שטעטלעך סאסמאַקען (וואלדעמאַרפילס), טאַלסען, קאָנדאַווא, טוקום און אנדערע, איך זוך באקאנטע, סתם יידן, כאָטש אַ יידישן פּנים, — ניטאָ, ניטאָ מער קיין יידן ! אלע זיינען טויט, פאַרניכטעט. איך פאָר ווייטער און קום קיין ריגע, די הויפּט־שטאָט פון לאַטוויאַ (לעטלאַנד).

איך זע, די אמאָל שיינע שטאָט ריגע איז ארויס פון דער מלחמה כמעט אַ גאַנצע, אַ וויניק באַשעדיקטע. איך גיי איבער די פון אמאָל באַקאנטע בריטע גאסן און פּארקן, איך שלעפּ זיך אווען צו די קווארטאלן פון דער מאָסקווער פּאַרשטאָט, וואו ניט לאנג צוריק איז דאָ געווען די געטאָ, איך פרעג זיך נאָך, איך זוך, און — אָ, אַ גליק ! איך טרעף אייניקע יידן. מיט נייגעריקייט קוק איך

אריין אין זייערע פנימער, איך וויל לייענען אין זייערע נשמות, — דאָס זיינען דאָך די ערשטע געציילטע יידן, וועמען איך טרעף נאָך דעם בלוטיקן חורבן, און וועלכע האָבן זיך, אזוי ווי איך אליין, צופעליק געראַטעוועט פון דעם טאָטאַלן אומקום. דאָס זיינען דאָך די ערשטע פון דער „שארית הפליטה" פון דער „שארית ישראל" וועלכע איך זע, און דער באַגריף „שארית הפליטה" ווערט צום ערשטן מאָל געבאָרן אין מיין קאָפּ. הייסט עס, איך בין אויך איינער פון זיי, פון דער „שארית הפליטה". צי זיינען זיי גליקלעך, צופרידן, לעבנסלוסטיק, אָדער, — פאַרקערט? איך קוק אויף די „שארית ישראל" און זע, אז עס לעבט אין זיי אַ שטאַרקער לעבנס־אינסטינקט, אז עס שטראָמט און ברויזט אין זיי, ווי אַמאָל, אַ גוואַלטיקער דראַנג און כוח צו לעבן, צו קעמפן... דאָס איז גוט, טראכט איך זיך, ס'איז נאָך דאָ אַ האָפענונג פאַר דער שארית ישראל.

מען זאָגט מיר, אז אויף מאַרשאַל גאַס געפינט זיך אַ מין קאָמיטעט פון דער יידישער קהילה אין ריגע. איך גיי אוועק אהין און דערוויס זיך, אז אין ריגע האָבן זיך שוין צונויפגעזאַמלט אַ דריי־פיר טויזנט יידן, סיי אַרטיקע, סיי פון אנדערע שטעט און שטעטלעך. איך פרעג זיך נאָך אויף מיינע ריגער באַקאַנטע, פריינט, איך זוך אין די רשימות פון די לעבן־געבליבענע, נאָר איך געפין קיינעם ניט, קיינעם ניט פון זיי. אָבער ס'איז נאָך דאָ אַ האָפענונג, — זאָגט מען מיר, — לעבן־געבליבענע יידן קערן זיך נאָך אום פון די לאגערן, פון דייטשלאַנד, פון רוסלאנד, פון די וועלדער, פון דער רוסישער ארמיי.

איך פאָר ווייטער, קיין דווינסק. אָבער עס רעדט זיך נאָר אזוי לייכט „איך פאָר קיין דווינסק". קיין פאַסאַזשיר־צוגן גייען נאָך ניט, נאָר צוגן מיט לאַסט־וואַגאָנעס. פאָרן פריי קאָן מען ניט, מען מוז האָבן ספּעציעלע „פראָפוסקן" (פאָר־דערלויבענישן), און אָן דעם גיט מען ניט קיין בילעטן. איך קום אויף ריגער באַן־סטאַנציע, און דאָ איז א שרעקלעכע ענגשאפט און געדראַנג פון טויזנטער־טויזנטער מענטשן. ניט צוצוקומען ניט נאָך אַ בילעט און ניט צו די טירן פון די וואַגאָנעס. איך קוק און שטוין, — פון וואַנען נעמט זיך אזא גוואלטיקער שטראָם פון מענטשן?! ע, טראַכט איך זיך, וואַרטנדיק וועל איך גאָרנישט ניט אויפטאָן; מ'דאַרף זיך אַנדערש־ווי אָן עצה געבן.

איך רוק ארויף מיין אויסגעדינטע סאָלדאַטישע היטל, נעם מיין רוקזאַק אויף די פלייצעס, און אויפן דאַמאָלסטיקן שטייגער, שטופּנדיק מיט די עלנבויגנס אויף לינקס און אויף רעכטס, שפּאַר איך זיך דורך צווישן געדיכטן עולם, נאָכ־אַנאַנד אויסרופּנדיק:

— ע', בירגער, לאָזט דורך! אַ מיליטער־מאַן... איר זעט דאָך, איך אייל זיך... לאָזט דורך, לאָזט דורך!

אויפן זעלבן שטייגער פּרעס איך זיך אריין אין אַ פול־געפּאַקטן פינצטערן לאַסט־וואַגאָן, מאך זיך אָ פריי ווינקעלע אויפן דיל, שפּרייט אויס מיין „שינעל"

(סאָלדאַטישן מאַנטל) און מאך זיך באקוועם, צום שלאָפן. אויף מאָרגן אינדערפרי בין איך אָנגעקומען אין דווינסק.

אויף קבר־אבות אין דווינסק.

איך בין ווידער אין דווינסק, — אין דער שטאָט פון מיין שוידערלעכן געטאָ־לעבן און פיין.

איך דריי זיך ארום איבער דווינסקער שטילע, פאַרשלאָפענע גאַסן אָ פּאָר שעה און מערער, און — וואוהין זאָל איך גיין? צו וועמען? איז דען וועך געבליבן, און וואו געפינט מען זיי, מיינע היגע פריינט און באַקאנטע? איך קוק זיך ארום — א האלבע שטאָט, און אפשר מער ווי אַ האַלבע, איז חרוב, צעברענט און צעשאָסן. גאַנצע גאַסן און פערטלען ליגן אונטער חורבות. אָט זע איך נייע רואינעס, וואָס זיינען דאָן, אין די דייטשע צייטן, נאָך ניט געווען. דאָס, ווייזט אויס, האָבן די דייטשן חרוב געמאַכט די הייזער פאַראַיאַרן, ביים אָפּטרעטן, אָדער די רוסישע קאַנאַנאַדע און אַראָפּלאַנען האָבן אָנגעמאכט דעם חורבן. נאָר וואָס איז מיר וויכטיק?... איך זוך און וויל געפינען אָ לעבן־געבליבענעם יידן.

איך דריי זיך אַרום אויפן מאַרק צווישן די אָנגעשטעלטע און קערבלעך, איך קוק אריין אין די פנימער, און אָט, דאָכט זיך, איז א יידישע פרוי. יאָ, אָ באקאנטע פון געטאָ, פרוי עפשטיין. איך רייד צו איר, נאָר זיך דערקענט מיך ניט. איך זאָג איר, ווער איך בין.

— אַך! — שרייט זי אויס און צעפאַטשט מי די הענט, — דאָס זייט איר? איך וואָלט אייך אין לעבן ניט דערקענט. זעט, ווי איר קוקט אויס, ס'איז אָ שרעק אָ קוק צו געבן אויף אייך... נו, קומט צו אונדז! מיר וואוינען דאָ ניט ווייט. איר וועט זיך אָפרוען אָ ביסל, דאן וועלן מיר ריידן, דערציילן... זעט, אָ סאָלדאַט זייט איר גאָר געווען!... נו, קומט, לאָמיר גיין!

און אָט, צום ערשטן מאָל צייט די מלחמה האָט אויסגעבראכן און זיך געענדיקט, בין איך ווידער אין אַ יידישן הויז, אָ משפּחה. זי איז אָ „מזלדיקע". די פרוי עפשטיין, — זי און איר טאָכטער זיינען געבילבן לעבן, זי האָט פאַרלאָרן „נאָר" איר מאַן און צוויי קינדער, שוועסטער, ברידער און נאָך וועמען. איצט לעבט זי צוזאַמען מיט איר שוואָגער און זיין פאמיליע און מיט זיין שוועסטערס פאַמיליע, — אלע, וואָס האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן און זיך ראַטעווען אין רוסלאַנד. זיי, די קרובים, האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד, פרוי עפשטיין מיט איר טאָכטער פון באַזונדערע קאַנצענטראַציע־לאַגערן, און זיי לעבן אלע צוזאַמען, צען־צוועלף מענטשן, אין דריי צימערן מיט אָ קיך. יאָ, צום עסן פעלט ניט, זאָגן זיי; ברויט האָט מען. ס'איז גוט, פאַרשטייט זיך, נאָר ס'קאָן זיין בעסער... זיכער, ס'איז ווייט צו גוט, נאָר... ס'איז גוט.

איך טרעף זיך אין דווינסק מיט נאָך אייניקע פריינט און באקאנטע פון די געטאָ־יאָרן, — מיטן צאָן־דאָקטאָר מאגיד, דאָקטאָר בלאכמאַן, שיינע איכלאָוו, מענדל העלערמאַן, יצחק טרעגער, באָמע זעליקמאַן, דר. לאַנדאָו, די שוועסטער אַסיא ברודנא און מאשא לאפידוס, מאָטל קראָם און זיין גאנצע לעבן־געבליבענע משפחה און מיט אייניקע צענדליק אנדערע.

— אָט דאָס איז אַ מזלדיקער און העלדישער ייד, — טראַכט איך וועגן מאָטל קראָם, — צו קאָנען אויסבאַהאלטן אין דווינסק גופא און ראַטעווען די גאנצע פאַמיליע, די פרוי און צוויי קינדער! ער איז דער אייניציקער אזא גליקלעכער, נאָר ווער קאָן זיך גלייכן צו אים, — צו זיין הינטישן לעבן אוּן הינטישן מזל?

און איך דערמאָן זיך, ווי געשיקט און חוצפהדיק־דרייסט מאָטל קראָם און זיין פרוי פלעגן מאַנעווירירן און קאָמבינירן אין די געטאָ־צייטן, ארויסגנבענען זיך פון געטאָ, באַהאַלטן די קינדער ביי באַקאַנטע קריסטן, ארומדרייען זיך פאַרשטעלטערהייט אין שטאָט, פאַרשטאָפּן מיט געלט און גאָלד וואו מ'האָט נאָר געקאָנט און געדאַרפט, און... וואָס ניט?!

אַ צופרידענער, מיט זיין לאַכעדיקן רונדן פנים און קליינע חוצפהדיקע אויגעלעך, זיצט איצט מאָטל קראָם און דערציילט מיר וועגן זיינע איבערלעב־בונגען און געפאַרן. איצט וויל ער אָפּקריגן זיין מויער־הויז. עס איז כמעט ווי גאַנץ געבליבן, נאָר עס איז פארנומען פון די רוסן. ניין, ער איז מוחל אָפּקריגן דעם מויער, ער וויל בעסער פאַרלאָזן דווינסק און זיך באַזעצן אין ריגע. דאָ קען מען אים צו פיל, ס'איז צו קליין די שטאָט... יעדער קוקט אים אריין אין מויל, וואָס ער עסט און וואָס ער טוט. יאָ, ער האָט אַ שטעלע, אַ גוטע אינקויף־שטעלע ביי די רוסן, מען מאַכט ניט שלעכט, עס לאָזט זיך וואָס מאַכן, זיכער, נאָר... ס'איז שוין צו ריזיקאַליש, אלע קענען אים... יאָ, ער וויל זיך אַריבער־פּעקלען קיין ריגע, נאָר מ'איז צוגעבונדן, די רוסן לאָזן ניט אָפּ, ס'איז ניט אזוי לייכט זיך ארויסצורייסן פון זיי. מ'מוז זיצן, וואו זיי הייסן, נאָר מ'וועט זען, חייסט דאָך, פאַר גאָלט מאַכט מען אַלץ.

זעט איר, מיט מאָטל קראָם בין איך ניט געפאָלן. ער איז אַ רירעוודיקער, קיילעכדיקער, קלוגענקער און ווייס ווי צו דרייען זיך. איך האָף, ער איז איצט איינער פון די נייע אויפגעקומענע גבירים אין דווינסק, אויב ער גפּעפינט זיך נאָר ניט אין ריגע אָדער... אָדער נאָך וויטער אַ ביסל, — אין סיביר.

די אַנדערע יידן, וואָס איך האָב געטראָפן אין דווינסק, זיינען עטלעכע צענדליק לעבן־געבליבענע פון געטאָ, לאַגערן און וועלדער, און מערערע הונדערט דווינסקער און ניט־דווינסקער, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד און זיך אומגעקערט פון דאָרטן. איך מוז אָבער צוגעבן, אַז שפּעטער האָבן פיל פון זיי פאַרלאָזן זייער אַמאָליקע היים און געלאָזט זיך אויף נייע אומזיכערע וועגן און וואַנדערונגען, כדי צו קומען צו אן אַנדער לאַנד, צו אן אנדער לעבן. אָ, איך

האָב זיי געטראָפן אויף מיינע שפּעטערדיקע וואַנדער־וועגן, כ'האָב זיי געטראָפן און געהערט וועגן זיי, — זיי זוכן א נייע היים אנשטאָט די אלטע, די פּאר־שוואונדענע.

נאָר מיך האָט געצויגן אַהין, צו דעם דווינסקער „עמק הבכא", — און אָט בין איך ווידער אין דער געוועזענער דווינסקער געטאָ, אין אַלטן „קרעפּאָסט" אויף יענער זייט דווינע. איך זע ווידער די דיקע מרה־שחורהדיקע שטיינער־וועגן, די היגלען, וואַסער־גריבער, קאַזעמאַטן, שטאַלן, און מיר דאַכט זיך, איך זע ווידער פּארבלוטיקטע געשטאלטן, מענטשן־שאָטנס פּאַרפּיניקטע, יאָמערדיקע, שרייענדיקע און רופּנדיקע נאָך הילף... נאָר קיין הילף איז ניטאָ, ניטאָ אפילו קיין אויסזיכט אויף הילף... פּאַרשלאָסן זיינען די טויערן פון הימל, און ניטאָ מער קיין הערצער אין די מענטשלעכע גופים... און אָט טרייבט מען זיי ארויף בערגל, צו דער שחיטה... מענער, פרויען און קינדערלעך, קליינענקע, גרעסערע... מאַמעס מיט קינדערלעך...

איך רייב די אויגן, איך טרייסל מיטן קאָפּ, ווי כ'וואָלט וועלן אָפּטרייסלען פון זיך די שאָטנדיקע געשטאַלטן, איך קוק זיך צו נענטער און זע נאָר אַן אַנדער בילד, אַ בילד פון דער איצטיקער ווירקלעכקייט: טויזנטער דייטשע קריגס־געפאַנגענע לעבן דאָ איצט. אין דער געוועזענער געטאָ אין דווינסקער אַלטן „קרעפּאָסט", וואו טויזנטער יידן זיינען געווען ניט לאַנג צוריק פּאַרשפּאַרט און פּאַרמשפּט צו פּיין און אומקום, זיינען איצט פּארשפּארט געפאַנגענע זין און ברידער פון די מערדער, און אפשר אויך די מערדער גופא. זיי, די געפאַנגענע נעכטיקע בעלי־בתים און מערדער, האַלט מען איצט פּאַרשפּאַרט אין דער גע־וועזענער יידן־געטאָ, מען טרייבט זיי אויף ארבעט, זיי גייען ארום האַלב־הונ־געריקע מיט אָנגעהאַנגענע קאָך־קעסעלעך אויף די אָפּגעטראָגענע גרין־גרויע מונדירן, זיי יאָגן זיך נאָך אַ ביסן ברויט, א קאַרטאָפל, אַ שאָלעכטע, פונקט ווי מיר, די יידן, גאָרניט לאַנג צוריק. נאָר זיי פּייניקט מען ניט, זיי שיסט מען ניט.

און זעט, דער דווינסקער געוועזענער געטאָ־תושב, דער ייד העלערמאַן, איז איצט דער געהילף־שעף איבערן לאַגער פון די געפאַנגענע, די דייטשן ציטערן פאַר אים, זיי חנפהנען זיך צו אים, זיי פוצן זייַנע שטיוול, זיי כאָפּן אַן אָוועקגעוואָרפן שטיקל ציגאַרעט פון אים; און — די דווינסקער לעבן־געבלי־בענע געטאָ־יידן פרייען זיך דערמיט און זענען אין דעם אַ גרויסע נקמה, זיי פילן אין דעם אַ באַפרידיקונג, זיי זענען דעם „אצבע אלוהים", אָבער... עס בלייבט אלץ די זעלבע און די זעלבע קשיא: — איז דען דאָ אויף דער וועלט אזא גרויסע נקמה, אזא גערעכטע אָפּרעכענונג פאַר דעם שוידערהאַפטן פאַרברעכן, וואָס מען איז לגבי אונדז באַגאַנגען?

און עס ציט מיך ווייטער, אַהין, צו די דווינסקער בלוט־גריבער, צו די מאַסן־קברים. איך האָב דאָך דאָ אַ חלק, אַ גאָר גרויסן חלק פון מיין לעבן, פון

מיין בלוט און פלייש... אַ גאַנצן טאָג האָב איך זיך אַרומגעדרייט אין געגנט פון פאָגוליאַנקע און בשכנות, ארום די פּלעצער פון די ריזיקע ברידער־קברים. אויף דער ערד איז איצט שוין גאָרנישט ניט קענטיק, עס איז פאַרשאָטן, אויס־געגליכן, באַוואַקסן מיט גראָז, נאָר איך הער קלאָר, דאכט זיך מיר, ווי די ערד באוועגט זיך, ווי דאָס בלוט אין די גריבער שרייט נאָך אלץ און מאָנט, ווי אין דער לופטן פלאַטערן ארום נשמות מיט אַ שטילן יאָמערדיקן קרעכץ, ווי קינ־דערשע נשמות ווייגען און טענהגען, און עס קלאָגן די נשמות פון מיינע יונג־פאַרשניטענע צוויי קינדער...

איך האָב שוין לאַנג ניט געווויינט, פאַרשטיינערט און פאַרגליווערט איז געווען דאָס האַרץ, נאָר איצט... איצט האָט דער אָנגעזאַמלטער צער און ווייטיק אויפגעריסן און אויסגעבראָכן אין אַ שטראָם פון יאָמער און טרערן. איך האָב געווויינט, ביטער געווויינט אויפן גורל פון די פאַרפיניקטע און פון די לעבן־געבליבענע, — אויף אונדזער אַלעמענס ביטערן גורל.

אַ גאַנצן טאָג האָב איך פאַרברַאכט אויף די מאַסן־קברים, אויפן גרויסן, בריייטן און טיפן „קבר אבות". איך האָב געטראַכט און געטראכט און ניט גע־קאָנט געפינען און דערטראַכטן דעם הויפט־געדאַנק, וואָס האָט ערגעץ־וואו אָנ־גערירט דעם מוח. פון אָוונט, ווען איך בין שוין געווען מיד און אויסגעשעפט, האָב איך זיך אַוועקגעזעצט, עפּעס־וואָס פאַרצייכנט אויף אַ שטיקל פאַפּיר, און דערנאָך, שפּעטער, שוין אין ליטע, אין מיין געבורט־שטעטל, האָב איך עס איבערגעשריבן און פאַרענדיקט. אָט איז עס, וואָס איך האָב דאָן אָנגעשריבן, איבערגעשריבן און פאַרענדיקט. אָט איז עס, וואָס איך האָב דאָן אָנגעשריבן, — „קום אַראָפּ אויף קבר־אָבות".

קום אַראָפּ אויף קבר־אבות...

קום אַראָפּ אויף קבר־אבות,
ייד פון ווייטן היימאָט־לאַנד!
קיין געפאָר מער: מלאָך־המות
האָט שוין אָפּגעווישט זיין האַנט...
דו וועסט זען, וואָס איז געוואָרן
פון דיין פאָלק אין אַלטער היים.
מיין ניט, ייד, דו ביסט געבאָרן
דאָרט ווייט אין אויסלאַנד פון אַ שטיין!

געווען שוין זיינען דיינע זיידעס
דאָ פאַרוואָרצלט דורות־לאַנג,

עם זיינען גאָט און מענטש דאָך עדות,
אַז מיט הענט און מיט פֿאַרשטאַנד
האָבן יידן דאָ געהאַלפֿן
בויען, לייגן שטיין אויף שטיין...
און איצט, — אָן קבורה, ווילד צעוואָרפֿן
דאָ וואַלגערט זיך דעם יידס געביין!...

ס'איז אָפּגעוויישט איצט יידיש לעבן,
גוף און גייסט, עשירות, נויט.
מען האָט געיאָרשנט יידס פֿאַרמעגן, —
מאָן און פרוי און קינד איז טויט...
געבליבן נאָר די מאַסן-קברים
פול מיט יידן-לייב אָן צאָל,
אייראָפּע איז פֿאַר אונדז געוואָרן
אַ בית-עולם מיטאַמאָל!

מען האָט אַ פּאָלק דאָך אויסגעקוילעט
אָפּן, גרינטלעך, מיט אַ טאָלק!
נאָר... אפשר טראָגט פון שול דאָ חלק
אויך אליין דאָס קרבן-פּאָלק?
שארית ישראל — מיר, רעשטלעך —
אָפּגעבלוטיקט, שוואַך און קליין,
גרינטלעך נאָכזען דאָרפֿן אפשר
אונדזער וועג וואוהין מיר גיין?

אפשר איז דער וועג ניט ריכטיק
און צום תהום האָט אונדז געפירט?
אפשר זיינען מיר קורצזיכטיק
און סכנה ניט געשפּירט?
אפשר האָלט מען אונדז פֿאַר פרעמדע
אויך אפילו אין אַ לאַנד,
וואו מיר אָפּט, ווי בלינד, פֿאַרבלענדעט,
שפּירן זיך אויף פעסטן שטאַנד?

אפשר בויען מיר אויף זאַמדן
אונדזער לעבן, צוקונפט, הויז,

ביז עס קומט אין לאַנד אַ וואַנדל,
און דער שטורעם רייסט אַלץ אויס?
שפּירן מיר אַ פּעסטקייט, גאַנצקייט,
באַדן זיכערן ביים טראַט?
אַדער איז ביי אונדז אַ קראַנקייט
ניט צו מערקן, וואַס אונדז דראַט?

זיינען מיר אין ערד פאַרוואַרצלט
ווי דער פויער, ווי דער גוי,
וואַס זיין פּנים איז צעקאַרטשעט
פון פרישן פעלד-ווינט, רעגן, טוי,
און וואַס שעפּט מיט הענט געזונטע
זיין חיות, קיום, רו און פרייד
פון דער מוטער-ערד באַזונטער, —
ניט פון שטעקל-דריי און קלייט?

אפשר דאַך... מיר זיינען פרעמדע?
זויגן פרעמדע גייסט און שפּייז?
וואו איז אונדזער היים, צום ענדע,
אַ שטיקל ערד, אַן אייגן קרייז,
וואו מיר זאָלן קאַנען לעבן
און דאַרט פאַלן אויך צו דר׳ערד,
נאָר ניט ווי שעפּסן, אַבער געבן
קלאַפּ פאַר קלאַפּ, מיט פויסט און שווערד?!
— — — — — — — — — — — — — —

קום אַראָפּ אויף קבר-אבות,
ייד, פון פאַלק דער לעצטער רעשט!
אפשר דו... לעבסט אויך אין טעות?
ייד! פאַרטראַכט זיך!... טיפער... פעסט!

(געשריבן אויפן גרויסן יידישן קבר-אבות נאָך מיין צוריקקער פון די וועלדער, אויגוסט-סעפּטעמבער 1945)

איך זוך אַ יידן אין פּאָלעווועזש

דער נעבעכדיקער צוג מיט זיינע לאַסט-וואַגאָנעס. אָנגעפּאַקטע מיט סאָלדאַטן און פּאַסאָזשירן, שלעפּט זיך און שלעפּט זיך, שטייט לאַנג אויף יעדער סטאַנציע,

נעמט וואַסער און האָלץ, מאַנווערירט, שטופט זיך פאַרויס און צוריק, — ס׳איז נאָך דער מלחמה, און דער צוג איילט זיך ניט. כאָטש עס ציט מיך אהיים, צו דער אַלטער, נאָך גאָרניט לאנג ליבער, טייערער אמאָליקער היים, כאָטש עס ווילט זיך אַ קוק געבן, זען, הערן, נאָר... איך אייל זיך אויך ניט. איך וויס דאָך קלאָר, וואָס עס וואַרט דאָרט אויף מיר, וואָס איך קאָן דאָרטן געפינען, זען און הערן. איך אייל זיך ניט, איך האָב ניט נאָך וואָס און וואוהין צו איילן.

פארנאכט שטעלט זיך אָפּ דער צוג אויף דער ליטווישער באַן־שטאַנציע פאָנעוועזש, וואַרפט ארויס עטלעכע צענדליק פאַסאַזשירן, נעמט אריין הונדערטער נייע, און — איך שלאָג זיך מיט דער דעה: זאָל איך אַראָפגיין אָדער ניט? אייגנטלעך, דאָ איז דאָך מיין אַלטע, אַמאָליקע היים. דאָ, ניט וויט אין אַ שטעטל, בין איך געבאָרן געוואָרן; דאָ, פאַר דער מלחמה, האָט נאָך געלעבט מיין מאַמע, מיין ברודער מיט זיין פאמיליע און קרובים, געהאַט הייזער, געשעפטן, פאַרמעגן... אָדער ניין, אפשר פאָרן ווייטער, קיין קאָווּנע, — דאָרט וואו איך מיט מיין פאַמיליע האָבן לעצטנס געלעבט? איך שלאָג זיך מיט דער דעה און רייד צו זיך אליין:

— אין קאָווּנע... נאָר דאָרט וועסטו דאָך זיכער קיינעם און קיין זאָך ניט געפינען. דאָס ווייסטו דאָך. וואָס, וועסט לויפן אָנקוקן דיין אַמאָליקע וואוינונג? וועסט זיך פרייען, אויב דו וועסט נאָך וואָס געפינען פון דיין אַמאָליקן האָב־און־גוטס? דו דאַרפסט עס נויטיק האָבן? פאַר־צו בעסער צו דער מאַמען, צוגאַסט, ווי אַמאָל אויף יום־טוב, אויף פסח, אויף סוכות...

אין דער אַלטער פאַרשוואונדענער היים, אַמאָל אין אַ מאַרק־טאָג (שטעטל פומפיאַן, ביי פאָנעוועזש).

איך שטייג אַראָפּ אין פּאָנעוועזש, פֿרעס זיך דורך צווישן געדיכטן עולם אין וואקזאל און בלייב שטיין אין גאַס, אויף דער גוט באקאנטער באַן־גאַס. עס איז שוין פֿאַרנאַכט. וואָס זאָל איך איצט טאָן, וואוהין גיין? איך קער זיך אום צוריק אויף דער באַן־סטאַנציע, מאך זיך א באַקוועם ווינקל אויפן שמוציקן דיל, לייג אונטער מיין סאַלדאַטן־מאַנטל, צוקאָפּנס מיין זעקל, און לייג זיך שלאָפן.

— נאָר רואיק, רואיק! — זאָג איך צו זיך אליין — איצט איז נאַכט, די צייט צום שלאָפן. לאָמיר זיך אַקאָרשט אויסשלאָפן, און מאָרגן, אינדערפרי, וועלן מיר ווייטער זען.

עס איז אַ שטראַלנדיקער, ליכטיק־זוניקער אויגוסט־טאָג, און עס דערמאָנט מיר מיטאַמאָל, אז איצט איז געווארן אַ יאָר, און פונקט אזא שטראלנדיקער זוניקער טאָג איז געווען דאָן, פֿאַריאָרן, ווען מ'האָט אונדז געפירט צום שיסן, און עס זיינען אומגעקומען מיינע פיר נאָענטסטע חברים. און איצט בלאָנדזשע איך ארום איבער די גוט באַקאנטע פּאָנעוועזשער גאסן און הייזער און וויס ניט, וואו זיך אַהין צו טאָן... איך האָב פיל יאָרן געלעבט אין פּאָנעוועזש, געהאָט הונדערטער פריינט, חברים, באקאנטע, און איצט איז קיינעם ניט צו געפינען, קיין יידישן פּנים ניט. איך דערמאָן זיך, אז איך האָב דאָך דאָ געהאט עטלעכע אָנקלס און טאַנטעס און אפשר אַ פּאָר טוץ שוועסטער־קינדער מיט גרויסע פֿאַרצווייגטע משפחות, איך פֿרוביר זיי אויסזוכן אין זייערע אַמאָליקע הייזער. איך פרעג זיך נאָך ביי די שכנים, נאָר... זיי זיינען ניטאָ, פֿאַרשוואונדן געווארן.

אין אלטן שטאָט־גאָרטן, אויף אַ באַנק, האָב איך אָפּגעגעסן אַ גוטן פליישיקן מיטאָג, מיט וואָס מיין סאַלדאַטישער רוקזאק איז נאָך רייך געווען, און האָב זיך ווידער געלאָזט אין זוכעניש נאָך אַ יידן. כאָטש איינעם געפינען, טראַכט איך זיך, פון דעם צענדליק טויזנט אמאָליקע פּאָנעוועזשער יידן... איך קוק זיך ארום, — די שטאָט איז גאַנץ, עס שטייען די הייזער, די קראָמען, דער מאַרק, עס גייען ארום פיל מענטשן, עס האָט זיך ווי־ניק וואָס געענדערט, נאָך דאָך אַ גרויסע ענדערונג, — עס פעלן די יידישע איינוואוינער; ניט צו טרעפן קיין יידן אין דער גאַנצער שטאָט; אנדערע בעלי־בתים זיצן איצט אין די יידישע הייזער, אין די יידישע קראָמען. און נאָך וואָס זע איך, — די בתי־מדרשים און שולן אויפן שול־הויף זיינען חרוב ומוחרב, די העברעאישע גימנאַזיע איז האָלב פֿאַרברענט, די עלעקטרישע סטאַנציע איז צעשטערט, און עס פעלט דער גרויסער מויער מיט זיינע צענדליקער קראָמען אויפן מיטן מאַרק, דער אזוי־גערופענער ראַבינאָוויטשעס מויער. גאָר פשוט, מ'האָט אים צעברעקלט, צענומען אויף שטיקלעך און אַראָפּגעפירט.

איך בין שוין מיד פון אַרומגיין איבער די גאַסן און זוכן, איך האָב שוין כמעט פֿאַרלאָרן די האָפענונג צו טרעפן אַ לעבעדיקן יידן אין פּאָנעוועזש. איך גיי אריין אין א פריזירעריי זיך אָפּראַזירן, אין עס דאַכט זיך מיר, אז אייגער פון די

פריזירער איז א יידישער בחור. איך גיב אים אַ פרעג, — יאָ, ער איז א ייד, ער שטאַמט פון דערבייאיקן שטעטל ראַמיגאָלע, זיך אויסבאַהאַלטן ביי פויערים און אין די וועלדער, געבליבן איינער אליין און לעבט איצט אין פאַנעוועזש.

— ייד איינער! — שריי איך אויס צו אים, — וואָס שווייגט איר?! ווי מיט ליכט, זוך איך דאָך א יידן אין פאַנעוועזש, כאָטש איינעם אויף א רפואה!.. און אָט האָב איך אייך געפונען, דעם ערשטן... זאָגט מיר, וועלכע נאָך יידן זיינען דאָ אין פאַנעוועזש?

— ניט פיל, אפשר עטלעכע צענדליק, — זאָגט ער, — און אויך זיי זיינען צעווארפן, מען טרעפט זיך גאָר ניט. ווייסט איר וואָס, דער סעקרעטאַר פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג איז אַ ייד, ער ווייס בעסער פון מיר, פרעגט אים. ביי אים אין הויז קומט מען זיך אויך צוזאַמען.

— ווער איז ער? ווי רופט מען אים?

— ער וואוינט דאָ ניט ווייט, אויף מאַנאַפאָל גאַס. ער הייסט דאַווידאָוו, ראובן דאַווידאָוו, דאַכט זיך; אַ יוריסט איז ער.

— ראובן דאַווידאָוו! — שריי איך ווידער אויס, — דאָס איז דאָך מיינער א חבר, אן אַמאָליקער שול־חבר. עך, ייד־איינער, וואָס שווייגט איר, וואָס'ט איר פריער ניט געזאָגט?! — איך בין אזוי איבערראַשט און דערפרייט, אַז איך קאָן קוים דערוואַרטן ביז דער פריזירער וועט פאַרטיק ווערן מיט מיין באָרד.

עס איז שוין פאַרנאַכטלעך. איך קום אריין אין הויז און טרעף די גאַנצע גרויסע, גוט באַקאַנטע פאמיליע, — דאַווידאָוו מיט זיין פרוי און קינד, זיין שוועסטער, שוויגער און דריי שוועגערינס יודעלעוויטש און עטלעכע געסט, און נאָך אייניקע אייגוואוינער, וואָס וואוינען דאָ גופא, אין אַ פאָר צימערן. צוערשט דערקענט מען מיך ניט, נאָר עס דויערט ניט לאַנג, און מען האַלט מיך שוין ווי אן אייגענעם, ווי אַן אַלטן, לאנג ניט־געזעענעם פריינד.

מיר זיצן ארום אַ גרויסן טיש. עס שטייט אַ סאַמאָוואָר, מיר טרינקען טיי גאָר ווי אַמאָל, ווי אין די גוטע צייטן. זיי דערציילן, איך דערציל, — ס'איז דאָ פיל צו דערציילן. ווייזט זיך ארויס, אז זיי אלע און נאָך אַ פאָר צענדליק פאַנעוועזשער יידן האָבן אין די ערשטע מלחמה־טעג באַוויזן צו אַנטלויפן, זיי זיינען געווען אָפטראַנספּאָרטירט ווייט־ווייט אין דער רוסישער מיטל־אַזיע, אין קאַזאַכסטאַן, און איצט האָט זיך א טייל פון זיי, מייסטנס פרויען און קינדער, אומגעקערט אהיים.

— און די מענער? — פרעג איך, — וואו זיינען די מענער?

— וואָס פרעגסטו, פאַרשטייסט דען ניט אליין? — דערקלערט מיר דאַווידאָוו, — פון וועמען מיינסטו איז באשטאנען די באַרימטע ליטווישע בריגאַדע אין דער רוסישער ארמיי, די בריגאדע, וואָס איז געגאַנגען אין ערשטן פייער אויף די ליטווישע און אַנדערע פראָנטן? גרעסטן טייל פון יידן, פון ליטווישע יידן,

אזוינע ווי איך און אַנדערע, און דער גרעסטער טייל פון זיי איז אומגעקומען, דערהרגעט געוואָרן אין די שלאַכטן קעגן דִי דייטשן. אַנדערע, פאַרוואונדעטע אזוי ווי איך, האָט מען שוין באַפרייט פון דער ארמיי, און די איבעריקע פון די ווייניק לעבן־געבליבענע מענער זיינען נאָך אין דער ארמיי; אין ווילנע געפינען זיי זיך איצט. מיין שוואָגער איז אויך דאָרטן, קענסט אים דאָך, ער האָפט אין גיכן באַפרייט צו ווערן און קומען אַהיים.

— וואָס איז דאָ צו רעדן, — מאַכט דער אַלטער יודעלעוויטש, — אַ גוטן תכלית האָט מען געמאַכט פון אונדז! נאָר דאָרטן האָט מען כאָטש געוואוסט פאַרוואָס מען ווערט געהרגעט, ס'האָט געהאָט אַ זין, ס'איז געווען אַ צוועק פאַר־וואָס געהרגעט צו ווערן. מ'איז געגאַנגען אין שלאַכט, אין קאַמף קעגן דעם מענטש־חיה, דעם דייטש... אָבער דאָ, דאָ האָט מען דאָך אַלעמען אויסגעקוילעט, אויסגעקוילעט פשוט ווי שעפּסעלעך. „כצאן לטבח יובל"... ס'איז דאָך קיין לעבעדיקער ייד ניט געבליבן אין פאָנעוועזש, אין די ארומיקע שטעטלעך, אין גאַנץ ליטע קאָן מען זאָגן. אפשר אייניקע, געציילטע, — „אחד בעיר, ושניים במשפחה", — נאָר אייגצלנע, זייער ווייניק, וועמען ס'האָט זיך אייגגעגעבן ווי ניט איז זיך צו באַהאַלטן ביי פויערים, אין די וועלדער.

און ער זעצט פאָר:

— פופצן־זעכצן טויזנט יידן, פאָנעוועזשער און פון ארומיקע שטעטלעך, האָט מען דאָך דאָ, אין פאָנעוועזש, אומגעבראַכט, און איצט האָט גאנץ פאָנע־וועזש ניט מער ווי זיבעציק־אַכציק יידן, און זיי זיינען אויך צוואָרפן אין אַלע עקן פון שטאָט, אז מען קאָן אפילו שבת אָדער פאָר א יאָרצייט קיין מנין ניט צוזאַמענקלייבן. און מיינט איר, אז די זיבעציק־אַכציק זיינען אלע פאָנעוועזשער? חס וחלילה! אפשר אַ העלפט זיינען אריבערגעקומענע פון די ארומיקע שטעטלעך, זיי ווילן ניט און קאָנען ניט מער בלייבן דאָרטן. אָך און ווי, וואָס פאָר לעבן דאָ איז איצט, אין שטאָט... ניט קיין יידישע קהילה, ניט קיין יידישע שול פאָר די קינדער, ניט קיין שול צום דאַוונען, ניט קיין מנין אפילו. אין די שטעטלעך איז דאָך שוין אָפגערעדט. מ'זאָגט, אז אין אנדערע שטעטלעך איז פאָר יידן געפערלעך אפילו צו באַווייזן זיך, אַ נאכט איבערצונעכטיקן.

— פאַרוואָס איז געפערלעך? — פרעג איך אים, — אָט גיי איך מאָרגן קיין פומפיאַן, ס'איז עטלעכע־און־צוואַנציק קילאָמעטער, כ'וועל צושפּאַצירן... פאָר־וואָס מיינט איר, איז געפערלעך זיך צו באַווייזן אין די שטעטלעך? ווער וועט איצט טשעפּענען אַ יידן?

— וואָס? איר ווילט גיין קיין פומפיאַן, אייגער אליין, צופוס? — האָבן אַלע אויסגעשטעלט אויף מיר פאַרוואונדערטע אויגן, — ס'פאַרדריסט אייך, איר זייט לעבן־געבליבן?!

—מ'זעט גלייך, דו ביסט אַ גרינער, נאָר־וואָס געקומען פון דיינע וועלדער, — דערקלערט מיר דער אַלטער יודעלעוויטש, — און דו וויסט נאָך ניט, אַז דאָ, אין אונדזערע וועלדער און וויט אין די דערפער טרייבן זיך אַרום הונ־דערטער און אפשר טויזנטער באַנדיטן און מערדער, וואָס לויערן און וואַרטן נאָר, אז ס'זאָל ווער אריינפאַלן אין זייערע הענט, — צי פון דער איצטיקער פּאָליציי, צי אַ רוסישער סאָלדאַט, צי אַ ייד, וואָס האָט זיך קוים געראַטעוועט, צי נאָך אַנדערע, ווער עס געפעלט זיי ניט. א נדערש־וואו פירן זיי אַן גאַנצע שלאַכטן, זיי באַפאלן אפילו באנאכט פּאָליציי און גאַרניזאַנען אין די שטעטלעך און הרגענען מענטשן. און אויך יידן האָבן שוין פאַרלאָרן זייערע לעבנס איצט, נאָך דער מלחמה. אָט, ניט לאנג האָבן זיי געהרגעט צוויי יידן לעבן קראקענאָוע, אַ יידן ביי מעזישעק און נאָך אַנדערש־וואו, אזוי דערציילט מען... עך, גרינער! און דו ווילסט גיין פון דאַנען צופוס קיין פּומפּיאַן, אַ שפּאַציר־טאָן, ווי דו מיינסט!... ניין, ברודער, איך וועל דיך ניט לאָזן! ס'איז ניט אזוי אינפאַך.

— וואָס הייסט, ניט גיין?! איך מוז דאָך גיין, איר ווייסט דאָך:..

— אויב דו ווילסט ניט אַנדערש גיין, אויב דו מוזסט, דאַן מוז מען זען צו פאַרן מיט דער פּאָליציי, מיט די סאָלדאַטן, אין זייערן אַן אויטאָ. זיי פאָרן דאָ אָפט אַרום גאַנצע מחנות, זיי מאַכן יעדן טאָג „אָבלאוועס" צום זוכן און כאַפּן די באַנדיטן. אָדער ווייסטו וואָס? עס גייט שוין דער קליין־באַן... קאָנסטו פאָרן ביז פּושאָלאָט, און פון דאָרט די פינף קילאָמעטער וועסטו זען צו גיין אָדער פאָרן מיט דער פּאָליציי, אָדער... וועסט שוין געפינען ווי. נאָר געדענק, וואָס איך זאָג דיר אָן: אליין זאָלסטו ניט גיין, און ניט פאַרנאַכט. און אפילו אין שטעטל זאָלסטו באַנאַכט ניט אַרויסגיין פון שטוב! געדענק, וואָס איך זאָג דיר, מער ווי איין לעבן האָט מען ניט!...

די נאַכט בין איך געשלאָפן אין אַ זויבערן צימער ,אויף אַ ווייכער סאָפע מיט ווייסע, זויבערע בעט־וועש, און כ'האָב ניט געקאָנט איינשלאָפן, — ניט געווען געוואוינט, וויזט אויס, צו אזא מין קאָמפּאָרט. איך האָב זיך געדרייט אויף אלע זייטן און געטראַכט, אז, אייגענטלעך, איז איצט ניטאָ קיין יידיש־געזעלשאַפטלעך לעבן ניט אין פאָנעוועזש, ניט אין אנדערע ענלעכע שטעט פון ליטע צי לעט־לאַנד, און זיכער ניט אין די שטעטלעך. ס'איז בכלל קיין יידיש לעבן ניטאָ, — ס'איז פאַרשוואונדן... צי איז עס אויף אייביק? וועט שוין קיין תקומה ניט זיין? און דאָך זיינען געבליבן רעשטלעך, כאָטש איינצלנע מענטשן, איינצלנע משפחות, — וועלן זיי נאָך בויען היימען, לייגן יסודות פאַר אַ נייעם יידישן לעבן, פאַר אַ צוקונפט? ווער וויס, ווער וויס...

און כ'האָב זיך וויידער דערמאָנט מיין געבורטס־שטעטל, מיין מאַמען, ברו־דער, קרובים און אלע אומגעקומענע דאָרט, און אז מאָרגן וועל איך דאָרט זיין און זיך טרעפן פּנים־אל־פּנים מיט די פרוכט פון טויט און חורבן. ס'האָט

מיך געצויגן אַהין, געשלעפט ווי מיט אומזיכטבאַרע צוואַנגען, און ס'האָט מיר גלייכצייטיק געגרוילט אריינצוקוקן אין פנים דער שרעקלעכער ווירקלעכקייט.

איך זע מיין אלטע היים — אָ טויטע

עס איז שוין געווען נאָענט צו זון־אונטערגאַנג, ווען איך האָב זיך דער־נענטערט צו מיין אַלטער היים, מיין געבורט־שטעטל. אָט זע איך דעם באַ־קאַנטן טיפלע־שפּיץ, אָט זע איך שוין די ערשטע הייזער, די הויכע ביימער אַרום, און וואָס נענטער איך קום, אַלץ מער פאַרלאַנגזאַמט ווערן מיינע טריט.

— וואוהין, אייגנטלעך, גיי איך? — פרעג איך זיך אליין — צו וועמען? און נאָך וואָס? איך וויס דאָך שוין אַלץ.... איך וויס דאָך, אַז קיינער איז ניטאָ.

אַן אומבאַשרייבלעכער וויטיק, טרויער און נאָגענישׂ אין האַרצן נעמען מיך אַרום, ווען איך זע פון דערווייטן מיין שטעטל, און עס ווערט מיר אזוי בולט־קלאָר, אז ניט פון טאַטע־מאַמען, ניט פון גאַנצן הויזגעזינט און ניט פון קיינעם פון די יידן איז שוין מער קיין זכר ניטאָ... אַז יעדער טריט איז פאַרגאָסן מיט בלוט, אלץ איז חרוב, טויט, פאַרשוואונדן. און ווי רעדט מען צו די מענטשן, ווי קוקט מען אויף זיי, ווען יעדער אייגער פון זיי קאָן זיין דער מערדער פון מיין מאַמען, מיין ברודער, מיינע קרובים, ווען יעדער אייגער איז דער יורש פון זייער האָב־און־גוטס?!

איך קאָן ניט גיין וויטער. דאָס האַרץ איז פול, אָנגעלאָדן מיט וויטיק, און עס לאָזט מיך ניט אַרײַנקומען אין מיין אַלטער טויטער היים.

שוין גאָר נאָענט ביים שטעטל דריי איך אַראָפּ אויף אַ זייטיקן וועגל, זוך אויס אַן אָפּגעזונדערטן שייער, און לויט מיין ניט־לאַנגיקער אַרומשלעפּעריש־שער געוואוינהייט, צעלייג איך זיך דאָ, אויפן הייי. און דאָ, אין שייער, האָב איך אויסגעגאָסן אין טרערן דעם וויטיק און ביטערניש פון מיין נשמה, — אין דער נאַכט און אײַנזאַמקייט, כדי פיינט און פאַלשע פרײַנט און גלייכגילטיקע בליקן זאָלן ניט זען און ניט אָנקוועלן פאַרשטעלטערהייט פון מיין יידישן צער און וויטיק. איך בין געבליבן נעכטיקן אין שייער.

אויף מאָרגן האָב איך זיך אָ האַלבן טאָג ארומגעדרייט אין שטעטל, איבער די גאַסן און געסלעך, איבערן מאַרק־פלאַץ, שול־הויף, בית־עולם; איך בין געווען אריין אין „אונדזער" הויז, באַקוקט „אונדזער" גרויסן קאָמערציעלן פרוכט־סאָד פון עטלעכע הונדערט עפּל־ביימער, וואָס איך מיטן ברודער האָבן דאָ מיט א יאָר פופצן צוריק פאַרפלאַנצט. פול מיט פרוכט שטייט אָנגעלאָדן דער סאָד, און — ווער גייט איצט שניידן די פרוכט פון אונדזער יאָרנלאַנגער פּראַצע?...

אָנגעזען די הייזער פון די קרובים און אנדערע יידן... יאָ, אַלצדינג שטייט אויפן זעלבן אָרט, — די הייזער, די הויפן, די קראָמען, — נאָר עס פעלן די אַמאָליקע מענטשן, די געוועזענע בעלי־בתים, די יידן. נייע, אויפגעקומענע בעלי־בתים זיצן דאָרט איצט, — די שכנים, ליטווינער, וואָס האָבן געיאַרשנט די יידישע הייזער, הויפן, קראָמען, געשעפטן, סעדער, מעבל, קליידער, הויז־זאַכן, — דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן און... דאָס לעבן.

איך קען אים גוט, דעם היגן רוס פון געגאַבראָסטער דאָרף, דעם שיכור מיט זיין משפחה, וואָס זיצן אין אונדזער הויז. איצט איז ער פון די אויבערשטע פון שטויסל, — ער דינט אין דער מיליציע (אָרטיקע פּאָליציי), ער זאָרגט פאַר דער נייער אָרדנונג, און וועט ער מאַכט אַ שנאַפּס (און וועט מאַכט ער ניט?), קאָן ער האַלטן פייערדיקע דרשות. נו, צו אים קאָן מען קיין טענות ניט האָבן, — אזא מענטש פארדינט זיכער צו זיין באַשאָנקען מיט כל־טוב, עס קומט אים זיכער איינע פון די שענסטע יידישע הייזער אין שטעטל, מיט אַ גרויסן געהעפט, גאָרטן, שטאַל, שפּייכלער און מיט אַלץ, וואָס אזא מענטש פאַרלאנגט...

איך קען אויך די נייע בעלי־בתים ארום, אין אַנדערע יידישע הייזער. זיי זיינען כשרע ליטווינער, ניט קיין בורזשוען און ניט קיין פאַשיסטן, און כאָטש דאָן, אין „יענע צייטן", האָבן זיי אַ ביסל געזינדיקט, זיי האָבן געהאַט צו טאָן מיט די דייטשן, זיי האָבן אויך צוגעליגט אַ האַנט צו דאמאָלסטיקער רציחה און גזילה און האָבן אויך ניט פאַרשטאָכן זייערע פינגער אָן יידישן האָב־און־גוטס, — נאָר איצט זיינען זיי בעלי־תשובה, זיין זיינען ריין געוואַשן און געזויבערט, זייערע קינדער טראָגן אפילו ביקסן קעגן די באַנדיטן אין די וועלדער, און, פאַרשטייט זיך, זיי קומט אויך צו זיין באַשאָנקען מיט יידישע הייזער און יידישן האָב־און־גוטס. און וועמען דען זאָל מען דערמיט באַשענקען, אויב ניט זיי?

און אָט זע איך נאָך אַ נייעם בעל־הבית און בעל־הביתטע אין אַ שכנות־דיקן יידישן הויז. שעשקאַיטיס, הייסט ער, דער באקאנטער פוילער, ליידיק־גייער און שיכור פון אַ דערבייאיקן דאָרף, וועלכער האָט מיט יאָרן צוריק פאַר־טרונקען און פאַרטאַכטלעוועט זיין רייכע פויערשע באַלעבאַטישקייט און איז גע־ווָארן דערנאָך אַ שטעטלשער פורמאן, לידיקגייער און גנב. און איצט זע איך, אז שעשקאיטיס איז עולה־לגדולה געוואָרן, און טאקע צוליב זיין ווייב און די צען קינדער, וואָס זיי האָבן אָנגעפלאָדעט: זי, זיין ווייב, איז באַשאָנקען געוואָרן מיט אַ געוויסן מעדאַל פאַר איר העלדישקייט צו האָבן צען קינדער, זי הייסט איצט „העלדינע אויפן קינדער־פראָנט", און פאַר דעם קומט זיי זיכער אַ יידיש הויז און אַ גרויסן טייל פון אונדזער פרוכט־סאַד.

אָט דאָס זיינען זיי, די נייע בעלי־בתים, די צופרידענע אויפגעריכטעטע גבירים, וואָס זיינען אויפגעקומען אויף די חורבות פון פאַרשוואונדענעם יידישן לעבן!

איך דריי זיך איבערן שעטל, איך זע די מענטשן, די נייע בעלי־בתים, איך קען זיי, נאָר מיך, אין מיין סאָלדאַטישן הילוך, דערקענט נאָך קיינער ניט. דאָס פרייט מיך, איך פיל זיך פרייער, באַקוועמער, מען קוקט מיך ניט נאָך אַזוי, — מאַלע וואָס פאַר אַ סאָלדאט עס דרייט זיך דאָרט ארום. נאָר אָט קומט אָן אויף מיר די אלטע ראַזינסקיכע, די זעלבע, וואָס רעדט יידיש ווי אַ יידיש־קינד, און וואָס איז יאָרן־לאַנג געווען אַ דינסט אַמאָל אין מיין זיידע־באָבעס הויז, דערנאָך אין מיין טאַטע־מאַמעס הויז, און האָט געהאָדעוועט מיך און מיינע ברידער. זי קוקט שאַרף אויף מיר, איך מאַך זיך ניט־וויסנדיק, נאָר זי דערקענט מיך.

— גיב נאָר אַ קוק! — שרייט זי אויס, — איך וואָלט שוועָרן, דאָס איז רחל־זלמנ'ס זון, דער מיטעלער, וואָס'ט געלעבט אין קאָוונע! אמת, דו ביסט עס? וואָס שווייגסטו? ע, דו ווינסט גאָר!... דאָס פאַסט גאָרניט פאַר אַ סאָלדאָט!

זי פאַלט מיר ארויף האַלדזן און קושן, אונדזער אַמאָליקע הויז־דינסט, די אייניציקע, וואָס האָט מיך געטראָפן אין מיין געבורט־שטעטל, אין מיין אָלטער פאַרשוואונדענער היים. עס ווערט ארום אונדז אַ געזעמל, עס קומען צו נאָך באַקאַנטע, אלע דערקענען מיך און פרייען זיך כלומרשט, און אין אַ ווייל ארום ווייס שוין גאַנץ שטעטל, אז עס איז אַראָפגעקומען אַ שטעטלשער יידי, אַ סאָלדאָט, — דער ערשטער און אייניציקער יידי נאָך די פיר יאָר, צייט אלע יידן זיינען אַוועקגעטריבן געוואָרן צו דער שחיטה און זיינען טאָטאָל פאַרניכטעט געוואָרן. אַ סענסאַציע אין שטעטל! מ'קוקט מיך נאָך פון טיר און פענצטער, — דער ערשטער און אייניציקער יידי האָט זיך דאָ באַוויזן!

— דו ביסט דאָך זיכער הונגעריק, — זאָגט צו מיר ראַזינסקיכע, — קום צו אונדז, וועסט צובייסן און זיך אויסרוען. זעסט, ווי זיי קוקן אלע אויף דיר? עס ציטערט זיי דער פופיק... זיי האָבן אלע זיך געענוג אָנגעראָבירט און אָנגע־גנבעט, און איצט האָבן זיי זיכער וואָס מורא צו האָבן. קום, קוק גאָרניט אויף זיי, די פאַסקודסטוועס, די מנובלים!

אַן אומבאַקוועמער „גאַסט" האָט זיך באַוויזן אין שטעטל, — טראַכט איך זיך, — א לעבן־געבליבענער יידי... בלויז זיין אָנווועזנהייט אליין שטעכט די אויגן. ער דערמאָנט כמעט יעדן פון זיי, אז זיי האָבן געגאָסן פון טויט און חורבן פון זייערע נאָענטע מיטוואוינער און שכנים, אז זייערע אייגענע הענט זיינען ניט ריין פון יידישן בלוטיקן האָב־און־גוטס. און זיכער שרעקן זיך פיל פון זיי, טאָמער גייט ער וואָס זוכן, דער „גאַסט", טאָמער געפינט ער וואָס. איך זע דאָך עס קלאָר פון זייערע אויגן, פון זייער פאַלשן שמייכל. יאָ, און אומאָנגענעמער גאַסט האָט זיך באַוויזן אין שטעטל, — אַ לעבעדיקער יידי.

פּאַרשוואונדענע לעבנס, פּאַרלאָרענע חיים

איך זיץ אין ראַזינסקיכעס אָרעמען שטיבל אויפן ברעג פון שטעטל, און זי מיט איר מאַן, דער שוסטער ראַזינסקי, האַלטן אין איין דערציילן:

— ...מ'האָט זיי אַפריער געגוג אָנגעמאַטערט מיט הונגער, שמיץ, קלעפ... צוערשט האָט מען אלעמען צוזאַמענגעטריבן אין עטלעכע הייזער אויף טיפלע־גאַס... וווייסט דאָך, אין די הייזער פון שאָלעמקע דעם קצב, משה דעם מייערער, דעם רב'ס הויז, מענדע דעם שמידס הויז, אברהם דעם שוחטס הויז און נאָך אַ פּאָר הייזער. מ'האָט אַ האלבע גאס אַרומגעצאַמט מיט שטעכיקן דראָט, און דאָ האָט מען זיי געהאַלטן עטלעכע וואָכן, ניט ארויסגעלאָזן. די יינגערע האָט מען געטריבן אויף ארבעט, געשלאָגן. איך האָב ניט געקאָנט צוגיין נאָענט, ניט געקאָנט צוזען זייער פּיין, נאָר אַ פּאָר מאָל האָב איך צוגעטראָגן ברויט, פּוטער און נאָך־וואָס פּאָר דיין מאמען, דעם ברודער און די קינדערלעך. איין מאָל האָב איך געכאַפּט אַ קלאפּ פּאַרן צוגיין נאָענט, און מער בין איך שוין ניט געגאַנגען. וווייסט דאָך, יעדערער איז אייגנעשראָקן און האָט מורא פּאר א קלאַפּ. נו, און דערווייל האָבן זיי באַלעבאַטעווטע אין די יידישע הייזער, גענומען, געשלעפּט, פּאַרטיילט און פּאַרקויפט, וואָס נאָר זיי האָבן האָבן געוואָלט.

— ווער — זיי? — רייס איך איבער, — זיינען געווען אויך דייטשן אין שטעטל? האָבן זיי באַלעבאַטעווטע?

— וואו דאָרט דייטשן! אַמאָל פלעגן דורכפאָרן עטלעכע, זיך אָפּשטעלן אויף אַ ווייליל... זיי — דאָס זיינען אונדזערע, היגע, שטעטלשע און דאָרפישע. די געמיינדע־פארוואלטונג, די פּאָליציי, די „שאָאוליסן"*), — אַלע מערדער, כוליגאַנעס און באַנדיטן פון ערשטן סאָרט. זיי האָבן עס אַלץ געטאָן, — געהיט די יידן, געטריבן, געראָבירט, געשאָסן... פּאַרשטייט זיך, די דייטשן האָבן זיי, מסתמא, געלערנט ווי און וואָס צו טאָן, קאָמאַנדעווטע, נאָר געבאַלעבאַטעווטע און אלץ געטאָן האָבן זיי... — און ראַזינסקי מיט זיין ווייב רופן אָן צענדליקער נעמען, באַקאַנטע נעמען פון שטעטלשע און דאָרפישע ליטווינער, נעכטיקע נאָענטע מיטוואוינער און שכנים.

— נו, און וואָס איז ווייטער געווען מיט די יידן?

— וואָס איז ווייטער געווען? ווער קאָן עס דערציילן? ווער האָט עס אַ האָרץ צו דערציילן?!... איין טאָג זיינען אַראָפּגעקומען נאָך צענדליקער פּאָליציאנטן און „שאָאוליסן" פון פּאָנעווזש, צי טייוול ווייס זיי פון וואָנען, מ'האָט צוזאַמענגענומען אַלעמען, — די טאטעס, מאמעס און קינדער, אלטע און יונגע, — מ'האָט זיי ארומגערינגלט מיט געווער און שטעקנס פון אלע זיטן און גע־

*) מיטגלידער פון דער ליטוויש־פּאָשיסטישער שיסער־אַרגאַניזאַציע, וואָס האָבן, אַזוי ווי די „אייזסאַרגס" אין לעטלאַנד, געשפּילט די אַקטיווסטע ראָלע אין דער יידן־פּאַרניכטונג.

נומען טרייבן... וואוהין? קיין פֿאַנעוועזש, אויף ארבעט, — אזוי האָט מען זיי געזאָגט. נאָר אלע האָבן געפילט, אז ס'איז שלעכט: אז מען טרייבט ארויס פון דער היים, וועט מען זיך שוין ניט אומקערן... וועָן איך האָב דערהערט וועגן דעם, האָב איך געכאַפּט אַ לעבל ברויט און געלאָפֿן מיטגעבן דיין מאַמען... נאָענט האָט מען ניט צוגעלאָזן, נאָר איך האָב זיי נאָך געזען, — דיין מאַמען, דעם ברודער, זיין פרוי, די צוויי קינדער... די מאַמע האָט געווויינט, אַלע האָבן שרעקלעך געווויינט, געשריען, ניט געוואָלט גיין... מ'האָט זיי געשלאָגן מיט שטעקנס און נאַגאַיקעס, געקלאַפּט מיט די ביקסן־קאָלבעס און געשטויסן, געוואָרפן... אלטע און שוואַכע האָט מען אריפגעזעצט אויף פורן — און מ'האָט זיי אַלעמען אַוועקגעטריבן... קיין פֿאַנעוועזש... צוריק איז שוין קיינער ניט געקומען...

— וועָן איז דאָס געווען? וועלכער טאָג?

— איך געדענק ניט genau... דאָס איז געווען אין אויגוסט פון ערשטן מלחמה־יאָר, פון 1941, שוין צום סוף פון אויגוסט... דאָס האָט געמוזט זיין דעם 25טן אָדער 26טן אויגוסט. דאָן האָט מען זיי געבראַכט אין פֿאַיאַסט, ווייסט דאָך, לעבן פֿאַנעוועזש, און דאָרט... דאָרט האָט מען אַלעמען אויסגעשאָסן... אַ סך יידן האָט מען אין דעם אָרט דערשאָסן, — אויך די יידן פון פֿאַנעוועזש און פון פּיל אַרומיקע שטעטלעך. אלע ווייסן עס, פיל אַרומיקע מענטשן האָבן עס אליין געזען, און די שיסער גופא האָבן עס דערנאָך דערציילט און זיך באַרימט מיט זייער שיינער אַרבעט... אָט לעליס פון פֿאַסוואַלער גאַס, דער יונגער, קענסט אים דאָך, האָט דערנאָך געוויזן דאָס גאָלדענע רינג און האָט זיך באַרימט, אַז ער האָט עס אַראָפגעהאַקט פון דער אַפּטייקערקעס האָנט צוזאַמען מיטן פינגער... אָט דאָס זיינען מערדער! אייגענע, שטעטלשע... מ'האָט זיי גאָרניט געקענט אויף אזוי פיל, און מ'האָט זיך גאָרניט געקענט פֿאַרשטעלן, אז אייגענע מענטשן וועלן קאָנען אָפּטאָן אַזעלכע זאַכן... און איצט ליגן זיי אין די וועלדער, די מערדער, זיי האָפן נאָך, אַז ס'וועט אין גיכן ווידער זיין אַ מלחמה, און זיי וועלן זיך ווידער קאָנען באַווייזן... נאָר ניין... אָט קומט באַלד ווינטער, און דאָן איז אַ סוף צו זיי... מ'וועט זיי שוין אויסראַמען. נאָר די, וואָס זיינען אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד, זיי וועסטו שוין ניט כאַפּן.. ווער קען זיי דאָרט, ווער ווייס זיי דאָרט? זיי גייען זיך ארום, מסתמא, פריי ווי אלע מענטשן, און — טו זיי וואָס!... דאָרטן ווייס מען ניט ווער זיי זיינען, און...

— זאָגט מיר, — רייס איך זיי איבער, — צי דען האָט קיינער ניט געפֿרואווט אַנטלויפן? צי דען האָט זיך קיינער ניט געראַטעוועט? דאָך, אפשר ווער...

— יאָ, זיכער האָבן אַנדערע געפֿרואווט אַנטלויפן. אָט דיין ברודער גופא. גלייך פון אָנהויב מלחמה, אַיידער די דייטשן זיינען נאָך דאָ געווען, האָט ער

געקויפט אַ פערד מיט אַ וואָגן, און צוזאַמען מיט דער מאַמען און גאַנצער פאַמיליע האָט ער זיך געלאָזט אויף אהין, צו רוסלאַנד. אויך אַנדערע האָבן אזוי געטאָן. נאָר די „שאָוליסטן" האָבן זיי אָפּגעשטעלט שוין דאָרט וויט, ביי קופישאָק, צי פאָנעדעל, אַלצדינג צוגענומען פון זיי, אויסגעטאָן בארוועס־נאַקעט... קוים מיטן לעבן האָבן זיי זיך אומגעקערט צוריק, און, זעסט דאָך, מיט וואָס דאָ האָט זיך געענדיקט... מ'האָט ניט געקאָנט אַנטלויפן, די „שאָוליסטן" האָבן שוין אומעטום געהיט... אויך שפּעטער האָבן אַנדערע געפּרואוועט אַנטלויפן, נאָר מ'האָט זיי געכאַפּט און גלייך דערשאָסן.. ניין, קיינער האָט זיך ניט גע־רַאַטעוועט, כ'האָב ניט געהערט, אַז ס'איז ווער לעבן־געבליבן... כ'וויס ניט, ניט געהערט פון דעם... דו ביסט דער ערשטער פון די יידן, וועמען איך זע דאָ נאָך דער מלחמה... נו, דערצייל וואָס איז מיט דיר געווען, פון וואַנען קומסטו?

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אויף מאָרגן אינדערפרי האָב איך געזומען אָפּשייד פון מיין געבורט־שטעטל, פון מיין אַמאָליקער היים, מיטן געדאַנק שוין מער ניט צוריקצוקומען. געווען דאָ, אַמאָל, אין די יוגנט־יאָרן, אַ נאָענטע ווארעמע היים, געווען אויך שפּעטער אַ מאמע, א ברודער מיט א משפּחה און קרובים, אלע פון יאָרן לאַנג דאָ אייג־געוואָרצעלטע, איינגעזעסענע. און איך פלעג פאָרן אַהיים צוגאַסט אויף אַ פּסח, אויף סוכות. נאר איצט... איצט איז שוין אויס מיט דער אַלטער היים, מיטן פאָרן „אַהיים" צו דער מאַמען, צום ברודער... איצט איז אַלץ פאַרזונקען אין בלוט, אָפּגעווישט, פאַרשוואונדן אויף אייביק...

אפילו דער בית־עולם איז פארשוואונדן... דער דיקער שטיינערנער צוים ארום, דער גדר, אויף וואָס יידן האָבן יאָרן לאַנג געקליבן געלט און צום סוף אויסגעבויט, איז שוין ניטאָ. מ'האָט עס צענומען שטיין פאַר שטיין, ציגל פאַר ציגל, און אַראָפּגעפּירט. און קיין „מייערלעך" און מצבה־שטיינער זיינען שוין אויפן בית־עולם אויך ניטאָ, — דאָס האָבן די אַרומיקע שכנים צעשלעפּט און צעגנבעט. און אויפן אָפּענעם, הפקרדיקן בית־עולם־פּלאַץ פיטערן זיך פראַנק און פריי קי, שעפּסן און חזרים, — ס'איז ניטאָ ווער ס'זאָל פּראָטעסטירן, ווער ס'זאָל אַראָפּטרייבן.

אויך דער מאַסיווער, שטיינערנער בית־מדרש, אַ געבויטער אין די אַלטע צייטן און איבערגעבויטער נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אויך ער איז פאַר־שוואונדן געוואָרן. ער האָט ניט אָפּגעברענט, ניין... אזוי ווי דעם גדר ארום בית־עולם, האָט מען אויך דעם בית־מדרש צעברעקלט שטיין פאַר שטיין, ציגל פאַר ציגל, און דעם מאַטעריאַל פאַרטיילט פאר אייגענע מענטשן צום בויען הייזער, שטאלן, שפּייכלעריס. און ס'איז דאָך לאָגיש און אויסגעהאַלטן, — צו וואָס נאָך לאָזן דעם טויטן בית־מדרש און יידישן בית־עולם, אז ס'איז ניטאָ

פֿאַר וועמען?! נאָר די נייע, שטיינערנע קהילהשע באָד איז געבליבן, — אַ טורמע איז דאָרט איצט.

פֿאַרשוואונדן די יידן, פֿאַרשוואונדן אויך דער בית־המדרש... דער בית־המדרש פון פּומפּיאַן, ליטע, וואָס איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקער און אַראָפּגעפירט געוואָרן.

און אויך פֿאַרשוואונדן זיינען די צוויי רייען יידישע קראָמען אין מיטן מאַרק. זייער גורל איז דער זעלביקער: מ'האָט פֿאַרקויפט, פֿאַרטיילט, און אַראָפּגעפירט דעם בוי־מאַטעריאַל. גלאַט און גרויס און רחבתדיק איז איצט דער מאַרק־פּלאַץ, שוין אומהיימלעך פּוסט, גרויס און רחבתדיק...

ווי פּלעגט מען אַמאָל זאָגן ביי אונדז? אז אָן יידן איז קיין מאַרק ניטאָ. ווייזט זיך אָבער ארויס, ס'איז ניט אזוי: יידן זיינען טאַקע ניטאָ, נאָר דער מאַרק איז דאָ ווי פריער, ווי אַמאָל, ווי אין די יידישע צייטן.

שטעטלשע „פריינט" וואָרטן מיך אָפּ, זיי טרעפן מיך, רופן אריינקומען צו זיי אין די שטיבער. ווי געזרן אלע דערציילן עס ווען דעם, וואָס דאָ איז פֿאַר־געקומען, ווי פלייסיק זיי שילדערן עס מיט אַלע פּרטים! ווי געזרן יעדער דער־ציילער האָט געוואָלט זיי העלפן, די אומגליקלעכע, צוטראָגן אָן שטיקל ברויט, אָן ביסל מילך פֿאַר די קינדער!... יאָ, מ'האָט געוואָלט, נאָר... מ'האָט ניט געקאָנט, מ'האָט ניט צוגעלאָזן, — און דאָ, נעבעך, ענדיקט זיך די גוטסקייט פון די, וואָס האָבן געוואָלט העלפן, נאָר ניט געקאָנט...

און ווי גערן און פלייסיק יעדער איינער שושקעט מיר אריין אין אויער ווען אַנדערע, ווען שלעכטע און אומערלעכע, וואָס האָבן ראַבירט, געקויפט און

אַנגעזאַמלט יידיש האָב־אוך־גוטס! אלע זיינען שלעכט און אומערלעך, אלע זיינען רייך געווארן פון יידישן בלוט, נאָר ניט ער, נאָר ניט זי, — די דערציילער. זיי, די דערציילער, האָבן אפילו קיין ברעקל, קיין פאָדעם אפילו ניט געגומען פון יידישן האָב־אוך־גוטס...

מיט עקל הער איך אויס די אלע מעשיות פון די „פריינט". איך וויל אין זייערע שטיבער ניט אריינקומען, איך וויל ניט זען און ניט הערן פון זיי, פון זייער גוטסקייט, פון זייער ערלעכקייט און פריינטשאַפט. נאָר פאַר מיין פאַר־לאָזן דאָס שטעטל גיי איך אוועק צום שף פון דער אָרטיקער מיליציע, — דאָס איז אַ רוסישער אָפיצער, דער קאָמאנדאנט פון שטעטל און אומגעגנט, — שטעל זיך פאָר פאַר אים, וועט איך בין אוך זאָג צו אים:

— איך בין געווען אויפן יידישן בית־עולם... אלץ איז צעבראָכן און צע־שטאָכן, און קי אוך חזירים און שעפסן פיטערן זיך דאָרטן... דער בית־עולם איז דאָך אַ הייליקייט, אַ יידישע און אלגעמיינע הייליקייט!... צי דען קאָן די איצטיקע מאַכט ניט פאַרווערן, אז מ'זאָל דאָרט קיין בהמות ניט פיטערן? מען מוז דאָך פאַרבאָטן אזא הפקרות, אזא פארשוועכונג פון די געשטאָרבענע אין זייערע קברים! פאַרוואָס דערלאָזט איר אַזאַ שאַנד־זאך?!

— יאָ, איר זייט געוועכט, חבר, ריכטיק, — ענטפערט ער מיר, — עס איז אַ הייליקייט... נאָר וואָס קאָן איך טאָן און וואָס קאָן די מאַכט טאָן? עס ליגט אַ גרויסער לויידיקער פלאַץ מיט גוטן גראָז, קיינעם געהערט עס ניט, קיין יידן, וואָס זאָלן אויף דעם אויפקוקן, זיינען ניטאָ, — פיטערט מען דאָרט בהמות... ריכטיק?... איך וועל פרובירן אַראָפטרייבן, נאָר.. כ'וויס ניט, כ'וועל זען. די מיליציאָנערן גופא און זייעריקע האלטן דאָרטן זייערע קי... כ'וועל זען, כ'וועל זען... אט, זעט איר, ווען איר וואָלט דאָ בלייבן, וואָלטן מיר שוין גיך מאַכן אַ טאָלק... האָ, וואָס מיינט איר, אפשר בלייבט איר דאָ? מיר וועלן אייך געבן אַ גוטע שטעלע. מיר'ן שוין געפינען פאַר אייך אַ שטעלע, א גוטע שטעלע... וואו ט'איר שוין גיין אַנדערש־וואו, באַזעצט זיך גאָר דאָ! איר האָט דאָך דאָ אן אייגענע שטוב, אַ גרויסן פרוכט־סאָד, האָב איך געהערט, און מיר דאַרפן טאָקע אן אגראָנאָם... אָ, איר וועט אונדז זייער צונוץ־קומען, בלייבט שוין טאָקע דאָ, אין אייער היים... וואָס דאַרפט איר נאָך בעסער?... ריכטיק, חבר?

איך האָב אויסגעהערט זיינע וואַרעמע רייד און געטראַכט זיך:

— ... ניין, דאָ וועל איך ניט בלייבן!... איך האָב דאָ מער קיין היים ניט, קיין אָרט ניט, קיין רו ניט, דאָ, וואו פון יעדן ערד־שפאַן, פון יעדן שטיין, שרייט צו מיר דאָס פאַרגאָסענע יידישע בלוט... ניין, אפילו קיין טאָג, קיין שעה קאָן איך דאָ ניט בלייבן; דאָ, וואו מיין מאַמע, ברודער, קרובים זיינען געפייניקט און דערמאָרדעט געווארן; דאָ, וואו אלץ דערמאָנט אן זייער לעבן און אן זייער שוידערלעכן אומקום... ניין, דאָ וועל איך שוין מער קיים היים, קיין רו ניט

האָבן... פֿאַרניכטעט איז דאָ געווארן דאָס לעבן פון מיין מאַמען, מיין ברודער, מיין פֿאָלק, און דערמיט צוזאַמען איז פֿאַרניכטעט אויך מיין אַמאָליקע אַלטע היים, מיין געפיל, מיין ליבע און געבונדנקייט צו דער אַמאָליקער היים, — ס'איז אַלץ פֿאַרניכטעט, אָפּגעווישט, פֿאַרלאָרן אויף אייביק!...

מיט דער שארית־הפּליטה אין קאָוונע

איך האָב באַשלאָסן צו פֿאָרן קיין קאָוונע.

אונטערוועגס האָב איך זיך ווידער אָפּגעשטעלט אין פֿאָנעווועזש און דער־ציילט דעם אַלטען יודעלעוויטשן, וואָס איך האָב געזען און געהערט אין מיין אַמאָליקער היים, אין מיין געבורט־שטעטל.

— נו, און וואָס איז מיט דיין הויז, מיטן פּרוכט־סאָד און מיטן גאנצן מאַיאָנ־טעק דאָרטן? — פֿרעגט ער מיך, —זאָגסט דאָך, אַ גרויסער סאָד פון פֿיל הונדערט ביימער, — ווי זעט עס אויס? איז דאָ אויף וואָס אַ קוק צו געבן?

— יאָ. אַלץ שטייט אויף אַן אָרט... דאָס הויז, דער סאָד, די ביימער. אַן אויסערגעווינלעך גוטע גערעטענישׂ איז הייַ־יאָר; די ביימער זיינען אָנגעלאָדן מיט פרוכט, אַזש די צווייגן ברעכן. דער סאָד איז איצט אין די בעסטע יאָרן, נאָך ניט געווען אין אים אזא גרויסע גערעטענישׂ, ווי איצט. אָ, זיי וועלן דאָרטן גוט הנאה האָבן, די נייַע בעלי־בתים...

— נו, און וואָס רעכנסטו צו טאָן?

— וואָס רעכן איך צו טאָן?... גאָרנישט... איך פֿאָר באַלד קיין קאָוונע. דער צוג גייט אָפּ פֿאַרנאַכט. איך וויל זיך אויסרוען אַ ביסל... מיר'ן זען...

— און דאָס הויז, מיטן סאָד, מיט די פרוכט וועסטו לאָזן אזוי, אויף הפקר? דו קאָנסט דאָך עס צונעמען, ס'איז דאָך דיינע!

— וואָס זאָל איך טאָן דערמיט? מיטנעמען מיט זיך? בלייבן דאָרטן און באַלעבאַטעווען? איך קאָן דאָרט אפילו קיין איבעריקע שעה ניט בלייבן, וואו די ערד איז בלוטיק און ברענט אונטער די פיס... נעמט זיי דער טייוול, און וועלן זיי דערוואָרגן מיטן הויז, מיטן סאָד און מיט די פרוכט! איך דאַרף עס ניט.

— דו ביסט אַ משוגענער, אַ חסר־דעה, אַ... כ'וויס ניט, וואָס נאָך דו ביסט! — איז דער אלטער יודעלעוויטש אויף מיר אָנגעפֿאַלן, — וואָס הייסט, דו דאַרפסט עס ניט?! ווער דען, — זיי דאַרפן עס יאָ?! איבערלאָזן פֿאַר זיי, פֿאַר די רוצחים?! און דו דאַרפסט גאָרניט לעבן, עסן, טרינקען, אַ בגד? זע, ווי דו זעסט אויס אין דיינע גרינע שמאַטקעס, — דו דאַרפסט גאָרניט קיין מענטשישע העמד, קיין הויזן, קיין רעקל, קיין מאַנטל? אומזיסט וועט עס דיר קיינער ניט געבן, כאָטש דו ביסט אַ יחסן, אַ סערשאָנט... און עפּל, פרוכט, איז איצט גאָלד־צוגלייך, מ'רייסט עס פון די הענט, מ'צאָלט די העכסטע פּרייזן.

קאָנסט דאָך אַראָפנעמען די עפּל פון די ביימער, ברענגען אין פּאָנעוועזש און פּאַרקויפן. קאָנסט מאָכן אַ היפּשע פּאָר רובל. ס'וועט דיר צונוץ־קומען, נישקשה, וועסט עס ניט אַרויסוואַרפן. דאַרפסט דאָך איצט אָנהויבן לעבן פונדאָסניי, פון אָנהויב.

— קאָן זיין, איר זייט געראַטן, מיין ליבער פריינט, — ענטפער איך אים, נאָר... איך קאָן עס ניט, איך קאָן דאָרט קיין מינוט מער ניט זיין, און... איך דאַרף עס ניט.... מיר'ן שוין זען, מיר'ן זיך שוין ווי ניט איז אייגאָרדענען... זייט געזונט! איך גיי צום באָן.

— דער מענטש איז משוגע, ניט אַנדערש, ווי משוגע, — קוועטשט יודע־לעוויטש מיט די פלייצעס, — ניט וועלן ארויסצורייסן פון זיי דאָס, וואָס איז זיינע, אייגענע, וואָס עס קומט אים...

איך פּאָר וויִדער מיטן באָן, און מיין אָפּגעטראָגענע סאָלדאָטישע קליידונג העלפט מיך וויִדער אַרויס פון אַלע צרות אין דער שטופּעניש און ענגשאַפט אויף די וואָקזאַלן און באָנען. איך דאַרף ניט קיין בילעטן און קיין „פּראָפּוסקען" (פּאָר־שיינען), נאָר אַ פּאָר געזונטע עלנבויגנס זיך דורכצושפּאַרן צווישן גע־דיכטן עולם. און אָט, אינדערפרי בין איך אויף קאָוונער סטאַנציע.

ניטאָ דער קאָוונער גרויסער, גוט באַקאַנטער וואָקזאַל; ער איז חרוב, אַ באָמבע האָט אים געטראָפן, און דייטשע קריגס־געפאַנגענע קלייבן איצט אויף די שיריים פון די חורבות. איך פּרעס זיך דורך אין דער ענגשאַפט דורך אַ פּאָר הילצערנע באראקעס, וואָס פאַרבייטן דעם וואָקזאַל, און אָט בין איך אויף קאָוונער גאַסן.

אויף דעם בריייטן פּלאַץ ארום דער סטאַנציע שטייען אַ פּאָר האַלב־חרובע מויערן, — אויך זיי זיינען, וויִזט אויס, געטראָפן פון אויבן. איך גיי ווייטער, איך בין שוין אין צענטער שטאָט, און זע אַלץ דאָס זעלבע: די שטאָט איז גאַנץ, לעבעדיק, באַוועגלעך, באַגאָסן מיט זונשיין, די געשעפטן און אַנ־שטאַלטן זיינען אָפן, — אלץ ווי געווען, — פיל מיליטער לייט דרייען זיך אַרום אין די גאַסן, פיל ציווילע מענטשן אין מיליטערישע אָדער האַלב־מיליטערישע קליידער, פיל האַלב־יום־טובדיקע לידיקגייער שפּאַצירן אויף דער לייסווע־אַלייע אָדער זיצן אויף די בענק, און דאָ און דאָרט ליגט אין חורבות אַ הויז, אַ וואגע, א רעגירונגס־געביידע, און דייטשע געפאַנגענע פורקענען זיך אַרום, אָפּראַמענדיק די ברוכווארג.

און פּאַר מיר הויבט זיך אָן וויִדער דאָס זעלבע, — איך גיי מיט מיין סאָל־דאָטישן רוקזאַק איבער די קאָוונער גאַסן און זוך אָן אַמאָליקן פריינט, א באַ־קאַנטן, א באַקאַנטע הויז, וואוהין אריינצוגיין, זיך נאָכפרעגן. איך גיי אזוי פּאָר־טראכט און קוק אויף די נומערן פון די הייזער, און מיטאַמאָל:

— שטיי! פֿאַרוואָס גריסטו זיך ניט? ווייסטו דען ניט, אַז מיליטערלייט אין שטאָט דאַרפן זיין העפלעך און זיך גריסן אויפן מיליטערישן אופן? פֿאַר־וואָס טוסטו עס ניט?

איך גיב אַ קוק, — אויפן ווינקל לייסווּעס־אלעיע און מאַראָניא־גאַס שטייט אַ לייטענאנט מיט איניקע סאָלדאטן, ווייזט אויס אַ פּאטרול־גרופּע פון דעם שטאָטישן קאָמאַנדאַנט, און זיי האָבן עס צו מיר די טענה. איך דערקלער זיי, אַז איך קום נאָר־וואָס אהיים, אויף מיין אַלטן וואוין־אָרט, און בין געווען, ווייזט אויס, פֿאַרטראכט, זוכנדיק אַ באקאנטע הויז; דערפֿאַר, מסתמא, האָב איך זיי ניט באמערקט.

— פֿאַרטראַכט... אַ מיליטערמאן טאָר ניט זיין פֿאַרטראַכט! — זאָגט צו מיר אייגער פון דער גרופּע, — נו, גיב דיינע פּאפּירן און קום מיט מיר אין קאָמאַנדאַנטור.

איך ווייז אים מיינע דאָקומענטן, נאָר צו גיין אין קאָמאַנדאַנטור האָב איך קיין חשק ניט. איך ווענדע זיך צום לייטענאנט און רייד מיט האַרץ:

— געווען אין אלע דר'ערדן און קאַצעטן, אין וועלדער, אין „פֿאַרטיזאַנש־טשינע", אויף די פראָנטן, איך קום אין מיין שטאָט, איך זוך ווּאו ניט איז אַן אָרט, אַ ווינקעלע, און, — אַ שיינעם „שלום־עליכם" טרעף איך דאָ פון אייך... איז עס ריכטיק, חבר לייטענאנט? ניין, ס'איז ניט ריכטיק!

דער לייטענאנט שמייכלט, קוקט דורך מיינע פּאַפּירן און גיט מיר זיי אָפּ צוריק.

— גייט אהיים, — זאָגט ער, — און שלאָפט זיך גוט אויס אַ פּאָר וואָכן. נאָר געדענקט, איר זייט נאָך אַ סאָלדאָט, ווי לאַנג איר האָט נאָך ניט קיין ציווילע דאָקומענטן.

איך שלעפּ זיך ווייטער איבער די גאַסן, איך קוק, איך זוך, און — וואָס איז דאָ פיל צו ריידן? — איך האָב געטראָפן אַ באקאנטע פאמיליע, דושניצקי, ניט לאַנג צוריקגעקערטע פון רוסלאַנד, און ביי זיי האָב איך געפונען אַן אָרט, אַ ווינקל צום שלאָפן. אויף אַ נייער וועלט בין איך אַראָפּגעקומען, איך, דער גרינער פון די וועלדער.

— —

אויף מאָרגן האָב איך שפּאַצירט איבער דער אלייע פון לייסווּעס, און דאָ, אין דעם אייגנאַרטיקן טרעף־פונקט אויף די בענק און אין דער אלייע, האָב איך פֿאַרנאַכט געטראָפן מערערע יידישע מענער און פרויען, מייסטנס איינצלנע פון משפּחות, איניקע געציילטע באַקאנטע, נאָר גרעסטנטייל אומבאקאנטע און ניט־געזעענע און ניט־געהערטע, צוריקגעקערטע וועך פון רוסלאַנד, וועך פון דייטשלאַנד, וועך פון אַ געטאָ, וועך פון אַ קאָנצענטראַציע־לאגער, וועך פון די

וועלדער, וועך פון מיליטער, וועך פון אַ שטעטל, וועך דירעקט פון די נעגל פון טויט...

אַן אייגנאַרטיקער און פיל־פאַרביקער געפלעכט פון מענטשלעכע איבער־לעבונגען, געפילן, געדאַנקען, פסיכאָלאָגיעס, שטרעבונגען, באַגערן, לופטיקייט, באָדנלאָזיקייט, בראשית'דיקייט און... וואָס ניט? — אזא מין פלאַטערנדיקער געמיש פון נשמות און קאָלירן האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט די ערשטע גרעסערע גרופּע פון דער „שארית הפליטה", וואָס איך האָב געטראָפן אין קאָוונע.

פאַרשיידען און אַנדערש־טראַכטנדיק זיינען די, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד, אנדערש זיינען די, וואָס האָבן זיך געראטעוועט פון די קאַצעטן, און פאַרשיידן זיינען די יעניקע, וואס זיינען לעבן־געבליבן אין די וועלדער, אין מיליטער, אין אַ באַהעלטענישׂ. נאר איך מערק, איין זאַך איז ביי אַלעמען גלייך און דאָסזעלבע און עס שפּאָרט אַרויס פון יעדערנס נשמה, — אַלע, מיט אַלע חושים און אברים, ווילן לעבן, ווילן געניסן פון לעבן, וועלן בויען א לעבן, אַ היים, פונדאָסניי, פון אָנהויב... נאָר ווי אַזוי, וואו, אויף וואָס, אויף וועלכע יסודות, ווי אָנהויבן א לעבן פונדאָסניי, — אויף דעם איז ניטאָ קיין ענטפער; דאס ווייס מען ניט, דאָס זוכט מען, דאס טאַפּט מען פארזיכטיק און שטיל אין דער ארומיקער נאָך־מלחמהדיקער באָדנלאָזיקייט, אין די ארומיקע בלוטיקע חורבות פון צעבראָכענעם אייגענעם און יידיש־אַלגעמיינעם לעבן.

און אויך איך, — איך וועך אַלץ מער באַהערשט פון נייע געדאַנקען און געפילן, פון אזוינע, וואָס פלעגן מיר נאָך גאָרניט לאָנג צוריק אַרויפקומען אויפן זינען ווי אַ חלום, אַ פאנטאזיע, אַן אוממעגלעכקייט...

מענטשן שושקענען זיך שטיל און באהאלטן, באקאנטע פאַרטרויען אייגע די אַנדערע, מ'רעדט זיך ארויס, און — איך ווייס שוין אזוי ווי אנדערע... ווי איבער־ראַשנדיק־נייַ און אפילו אומגלויבלעך עס קלינגט מיר צוערשט, נאָר — שאַ, שטיל, מ'רעדט ניט וועגן דעם אין דער הויך, מ'דערציילט ניט.

און איך דערוויס זיך, אז ס'איז ניט קיין פאַנטאַזיע: — מענטשן האָבן שוין ריזיקירט, געפאָרן, געפלויגן אויף אַראָפּלאָנען און... זיינען אריינגעפאַלן אין די תפיסות אַדער קיין סיביר; און — מענטשן האָבן שוין ריזיקירט, געפאָרן, זיך געגנבעט דורך גרענעצן און לענדער און... זיינען שוין אויפן וועג צו אַ נייעם לאַנד, צו אַ נייעם לעבן. ווי איינעם עס גליקט אָפּ, ווי דער מזל איז...

און ס'זיינען שוין דאָ אַזוינע אויסגעארבעטע וועגן, — ווי זיך צו „רע־פאַטריאירן", פאָרן, „גנבענען" גרענעצן, דורכפאָרן לענדער און זאַנעס, וואָס מיטצונעמען... מ'דאַרף האָבן געלט, און ניט וויניק געלט, נאָר ס'וועט שוין רעכט, מ'האָט שוין... ס'איז ניט אזוי לייכט, פאַרקערט, ס'איז שוועך, זייער שוועך, ריזיקאליש, און אפילו לעבנס־געפערלעך, נאָר — מ'רעדט זיך אָפּ שטילערהייט מיט פרייַנט, מען גרייט זיך, מ'פאַרקויפט זיך אויס שטילערהייט און מ'קויפט

זיך איין, און: ...נעכטן האָט מען זיי נאָך געזען, און היינט זיינען שוין פון קאָוונער און ווילנער האָריזאָנט פאַרשוואונדן געווארן חיים, איציק, ברוך, יאַנקל און צענדליקער און הונדערטער אַנדערע. ס'איז אַ שטימונג אזא ביי יידן, ביי דער שארית הפליטה, — לויפן, פאָרן, זיך גנבענען גרענעצן און שלעפן זיך אויף אומזיכערע וועגן צו אַ נייעם לעבן אין דער פאַרבאָרגענער וווייטקייט.

עס ציט מיך צו זען די געוועזענע קאָוונער גטאָ, דאָרט אין סלאָבאָדקע, אויף יענער זייט וויליע. דער גרויסער בריק איבערן טייך איז חרוב, דאָרף מען אַריבערפאָרן מיט אַ פּאָראָם, אַ שיפל, אָדער גיין ווייט־ווייט אַרום איבער א הילצערנעם בריק. איך שיף זיך אריבער דעם טייך, און אָט גיי איך איבערן לאבירינט פון סלאָבאָדקער גאַסן און געסלעך.

פון פאָרנט זיינען נאָך די גאַסן און הייזער גאַנץ, כמעט ניט אָנגערירט, נאָר ווייטער, טיפער, דאָרט וואו עס האָבן ביז צולעצט נאָך געלעבט עטלעכע טויזנט יידן, — דאָרט איז קיין גאַנצע הויז, קיין גאַנצע וואַנט ניט געבליבן. אַלץ, הויז פאָר הויז, האָבן דאָרט די דייטשן צוזאַמען מיט זייערע מיטהעלפער ליטווינער און לעטן אויפגעריסן מיט דינאַמיט, פארברענט און חרוב געמאכט פאָר זייער אָפּטרעטן פון קאָוונע (יולי 1944), און דאָרט זיינען איבער דריי־אַ־האַלב טויזנט פון די לעצטע געטא־יידן דערשאָסן געווארן, פאָרברענט געווארן, דער־שטיקט געווארן פון רויך און פארשאָטן געווארן אונטער די חורבות, — די אלע יידן, גאַנצע משפחות, מענער און פרויען און קינדער, וואָס האָבן אין משך פון לאַנגע חדשים געבויט און אויסגעבויט טיפע און „זיכערע" באַהעלטענישן, „מאַלינעס" (בונקערס) אונטער די הייזער און אונטער די קעלערן, און האָבן געהאָפט אזוי ארום ניצול צו ווערן.

די בלוט־דורשטיקע חיה רעה האָט זיך דערוואוסט וועגן די פאַרשטעקטע יידן, האָט אָבער ניט געקאָנט זיי ארויסקריגן פון די טיפע „מאַלינעס". האָבן זיי אָפּגעטאָן, די רוצחים, די בלוטיקע ארבעט אין זייערע לעצטע גסיסה־טעג, — פארברענט און אויפגעריסן די הייזער צוזאמען מיט די „מאלינעס" און די מענטשן.

און אָט, — סטאַרטשנדיקע קוימענס, שטיקלעך וועגט און אויוונס, פאָר־ברענטע און דעפאָרמירטע אייזערנע בעטלעך און אַנדער ברוכוואַרג, — דאָס זיינען שטומע, אָבער שרייענדיקע עדות אין דער אַרומיקער טויטער שטילקייט.

נאָר אויך אַ לעבעדיקן עדות דערהער איך אין דער טויטער שטילקייט, — דאָס איז אַ ווייענדיקער און כליפּנדיקער קול, וואָס דערטראָגט זיך צו מיר פון צווישן די אָפּגעברענטע חורבות. איך קוק זיך ארום און דערזע אַן עלטערע פרוי, וואָס זיצט דאָ דערבייַ, אויף אַ חורבה־שטיין, און ווייניט שטיל, און ביטער, און טרייסטלאָז. איך רייד צו איר, איך פרעג זיך נאָך, איך וויל איר זאָגן אַ טרייסט־וואָרט, און אָט, — די פרוי רעדט און רעדט זיך אויס איר ביטערע האַרץ.

— ... אָט דאָ — זאָגט זי, — האָבן מיינע לעצטע צוויי פייגעלעך געפונען זייער טויט. אָט־דאָ, אונטער דעם הויז, זיינען מיינע קינדער פאַרברענט גע־ווארן, דערשטיקט געווארן... וואָס רעדט איר, וואָס רעדט איר! ווי אזוי קאָן נאָך זיין אַ האָפנונג, ווי אזוי קאָנען זיי זיך נאָך אויסגעפינען און זיך אָפרופן, אז איך ווייס אויף זיכער, זיי זיינען דאָ געבליבן באהאלטן אין אַ „מאַלינע" צו־זאַמען מיט נאָך אַ פאָר צענדליק יידן, און קיינער איז קיין לעבעדיקער ניט אַרויס!... אַלע זיינען דערשטיקט געווארן, און אויך זיי, מיינע פייגעלעך... אוי, ווי איך ווייס דאָס גוט, וואָלט איך אזוי ניט געווואוסט... איך בין דאָך אויך דאָרט געווען פאַרשטעקט, איך בין געווען ארויס נאָך וואַסער, און אָט, — מיך האָט מען געכאַפט, אוועקגעשלעפט אין דייטשלאַנד, געהאַלטן אין שטוטהאָף און אין אַלדע שוואַרץ־יאָרן, כ'האָב דורכגעקרענקט טיפוס, כ'בין אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט און וויטיק, און אָט ווי איר זעט, — כ'בין לעבן געבליבן... אויף צרות און אויף נייע פיין בין איך לעבן געבליבן... וואָס טויג מיר מיין לעבן? וואָס דאַרף איך מיין לעבן? כ'בין דאָך אליין, עלנט, אָט ווי דער שטיין... קיינער שוין ניטאָ, קיינער ניט געבליבן... איז מיין עלטערער זון גלייך פון אַנהויב דער־שאָסן געוואָרן אָט דאָרט, אויפן זיבעטן פאָרט, מיין מאַן מיט צוויי יינגסטע קינ־דערלעך אויפן נייטן פאָרט, אָט־דאָן, אין דער „קינדער־אַקציע", און די לעצטע זיינען אָט־דאָ דערשטיקט און פאַרברענט געוואָרן... מיטן רויך און פייער איז זייער לעבן אַוועק און פאַרשוואונדן געוואָרן, קיין אַש פון זיי איז אפילו ניט גע־בליבן, און... איך, איך... די אַלטע צעבראָכענע כלי, איך לעב נאָך... איך מוז נאָך לעבן און אַרומגיין דאָ אויף דער בלוטיקער ערד, איך מוז נאָך רייסן מיינע וואונדן און זיך מאַטערן, אַן אַ סוף זיך מאַטערן... אוי, מיין לעבן!... וואָס טויג מיר, וואָס דאַרף איך מיין לעבן?! איך בין דאָך אַן איבעריקע אויף דער גאנצער וועלט, אַן איבעריקע פאָר גאָט און פאַר לייטן! וואָס טויג מיר מיין לעבן, אז דאָס האַרץ איז פול מיט וואונדן און וויטיק, און ניט אויסצוהיילן... ניט אויסצוהיילן...

אזוי האָט געטענהט די לעבן־געבליבענע מאַמע. איך האָב מיט איר גע־רעדט, געפרובירט טרייסטן... און דאַן, דערנאָך, האָב איך עטוואָס פאַרצייכנט. אָט איז עס:

געווינט האָט אַ יידישע מאַמע...

איך האָב היינט אַ מאַמע געטראָפן...
זי ז'לעבן דורך צופאַל געבליבן.
ס'האָט נאָצישע חיה צעבראָכן
איר היים־נעסט און קינדער פאַרטריבן.

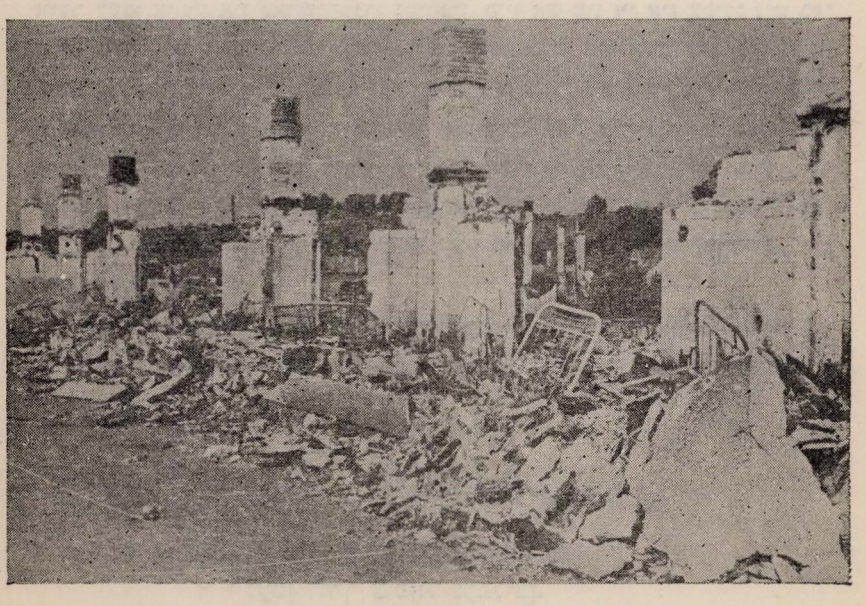
געווײַנט האָט די יידישע מאַמע:
— מײַן לעבן איז אַיבריק געוואָרן,
צייט כ׳האָב אין די בלוטיקע פלאַמען
די ליבסטע און בעסטע פאַרלאָרן.

— „מײַן מאַן, מײַנע קינדער טויט ליגן,
צעשלײַדערט אין קאַנצלאַגער־קברים.
קיין גואל, קיין פרײַנט ניט געבליבן,
כ׳בין אײַנזאַם ווי מדבר׳שער דאַרן". —

געווײַנט האָט די יידישע מאַמע
און מיר אויך צעריצט פרישע וואונדן.
מײַן האַרץ האָט מיט איר שטיל צוזאַמען
געווײַנט און די טרערן געשלונגען.

דו, האַרציקע יידישע מוטער,
איך האָב דיינע טרערן פאַרשטאַנען,
ניטאָ גאָר קיין וועלטער קיין גוטע
צום טרייסטן דיך, יידישע מאַמע!...

(געשריבן אויף די חורבות פון קאָוונער געטאָ, סעפטעמבער 1945).

חורבות און אונטער די חורבות... די פאַרברענטע קאָוונער געטאָ־הייזער, וואו אונטער די חורבות זײַנען געבליבן טויזנטער קרבנות (פאָטאָ: ג. קאַדיש, קאָוונע, 1944).

ווי לעבט מען אויף בית־עולם'ס ?!

שוין איבער אַ פּאָר וואָכן, ווי איך דריי זיך ארום פוסט־און־פּאַס, אַ ליידיק־גייער (און נאָר איך איינער ?!), אַן אַרבעט, אַן אַ ציל און אַן אַ זוילן וואָס אַנ־הויבן צו טאָן. יאָ, אמת, איך האָב פרובירט וואָס אַנהויבן צו טאָן, — גלייך די ערשטע טעג נאָך מיין קאָוונע האָב איך פרובירט זיך איינשאַפן אַ ציווילן אָנצוג, אַ מאַנטל און אַ פּאָר שיך. אין מיינע פּאפּירן שטייט בפירוש גע־שריבן, שוואַרץ אויף ווייס, אז איך מוז באַזאָרגט ווערן אין דער ערשטער ריי מיט ציווילע קליידער און מיט אלץ, וואָס אַ לעבעדיקער מענטש באַדאַרף, און אפילו מיט א צימער. איך גיי אוועק וואוהין מ'דארף, איך וועגדע זיך צום העכסטן שעף, ווייז אים מיינע פּאַפּירן און דעם גאַנצן יחוס און פּאַרלאַנג דאָס, וואָס עס קומט מיר. דער שעף הערט מיך אויס זייער אויפמערקזאַם און גע־דולדיק און צום סוף זאָגט ער צו מיר :

— יאָ, מיין טייערער, איר מוזט דאָס אַלץ קריגן און, פּאַרשטייט זיך, אין דער ערשטער ריי. ס'איז ריכטיק, איר מוזט עס גלייך האָבן, ווייל, איך ווייס דאָך, קיין אַנדערע ווי אייערע אויסגעדינטע סאָלדאַטישע קליידער האָט איר ניט. יאָ, ס'איז אַלץ ריכטיק, נאָר... נאָר, זעט איר, עס ווארטן שוין פיל אויף דעם, נאָך פריער פון אייך געקומענע... ניין, וואָס רעדט איר, עס וועט ניט אויספעלן, ס'וועט זיין איבערגענוג פּאַר אלעמען, מיר האָבן דאָך אַלצדינג, — קליידער און שיך און אויבערהעמדער און אפילו האַנט־זייגערס און וואָס ניט... נאָר וואָס דען? די פּאַבריקן וועלן אויסאַרבעטן מער שטאָפּן, עס וועט זיך הויבן די פּראָדוקציע, און דאָן וועט זיין פּאַר אלעמען און, פּאַרשטייט זיך, אין דער ערשטער ריי פּאר אזוינע, ווי איר. נאָר ס'וועט שוין קלעקן פּאַר אלעמען.. ווי לאנג דארף עס נאָך דויערן? ווער קאָן עס וויסן! ס'איז דאָך ניט לאַנג נאָך דער מלחמה !... מעגלעך, עטלעכע חדשים, מעגלעך אויך לענגער... נאָר זאָגרט ניט... אָט פּאַרשרייבט און לאָזט איבער אייער נאָמען, און מיר'ן אייך שוין מודיע זיין. איר קענט זיין רואיק, מיר'ן אייך ניט פּאַרגעסן...

איך פּראָטעסטיר אלץ שטאַרקער און שטאַרקער קעגן אזא „באַזאָרגונג" ; איך מוז דאָך תיכף האָבן כאָטש אַ רעקל מיט אַ פּאָר הויזן, איך האָב דאָך ניט וואָס אָנצוטאָן... איך זע, דער שעף ווערט „ווייכער", ער שרייבט מיר אָן אַן אַדרעס אויף אַ שטיקל פּאַפּיר און זאָגט :

— ווייסט איר וואָס, אָט איז דער אַדרעס, און גייט צו צום דירעקטאָר פון דער באַזאָרגונג־באַזע... מעגלעך, זיי האָבן דאָרט וואָס פּאר אייך... יאָ, יאָ, איר קאָנט אים זאָגן אין מיין נאָמען. צו־וואָס דאַרפט איר פון מיר אַ צעטל? זאָגט אים אין מיין נאָמען, ס'וועט זיין געגוג.

איך גיי גלייך צום דירעקטאָר פון דער באַזאָרגונג־באַזע, הויב אָן ווידער פונדאָסניי און פאַרענדיק מיטן זעלבן פּזמון: — איך דאַרף און איך מוז האָבן ציווילע קליידונג... די סאָלדאַטישע קליידונג וועלן שוין צעריסן, מ'קאָן דאָך ניט ארומגיין נאַקעט...

יענער קוקט מיך אָן מיט גלייכגילטיקע אויגן, און צום סוף צעפאַטשט ער מיט די הענט:

— אַך, וואָס וויל ער האָבן פון מיר, דער... דער...?! ער וויס דאָך גאַנץ גוט, אז איך האָב ניט און קאָן קיין זאַך ניט אַרויסגעבן! וואָס שיקט ער צו מיר? כדי פון אייך פּטור צו ווערן, האָט ער געשיקט צו מיר... אָט וואָס, מיין טייערער פריינט, איך האָב ניט און קאָן אייך מיט קיין זאַך ניט באַזאָרגן. ווען זיי וואָלטן צו מיר אַרײַנשיקן, וואָלט איך האָבן, נאָר זיי שיקן ניט. זיי שיקן ניט, און דערפאַר האָב איך ניט. נאָר אַ גוטע עצה האָב איך יאָ פאַר אייך: איר גייט אַוועק אין געשעפטס־לאָגער נומער 10, אָדער נומער 6, אָדער נומער 12, און דאָרט וועט איר שוין קריגן. זיי האָבן דאָרט מסתמא... איר ווילט, איך זאָל אייך געבן אַ צעטל, — ביטע, אָט שרייב איך אייך אָן...

אָן אויפגערעגטער און אָנגעלאָדענער, שיס איך אויס מיין גאַנצן כעס אין די קראָמען נומער 10, 6 און 12. נאָר וואָס העלפט מיין כעס, און געשרייען, און דראָ־אונגען, ווען די געשעפטן־פירער שמייכלען און קוועטשן מיט די פלייצעס.

— פאַר אונדז איז עס קיין נייעס ניט, — זאָגן זיי, — אז עס קומען אזוינע ווי איר, וואָס האָבן טאַקע יחוסדיקע פאַפּירן און די פולע רעכט צו קריגן וואָס זיי פאָדערט, און זיי שרייען ,נעבעך, און דראָען אונדז... נאָר מיר מאַכן דען די קליידער, אָדער די שיך, די שטיוול, צי אפילו אויבערהעמדער? אַלץ, וואָס מיר האָבן, קריגן מיר אריינגעשיקט פון דאָרט, פון דער באַזע, נאָר זיי איילן זיך ניט אריינצושיקן... דאָס ביסל, וואָס מיר האָבן געהאַט, האָבן מיר שוין פאַרטיילט, און קיין נייע סחורה קומט ניט אריין. וואָס העלפט אונדז דעם דירעקטאָרס צעטל! ער מאַכט נאָר מענטשן צום לאַכן, צעטלען גיט ער... קאָן מען פון די צעטלען מאַכן אָן אָנצוג, צי אַ מאנטל? וואָס קאָנט איר יאָ קריגן ביי אונדז? אָט, קוקט זיך איין אויף דער פאַליצע, דאָס איז אלץ סחורה, וואָס איר האָט רעכט צו באַ־קומען אויף מלוכהשע פרייזן, צו אייניציקע שטיקלעך...

קיין קליידער אויף מלוכהשע פרייזן האָב איך זיך ניט איינגעשאַפט, נאָר דאָך בין איך געווען צופריידן, אַז מיין טירחה האָט זיך אויסגעלאָזן ניט אומזיסט; איך האָב דאָך אַ ביסל אויפגעטאָן. דעם טאָג בין איך רייכער געווארן מיט צוויי שטיקלעך שמעקעדיקע זייף, מיט אַ שפולקע שווארצע באָול און דריי נאָדלען אין מיט פינף ראַזיר־מעסערלעך, — אַלץ אויף ביליקע מלוכה'שע פרייזן. און איך האָב זיך געטרייסט און געפרייט, אַז, אייגנטלעך, קאָן מען דאָך ניט פאַרלאָזגען צו ווערן מיטאַמאָל אַ גביר, מיטאמאָל אריינשפרינגען אין אָנצוג, א מאַנטל,

שטיוול... ס'איז אויך גוט, אז מען הויבט אָן צוערשט מיט אַ פּאָר שטיקלעך שמעקע־דיקע ראָזע זייף און אַ נאָדל מיט באַוול, און דערנאָך, ביסלעכווייז, ארבעט מען זיך ארויף ווייטער, העכער, — ביז אַ מאנטל מיט שטיוול און אפילו נאָך וואָס אויך. אלץ מוז קומען מיט דער צייט, מ'קאָן ניט רייך ווערן מיטאַמאָל.

אויב איך האָב נאָך געהאָפט צו געפינען אין מיין אַמאָליקער קאָוונער וואוינונג עפעס־וואָס פון שטוב־זאַכן, קליידונג, האָב איך זיך לגמרי אָפּגענאַרט. איך האָב באַזוכט מיין אמאָליקע וואוינונג, דאָס הויז, וואו איך האָב אַמאָל געלעבט, ווי אַ מענטש צווישן מענטשן, מיט אַ פאַמיליע, מיט ווארעמקייט און צאַרטקייט... קיין זאַך איז שוין איצט ניטאָ... פרעמדע מענטשן לעבן דאָ איצט, און אַלץ ,וואָס דאָ איז געווען אמאָל, איז טויט, איז צעשלעפּט, ארויסגעפירט, פאַרשוואונדן.

איך קוק זיך ארום אין מיין אַמאָליקער וואוינונג, און איין זאַך דערקענ איך יאָ, — דאָס איז דער גרויסער, בריט־צעצווייגטער וואַזאָן־פלאַנץ, דער פיקוס, וואָס אַ באָבע האָט דאָ אמאָל געהאָדעוועט מיט ציטערדיקע, זאַרגזאַמע הענט און עס אויערגעלאָזן בירושה צו אַ טאָכטער, צו אייניקלעך... דאָס איז אַלץ; מער איז ניט געבליבן פון אַ הויז, פון א משפחה, — איינע פון די הונדערטער טויזנטער פאַרשוואונדענע יידישע משפחות.

און אויב די ערשטע טעג נאָך מיין צוריקקומען אין קאָוונע האָב איך נאָך געקלערט וועגן נעמען זיך צו מיין פריערדיקער אַרבעט אָדער צו אַ וועלכער ניט איז נייער באַשעפטיקונג, וועגן איינאָרדענען זיך מיט אַן אייגענעם אָרט, אַ צימער, א טישל, א בענקל, — אויב איך האָב נאָך געקלערט אזוי צוערשט, זיינען די געדאַנקען וועגן דעם אויך ביסלעכווייז צערונען און פאַרשוואונדן געוואָרן, ווי קאָן מען זיך „איינאָרדענען" און בויען אַ נייַ לעבן אויף בלוטיקע חורבנות, אויף אַן ענדלאָזן בלוטיקן בית־עולם, אויף דער ערד פון די מערדער און פאַר־ניכטער פון דיין פאָלק, פון דיינע טייערסטע, און פון דיין אייגענעם לעבן? וואו נעמט מען אַ ווילן, מוט און כוחות פאַר דעם? ווי קאָן מען עס וועלן? און דאָס נייַ לעבן איז דאָך קיין לעבן ניט... דער באָדן איז קיין באָדן ניט, די אַרבעט איז קיין אַרבעט ניט, און דאָס בויען, דאָס הויז, וואו איך האָב אַמאָל געלעבט, ווי אַ נייַ לעבן... עפעס די הענט הויבן זיך ניט צום בויען דאָ אַ נייַ לעבן... ס'איז אַ לעבן מיטן קאָפּ אויף אַראָפּ געשטעלט, ס'איז אַ פאַרקריפּלט לעבן, אַן אומגעקערט מיטן אונטערשלאָק אויף אויס־וויניק... ווי בויט מען אזא נייַ לעבן?

און מיט אזוינע נייַע געדאַנקען, מיט נייַע געפילן, זיינען באַהערשט הונדער־טער און טויזנטער פון די רעשטלעך, פון דער שארית הפליטה. מען וויל פאָרן, לויפן, קומען צו אַ נייעם לעבן, אין א נייעם לאנד... און מען טוט עס טאָקע, מען רייסט זיך דורך פארמאכטע גרענעצן; ניט אלע, פארשטייט זיך, קאָנען עס טאָן, ניט יעדערער, וואָס וויל עס טאָן; בלויז די נאָר, וואָס באַזיצן גענוג מוט און אַנטשלאָסנקייט, און אפשר — גענוג הפקרות.

איך בין שוין אויך באַהערשט פון די נייע געדאַנקען, באַהערשט פון קאָפּ ביז די פיס. איך האָב שוין אַ ציל פאַר די אויגן, און איך ווייס, אז קיין זאַך וועט מיך שוין ניט אָפּשטעלן. איך האָב זיך ווידער ארויסגעריסן פון דער פאַר־גליווערטקייט און אָפּהענטיקייט, איך האָב שוין נייע כוחות, און — איך גיי צום ציל.

מיר, אַ גרופּע פריינט, קלייבן זיך צו פאַרלאָזן ליטע, זיך דורכגנבענען גרע־נעצן און לענדער און זיך דערשלאָגן צו נייע ברעגעס.

נאָר וואו נעמט מען מיטלען, געלט, פאַר אזא לאנגער, פאַרשלעפּטער וואַנ־דערונג? אָן דעם, אָן קליידונג, עסנווארג און אָן פיל אַנדערע זאכן קאָן מען זיך פון אָרט ניט רירן. און איך בין נאָקעט, כ'האָב קיין פרוטה ניט ביי דער נשמה...

זאָל איך גיין אָפּקריגן „מיין ירושה", די הייזער און מאַיאָנטקעס, פאַרקויפן עס און מאַכן געלט? יאָ, מ'קאָן עס טאָן, לויטן געזעץ, דורכן געריכט. מ'דאַרף זיך משפּטן, ברענגען עדות, אז אלץ און אלע זיינען טויט, אז איך בין דער אייני־ציקער לעבן־געבליבענער יורש, מ'דאַרף אַ ביסל אויך „אונטערשמירן", מאַכן פאַפּירן, דאָן זוכן א קויפער, ווידער „שמירן" און מאכן נייע פארקויף־פאפּירן און דאן — אוועקשענקען פאַר א פינפטל פון וועדט... יאָ, איך ווייס, אייניקע האָבן עס שוין געטאָן אזוי, אנדערע טוען עס, און עס שלעפּט זיך אויף לאַנגע חדשים און — יאָרן...

לאָזט מען עס בעסער אויף הפקר, די הייזער מיט די מאַיאָנטקעס, — מ'טוט עס אזוי, און איך טו עס אויך. ניט פאר מיינע איצטיקע נערוון, געדולד און געשפּאַנטקייט איז צו מישפּטן זיך וועגן ירושה־מאַיאָנטקעס און בלייבן ווידער וואַרטן לאַנגע חדשים. זאָל עס גיין מיטן ווינט און רויך, אויף הפקר, ווי אלץ איז אוועק, ווי אלץ איז פאַרשוואונדן!... מ'קאָן ניט בלייבן מער און וואַרטן... איך קאָן ניט, איך וויל ניט!

נאָר דאָך, וואו נעמט מען די נויטיקע מיטלען, די הוצאות הדרך? און איך דערמאָן זיך דעם אלטן יודעלעוויטשעס רייד, זיין אייגטענהן מיט מיר, אַז איך קאָן דאָך אַראָפּנעמען די עפּל פון מיין פרוכט־סאָד, פאַרקויפן און מאַכן אַ היפּשע פּאָר רובל... עפּל — דאָס איז דאָך מיט גאָלד־צוגלייך, — אזוי, דאַכט זיך, האָט ער געזאָגט, דער אַלטער פריינט. יאָ, דאָס איז דער וועג.

אָן לאַנגע ישוב־הדעת גאַרטל איך ווידער אָן מיין אויסגעדינטן סאָלדאַטישן מאַנטל, נעם דעם רוקזאַק אויף די פלייצעס, גיי ארויס אויפן גרויסן וועג, און אָט, — איך זיץ שוין אויף אַ לאַסט־אויטאָ, אויפן וועג צו פּאָנעווועזש.

ניט יודעלעוויטשן און ניט קיין אַנדערן דערצייל איך וועגן מיינע פּלענער. מ'רעדט ניט וועגן דעם, מ'דערצילייט ניט, — דאָס איז אַ זאך, וועגן וואָס מען שווייגט. איך דערציילן, אז איך האָלט אין „איינאַרדנען זיך" אין קאָוונע, נאָר איך וויל פריער נאָך אַמאָל צופאָרן אין מיין געבורט־שטעטל, וואָס נאָך אויפטאָן דאָרטן.

— זעסטו, — זאָגט צו מיר יודעלעוויטש, — כ'האָב דיר גלייך געזאָגט. נעם אַראָפּ די פרוכט, ס'איז שוין באַלד די פּאַסיקע צייט, און דו וועסט מאַכן אַ גוטע פּאָר גראָשן. אויב דו ווילסט, קאָן איך דיר רעקאָמענדירן אַ היגן רוס, אַ „סאַדאָוו־ניק", ער וועט דיר העלפן. אָ, אויף אים קאָנסטו זיך פֿאַרלאָזן! ער וועט בלייבן היטן, אויב מ'וועט דאַרפן. נו, פּאָר מיט גליק און רייס ארויס פון זיי, פון די מערדער, וואָס נאָר דו קאָנסט!... קיין פּייג זאָלסטו זיי אפילו ניט איבערלאָזן!

איך זע זיי, — די שטעט און שטעטלעך אָן יידן

איך בין ווידער אין מיין געבורט־שטעטל, אין דער פֿאַרשוואונדענער אַלטער היים, און דאָס מאָל בין איך געקומען ווי אַ מאָנער מיט אַ שטייפן האַרץ און ווי אַ נעמער מיט אַ הארטן פויסט. איך האָב אַריינגעזעצט אין פרוכט־סאַד דעם מיט־געבראַכטן „סאַדאָווניק" מיט זיין ווייב און צוויי קינדער צום היטן, און האָב גלייך דעם זעלבן טאָג געמעלדעט די „נייע בעלי־בתים", אז זייער פוס זאָל זיך דאָ ניט באַווייזן. מיט אַ זויערער אומצופרידענער מינע האָבן זיי, נעבעך, אויפגענומען די טרויעריקע פּאָר זיי ידיעה, און כדי עס א ביסל צו פֿאַרזיסן, האָב איך געמוזט איינעם פון זיי, דעם מער חוצפּה'דיקן, אַריינפּאָרן מיטן פויסט אין די ציינער אריין. דאָס האָט געהאָלפן, און באַטאָג האָב איך זיי שוין מער אין די אויגן ניט געזען. דערפּאָר באַנאַכט האָבן זיי געגנבעט, געבראָכן די ביימער און צוימען. גיי און כאַפּ זיי באַנאַכט!...

און נאָך אַ זאָך האָב איך דאָ איצט געהאט צו דערליידיקן. מ'האָט מיר אריינגעשושקעט אין אויער אַ צענדליק נעמען פון קרובים פון די מערדער און רויבער. די מערדער זיינען ניטאָ, זיי זיינען דערהרגעט אָדער פֿאַרשוואונדן גע־ווארן, נאָר ביי די קרובים ליגט נאָך באַהאַלטן א היפּש ביסל יידיש האָב־און־גוטס.

מיט דער דערלויבעניש פון מיליציע־שעף האָב איך געמוזט דריי מיליציאָ־נערן, און אלע פיר באוואָפנטע האָבן מיר זיך געלאָזט זוכן אין די וואַלדיקע דערפער. נאָר וואו וועסטו שוין וואָס געפינען? אלץ, וואָס ווערטפול, איז גוט פאַרשטעקט, אויסגעביטן, אוועקגעשיקט אנדערש־וואו, און נאָר אַ גאנצע קאָלעק־ציע פון ברודערס און אַנדערע יידישע מעבל האָב איך אָנגעזאַמלט, דעם ברודערס אַ קו, אַ ניי־מאַשין, א פּעלץ, א פּאָר קישנס, א וואַנט־זייגער, — און אלץ גע־מוזט מיט גוואלט ארויסרייסן פון די גייציקע רויבערישע הענט. דאָס בלוט האָט אין מיר געקאָכט, הערנדיק זייערע פּראָטעסטן און פאלשע רייד, און ניט איינעם פון זיי האָב איך צעפּראַסקעט די טריפּהנע צורות.

נאָר וואָס? — איז עס דען אָפּרעכנונג, פאַרגיטיקונג?... קאָן עס דען שטילן מיין טיפן ווייטיק? און אויף וואָס דאַרף איך דאָס מעבל, און די קו, און דעם וואַנט־זייגער? איך האָב אינגיכן אויפגעהערט די זוכעניש און נאָכיאָגעניש נאָך

האָב־אוך־גוטס, אוך געזעגן וואָס גיכער פּטור צו ווערן פון דעם דערוואַרבענעם. גרעסטנטייל מעבל האָב איך אַוועקגעשאַנקען מיינע באקאנטע אין פּאָנעוועזש, די נייַ־מאַשין „אַפּגעשניטן אויף ביליק" אוך פארקויפט דאָרט צו אַ יידישן שנייַדער, אויפן מארק אויסגעביטן דעם וואַנט־זייגער אויף אַ האנט־זייגערל, אוך דאָס איבעריקע — וואָס פאַרקויפט, וואָס פארטיילט אוך וואָס אויסגעביטן אויף עסנוואַרג.

אזוי ארום בין איך שוין געוואָרן אַ „שטיקל גביר", אוך נאָכן אַראָפּנעמען פון פרוכט־סאָד אַ פינף־זעקס געפּאַקטע פורן מיט עפּל (נאָר אַ פערטל פון דער גערעטעניש, ווייל דאָס איבעריקע האָבן באַנאַכט די שכנים אוך דורכפּאָרנדיקע סאָלדאַטן צעגנבעט) אוך נאָכן פאַרקויפן עס אין פּאָנעוועזש, בין איך שוין געווען א „גאנצער גביר"... אויב ניט גאַנצע פופציק טויזנט רובל האָב איך דאָן פאַר־מאָגט, — שיינע, פארביקע אוך קנאקעדיקע פּאָפּירלעך.

אַ פוטבאָל־קאָמאַנדע פון יידישע יוגנטלעכע אין דער אַמאָליקער אַלטער היים. גרעסטער טייל פון זיי איז אומגעקומען (שטעטל פומפּיאַן, ליטע).

אוך איך האָב זיך געזעגנט מיט מיין געבורט־שטעטל, מיט מיין אַמאָליקער אלטער היים, מיט מיין טאַטע־מאַמע־ברודערס הויז אוך מיטן גאַנצן מאיאָנטעק אויף אייביק, אויף מער ניט צוריקצוקומען, מער ניט ווידערצוזען. זאָל עס בלייבן אויף הפקר, אין פרעמדע הענט, זאָל עס חרוב ווערן, פאַרברענט ווערן, — איך דאַרף עס ניט!.... פאַר מיר איז עס פאַרלאָרן אויף אייביק צוזאַמען מיט די לעבנס, דאָרט פאַרפייניקטע אוך פארשוואונדענע. אוך עס דאַכט זיך מיר,

אַז שאָטנס פון בלוטיקן עבר באַגלייטן מיך פון שטעטל ארויס, באַגלייטן מיך דעם גאַנצן וועג, און אז זיי וועלן שוין קיין מאָל פון מיר ניט אָפּטרעטן... קיין מאָל ניט... דאָס גאַנצע לעבן אזוי...

אַ נייער אינטערעס וועקט זיך איצט אויף אין מיר, — איך פאָר ארום איבער מיין אַמאָליקן היימלאַנד, איך באַזוך וואָס מער ערטער, שטעט און שטעטלעך, איך קוק זיך צו צום נייעם „יידנלאַנד" לעבן, איך פרעג זיך נאָך און וויל אַריינ־זאַפן און פאַרפיקסירן אין מיין נשמה וואָס מער פון דעם פאַרגאַנגענעם אַלט־היימישן און פון דעם איצטיקן אָפּגעשטאָרבענעם לעבן. מיין סאָלדאַטישער הילוך מאכט מיך פריי־באַוועגלעך איבער ליטע און לעטלאנד, אין די איצטיקע, אזוי־גערופענע מערב־געביטן פון רוסלאַנד. איך קום נאָך אַמאָל קיין ווילנע, ריגע, שאַוול, קיידאַן, ראַסיין, פלונגיאַן, טעלזש, קורשאַן, יאנאוע, ווילקאָמיר, אוטיאן, טראַשקון, אַניקשט, קופישאָק, בירזש, פּאָסטווע, לינקאָווע, שאַדאָווע, מאַריאַמפּאָל, ווילקאָווישק, שאַקי, אָליטע, ווירבאַלן, מערעטש, לאַזדיי, קאל־וואַריע, ניישטאַט און נאָך א פּאָר צענדליק גרעסערע און קלענערע ערטער, וואו א יידיש לעבן האָט אמאָל געבליט.

איך בלייב אייניקע טעג אין אַבעל, וואו איך העלף מיין פריינט אָפּקריגן עטוואָס פון אוועקגערויבטן האָב־און־גוטס; איך האלט זיך אויף לענגער אין ראַקישאָק, וואו פון דער פּאָר־טויזנטיקער יידישער באַפעלקערונג געפין איך קוים צוועלף איינצעלנע צעבראָכענע מענטשן; דאָס זעלבע טרעף איך אין קיידאן, — אָנדערהאַלבן צענדליק לעבן־געבליבענע יידן. דרך אגב, דערציילט מען מיר דאָ, ווי העלדיש ס'איז אומגעקומען דער גוט־באַקאַנטער קיידאַנער גערטנירער צדוק שלאָפּאָבערסקי, דערוועגנדיק צוויי פון די מערדער און מיטשלעפּנדיק זיי אין גרוב אריין; אין טעלזש דערווייס איך זיך וועגן אַ גרופּע גערַאטעוועטע יידישע מיידלעך, יתומות, וואָס געפינען זיך דאָרט אונטער דער אויפזיכט פון אַ מאַנאַסטיר און קאָנען זיך ניט אומקערן צו זייער אָפּשטאַם, צום יידישן לעבן. און אומעטום הער איך דאָס זעלבע, — ווי וויליק, אַקטיוו און אכזריותדיק די ליטווינער האָבן דורכגעפירט די רויבעריין און שחיטות איבער זייערע לאַנג־יאָריקע מיטוואוינער און שכנים, די יידן; זעלטן־וואו ס'האָט זיך געפונען אַ ליטווישער „צדיק", וואָס האָט פאַר גוטער באַלוינונג איינגעשטימט צו העלפן, אויסבאַהאַלטן, ראטעוועט א יידיש לעבן; אויך היינט, איצט, זיינען זיי, פאַרסמטע מיטן נאַציזשן סם־המות, געבליבן יידישע דם־שונאים, זיי קאָנען א יידן אין די אויגן ניט אָנקוקן, ווייל זייער געוויסן איז ניט ריין... און וויפל פון די ליטווישע נעכטיקע נאַציס האָבן איצט „איבערגעדרייט דעם פּעלץ" און זיינען געוואָרן גאַנצע מאַכער און דעה־זאָגער אויך איצט, ביי דער איצטיקער מאַכט!...

האָט דאָך קאָוונער ליטע געהאַט פאַר דער מלחמה 170 טויזנט יידן און צוזאַמען מיט שטאָט ווילנע און ווילנער געגנט — נאָענט צו אַ פערטל

מיליאָן, און איצט, נאָך דעם חורבן — קוים צוואַנציק טויזנט און אפשר נאָך אַ צוויי־דריי טויזנט צוזאַמען מיט די לעצטע צוריקגעקומענע. דערפאַר זיינען אויס־געוואקסן די גרויסע יידישע מאַסן־קברים, און די גרעסטע פון זיי: פּאָנאַר, זיבן קילאָמעטער פון ווילנע, — דער שחיטה־אָרט און בית־עולם פון הונדערט טויזנט ליטווישע יידן, מייסטנס ווילנער, און אויך געבראכטע פון אנדערע לענדער; דער נייגטער פּאָרט, ביי קאָוונע, היגטער סלאָבאָדקע, — דער שחיטה־פלאַץ פון פינף־און־זיבעציק טויזנט יידן, קאָוונער און געבראַכטע פון אַנדערש־ווא; די מאַסן־קברים ארום זיבעטן פּאָרט מיט אַ צענדליק טויזנט דערמאָר־דעטע; און — וועלכע שטאָט און שטעטל איבערן גאַנצן לאַנד האָט ניט קיין אייגענעם יידישן מאַסן־קבר, ווא צוזאַמען זיינען נאָך עטלעכע צענדליק טויזנט יידן פאַרפיניקט און דערמאָדערט געוואָרן?!

און די לעבן־געבליבענע יידן טוליען זיך נענטער איינע צו די אנדערע, ציען זיך צו אַ גרעסערן יידישן צנטער, צו ווילנע, קאָוונע, ווא אַ שטיקל יידיש גע־זעלשאַפטלעך און קולטורעל לעבן האָט נאָך אַ מעגלעכקייט זיך צום אַנטוויקלען. האָט מען דאָך געשאַצט, אז אין ווילנע האָט זיך שוין אָנגעזאַמלט ארום צען־צוועלף טויזנט יידן, ניט נאָר ווילנער, נאָר אויך פון אנדערש־ווא, און אנדערע האָבן געשאַצט די צאָל ביז פופצן־זעכצן טויזנט — גאַנצע דריי־פערטל פון דער געבליבענער יידישער באפעלקערונג אין ליטע. אַרום דער יידישער קהילה מיט די צוויי גאַנץ־געבליבענע שולן, ארום דעם יידישן מוזיי, דער פאָלקס־שול מיטן קינדער־גארטן און בית־יתומים און ארום נאָך אייניקע אויפשפּראָצנדיקע קול־טורעלע אינסטיטוציעס האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן אין ווילנע. אין ווילנע, שטאַרקער ווי אַנדערש־ווא אין ליטע, פולסירט אַ נייַ־אויפקומענדיק יידיש לעבן.

פון די קרוב פערציק טויזנט יידן, וואָס קאָוונע האָט פאַרמאָגט ביז דער מלחמה, האָט מען אייניקע טויזנט אויסגעהרגעט גלייך פון אָנהויב אויפן זיבעטן פּאָרט און אין די טורמעס, ביי דרייסיק טויזנט זיינען נאָך געווען צוזאַמענגע־טריבן אין קאָוונער געטאָ, אין דער פּאָרשטאָט סלאָבאָדקע־וויליאַמפּאָל (דעם 15טן אויגוסט 1941), ווא זיי זיינען סיסטעמאַטיש פאַרניכטעט געוואָרן אָדער פאַרשלעפּט געוואָרן אין לעטלאַנד, עסטלאַנד און דייטשלאַנד, אויך צו פאַרפיי־ניקונג און אומקום.

אזוי זיינען אין דער „גרויסער אַקציע" אין קאָוונער געטאָ (28טער אָקטאָבער 1941) אויסגעמאָרדעט געוואָרן עלף ביז צוועלף טויזנט יידן, אין אַ גאַנצער ריי קלענערע שחיטות, אין דער שוידערלעכער גרויסער „קינדער־אַקציע" (27־29 מערץ 1944) און ביים ליקווידירן די געטאָ מיטן אויפרייסן און אונטערצינדן די הייזער מיט די „מאָלינעס" (אונטערערדישע באַהעלטענישן) און מיט די באַ־האַלטענע מענטשן (יולי 1944) — נאָך אַ צען־צוועלף טויזנט.

די איבעריקע ווערן פאַרשלעפּט צוערשט קיין טיגענהאַף, און דערנאָך — ווער אין טויט־לאַגער שטוטהאָף, ביי דאַנציק (מייסטנס פרויען און קינדער, אַפּ־געריסענע פון די מענער און טאַטעס), ווער קיין דאַכאַו, בייערן, צו טויטלעכער אויסמאַטערונג פון שקלאפן־ארבעט, הונגער און קראנקייטן, און אַ טייל קינדער אונטער זעכצן — דירעקט צו די גאַז־קאַמערס און קרעמאַטאריעס פון אוישוויץ.

פון די דריי טויזנט מענער, פאַרשלעפּטע קיין דאַכאו און ארומיקע לאַגערן, זיינען אומגעקומען איבער צוויי טויזנט דריי הונדערט; צוויישען זיי איז אומגע־קומען אויך דער פינף־און־זעכציק־יאָריקער, דער זייער געאַכטעטער, ערלעכער און מוטיקער דאָקטאָר עלקעס, וואָס איז אויך דער היסטאָרישער לעצטער אסיפה פון קאָוונער וועד הקהל (4טער אויגוסט 1941) אויסגעקליבן געוואָרן אַלס עלטסטער פון געטאָ־ראַט, אָדער לויטן דייטשן נוסח, אַלס „אָבער־יודע". מיט מוט און גרעסטן אחריות, מיט אַ ריינעם געוויסן און ריינע הענט האָט דאָקטאָר עלקעס דערפילט זיין חוב פון ראש־הקהל און שליח־ציבור פון די קאָוונער גטאָ־יידן, נאָר... וואָס האָט שוין געקאָסט אַ מענטש, און דער בעסטער מענטש, אויפטאָן, זייענדיק געטראָטן פון דעם אוממענטש, פון דעם נאַצישן מענטש־חיה?!

און אָט, נאָך דער מלחמה — קוים דריי טויזנט יידן אין קאָוונע, צוזאַמענ־געקומענע רעשטלעך פון גאַנץ ליטע. די פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהילה האָט דאַן צוזאַמענגערעכנט אַזויפיל, נאָר די דאָזיקע צאָל איז אַ „לופטיקע" און „פליסיקע". קומען דאָך צו ביסלעכווייז און שיטערלעך יידן פון רוסלאַנד, פון די באַפרייטע לאַגערן, פון קלענערע שטעט און שטעטלעך, און הייפלעך פון די זעלבע יידן פאַרשווינדן איבער די פאַרמאַכטע גרענעצן און ווערן פאַרוואַנדלט אין נייע פליטים אויף נייע וואַנדער־וועגן. אַ לופטיקער און פליסיקער עלעמענט די לעבן־געבליבענע שארית ישראל אין איראָפּע איז עס, — ניט אינצוהאַלטן און ניט איבערצוציילן!

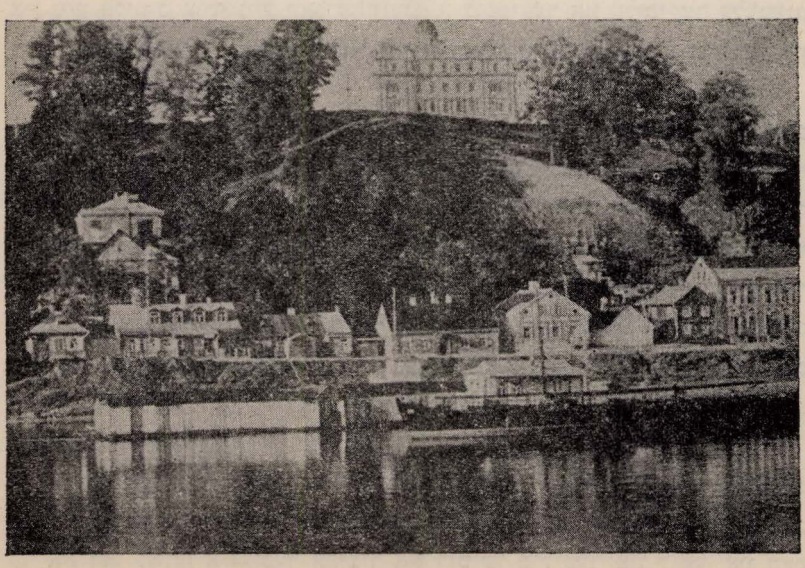
דער צענטער פון יידישן געזעלשאַפּטלעכן און קולטורעלן לעבן אין קאָוונע זיינען געוואָרן די יידישע פאַלקס־שול, קינדער־גאָרטן און קינדער־היים, וואו די גוט באַקאַנטע לערערין העלענא כאַצקעלעס איז די נשמה און געטרייַע מוטער פון דער גאַנצער אינסטיטוציע, און די צוויי געבליבענע בתי־מדרשים — די כאָר־שול אויף אָזשעשקאָ גאַס און הויזמאנס קלויז אויף מאיראָניאָ. אין דער גאַנץ־געבליבענער כאָר־שול האָט זיך לעצטנס אייגקוואַרטירט אויך די קהילה־פאַרוואַלטונג, וואו עס זיינען טעטיק געווען איינע נאָך די אַנדערע די רבנים אָשרי, צוקערמאַן, וואַרקול, און חוץ זיי אויך דער אדוואָקאט נחום לעוויטאַן, פרוי לעווי, ווינקלשטיין און אַנדערע.

ווי אַ לעגענדאַרע פיגור פאַר קאָוונער יידן איז געבליבן אַ געוויסער פראָ־פעסאָר רעבעלסקי, אַ מאָסקווער ייד מיט פול מוט און אַ ווארעמע יידישע הארץ. ער איז דאן געווען אַ הויכער אָפיציר אין רוסישן מיליטער אין ליטע, און האָט

זיך אַפגעגעבן בלב ובנפש צו שטעלן געזעלשאַפטלעך אויף די פיס דעם שוואַכן, קוים־לעבעדיקן יידישן קיבוץ אין קאָוונע: ער האָט באַזאָרגט די ערשטע דער־ לויבעניש צום עפענען די יידישע פאָלקס־שול, קינדער־היים און קינדער־גאָרטן, האָט געהאָלפן צוריקקריגן די פאַרלאָזענע כאַר־שול, האָט געהאָלפן אָפנעמען יידישע קינדער, אויסבאַהאַלטענע און פארבליבענע ביי ניט־יידן, האָט באַזאָרגט אַ טייל שול־קינדער מיט קליידונג. איך געדענק אויך ווי ראש־השנה איז ער, צוזאַמען מיט אנדערע יידישע מיליטער־לייט, געקומען אין שול צום דאַוונען און — אַ ביטערע יידישע טרער האָט ער פאַרגאָסן...

און נאָך אַ פאָר טויזנט יידן זיינען געבליבן צעשפרייט אין די איבעריקע שטעט און שטעטלעך פון ליטע, — אַנהויבנדיק פון שטעטלעך געבליבענע אינ־ גאַנצן אָן יידן, ווי מיין געבורט־שטעטל און פיל אַנדערע, פון עטלעכע איינצלנע מענטשן צי אַ פאָר משפחות אין אַ שטעטל, ביז אַ פאָר צי עטלעכע צענדליק און ביז פינף־זעקס הונדערט יידן אין שאַוול.

אוי וויי, אוי וויי! ווי „יידנלאַז" ,ווי אויסגעלייקט דאָס יידישע שעטל איז געוואָרן! אומעטום, וואו אַמאָל איז געווען אַ זאַפטיק און קאָכעדיק־ברויזנדיק יידיש לעבן, טרעף איך איצט נאָר בלוטיקע חורבות און בית־עולמס פון אַמאָליקן, פאַרשוואונדענעם לעבן, און אויף די חורבות — נאָר אָרעמע, פאַראיינצלטע רעשטלעך פון דער באַדנלאָזער שארית הפליטה. און אומעטום פייניקט מיר אלץ די זעלבע און די זעלבע שאלה, — וואו, און ווי אזוי, און צי וועלן זיי בכלל בויען און אויפשטעלן אַ ניי יידיש לעבן, — אָט די פאַראיינצלטע, שיטערע רעשטלעך?

אין דער אַמאָליקער אַלטער היים: אַלעקסאָט, אַ פאַרשטאָט פון קאָוונע.

דאָרט, אין ליטע

געהייליקט דעם אָנדענק פון מיין מאַמען רחל בת ר׳ זלמן הירשאָוויטש, און מיין ברודער אַבאָ מיט זיין משפחה ויטל, זאַמעלע און געצאַלע,—פֿאַרפֿיניקטע פון די נאַצי־הענט צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן פון מיין געבורט-שטעטל אין ליטע.

מאַרשירט, מאַרשירט האָט מאַרש פון שחיטה
און אויסגעשאָכטן גרויס און קליין...
איז מיר באַשערט צו בלייבן לעבן
און ווידער זען מיין אַלטע היים.

איך גיי אויף פעלדער, וועגן, שטעגן,
איך גיי און זוך אַ שפור, אַ טרייסט.
איך טרעף נאָר קברים, בלוט און קברים, —
אַ לאַנד, דורכאויס מיט בלוט פֿאַרפֿלייצט.

ס׳ליגט טויט און וויסט מיין היים, מיין שטעטל,
עם קוקט בית־עולמדיק די גאַס.
דער חיה־מענטש האָט יידיש לעבן
פֿאַרניכטעט ווילד אין בלינדן האָס.

פֿאַר׳יתום׳ט שטייען יידן־הייזער,
אַ פרעמדער יורש לעבט אין זיי.
פון טיר און טויער וויט מיט עלנט,
עם הילכט נאָך אָפּ דער ווי־געשריי.

איך קריין די גאַסן, שטעט און שטעטלעך,
איך זוך אַ טרייסט, כאָטש עטוואָס ליכט,
איך טרעף נאָר שפּאָט, איך זע נאָר גזילה,
וואָס לאַכט מיר שטראָפלאָז אין געזיכט.

אַ „גוטער שכן", וואָס׳ט געיאָרשנט
דעם יידנס בלוטיקן פֿארמעג,
מיט מיטלייד־קרעכץ און טרערן פאַלשע
דערציילט פון גרויל פון יענע טעג.

ס'דערציילט דער חרובער בית-מדרש,
ווי מ'האָט אן עדה יידן דאָרט
פאַרשפאַרט, געפיניקט און אין גריבער
ווי מיסט געוואָרפן זיי דערנאָך.

ס'דערציילן שטייגער, ווי קרבנות
געפאלן זיינען ס'לעצטע מאָל,
ווי קינדער-בלוט האָט שטיין באַגאָסן,
ווי ס'האָט געיאָמערט קינדער-קול.

דער היימאָט-וואָלד פאַרבאָרגט די סודות
פון שוידערהאַפטן שחיטה-בילד.
אויך נאָענטער טייך איז שטומער עדות,
אויך וועג, צום שחיטה-טאָל וואָס פירט.

אָט שטייט מיין טאָטעס-הויז אָ טויטע...
ס'איז אויסגעמאָרדעט קינד-און-קייט.
צי דען האָט קיינער אויסגעמיטן
דעם לעצטן וועג צום שחיטה-טויט?

אָך, טאָטע, מאָמע, בריידער, שוועסטער,
איר זייט אַוועק אין שטראָמען בלוט!
וואו האָט איר אייער רו געפונען?
וואו ליגט געבליבן פון אייך, וואו רוט?

וו זיט איר, היימישע געשטאַלטן?
חברים, יוגנט, אַלטער דור?
איך זע אייך בלויז פאַרטושט אין דמיון, —
וואו זייט איר, האַרציקע, אין וואָר?

איך וויין אָן טרערן, שטום און איינזאָם,
און שאַרפער וויטיק שניידט דאָס האַרץ:
ניטאָ קיין חיים, קיין לייב, קיין לעבן, —
דער תהום פאַרשלונגען האָט דאָס אַלץ.

אָ לאַנד געבליבן — אָ בית-עולם,
אָ פאַלק — מיט בלוט און רויב באַפלעקט.

ווי קאָן איך לעבן אויף בית־עולמס ?
איך קאָן ניט זיין דאָ... כ׳מוז אַוועק !

איך קאָן ניט זען דיך, פיינער שכן,
וואָס טראָגסט מיין טאַטעס, ברודערס העמד !
איך וואָלט געדאַרפט דיין לייב צעריסן,
דערשטיקן דיך מיט מיינע הענט.

איך קאָן דיין „אומשולד" ניט פאַרטראָגן,
דיין פאַלשן שמייכל, זיסע רייד.
איך וויים, דיין טאַכטער האָט געיאַרשנט
מיין מאַמעס שוך, מיין שוועסטערס קלייד !

דו, ליטע־לאַנד, וואָס ביסט געווען
מיין אַלטע היים פון דורות־לאַנג,
איך קאָן ניט אָנזען מער דיין פּרצוף,
וואָס גיפטיק־פאַלש איז, וויי אַ שלאַנג !

איך וויל דיין זונשיין ניט געניסן,
איך וויל ניט אָטמען מער דיין לופט !
איך וויל די ערד דאָ ניט באַטרעטן,
וואו בלוט צו הימלען שרייט און רופט !

כ׳פאַרלאָז דיך, פאַלק פון מאָרד און גזילה !
כ׳פאַרלאָז דיך, לאַנד פון בלוט און פיין !
ס׳וועט אָפּגעמעקט דיין נאָמען וועלן, —
קיין זכר וועט פון דיר ניט זיין !

וויל דיך באַגלייטן און פאַרשלינגען
וועט בלוט און אומקום, קייט־נאָך־קייט,
וויל מערדער־פאַלק מוז שניידן בלוט־שניט, —
די פרוכט, וואָס איז פון אים פאַרזייט.

(געשריבן אין סעפטעמבער 1945 אין מיין **געבורט־שטעטל פומפּיאַן**, ליטע, נאָך מיין צוריקקער „אהיים" **אויף די חורבות און בית־עולמס פון אַמאַליקן יידישן לעבן**).

מיר לויפן ווידער, — דאָסמאָל „פרייווויליק"

עס דערנענטערט זיך דער ווינטער מיט זיינע קעלטן, שנייען און אומבאַקוועמלעכקייטן, און פֿאַר אונדז ווערט אלץ אומגעדולדיקער די ווארטענישׂ אויפן אַנהויב־טאָג פון דער נייער וואנדערונג. דער טאָג און שעה פון אָפּטראַנספּאָרטירונג זיינען ניט באַוואוסט, נאָר דאָס קאָן אָנקומען פֿלוצלונג, דאָס קאָן זיין יעדער נאָענטסטער טאָג, יעדע שעה. מען מוז זיין געגרייט.

מיין פּריינט און איך, — מיר פֿאָרן און גרייטן זיך צוזאַמען, מיר מאַכן די לעצטע הכנות, אייקוויפענישן, פֿאַרקויפענישן, בייטענישן, און אלץ שטיל, געהיים, פֿאַרשטעלט. איצט בין איך אַן אָפּטער באַזוכער אויפן קאָוונער מאַרק, אָדער ווי אנדערע רופן עס, אויפן פּרייען אָדער שוואַרצן מאַרק. דאָ פֿאר גוטע, „ניט־מלוכהשע" פּרייזן קריגט מען אָפּן און אומגעשטערט וואָס אַ הארץ געלוסט, און מייסטנס פון יידישן צעראַבירטן האָב־אין־גוטס, וואָס גייט איצט פון האַנט־צו־האַנט. איך בין דאָך איצט אַ „גביר" און קאָן זיך שוין איינשאָפן, וואָס איך באדארף, ניט וואַרטנדיק ביז אלע וועלן באַזאַרגט ווערן מיט כל־טוב...

פֿאַר א פֿאָר טויזנט רובל קריג איך אַ גוטן אָנצוג פון פאר־מלחמהדיקער פאַבריקאַציע; פֿאַר אָנדערהאַלבן טויזנטער, — אַן אויסגעצייכנטן יידישן מאנטל, וואָס האָט זיך, נאָך א פּיר־יאָריקער באהעלטענישׂ, באוויזן אויף דער ליכטיקער וועלט; פֿאַר, איך געדענק ניט וויפיל הונדערטער, — אַ פֿאָר שיך, פֿאַר א טויזנטער, — א פֿאָר נייע כראָמענע שטיוול, און פֿאַר אַ פֿאָר הונדערטער, — אן אמעריקאַנישע פּיל־פּעדער. און וֹוי איר זעט, איז מסתמא גוט צו זיין א גביר אויף אויף רוסישע רובלס, ווייל וועגן ניט טויזנטער רובלס, קאָן אייך העלפן ניט דער פּרייער מאַרק מיט זיינע אומאויסשעפּלעכע אוצרות פון סחורה, נאָר די מלוכהשע באַאַרגונג־באַזע, וואו די סחורה דאַרף נאָך פּראָדוצירט ווערן און אריינקומען.

די אַרומיקע שכנים מערקן ניט, קיינער ווייס ניט, און ביסלעכווייז טראָגן מיר אַרויס די פּעקלעך, און שטילערהייט, בגנבה, שאַרן מיר זיך אַרויס פון צימער. מיר פֿאָרן איבער די קאָוונער גאסן דאָס לעצטע מאָל, און דאָס האָרץ איז אומרואיק, — מ'זאָל אונדז ניט אָפּשטעלן, ניט פֿאַרהאַלטן.

באַנאַכט, אויפן אָפּגערעדטן זאַמל־פונקט, טרעפן מיר זיך עטלעכע צענדליק מענטשן, מענער, פרויען און קינדער, און אלע זיינען שטיל, ערנסט און מיט זאָרג פֿאַר דער געפֿאָר און שווערישקייטן, וואָס שטייען פֿאַרויס. צום סוף קומען אָן דריי גרויסע מיליטערישע לאַסט־אויטאָס מיט „אייגענע" מיליטערישע שאָפערס, מיר ווערן שנעל אויפגעלאָדן, צוזאַמענגעדריקט און צוזאַמענגעפרעסט, פֿאַרדעקט פון אויבן און פון אַלע זייטן מיט אַ גרויסן ברעזענטענעם צודעק, און דער טראַנספּאָרט רירט זיך פון אָרט.

אין אַ מזל'דיקער שעה, — מיר רעפּאַטריאירן זיך קיין פוילן. אונדזערע דאָקומענטן ווייזן קלאָר, אז מיר זיינען געבאָרענע אין די אמאָליקע פוילישע געביטן, און לויט דעם רוסיש־פוילישן אָפּמאַך, האָבן מיר זיכער פולע רעכט רעפּאַטריאירט צו ווערן, דאָס הייסט, זיך אומקערן צורויק צו אונדזער „אַמאָליקן פאָטערלאַנד"...

אונדזער טראַנספּאָרט שניידט דורך די פינצטערניש פון דער נאַכט, מיר ווייסן ניט, ווו מיר זיינען און ווָאָס פאַר שרעק און געפאַרן עס שטייען אונדז נאָך פאָר די נאַכט. אין לאַסט־אויטאָ איז ענג און אומבאַקוועם צום זיצן, עס ווערפט אין אלע זייטן, עס „טרייסלט ארויס די געדערים". מיין שכן, אַ ייד ניט קיין יונגער, ווי איך זע אים אין דער פינצטער, זיפצעט זיך שווער אָפּ און זאָגט אַ מין געזעגענונג־ווערט צו אונדזער אַמאָליקן היימלאַנד:

— און ווָאָס האָט אונדז געפעלט אַמאָל אין ליטע?! געוועון תורה און חכמה, און חיונה האָט אויך ניט אויסגעפעלט. איז געוועון ווער אָרעמער, ווער רייכער, נאָר אלע האָבן דאָך גענעבט, מ'האָט געוואוסט פון אַ לעבן. א קליניקייט, — דער ליטווויש־יידישער קיבוץ! כאָטש ניט אזוי גרויס אין צאָל, נאָר ווָאָס פאָר אַ וואָג, ווָאָס פאר א חשיבות, ווָאָס פאר א גייסטיקע ווירקונג ער האָט געהאט אין דער גאנצער יידישער וועלט. נעמט דעם ווילנער גאון, נעמט ר' יצחק אלחנן, נעמט די תלמודיסטישע שיטה, די השכלה־באַוועגונג, דעם יידישן חינוך, די העברעאישע שולן, נעמט די אלע פריערדיקע און די מאָדערנע גייסטיקע פירער, נעמט... און ווָאָס ניט? און אָט האָבן מיר דערלעבט, אז דאָס אלץ, ווָאָס איז געוועון אזוי טיף, פון דורות־לאנג איינגעוואָרצלט און איינגעקריצט אין יידישן לעבן, און... ווָאָס רייד איך? צי דען נאָר דאָס אליין? אפילו דאָס יידישע לעבן, דאָס נאָקעטע יידישע לעבן גופא, און אלץ, און אלץ צוזאמען, סיי גייסט, סיי קערפער, — אלץ איז איצט אויסגעריסן געוואָרן צוזאמען מיט די טיפע־טיפסטע ווָארצלען, אלץ איז פאַרניכטעט, פאַרברענט, אויסגעראָט און... ווָאָס רייד איך? ס'איז דאָך חרוב ומוחרב, און כ'האָב מורא, ס'איז שוין אויף אלע מאָל, ס'איז שוין פארלאָרן אויף אייביק. ווייל, מיטן שכל געזונמען, ווער ווען דאָרט ווידער אויפשטעלן אלץ פונדאָסנייַ, לייגן ווידער פונדאַמענטן, בויען ווידער אַ יידיש לעבן? ווער? זיי? די „חברים"? לאָזט זיי צורו!... און די לעצטע געבליבענע „יידישע" יידן אנטלויפן דאָך פון דאָרטן... אָט אַנטלויפט איר דאָך, און איך, און מיר אלע, און נאָך, און נאָך... וועלכע יידן וועלן דאָרט בלייבן, און ווָאָס וועלן זיי דאָרט טאָן, און ווָאָס ווען פון זיי ווערן?...

— זאָרגט ניט, זאָרגט ניט, — רופט זיך אָפּ אין דער פינצטער אַ ווייבע פרויען־שטים, — עס וועלן נאָך בלייבן יידן אין ליטע, ניט אלע וועלן אַנטלויפן. און אָט זיי, ווָאָס וועלן דאָרט בלייבן, זיי וועלן בויען און אויפשטעלן, — אזוי דאַכט זיך האָט איר געפרעגט? ניט אלע ווילן גאָר אנטלויפן פון דאָרטן, פאָר

אַנדערע איז איצט גוט, נאָך בעסער ווי פריער. אָט האָב איך א באַקאַנטן...

— דאָס זייט איר ניט גערעכט, — מישט זיך אריין אַ שטרענגע מענער־שטים, — אלע ווילן אנטלויפן, נאָר ניט אלע קאָנען אַנטלויפן. ניט אַלע קאָנען עס טאָן.

— שאַ, שאַ! — דערטראָגט זיך פון אַ ווינקל א נייע פרויען־שטים, — וואָס'ט איר זיך צערעדט וועגן אנטלויפן? איר אליין זייט נאָך אויך ניט אַנט־לאָפן, און איר רעדט וועגן לויפן פון אנדערע... איר זייט נאָך די גרענעץ מיט די זוכענישן ניט אַריבער, זייט שטיל, וואַרט נאָך אַ ביסל!

דער ערשטער, דער פילאָסאָפישער ייד, נעמט ווידער רייַדן אויף דער זעלבער טעמע, נאָר קיינער הערט אים ניט. יעדערער איז פאַרטאָן אין זיינע גערַאַנקען. עס הויבט שוין אָן טאָגן, עס דערנענטערט זיך די גרענעץ און קאָנטראָל־פונקט, און דאָס הארץ ווערט אלץ אומרואיקער, אומרואיקער, אומרואיקער...

...וואָס דערוואַרט אונדז איצט, נאָך די פינצטערע יאָרן פון אוממענטשלעכער פיין, נאָך דעם שרעקלעכן בלוטיקן חורבן און נאָכן פאַרלירן אלץ, אלץ, אפילו די אַמאָליקע, פון דורות־לאַנג אייגנעזעסענע און אייגנעוואָרצלטע אַלטע היים, — וואָס דערוואַרט אונדז איצט?... צי פרייהייט, א ניי לעבן, א ניי לאַנד, אַדער... אַדער...??? — — — — — — — — — — — — — — — — — —

און ווידער — וואוהין?

יידן־פליטים אויף נייע וואַנדערוועגן (פאָטאָ: ג. קאַדיש, 1945).

קאַפּיטל 12.

אויף נייע וואַנדערוועגן, צום נייעם לעבן

איבער פּוילן

און דאָ מוז איך ווידער אָנווענדן דאָס אַלטע געווער מיינע — פּשוט ניט דערציילן דאָס, וואָס איר דאַרפט ניט וויסן. וועט איר וואָלט געגאַנגען, חס וחלילה, רעפּאַטריאירן זיך, וועלן „אויסגעוואַרצלטע פּערזאָנען" אָדער פּליטים, אזוי ווי מיר, וואָלט איך זיכער געטיילט זיך מיט אייך מיט מיין לאַנגער פּראַקטיק און וואָלט אייך דערציילט, ווי און וואָס מען דאַרף טאָן און וואָס מ'דאַרף ניט טאָן, נאָר איך וויס דאָך, אַז איר דאַרפט ניט רעפּאַטריאירן זיך, ניט וועלן אָן „אויסגעוואַרצלטע פּערזאָן" און ניט אָ פּליט, — דאָן צו־וואָס זאָל איך אייך מאַטערן מיט די אַלע איינצלהייטן און דערפאַרונגען פון גנבענען זיך איבער גרענעצן און זאָנעס, פון שלעפּן זיך אין געפּאָר איבער פּרעמדע אומזיכערע וועגן און לענדער, פון לעבן אין שרעק צו וועלן געכאַפּט און פּאַרשלעפּט דער טייוול וויס וואוהין, פון וואַלגערן זיך אין דורכגאַנגס־פונקטן און פּליטים־לאַגערן, פון ניט־דערעסן און ניט־דערשלאָפן, פון וואַרטן און קלאַפּן אין פּארמאַכטע טירן, און בכלל פון דעם נע־ונד־לעבן און די שבעה מדורי גיהנם, וואָס אַן אויסגע־וואַרצלטע פּערזאָן, אַ „די. פּי." מוז דורכמאַכן?!

ניין, איך וועל אייך ניט מאַטערן דערמיט, ניט דערציילן... צו־וואָס? איר דאַרפט עס ניט...

מיר זיינען שוין אויף דער פּינצטערער פּוילישער ערד, וואָס איז, ניט ערגער ווי ליטע, אָנגעזאָפּט מיט יידישן בלוט, מיט ווילדסטער רציחה און גזילה, און דערצו נאָך מיטן אַלט־נייעם אַנטיסעמיטיזם און באַנדיטיזם.

ווי „אָפּגעטראָגן־אַלט", אָפּגעלאָזן און חושכדיק עס זעט אויס די טיילווייז גאַנץ־געבליבענע ביאַליסטאָק! מיר האַלטן זיך אויף עטלעכע טעג אין אַ יידי־שער קהלהשער געבוידע, קויפן זיך איין אויפן מאַרק וואָס ס'איז אונדז נויטיק, פּאַרקויפן דאָס אומנויטיקע און שאָפן זיך איין פּוילישע וואַלוטע. אָן דעם גייט פון אָרט ניט — מ'מוז האָבן געלט, פּוילישע געלט. און פּאָר גוט געלט, נאָך לאַנגע זוכענישן און דינגענישן, קריגן מיר גרויסע לאָסט־אויטאָס, וואָס נעמען זיך איבער צו פּירן אונדזער טראַנספּאָרט וויטער — קיין וואַרשע און לאָדזש.

מ'דערציילט אונדז, און מיר זיינען איינגעשראָקן, אז באַנדיטן און רויבער באַפאַלן אויף די וועגן, אז אָט מיט אַ פּאָר טעג צוריק האָט מען אָפּגעשטעלט

און „אויסגעטאָן נאַקעט" יידישע דורכפאָרער, אַז מען שיסט און מען הרגעט יידן אין דעם איצטיקן פריַיען פוילן, — נאָר... א ברירה האָבן מיר? מיר זיינען דאָך ארויס אויף נייע אומזיכערע וואַנדער־וועגן, מוזן מיר גיין און פאָרן און וואַנדערן ווייטער, ווייטער, פאָרויס... ניטאָ קיין צוריק!...

אָבער דער וועג גייט דערווייטלע גלאַט. קיינער טשעפּעט אונדז ניט, קיינער פאַרהאַלט אונדז ניט, און אָט זיינען מיר אין ווארשע. וואַרשע— די שטאָט פון חורבות!... איך האָב געזען אַ סך חורבות און גרויסע חורבות פון דער לעצטער מלחמה, נאָר צו דעם מוראדיקן חורבן פון ווארשע איז קיין פאַרגלייך ניטאָ. פיל שעה'ן נאָכאַנאַנד קאָנסטו גיין איבער גאַסן און פלעצער, און וואו נאָר דו גיסט אַ קוק, פון לינקס און רעכטס, פון פאָרנט און הינטן, זעסטו זיך אייגעטונקט אין אַ ים פון חרובע, צעשמעטערטע, אויסגעברענטע, האַלב־איינגעפאַלענע אָדער אין גאַנצן צעשמעטערטע ריזיקע געביידעס, צווישן וועלכע וואו־ניט־וואו איז גאַנץ געבליבן אַ טייל פון אַ וואנט, אווינקל פון א מויער מיט ניי־פארלאָטעטע פענצטער און טירן. דאָס וויזט, אז דאָ אָרדענען זיך מענטשן אין פונדאָסניי. און נאָך שוידערלעכער זעען מיר אויס די חורבות און ווילדע צעשטערונגען אויפן פלאַץ פון דער געוועזענער וואַרשעווער געטאָ, דאָרט וואו עס האָט אַנ־געהאלטן דער היסטאָרישער אומגלייכער קאמף פון די געטאָ־העלדן קעגן די צעווילדעוועטע בלוטדורשטיקע מחנות פון די דייטשן. דאָ, אויף דעם בית־עולם פון מענטשן און הייזער, רוט, דאכט זיך, בכבודו ובעצמו דער גאָט פון פאַר־ווילדערונג, צעשטערונג און אכזריות אליין...

פון וואַרשע פאָרן מיר ווייטער, קיין לאָדזש, און דאָ קומט אונדז אויס זיך אויפהאַלטן עטלעכע וואָכן. נאָך וואַרשעווער חורבות זעט אונדז אויס לאָדזש ווי ניט אָנגערירט פון דער מלחמה, און נאָר איינצלנע צעשטערונגען ווי פון דער היסטאָרישער אלטער שול, פון טעמפּל, פון דער געוועזענער געטאָ אין „באַלוט", און אַנדערע אזוינע סימנים דערמאָנען אָן דער בלוטיקער נאַצישער הערשאַפט. די שטאָט לעבט און קאָכט, און אין געריש און טומל טרעפן מיר הונדערטער דורכפאָרנדיקע „רעפּאַטריאַנטן" און צייטווייליק „איינגעאָרדנטע" פליטים פון אונדזער ליטווישער שארית הפליטה, צווישן זיי אויך צענדליקער אַלטע און נייע באקאנטע, וואָס האָבן זיך ניט אומגעקערט קיין ליטע נאָך זייער באַפרייאונג אין דייטשלאַנד צי אין פוילן.

דאָ האָבן מיר געטראָפן די ערשטע יידישע „הילף־סטאַנציע", דעם לאָדזשער יידישן קאָמיטעט, וואָס האָט אונדז אונטערגעהאַלטן די ערשטע דריי טעג מיט הערינג און מיט עטוואָס אמעריקאנער שפייז אין בלעך־פושקעס, באַזאָרגטע דורך „דזשאָינט". די קאָוונער פריינט ראובן און אסתר סעגאל, האָבן אונדז געהאָלפן געפינען אַ צימער. און נייע דאָקומענטן האָבן מיר דאָ געמאַכט, — ס'איז שוין געווען אָן אָרגאניזיטאָרישע ברודערלעכע האַנט, וואָס האָט זיך גע־

מיט און ארויסגעהאָלפן. דאָ האָבן מיר זיך אָפּגעטיילט פון די איבעריקע קאָוונער „רעפּאַטריאַנטן", און צוזאַמען מיט די נייַ־געטראָפענע פריינט האָבן מיר זיך געלאָזט ווייטער.

איצט פֿאָרן מיר מיטן באַן קיין שטעטין, און אין אונדזערע נייע פּוילישע פּאַפּירן שטייט קלאָר געשריבן, אז מיר פֿאָרן אהין, אין די נייַ־צוגעקומענע פּוילישע געביטן, אָפּגעריסענע פון דייטשלאַנד, כדי דאָרט זיך צו באַזעצן און קריגן ארבעט. נאָר געוואָרנטע פון פריער, האָבן מיר געוואוסט, אז מיטן דער־נענטערן זיך צום גרענעץ־געביט, קומען מיר אריין אין א געביט פון הפקרות און „לעגאַלער" גזילה, וואו עס איז כמעט קיין גרענעץ ניטאָ צווישן די באַגריפן פּוילישער פּאָליציאנט און באַנדיט־רויבער. דאָס האָבן מיר טאַקע גלייך דער־שפּירט אין דער ווירקלעכקייט.

אונטערוועגס, באַנאַכט אויפן באן צווישן לאָדזש־שטעטין. אין דער ענג־שאַפט אין קאַלטן, ווינטיקן וואַגאָן מיט אויסגעהאקטע שויבן זיצן מיר פאַר־שטירעטע און פאַרגליווערטע אויף אונדזערע פּעקלעך. איך הער זיך צו אַ גאנצע נאכט, ווי עס רוישן און קלאַפּן די רעדער פון באַן, ווי די רעדער ראָלן, קייקלען זיך און שלינגען די ווייטקייט מיט אַן אומאויפהערלעכן טאַקט און סיס־טעמאַטישקייט, און עס דאַכט זיך מיר, אז אויך אזוי אַן אויפהער, אַן אָפּשטעל, מיט אַן אייביקן סיסטעמאַטישן טאַקט ראָלן די רעדער פון דער מענטשהייט־געשיכטע, פון דער מענטשהייט־באוועגונג, און צוזאמען אויך אונדזערע אייביקע וואַנדערונגען, פלאָגן און ליידן. מיר ווערן געיאָגט, געשטויסן פון אָרט צו אָרט, מיר וואַנדערן און וואַנדערן טויזנטער יאָרן אַן אַ היים, אַן אַן אייגן לאַנד, אין יעדן וויִנקעלע פון דער ערד גיסט זיך אונדזער בלוט, אונדזערע טרערן, און דער־מיט ווערן באַגאָסן און געשמירט די רעדער פון דער מענטשהייטס אייביקער באַוועגונג... עס גיסט זיך אונדזער בלוט, — און עס ראָלן די רעדער... איך האָב עס דאַן פאַרצייכנט.

עס ראָלן די רעדער

עס ראָלן די רעדער
פון מענטשהייט־געשיכטע
אַן אויפהער יאָרטויזנטער־לאַנג.
און אונטער די רעדער
שוין ליגן פיל פעלקער
צעשמעטערט, צעריבן אויף זאמד.

עס האָבן די רעדער
פון מענטשהייט־באַוועגונג
געטראָטן, געקלאַפּט אונדז פיל מאָל.
מיר האָבן קרבנות
און בלוט פּאַר דער מענטשהייט
געגעבן אָן מאָס און אָן צאָל.

מיר זיינען געלעגן
סיי אונטער די רעדער
סיי צווישן די רעדער האַלב־טויט.
דאָך זיינען מיר לעבן
און קראַפּטפול געבליבן,
צעזייט איבער וועלט און צעשפּרייט.

מיר האָבן פון אייביק,
צייט מענטשהייט געדענקט זיך,
אַ וועלט־ראָל אַ גרויסע געשפּילט:
מ'האָט שטענדיק די רעדער
פון מענטשהייט־באַוועגונג
מיט אונדזערע בלוטן געשמירט.

וויל בלוט און יסורים
איז שמיר פּאַר די רעדער,
איז טרייבשטאָף פּאַר מענטשהייט־פּראָגרעס.
און ס'האָט אונדז דער גורל
צום לוידן און בלוטן
באַשטימט אין דעם וועלטבוי־פּראָצעס.

פּאַר וועלט זעקס מיליאָנען
קרבנות פון יידן
איצט האָבן מיר פּרישע געבראַכט.
איר, גליקלעכע פעלקער,
צי זייט איר צופרידן?
צי טוט איר פון אונדז אויך אַ טראַכט?

צי וויסט איר דאָס ליידן,
דעם ביטערן גורל
פון פאָלק וואָס'ט פאַרלאָרן זיין היים?
פון פאָלק, וואָס מוז אויסשטיין
דור־דורות די שחיטות
פון היטלערס, פון חיהשע ציין?

אויך מיר ווילן האָבן,
ווי איר, אַלע פעלקער,
א היימלאַנד געטרייע!... איר הערט?
מיר ווילן ניט געסט זיין!
מיר ווילן אהיים גיין, —
דער ייד צו זיין לאַנד און געצעלט!

(געשריבן אונטערוועגס, צווישן לאָדזש־שטעטין, דעצעמבער, 1945).

„אלי־אלי" און „אַווע מאַריאַ"

נאָר איידער איך שייד זיך מיט לאָדזש וויל איך דערציילן וועגן איינער פון מיינע וואונדערלעכע באַגעגענישן, — וועגן מיין קוזינע חוה יעלין.

דער וואַנדערוועג פון דער שארית הפליטה האָט מיך געפירט איבער שטעט און שטעטלעך פון ליטע, געשלעפט איבער פאַרמאַכטע גרענעצן און געבראכט אויף א געוויסער צייט קיין פוילן. אויסגעפאָרן האָלב פוילן און געקומען אויף אַ פאָר וואָכן קיין לאָדזש.

איך בלאָנדזשע אַרום איבער לאָדזשער גאַסן און שטויס זיך אָן מיטאַמאָל אויף אַ גרויס־וועדערטערדיקן פלאקאַט (מעלדונג), אָנגעקלעפט אויף אַ וואַנט. איך לייען די אַלטע מעלדונג און פאַרשטיי, אז מיט עטלעכע טעג צוריק איז דאָ פאַרגעקומען אַ קאָנצערט פון „דער באַרימטער זינגערין, קאָלאָראַטור־סאָפראַנאָ עווא יעלינאָ... מיט א קלאַסישער געזאנג־פראָגראַם אין יידיש, העברעאיש, אי־טאליעניש און רוסיש..." וואָס פאַר־אַ ניסים, טראכט איך זיך, צי דען איז דאָס מיין קוזינע, די קאָוונער זינגערין חוה יעלין?!... לעבט זי? אין לאָדזש? ווי דערוויסט מען זיך? איך מוז עס וואָס גיכער דערגיין!...

איך לויף אוועק אין רעדאַקציע פון דער לאָדזשער יידישער צייטונג „דאָס נייע לעבן" און איך דערגיי, אז... עס פאַסירן טאקע ניסים: גראָד היינט אָוונט

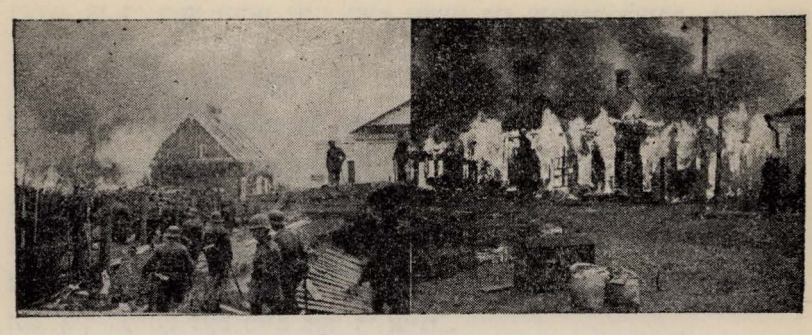
קומט פאַר אין דער רעדאקציע א פייערונג, א מין באנקעט לכבוד דער דערפאַלג־ רייכער זינגערין עווא יעלינאַ, און די זעלבע עווא יעלינא איז ניט קיין אנדערע ווי די קאַוונערקע חוה יעלין, מיין קוזינע, די אייניציקע, וואָס איז לעבן־געבליבן פון דער גרויסער רבנים־ און שוחטים־משפחה, די מוזיקאַלישע יעלינס. ווי אזוי האָט זי זיך געראטעוועט? וואָס איז געשען מיט איר? איך האָב דאָך געהערט קלאָר, אז זי איז אומגעקומען מיט אנדערע אין די פייערן פון קאַוונער געטאָ...

אָט־וואָס זי אליין האָט מיר דערציילט נאָך דער איבערראַשונג פון טרעפן זיך מיט מיר אויפן באנקעט (דאָס האָט מען געמאכט פאר איר אַ סורפריז און אונדז צוזאמענגעפירט אויפן באנקעט, אין דער אַנוועזנהייט פון אלע גענסט, פון אירע פריינט און פאַרערער):

— ...איך זינג... איך טרעט־אויף אויף דער סצענע, איך לאַך, איך רייד מיט מענטשן, מען מאכט זיך משוגע צייטנווייז, אָבער דאָס שרעקלעכע לעצטע בילד פון גענטאַ־פייער און גענטאַ־טויט שטייט מיר, ווי אַ שוידערלעכער פייער־גע־ שפענסט, שטענדיק און אומעטום פאר די אויגן, און ברענט מיין מוח און שטעכט מיין הארץ מיט גליענדיקע פייער־צונגען... ניט אויסצוהאַלטן אזא פיין, אזא וויטיק...

„...זיי האָבן אונטערגעצונדן קאַוונער גענטאַ, עטלעכע טעג פאַר זייער אוועק־ גיין. גענצונדן און אויפגעריסן הויז נאָך הויז, קעלער נאָך קעלער, און אין רויך און פלאַמען פאַרניכטעט דעם רעשט פון די לעבן־געבליבענע. מ'וועט דער־ שטיקט, מ'וועט פאַרברענט, מ'לויפט אין אלע זייטן, מ'זוכט אַ שפּעלטעלע זיך צום ראַטעוועז, נאָר... ניין! ארום שטייען די מערדער, מ'שיסט, מ'הרגעט, מ'וואַרפט אין פייער... און דאָ זיינען אומגעקומען דודל, מיין יינגעלע, דריי יאָר איז ער דאן געווען, און יוסף, מיין ברודער. ביז דאן האָבן מיר זיך נאָך געהאַלטן אלע דריי צוזאמען.

„...ווי קאָן מען דאָס פאַרגעסן!... מיט איין האַנט האלט איך מיין יינגעלע פאר אַ הענטעלע, און ווי איצט פיל איך נאָך די ווארעמקייט און צאַרטקייט פון זיין הענטל, און אויף מיין אנדער האנט איז אַנגעלענט יוסף. ער איז דורכגע־ שאָסן אין זיין רעכטער פוס, קוים וואָס ער האלט זיך... זיין בלוט רינט, ער ווערט אלץ בלאסער און בלאסער, ער פאלט, נאָר האלט נאָך אלץ פאַרפרעסט אין האנט זיין פידל. ער וויל זיך ניט שיידן מיטן זיין פידל, אפילו איצט ניט... מיר זוכן אַן אָרט, א ווינקעלע, וואו זיך צו באהאלטן, ווי זיך צו ראטעווען... מיר לויפן, מיר באהאלטן זיך צווישן די ברענענדיקע חורבות, מיר שטיקן זיך פון רויך, מיר ווילן לעבן, לעבן... איך וויל ראַטעווען דאָס קינד, דעם ברודער, נאָר...

אין פלאַמען און רויך זיינען אומגעקומען די לעצטע יידן פון קאָוונער געטאָ.

„.. מיטאַמאָל באַמערקט מען אונדז... אַ ריס־געטאָן דודלען פון מיינע הענט, אַ שלעפּ געטאָן יוספן און... אין פייער, אין די פלאַמען זיי אריינגעווארפן. איך לויף נאָך, איך בעט זיך, איך שריי: דודל, דודל, יוסף! וואו זייט איר?... און איך הער נאָענט אַ שאָס, איך פיל א שטארקן קלאַפּ, און — איך ליג שוין אויף דר'ערד און פיל שוין מער קיין זאַך ניט... אלץ האָט זיך פאר מיר אויסגעלאָשן.

„...דו פרעגסט, וואָס איז מיט מיר וויטער געשען, ווי אזוי בין איך לעבן־געבליבן? אַ, ס'איז נאָך פיל צו דערציילן... דודל און יוסף זיינען אוועק פון מיר די לעצטע. דודלס טאטע אליהו קאַפּלאַן, דער גאָט־געבענטשטער קינסטלער מיט די גאָלדענע מאַלער־הענט, איז אוועק גלייך פון אַנהויב; מ'האָט אים געכאַפט אויפן גאַס אין קאָוונע, אוועקגעפירט און דערשאָסן. מיין טאטע־מאמע זיינען פאַרשאָטן געוואָרן אין די מאַסן־גריבער אין פּאָנעוועזש, און מיין שוועסטער פייגעלע מיט איר מאַן און קינד זיינען פאַרטריבן און פאַרברענט געוואָרן אין עסטאָניע. אָט אזא טרויעריקן תכלית האָט מען געמאַכט... און איך, די געשאָפענע און ניט־דערשאָסענע, בין צולעצט פאַרשלעפּט געוואָרן קיין דייטשלאנד, און דאָרט, צוזאַמען מיט טויזנטער־טויזנטער נאָך אזוינע, בין איך געטריבן געוואָרן פון לאגער צו לאגער, פון גיהנום צו גיהנום... וואָס זאָל איך דיר דערציילן וועגן די קאַצעטן, דו וויסט עס אליין געוונ!.. דו האָסט עס אַליין אַלץ מיטגעמאַכט און איבערגעלעבט...

„...אזוי האָב איך איבערגעלעבט דעם ווינטער — באַרוועס, האַלב־נאַקעט, הונגעריק... די רוסישע ארמייען האָבן זיך שוין דערנענטערט, און אויף אונדז

האָט שוין געווארט דער טויט אין אַ „קאלן־אויוון" ערגעץ־וואו... מ'האָט געַ־ רעדט, אז די רוסן זיינען שוין גאנץ נאָענט פון אונדזער לאגער. דאָן, דעם צענטן מערץ 1945 איז עס געווען, האָב איך באַשלאָסן צו אנטלויפן, אומקומען בעסער אין וואַלד, פון אַ קויל, איידער דאָ, אין טויטן־לאגער... כמעט באָרוועס, אָן אַ מאַנטל, אין אַ צעריסענעם קליידל האָב איך זיך געשאַרט אויף דער פראָסַ־ טיקער און שנייאיקער סוף־ווינטערדיקער ערד, אויסגעמיטן די ערשטע וואַך־ פאָסטנס, ביז פארנאכט, שוין נאָענט צום וואַלד, האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף נייע פיר פאָסטנס, „עס. עס." ־לייט... נו, דאָ איז שוין ניט געווען מער אויף וואָס צו האָפן.. אין זייערע רוצחעשע געשרייען און אין די אויסגעשטעלטע ביקסן האָב איך דערזען דעם טויט פאַר די אויגן...

„...פאַרפאַלן... דער טויט... די רוסן, די באַפרייער, זיינען אזוי נאָענט, מעגלעך אָט דאָ גלייך, אין וואַלד, און — דאָ איז דער סוף, דער טויט... איך וויס ניט פאַרוואָס און ווי אזוי, נאָר איך האָב אליין זיך דערהערט, אז איך זינג „אלי, אלי, למה עזבתני ?", ווייסט דאָך, דאָס גוט־באַקאַנטע ליד פון יידישע פיין און טרויער. איך האָב געזונגען־געווייגט, דאָס לעצטע מאָל געזונגען, ווי איך וואָלט זיך גע־ זעגנט מיט דער וועלט. די זון האָט זיך געזעצט אין רויטע פלאַמען, — און איך האָב ווידער אזוי נאָענט און שאַרף דערשפירט די פייער־פלאַמען פון געטאָ, אין וועלכע זיי, מיינע לעצטע טייערסטע און נאָענטסטע, זיינען אזוי אָן רחמנות, אכזריותדיק אומגעקומען... מעכטיקע, ווייטיקדיקע „אלי־אלי"־טענער האָבן זיך געריסן פון מיין האַרצן, זיך צעטראָגן איבער ווייסטן פאַרנאַכטיקן פעלד און אָפּ־ געקלונגען אין דעם דערבייאיקן וואַלד. איך בין געזעסן צי געשטאַנען אויף דער קאַלטער, שנייאיקער ערד און געזונגען.

„...אָ, זי זינגט, די פאַרפלוכטע יודין, זי בעט צו איר גאָט, — הער איך, ווי איינער פון די דייטשן זאָגט, — „אַווע־מאַריאַ" זאָלסטו זינגען, דו פאַרפלוכטע ! „אַווע־מאַריאַ" זינג, אויב דו ווילסט נאָך לעבן אַ ווייל ! נו, הויב אָן ! געזונ שוין מיט דיין יודען־ליד, הויב אָן „אַווע־מאַריאַ" ! איינס, צוויי... ווילסטו ניט זינגען, אָדער קאָנסטו ניט ? איך זאָג דריי, און — קאַפּוט, איך שיס דיך ! זינג, וואָס איך הייס דיר ! הערסטו ניט ? וואָס קוקסטו אזוי אויף מיר ?...

„...מיטן לעצטן אָטעם האָב איך געענדיקט „שמע ישראל" און אויטאָמאַטיש, ווי פאַרהיפנאָטיזירט, בין איך איבערגעגנגען צו „אַווע־מאַריאַ". הילכיק און זילבערדיק האָבן זיך צעקלונגען די טענער אין דער פראָסטיקער לופט, און די מערדער זיינען געשטאַנען ארום מיר, ווי פאַרכישופטע, ניט באַוועגט קיין האָנט און קיין פוס. איך האָב געענדיקט זינגען און אָנגעהויבן דאָס זעלבע פונדאָסניי, געענדיקט און ווידער אָנגעהויבן... די דייטשן זיינען אלץ געשטאַנען ארום מיר מיט האַלב־אָפענע מיילער, פאַרגליווערטע פון איבערראַשונג און שטוינונג. די

באַצויבערנדיקע טענער און די אויסטערלישע סביבה האָבן, ווייזט אויס, עפּעס־ וואָס אויפגעוועקט אין זייערע חיהשע הערצער, נאָר ווער ווייס, ווי לאַנג דאָס וואָלט אָנגעהאַלטן און מיט וואָס עס וואָלט זיך געענדיקט, ווען ניט...

„...ווען ניט, פֿלוצלונג, ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג, האָט זיך מאַשין־ געווער צעקנאַלט און צעשטעפּט פון וואַלד: טראַ־טאַ־טאַ..טאַ... טראַ־טא־טא־טא.. און ס'האָט געגומען האָגלען מיט קוילן, דאַכט זיך, ווי פון אלע זייטן. איך האָב נאָר באַוויזן צו זען, ווי די דייטשן האָבן באַקומען צעשראָקענע פּנימ'ער, האָבן געגומען לויפן און שפּרינגען אין פּאַניק, ווי אויסער זיך, און — איך בין געבליבן ליגן אויף דער ערד אַ געהלש'טע...

„...צוערשט האָב איך, ווי אין שלאָף, דערהערט ריידנדיק רוסיש אַרום מיר, דערנאָך האָב איך דערפילט, אַז מען רייבט מיר דאס געזיכט מיט שניי, און דאַן האב איך דערזען רוסישע סאלדאַטן. מיט גוטמוטיק שמייכלדיקע אויגן האבן זיי געקוקט אויף מיר, געוועדט ווי צו אַ קראַנקער שוועסטער און אַריינגעגאָסן מיר אַ שלוק בראַנפן אין מויל. איך האב זיך אָפּגעטשוכעט און געגומען באגרייפן, וואָס אַרום מיר טוט זיך. איך לעב, איך בין געראַטעוועט, איך בין באַפריידט פון די מערדער... אַ רוסישע אויסשפּיר־גרופּע אין וואַלד האט דערהערט דעם הילכיקן אָפּקלאַנג פון געזאַנג, האָט זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון דער זינגענדיקער שטים און האָט זיך אָנגעשטויסן גראָד אויף מיר און די דייטשן... אזוי דערציילן מיר די סאָלדאַטן. אט ליגן זיי טויט, דריי פון די מערדער, דעם פירטן איז געלונגען צו אַנטלויפן.

„...נו, וואָס זאָגסטו אויף אזא מין געראַטעוועט ווערן פון זיכערן טויט, אין לעצטן מאָמענט, דורך זינגען, דורך זינגען „אַווע מאַריאַ" פאַר די מערדער?! נו, ליגט ניט אין דעם אַ נס, אָדער מער ווי א נס, אָדער... איך ווייס ניט, איך ווייס ניט, ווי עס אָנצורופן!... און ווי איז מיר בכלל איינגעפאַלן צו זינגען אָט דאָס „אלי־אלי"־ליד אין אַ מאָמענט, ווען דער רעאַלער און ממשותדיקער, ניט דער סצענישער טויט האָט בוכשטעבלעך שוין אָנגעריט מיט זיינע פליגלען מיין קאָפּ? הייסט עס, ניט „אַווע־מאַריאַ", נאָר „אלי, אלי, למה עזבתני?" מיט דעם לעצטן „שמע ישראל" האָבן מיך גערראַטעוועט פון זיכערן טויט?.. האַ? וואָס זאָגסטו אויף דעם? פּאַרשטייסטו עפּעס אין די זאַכן? „אלי, אלי", „אַווע־ מאַריאַ", איך ליג אויפן שניי, אין קעלט, האלב־נאַקעט, די מערדער ארום, איך זינג, ס'צעגיסן זיך קלאַנגען אין דער פּראָסטיקער לופט, אין וואַלד, און — די רעטונג קומט...

„...וואָס זאָל איך דיר פיל דערציילן!... קורץ געוועדט, די רוסן האָבן מיך אַוועקגעפירט אין אַ מיליטעריישן האספּיטאל, דאָרט בין איך אָפּגעלעגן זעקס

חדשים און זיך געהיילט פון די קראנקייטן, וואס האבן זיך אנגעקליבן פאר די פיר בלוטיקע יארן. זיי האבן מיך פשוט געטראגן אויף די הענט, ניט געוואוסט וואס צו טאן פונקטסקייט און מיטלייד... וועז איך האב זיך שוין געפילט שטארקער, פלעג איך דארט, אין האספיטאל, וועז־ניט־וועז אויפטרעטן, זינגען פאר די פארוואונדעטע און קראנקע. מיט וואס פאר א באגייסטערונג און דאנק־בארקייט זיי פלעגן מיך אויפנעמען און באציען זיך צו מיין געזאנג!... זיי האבן מיך געוואלט שיקן שטודירן, אויפטרעטן אויף דער סצענע, נאר איך האב ניט געוואלט... ניט געוואלט בלייבן דארטן, וואו דער בלוטיקער חורבן איז אזוי נאענט פאר די אויגן.

„...יא, איך האב זיך אויסגעהיילט אין האספיטאל פון אלע קראנקייטן, חוץ פון די ווייטיקדיקע וואונדן, וואס זיינען געבליבן אין הארצן אויף אייביק. פון דעם ווייטיק און פיין אין הארצן וועט מען זיך שוין קיינמאל ניט אויסהיילן, קיינמאל ניט... און איך טראכט גארניט זיך אומצוקערן אין ליטע, אין מיין אמא־ליקער אלטער היים. איך ווייס דאך קלאר און זיכער, אז ניט טאטע־מאמע לעבן, ניט אליהו, ניט דודל, ניט יוסף, ניט פייגעלע מיט אלע איריקע, און קיינער ניט פון אונדזער משפחה... וואס זאל איך פארן אהין? זען דעם יידישן בית־עולם ליטע? איך האב זיך „איינגעארדנט" דערווייל אין לאדזש... געגעבן דא א פאר קאנצערטן מיט גרויס דערפאלג, איך האב דא מערערע פריינט און אויך מוזיקא־לישע פאררערער... איצט בין איך דא אין דער יידישער שול א מוזיק־לערערין, און... ווייטער וועל איך זען. מסתמא וועט מען זיך דארפן לאזן אויף נייע וואנ־דערונגען, אט אזוי ווי עס טוען אנדערע פון די לעבן־געבליבענע יידן פון די בלוטיקע לענדער, צי דאס איז פוילן, צי ליטע... ניין, ס'איז ניט קיין לעבן פאר מיר, ניט אין פוילן און ניט אין ליטע!... ווייסטו וואס, כ'וועל גאר מיטפארן מיט דיר..."

אזוי האט דערציילט די אמאליקע קאוונער זינגערין חוה יעלין, מיין קוזינע, וועלכע כ'האב שוין ניט געהאפט צו טרעפן צווישן די לעבעדיקע. איר רעטונג איז א ווירקלעכער נס, א וואונדער, נאר... ס'איז ניטא וואס צו וואונדערן זיך... אייגנטלעך, איז דאך יעדערער פון אונדזער שארית הפליטה א רעאלער, ממשות־דיקער נס, א לעבעדיקער וואונדער, וואס איז געשען אויף אזא, אדער אנדער אופן, ניט ערגעץ־וואו אין א וואונדער־מעשהלע, נאר אין אונדזער אמתער, ביטערער וויירקלעכקייט.

פון דעם טאג אן האבן מיר זיך שוין געהאלטן צוזאמען, אויפן זעלבן וואנדער־וועג. פון לאדזש קיין שטעטין, פון שטעטין קיין בערלין, דארט אין פארשיידענע פליטים־לאגערן, דערנאך קיין ברעמען, ביז איר אפפארן קיין אמעריקע.

די דערציילונג וועגן דער וואונדערלעכער רעטונג פון חוה יעלין וויל איך פאַרענדיקן מיט דעם ערשטן פון די פיל קאַמישע עפּיזאָדן, וואָס האָבן פּאַסירט מיט איר אויף אונדזער וויטערדיקן, שוין געמיינזאַמען וואַנדער־וועג, — ווי אויפן וועג פון לאָדזש קיין שטעטין, אין קאַלטן, ווינטיקן וואַגאָן מיט די אויס־געהאַקטע שויבן, איז זי געוואָרן א „באַרימטהייט". און באַרימט געוואָרן איז זי דערמיט, וואָס איר גאַנץ אָפּגעשפּאַרט פארמעגן פון אירע קאָנצערטן, א פּאָר טויזנט פּולישע זלאָטעס, האָט מען איר אין וואַגאָן אַרויסגעגנבעט טאַקע „פון אונטער דער נאָז", כמעט פון די הענט, און זי האָט עס ניט געפילט און ניט געמערקט. און זי האָט זיך דאָרט געריכט אויף גנבים, — האָט זי באַצייטנס פאַרשטעקט איר פאַרמעגן אין א האַנט־בייטל, דאָס האַנט־בייטל אין א לעדערנעם פּאַרטפעל און דעם פּאַרטפעל געהאלטן די גאנצע צייט אויפן שויס און צוגע־דריקט מיט ביידע הענט. דאַכט זיך, זיכער, זיכערער קאָן שוין גאָרניט זיין...

אָבער אויף מאָרגן ווייזט זי מיר, אז איר לעדערנער פּאַרטפעל איז צעריסן געוואָרן. דאַכט זיך, א נייער שטארקער לעדער און — צעריסן אזוי גיך. איך גיב א קוק, און כ'האָב גלייך פאַרשטאנען... מיר קוקן אריין אינעווייניק — ניט קיין האַנט־בייטל, ניט קיין געלט, און ניט נאָך וואָס דערצו!.. סטייטש, ווי אזוי איז עס פאַרשוואונדן געוואָרן?! היינט גיי פרעג די גנבים!.. זיי קאָנען זייער מלאכה... פּשוט און איידל אויפגעשניטן דעם פּאַרטפעל פון א זייט, מיט א פּאָר צאַרטע פינגער אַרויסגעצויגן פון אינעווייניק וואָס נויטיק און... די זינגערין עווא יעלינא האַלט איר גאנץ פאַרמעגן אויפן שויס צוגעדריקט מיט ביידע הענט, און איז גליקלעך, אז אונטערוועגס האָט קיין זאַך ניט פאסירט, אַז מ'האָט פון איר גאָרנישט ניט צוגענגבעט...

נאָר וואָס האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן? זי האָט זיך צום סוף מודה געווען, די זינגערין, אז חוץ איר געלט־פּאַרמעגן האָט זי געהיט נאָך־וואָס, — איר שטים. אין מיטן דער נאַכט, ווען אין וואַגאָן איז געוואָרן שרעקלעך קאַלט און ווינטיק, ס'האָט געבלאָזן און געצויגן פון אלע פענצטער, האָט זי זיך אַריבער־געדעקט מיט א דעקע איבערן קאָפּ, כדי צו פאַרהיטן איר שטים, כדי ניט הייזעריק צו ווערן. חס וחלילה, געשלאָפן איז זי ניט, אפילו קיין דרעמל ניט געכאַפּט!... זי האָט נאָר געהיט איר שטים, איינגעוויקעלט אין דער דעקע... אָבער פאַר דעם גנב, ווייזט אויס, איז עס געגנוג געווען. מער ווי אויף דעם האָט ער ניט געוואַרט...

און געלאַכט האָבן מיר פון איר, זיך געוויצלט און לוסטיק געמאַכט פון איר „אומגליק" און פון „היטן די שטים"... א גוטמוטיקע, לעבנסלוסטיקע און א ביסל א צעפלויגענע איז זי, און זי האָט טאַקע וואָס צו היטן, — איר צויבער־פולע, ווי גלעקאַלעך קלינגענדיקע שטים, — האָט זי אַליין מיטגעלאַכט און גע־

וויצלט זיך מיט אונדז. מיט איר צוזאַמען איז אונדז אלעמען פריילעכער געווען אויפן וויסטן וואַנדערוועג, — מ׳האָט צייטנווייז האַרציק געלאַכט און אויף אַ ווייל פאַרגעסן פון פיל צרות און קלעמעניש.

פון פּוילן קיין דייטשלאַנד

מיר האָבן קוים באוויזן ארויפגיין מיט אונדזערע פּעקלעך און רוקנזעק אויף שטעטינער וואָקזאַל, ווי ס׳האָט אונדז באַגעגנט א גרופּע פּוילישע פּאָליציי, אריינגעפירט אין אַן אָפּגעזונדערטן צימער און געזומען זוכן־נישטערן אין אונדזערע זאַכן. צו וואָס זיך צו טשעפּענען האָבן זיי ניט געהאַט, נאָר ס׳האָט זיך זיי שטאַרק געגלוסט צו נעמען אַלץ, אַלץ וואָס עס מאכט זיך אונטער דער האנט. נאָר אַ דאַנק אונדזער ענערגישער ווידערשטאנד און דראָאונג, אז מיר וועלן זיך וועגדן צו די „סאמע העכסטע קאָמיסארן" און וועלן ניט פאַרשווייגן אזא באהאנדלען אונדז, די ניי־צוגעקומענע פּוילישע בירגער, — נאָר דאָס און דערצו נאָך אַ פּאָר פּלעשער שנאַפּס האָבן געהאָלפן, און מיר האָבן דאָס מאָל אָפּגעראַטעוועט אונדזער באַגאַזש.

די וואָך צייט, וואָס מיר האָבן געמוזט זיין אין שטעטין, כדי זיך צו אָריענטירן און קומען אין פאַרבינדונג מיט פאַרשיידענע „מאַכערס" און גרענעץ־פירער, האָבן מיר געמוזט לעבן אין אַ האָטעל מיט אַ צווייפלהאַפטער רעפוטאַציע און זיין שטענדיק אויסגעשטעלט דער געפאָר פון „ראַצציעס" (אָבלאָווע), זוכע־נישן און ווידער „לעגאַלע" רויבעריין פון דער פּאָליציי מיט זייערע פאַרשיידענע אויסוואורפן־געהילפן, און אפילו זייערע יידישע פאַרשטעלטע שותפים און מוסרים. ניט איינעם האָט מען אזוי פיין באַארבעט אין שטאָט גופא אָדער ביים ארויספאָרן, אז זיי, די באַארבעטע, זיינען געבליבן הויל־נאַקעט. אָבער אונדזער גרופּע, וואָס איז איצט באַשטאַנען פון צוועלף מענער און פרויען, האָט אויך דאָ אָפּגעגליקט.

איך קוק זיך צו צו דער שטאָט שטעטין און דעם גאַנצן גרויסן געביט, וואָס פּוילן האָט איצט צוגענומען פון דייטשלאַנד, און זע, אז דאָ איז אין גאַנג אַ גרויסער היסטאָרישער פּראָצעס: די דייטשע באפעלקערונג וועלט אַרויסגע־זעצט פון די אלטע וואוין־ערטער און וועלט „אַריבערגעוואָרפן" איבער דער גרענעץ קיין דייטשלאַנד. ווי גוט באַקאַנט עס זיינען מיר די סצענעס, וואָס איך זע אין שטאָט און, דער עיקר, אויף די גרענעץ־פונקטן! עס דערמאָנט מיר די „גוטע" נאַצישע צייטן, נאָר איצט אומגעקערט, אין אַ פאַרקערטער אָרדנונג: גרופּעס פון הונדערטער און טויזנטער דייטשן מיט קינדער און פרויען, מיט זעק און פּעק און בעבעכעס זיינען צוזאַמענגעטריבן אויף די דורכגאַנג־פונקטן, און די פּאָליאַקן רעווידירן זיי און באַלעבאַטעוועט זיך מיט זייער ביסל האָב־און־

גוטס, וואָס איז דערלויבט מיטצונעמען. און איך מוז זאָגן, אז די פּאָליאַקן מאַכן ניט קיין צו גרויסע צערעמאָניעס מיט פּרעמדן פּאַרמעגן, און אויב עס געפעלט וואָס, נעמט מען עס צו, — צי דאָס איז געלט, צי אַ זיגער, צי אַ פּאָר שיך, צי אַן אָנצוג, צי א העמד, צי וואָס אנדערש, און בפרט, אז דאָס געהערט צו אַ דייטשן, אָדער... צו א יידן, אפילו צו א ריין־פּוילישן יידן. אויב דייטשן אין די „גוטע" צייטן האָבן דורכגעפירט אַזוינע ארבעט דיסציפּלינירט, לויט באַפעל אָדער דערלויבעניש פון אויבן, פון דער אויבער־קאָמאַנדע, האָבן איצט די פּאָליאַקן געמאַכט דאָס זעלבע, אָבער „אומדיסציפּלינירט" און כאָטיש, יעדערער לויט זיין אייגענער איניציאַטיוו און גלוסטענישן, אָט אזוי ווי עס פּאַסט פּאָר פּאָליאַקן.

די געבליבענע דייטשן זיינען נידערגעשלאָגן און איינגעשראָקן פּאָר דער געפּאָר צו ווערן ארויסגעשיקט. מ'נעמט זיי אויף פּאַרשיידענע צוואַנגס־אַרבעט, מ'כאַפּט זיי אָפטמאָל פון די גאַסן, פון די הייזער, אָט אזוי ווי די יידן נאָך גאָר ניט לאַנג צוריק. אָבער אויך די יידן, האָב איך געזען, לעבן אין אומזיכערקייט און שרעק פּאַרן פּוילישן ווילדן אנטיסעמיטיזם, פּאָר די מערדעריַיען און רויבע־רייען, וואָס קומען דאָ אזוי אָפט פּאָר. צענדליקער יידישע פּאמיליעס האָב איך געטראָפן דאָן אין שטעטין און אין אנדערע ערטער, זיי ריידן נאָר פּויליש און לעבן פּאַרשטעלט, „פּאַרמאסקירט" ווי פּאָליאַקן, און האָבן ריין־פּוילישע נעמען און פּאָמיליע־נעמען.

— ווען מ'וואָלט געווואוסט, אז מיר זיינען יידן, — האָבן מיר מערערע דערקלערט, — וואָלטן מיר דאָ קיין איין טאָג ניט געקאָנט לעבן. מ'וואָלט אונדז דערהרגעט, צעראַבירט די געשעפטן, אָדער אין בעסטן פּאַל באַיקאָטירט און אָנ־געטאָן אלע צרות. אָט האָט איר דאָך געהערט, וואָס האָט פּאָסירט מיט די לעבן־געבליבענע יידן אין קעלץ און אַנדערע ערטער... אויך דאָ קומט פּאָר דאָס זעלבע. וואָס זאָל מען טאָן? וואָס קאָנען מיר טאָן?... מ'מוז ליידן דערווייַלע, ס'וועט אפשר בעסער ווערן... מ'וועט אפשר אין גיכן אַוועקפּאָרן...

צום סוף זיינען מיר דורכגעקומען מיט אַן „ערלעכן מאַכער" (אָך און ווייַ צו זיין זשוליקשן אויסזען און ערלעכקייט!), איינגעצאָלט אים אַ היפש ביסל געלט פּאָרן „דורכמאַכן" און פּאר די רעזערווירטע פּלעצער אויף אַ טראַנספּאָרט פון רוסיש־מיליטערישע לאָסט־אויטאָס, און אין אַ מזלדיקער שעה, — די לאָסט־אויטאָס זיינען צוגעפּאָרן צום האָטעל. פּאַרנאַכטלעך, אין געדראַנג און געפּילדער פון צענדליקער און הונדערטער פּאָרנדיקע און לויפּנדיקע אויטאָס, און נאָך זוייטערע לאַנגע דינגענישן צווישן „מאַכער" און די רוסישע אויטאָ־טרייבערס, רירן מיר זיך, צום סוף, פון אָרט. מיר פּאָרן „דירעקט" קיין בערלין, נאָר דאָ שטייט אונדז פּאָר דאָס געפּערלעכסטע, — ווידער אַ פּאַרמאכטע גרענעץ, און דאָס מאָל צווישן פּוילן און דער רוסישער זאָנע אין דייטשלאַנד.

מיר קוקן זיך ארום, אין וועמענס הענט מיר זיינען איצט אריינגעפאלן, און ווייזט זיך ארויס, אז אונדזער רייזע קיין בערלין איז אַ העכסט־פריילעכע און אַ „לחיימדיקע": מיר געפינען זיך אין רשות פון אַ קאַמפאניע יידישע און רוסישע בראַנפן־שמוגלער, און די צענדליקער קאַנען אויף די אויטאָס זיינען אַנגעפילט ניט מיט בענזין (גאַזאָלין), נאָר מיט אמתער משקה. דורך זייטיקע וועגעלעך גנבענען מיר זיך דורך די גרענעץ, און דאָ, צוזאַמען מיט עטלעכע רוסישע גרענעץ־וועכטער, ווערט געמאַכט דער ערשטער ריכטיקער „לחיים".

נו, זאָל זיין אזוי, זאָל מען „לחיים" מאַכן, וואָס שאַדט אונדז... אַבי עס גייט גלאַט — מ'האָט אפילו ניט אריינגעקוקט אין אונדזער באַגאַזש און אונדזערע פּאַפּירן, וואו עס שטייט איצט קלאָר געשריבן אויף צוויי שפּראַכן, אז מיר פּאָרן קיין בערלין אויפצוזוכן אונדזערע קרובים, וואָס זיינען, מסתמא, אַהין פּאַר־שלעפּט געוואָרן. איצט, ווייטער, אויף דער ערד פון דער רוסישער זאָגט אין דייטשלאַנד, ווערן שוין געמאַכט „לחיימס" יעדע האַלבע שעה; מיר שטייען מערער ווי מיר פּאָרן, מיר שלאָפן צוויי נעכט אונטערוועגס ערגעץ־וואו בייַ דייטשן אין שטאַלן און שייערן, די אויטאָס ווערן פונדאָסניי איבערגעפּאַקט און פאַרמאַסקירט, און אויף דער דריטער נאַכט קומען מיר אָן, צום סוף, בשלום אין בערלין, אויף דעם דורכגאַנגס־פונקט אין דער געבוידע פון דער אַמאָליקער בערלינער יידישער געמיינדע, אויף אַראַניענבורגער גאַס.

— נו, פּראָשע פּאַנאַ, האָט איר געדאַרפט זיין אומרואיק? — זאָגט צו אונדז גוט־ברודעריש אייגער, ווייזט אויס דער עלטסטער פון די בראנפן־שמוגלער. איך האָב אייך דאָך גלייך געזאָגט, אז דער שטעטינער „מאַכער", ווי איר רופט אים, איז אַ גוטער יד און דערצו מיינער אַ גוטער פריינט, און ווי איר זעט, האָב איך אייך אריבערגעפירט די גרענעץ און געבראַכט אויף אַן אָרט גאַנץ און גוט, אָט אזוי ווי ער האָט מיר אָנגעזאָגט. אפילו קיין פּאָדעם האָט מען פון אייך ניט אָנגעריבן. נו, איז נאָך שלעכט? זיינען מיר שלעכטע יידן? וואָס ער נעמט דערפאַר אַ ביסל געלט, אפשר אַ ביסל צו־פיל, ווי איר זאָגט, נו, דאָס איז דאָך זיין געשעפט, פּראָשע פּאַנאַ, ער דארף דאָך אויך לעבן... אָבער אַ מזלדיקע האָנט האָט ער... ער האָט שוין הונדערטער יידן אריבערגעשיקט די גרענעץ, דורך אונדז און דורך אנדערע, און מ'האָט קיינעם פון זיינע פּאַסאַזשירן ניט פאַר־טשעפּט. און וואָס טוט זיך מיט אנדערע? האָט איר דאָך געהערט נעכטן, ווי מ'האָט אַ גרופּע יידן געלאָזן אין וואַלד נאַקעט, נאָר אין זייערע גאַטקעס און העמדער, און מ'האָט צוגענומען פון זיי אלץ, ביז אַ פּאָדעם, אפילו די שיך פון די פיס... און ווער ווייס, צי די אַנדערע „מאַכערס" אליין האָבן ניט אַ האָנט אין דעם, פּראָשע פּאַנאַ? !... הערט זיך איין, אויב איר דאַרפט אויסבייטן אַדער איינבייטן „ווייכע", צי „האַרטע", צי „רונדע", צי „אַליאירטע" צי אַנדערע

געלט, אָדער אַ פּאָר „שטיינדלעך" אויפן וועג, קאָן איך אייך אלץ באַזאָרגן. איך וועל דאָ מאָרגן באַנאַכט ווידער זיין, איר וועט אלץ ביי מיר קריגן, און ביליקער ווי ביי אַנדערע...

— וואָס קלייבט איר זיך איצט צו טאָן? איר בלייבט דען ניט דאָ, מיט אונדז? — פרעגן מיר אים.

— אָ ,ניין, פּראָשע פּאַנאָ, אין א פּאָר טעג ארום גיי איך ווידער אויף יענער זייט. איך מוז נאָך גיין עטלעכע מאָל הין און צריק, און דאָן, וועט מיר'ן דאָרט פאַרענדיקן אלע געשעפטן, וועלן מיר אריבערקומען אלע צו אייך, אַהער.. זייט זיכער, מיר'ן דאָרטן ניט פאַרבלייבן, ניט פאַר א יידן איז דאָרט צום לעבן. נאָר דערווייל דרייט זיך, עס רודערט זיך. מ'קאָן נאָך פּאָרן הין און צוריק, פאָרט מען. נו, מיר מוזן טאַקע פּאָרן, זייט מיר אלע געזונט!...

און אויף אַן אמתן, אין עטלעכע וואָכן ארום האָב איך געטראָפן דעם שטעטינער „מאַכער" און די גאַנצע כאַלאַסטרע אין איינעם פון מיינע ערשטע פּליטים־לאַגערן, אין שלאַכטענזעע, בערלין. ווייזט אויס, אויף „יענער זייט" האָבן זיי שוין פאַרענדיקט אלע געשעפטן און זיינען געווארן „די. פּי'ס", ווי מיר אַלע — אויסגעוואַרצלטע פּערזאָנען.

אויף די גאַסן פון קאָווגע, אַמאָל, וועו יידן האָבן דאָרט געלעבט (לייסווּעס־אַלעיע, די הויפּט־גאַס).

אין לאַגערן פון „די. פּי." — פון פּליטים

איך האָב זיי דורכגעמאַכט, די נייע יידישע פּליטים־לאַגערן, איך האָב געזען און באַטראַכטן מערערע פון די „די. פּי. קעמפּס" *) אין דער אַמעריקאַנער, ענגלישער און פראַנצויזישער זאָנעס סיי פון בערלין און סיי פון גאַנץ דייטשלאַנד. צוערשט אין דעם „דורכגאַנגס־פונקט" פון דעם אַמאַליקן יידישן געמיינדע־הויז אין דער רוסישער זאָנע פון בערלין, וואו אייניקע הונדערט אויסגעוואַרצלטע יידן האָבן געוואַרט געשיקט צו ווערן ווייטער, אין דער אמעריקאַנער אָדער ענגלישער זאָנע. צוערשט, נאָך אין מיין צייט, איז מען טאַקע פון דאָרטן געשיקט געוואָרן לויט אַ געוויסער אָרדנונג און מיט געהעריקע צעטלען צו דעם בערלינער „אונראַ"־לאַגער אין צעלענדאָרף, נאָר מיטאַמאָל איז אין „דורכגאַנגס־פונקט" געוואָרן אַ בהלה צוליב די רוסישע „אָבלאָווקע" (זוכענישן). אין שרעק און איילעניש זיינען מיר אַנטלאָפן פון געמיינדע־הויז און אַנגעשפּאַרט אין פּליטים־לאַגער אין דעם פראַנצויזישן סעקטאָר פון בערלין און דערנאָך אין גרויסן „אונראַ"־לאַגער אין שלאַכטענזעע, אין דעם אַמעריקאַנישן בערלינער סעקטאָר. טויזנט, אַנדערהאַלבן טויזנט, ביז אַ פּאָר טויזנט אויסגעוואַרצלטע, לויפּנדיקע יידן פון פּאַרשיידענע לענדער זיינען מיר דאָרט געווען דאָן.

דאָן דער גאָר גרויסער פּליטים־לאַגער אין בערגן־בעלזן, אין דער ענגלישער זאָנע. אַכט, צען ביז צוועלף טויזנט יידן האָבן מיר זיך דאָרטן אַרומגעדרייט אין מיין צייט, — יידן פוילישע, אונגאַרישע, רומענישע, טשעכאָסלאָוואַקישע, עסטרייכישע, באַלקאַנישע, און אַ קליין הייפל ליטווישע און לאטווישע, — יידן, וואָס האָבן מער קיין היים ניט, וואָס זוכן און ווארטן אויף אַ נייער היים אין ארץ־ישראל, אָדער... אָדער, אויב ניט ארץ־ישראל, איז כאָטש אַנדערש־וואו.

דאָן דער יידישער פּליטים־לאַגער לאַנדסבערג, ניט וויים פון מינכען, אין דער אַמעריקאַנישער זאָנע פון דייטשלנד, און דאָן א באזוך און אַ בליק אין אַ צענדליק אנדערע גרעסערע און קלענערע פּליטים־לאַגערן — צעלסהיים, סאַנט־אַטילין, פערנוואַלד, אילצען, פעלדאָפינג, דאַכאַו, לייפהיים און נאָך אזוינע ערטער אויף דער פאַרשאָלטענער ערד פון דייטשלאנד, וואו א פערטל מיליאָן אויסגע־ווארצלטע, היימלאָזע יידן פון דער שארית הפּליטה זיצן „ווי אויף הייסע קוילן" שוין אַ יאָר, צוויי יאָר, דאָס דריטע יאָר נאָך דער באַפרייאונג און האָבן נאָך אַלץ ניט דערוואַרט קיין נייע היים ניט אין ארץ־ישראל און ניט אַנדערש־וואו.

מען שיסט ניט יידן אין די פּליטים־לאַגערן, מען פאַרברענט זיי ניט, מ'לאָזט זיי ניט אויסגיין פון הונגער און קראַנקייטן (ווי אין די „גאָר גוטע צייטן" פון די

---

*) די ענגלישע וועטער D. P. Camps פאַרקירצט פון Displaced Persons' Camps מיינט לאַגערן פאַר אויסגעוואַרצלטע (אָדער באַגלאָזע) פערזאָנען, ווי די פּליטים וועלן געהייסן.

דייטשע קאַנצענטראַציע־לאַגערן), נאָר — איז עס אַ לעבן פאר די אויסגעפיי־ניקטע נשמות, וואָס לעכצן נאָך אַ היים, נאָך אַ פריינטלעכער סביבה, נאָך אַן אייגענעם אָרט, נאָך אַ נאָרמאל מענטשלעך לעבן?!

אַ פאַרקערפערט, קאַנצענטרירט און לעבעדיק בילד פון „גלות", „תפוצות ישראל" און „שארית הפליטה" אין זייער ערגסטער אויסטייטשונג שטייט פאַר מיינע אויגן און דאָס זיינען: — באַדנלאָזיקייט, היימלאָזיקייט, לופטיקע פרנסות, אונטערדריקונג, בזיונות, גרינגשאַצונג פון די שכנים און ועל כולם — די שאַטנס פון בלוטיקן עבר.

און גלייכצייטיק — אַ פאַרקערפערט מעכטיק און לעבעדיק בילד פון „תפוצות ישראל" אין דער בעסטער אויסטייטשונג זע איך פאַר מיינע אויגן און דאָס איז: — ברודערלעכע הילף פון יידן, נאָך פון פריער, מיט דער מאַכט פון גורל צעזייטע און צעשפרייטע איבערע דער וועלט, כדי צו קאַנען העלפן אין אַן עת צרה, — צי איז דאָס די הילף פון אַ „דזשאָינט", אַ „אָרט", אַן „האַיאס", אַן אוניפאַרמירטער ארץ־ישראלדיקער סאָלדאַט, אַ פאַרשטעלטער „הגנה"־מענטש, אַ יידישער קאָמיטעט, אין אַנגעזעענע פערזאָן, אַן אויפמונטערונג און טרייסט־וואָרט פון אן אמעריקאַנישׂ־יידישן סאָלדאַט, צי פון אַ רב, צי פון א „ראַביי". דער גורל האָט ווי פאַרויסגעזען, וואָס דער שארית הפליטה און דעם גאנצן יידישן פאָלק דערוואַרט אויף זייער לאַנגן וואַנדערוועג און האָט דערפאר פונאַנדערגעוואַרפן אויפן וועג די יידישע „ליכט־טורעמס" און צוגעגרייט די יידישע „סטאַנציעס פון ערשטער הילף". ווי קאָן עס אַנדערש זיין?...

און איך דערמאָן זיך מיט פרייד און יראת הכבוד אַן דעם „יידישן קאַנסול", ווי מיר האָבן אים גערופן אין די בערלינער פּליטים־לאַגערן, — דעם באַסטאַנער ראַביי יוסף שובאָוו. אַ „טשאַפּלין" (אַ רב פאר יידישע סאָלדאטן) איז דער אמעריקאנער אַרמיי אין בערלין איז ער דאָן געווען. ער האָט ניט געהאט קיין אָפּיציעלן אָדער דירעקטן שייכות צו אונדז, פּליטים, אָדער צו פּליטים־לאַגערן, נאָר וואו אַ צרה, וואו אַן עוולה, וואו ס'איז נויטיק „ערשטע הילף", — דאָרט איז שוין דאָ דער ראַביי שובאָוו און ברענגט זי, די ערשטע הילף, — צי דאָס איז אַ וואַרעמער ברודערלעכער טרייסט־וואָרט, אַן אויפמונטערונגס־וואָרט, צי אַ פּעקל עסנווארג, קליידונג, אָפשיקן בריוו און פארבינדן מיט קרובים אין אַמעריקע, צי פייערדיקער קאַמף פאַר אונדזערע רעכט און אינטערעסן אין די לאגערן, צי לויפן צו די לאגערן־עלטסטע מיט פאָדערונגען אויסצובעסערן אונדזער לאָגע, צי בכלל פארטיידיקן דעם יידישן כבוד, וואו נאָר ס'האָט זיך געפאָדערט...

אַ מענטש מיט אַ פלאם־פייערדיקן טעמפּעראַמענט און ניט־אויסשעפלעכער ענערגיע, אַ הייסער יד, ציוניסט און אויסגעצייכנטער רעדנער, פלעגט אונדזער

„יידישער קאנסול" טאָן דאָס בעסטע, וואָס ער האָט גקאָנט, כדי צו הויבן אין אונדז די מוט, זעלבסטווירדע און האָפענונג. זיינע האָרציקע רייד און די שבת־צו־נאַכט געפירטע תפילות און זיינע ממשותדיקע מעשים צו העלפן אַלעמען צוזאַמען און יעדערן באַזונדער האָבן איבערגעלאָזן דעם טיפסטן איינדרוק און איינגעקריצט דעם געשטאַלט פון ראַביי שובאָוו ביי יעדערן אין האַרצן.

וואו דו זאָלסט ניט זיין איצט, ראַביי שובאָוו, צי געדענקסטו אונדז, די עלנטע וואַנדערנדיקע פּליטים מיט אלע אונדזערע קליינע און גרויסע בקשות, מיט וואָס מיר האָבן דיך אזוי אָפט געמאַטערט, און וואָס דו האָסט זיך שטענדיק געמיט צו דערפילן? צי געדענקסטו אונדז אזוי גוט, ווי גוט און בולט מיר געדענקען דיך, אַמעריקאַנער ראַביי שובאָוו, — אונדזער דאַמאָלסטיקער ניט־געקרוינטער „יידישער קאָנסול"?

אַ „מלוכה" פאַר זיך איז יעדער פּליטים־לאַגער, — אַ יידישער פארוואל־טונגס־קאָמיטעט, פאָליציי און אָרדנער, חברים־געריכט, אַפּעלאַציע־געריכט, אַ כשרע, אלגעמיינע און קינדער־קיכן, קראַנקן־הויז, ווערשריי, באָד, שניידעריי־און שוסטעריי־וואַרשטאַטן און נאָך און נאָך ווירטשאַפט־אַמטן מכל המינים. און דאָס קולטורעלע לעבן, — אָן דעם קאָן א יידּ בכלל ניט לעבן, — דאָס איז שטארק אַנטוויקלט אין יעדן פּליטים־לאַגער: א שול אָדער שולן פאַר קינדער, קינדער־גערטנער, ביבליאָטעקן, ספאָרט־קלובן, ראַדיאָ־צענטער, און אין גרעסערע לאַגערן אויך א פאָלקס־אויניווערסיטעט, אָן אייגענע צייטונג, אַ קינא, א טעאַטער; מייסטנס א ציוניסטישע דערציאונג פון דער יוגנט, קיבוצים און אַרגאַניזאַציעס מכל המינים, אַ צוגרייטונג פאַר ארץ־ישראל; עס פעלן אָבער אויך ניט קיין ישיבות, חדרים, שולן צום דאָוונען און רעליגיעזע קיבוצים.

„אָן א פאַך איז קיין עמיגראַציע" — שרייט אַ לאָזונג צו דער יוגנטלעכער שארית הפליטה — און עס זיינען געגרינדעט דערויבער פאַך־שולן און קורסן פאַר מעכאַניקערס, שאָפערס, עלעקטראָטעכניקער, סטאָליערס, מויערערס, מולערס, שמידן, ראַדיאָ און טעלעגראַף, שניידעריי, לאַנדווירטשאַפטלעכע קיבוצים, פישער־קיבוצים און פיל־פיל אַנדערע פאַכמענישע אויסבילדונגען. מען גייט דאָך בויען אַ צוקונפטיק לעבן אין ארץ־ישראל, דאַרף מען זיך צוגרייטן צו דעם, איצט, אונטערוועגס, באַצייטנס.

עס פירט זיך אַ „מלוכה", אַ וועלט פאר זיך, אונטערוועגס, אָפּגעזונדערט פון דעם ארום, אָן א באָדן אונטער די פיס, נאָר מיט א ברענענדיקן קוק פאָרויס. און די מענטשן פון דער דאָזיקער „אונטערוועגס־מלוכה", — ווער זיינען זיי, וואָס זיינען זיי, ווי פילן זיי זיך אינעווייניק, אין האַרצן, בשמהדיק?

לעבן!

איך האָב אָפט דיסקוסירט מיט מיינע חברים און באקאנטע אין די לאַגערן וועגן דער גייסטיקער אויפטרייסלונג און נשמה־ענדערונגען פון די לעבן־געבלי־בענע, און אָט־וואָס אַן עלטערער, אמאָליקער לערער האָט געזאָגט איין מאָל אויף אונדזערן אַ לערער־צוזאַמענקום:

— ...איך האָב מורא צו ריידן וועגן דעם... ס'איז פיל און לאנג צו ריידן, נאָר אויב ריידן קורץ, וואָלט איך געזאָגט, אז אין אונדזער איצטיקן זיין דאָ, צי אין דער לאַגער־קאָנצענטראַציע, צי אין דער שטאָט־צעשפרייטונג, אז אין אונדזער געצוואונגענער לידיק־גייערייַ, אין אונדזער געצוואונגענער „שנאָרעריי" און אָנגעוויזנקייט אויף הילף און שטיצע, — אין דעם ליגט איצט די גרעסטע געפאָר פאַר אונדז; פון דעם שפּראָצט ארויס אונדזער אזוי געוויפענע דעמא־ראַליזאַציע, מיטן שווארץ־האַנדל, מיט דער צעשרויפטער יאָגעניש און כאפּעניש און מיט דער גאַנצער „לאַגער־פּסיכאָלאָגיע" און נאָך־מלחמה־לעבן אין די פאַר־שאָלטענע בלוטיקע לענדער... פיל, זייער פיל געצוימטע, פאַרשפּאַרטע קראפט און ענערגיע האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אין אונדזערע נשמות, און איצט, דאָ, אין אונדזער אויסגעוואָרצלטקייט און אומנאָרמאַלקייט, ווערט אויך די ברויזנ־דיקע ענערגיע צעגאָסן און פאַרשוועדעט אויף אומנאָרמאַלע וועגן, אין נעגא־טיווע מעשים. אָט דאָס איז דער וועג צו דעמאָראַליזאַציע, אויב איר האָט אזוי גערן דאָס דאָזיקע וואָרט... גאַנץ אַנדערש וואָלט זיין מיט אונדז און מיט אונדזער אָנגעזאמלטער ענערגיע אין נאָרמאַלע באַדינגונגען... דאן וואָלט זיך עס אויס־גיסן אין ארבעטן, בויען, שאַפן, אויפשטעלן!... דאָן וועט זיין א נאָרמאל, אויפ־געריכט לעבן... אָבער דאָ? וואָס קאָנט איר טאָן דאָ?

„...מיר זיינען ניט קיין קדושים, קיין הייליקע. אמת, מיר זיינען געליטענע, געפּיניקטע, געבלוטיקטע, אָבער מיר זיינען ניט געוואָרן כולו צדיקים, דער־הויבענע, אויסגעלייטערטע און אויסגעבעסערטע... מיר דאַרפן ניט און טאָרן ניט זיך פאָרשטעלן פאַר אזוינע ניט פאר זיך אליין און ניט פאַר דער וועלט... מיר זיינען עס ניט, ווייל אין תוך געגנומען, איז דער מענטש געבליבן דער זעלבער, ווי ער איז געווען. איך רייד ניט וועגן איינצלנע מענטשן, וועגן געוויסע גרופּעס, וואָס זייער נשמה־אויפרודערונג האָט זיי געבראַכט צו אַ הויכן מאָראַלישן אויפ־שטייג, צו אַ גוואַלטיקן התרוממות הנפש, נאָר, אין תוך גענומען, האָט זיך דער מענטש ניט געענדערט אָדער ווייניק זיך געענדערט סיי אין זיין גייסטיקן באַ־נעם, סיי אין זיין אויפפירונג... אין גאַנצן גרויסן גענומען, דאכט זיך מיר, אַז דער, וואָס איז פריער, פאר די געטאָס, קאַצעטן, גאַז־קאַמערס, קרעמאַטאָריעס און גאנצן יסורים־וועג געווען שלעכט, פאַרדאָרבן, — איז אזא פאַרבליבן אויך

נאָך דעם, און דער, וואָס איז פריער אין זיין יסוד געווען גוט, ערלעך, דיסציפלי־ נירט, — דער איז אזא פֿאַרבליבן אויך איצט.

„...אין עצם, דער מענטש בלייבט אַלע מאָל ווי ער איז, און די מאַסע בלייבט אַלע מאָל מאַסע מיט אַלע אירע ניואַנסן און שאַטירונגען פון שלעכטס און גוטס, פון צעשרויפטקייט, געפאַלנקייט, נייגונג צו דעמאָראַליזאַציע און נידעריקן עגאָאיזם, ביז — ביז דער העכסטער מדרגה פון אידעאַלים, אמונה, דערהויבנקייט, קעמפערישקייט, מסירת־נפש און פיל־פיל אַנדערע הויכע אידעאַלן פון יידיש־ קייט און מענטשלעכקייט. און אָט אזוי זיינען מיר אויך, די איצטיקע לאַגער־ ניקעס, יעדערער ווי אַ מענטש, און אלע ווי אַ מאַסע... נאָר, וואָס איז די פּעולה פון ריידן, צי מיר זיינען גוט, צי שלעכט?! מיר קאָנען ווערן ערגער, פיל ערגער, אויב מיר וועלן ניט וואָס גיכער אַוועק פון דאָנען... מיר מוזן אַוועקגיין פון דאָנען, און וואָס גיכער, וואָס שנעלער!...

דאָ האָט זיך זיין שטים געענדערט, ער האָט זיך אויפגערעגט און צוגעגעבן מיט שטאַרקן נאָכדרוק:

— ...מיר מוזן אַוועק פון דאָנען!... אין פֿאַרציען אונדזער זיין דאָ, אין די לאַגערן צי אין דער צעשפּרייטונג פון די שטעט, צווישן די נעכטיקע מערדער, אויף דער פֿאַרשאָלטענער ערד, — אין דעם שטייט פֿאַר אונדז אונדזער איצ־ טיקער נסיון. אויב, חס וחלילה, מיר האַלטן ניט אויס דעם נסיון, אויב מיר גליטשן זיך אויס, — דאָן קאָן אונדז פֿאַרשטיין דאָס גרעסטע אומגליק, די גרעסטע געפֿאַר פון דעמאָראַליזאַציע, געפאַלנקייט... אָט געפינען זיך שוין אין אזוינע, אמת אייגצלנע, וואָס ווילן חתונה האָבן מיט דייטשקעס... מיט דייטשע פֿאַס־ קודסטוועס, — מיט שוועסטער און טעכטער פון די מערדער פון אונדזערע קינדער, פון אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, מענער, פרויען, ברידער, פון גאַנצן פֿאָלק!... און פירן מסחרים מיט די דייטשן?!... און חברן זיך מיט זיי, באַזוצן זיך צווישן זיי!?... דאָס איז גוט? ליגט ניט אין דעם די גרעסטע געפֿאַר פֿאַר אונדז און די טיפסטע באַלידיקונג פאר אונדזערע קדושים, די אומגעקומענע?!...

„...איין מיטל איז פֿאַראַן, — וואָס גיכער אוועק פון דאָנען, פון דעם קללה־ לאַנד. און איין־איינציק לאַנד איז דאָ פֿאַר אונדז, — ארץ־ישראל, דאָס לאַנד פון אונדזער אויפקום, פון גייסטיקן און פיזישן אויפשטייג, דאָס איינציקע לאַנד, וואָס וואַרט אויף אונדז. דאָרט, נאָר דאָרט, קאָנען מיר ווידער ווערן נאָרמאַל און געזונט און זיך באַפרייען פון דעם גאַנצן קאָמפּלעקס פון לאַגערניקעס, שארית־הפּליטה, מאַרטירערס, געצוואונגענע ליידיק־גייערס, „אונרא"־שנאָרערייַ, „דזשאָינט"־שטיצע, יאָ דעמאָראַליזאַציע, ניט דעמאָראַליזאַציע, און די גאַנצע פילאָסאָפּיע פון אונדזער טראַגיזם... מיר מוזן אַוועק פון דאָנען, קיין ארץ־ישראל, און וואָס גיכער, וואָס גיכער! ווען ניט, — איז אונדזער ענדגילטיקער אומקום,

צוערשט גייסטיק־מאַראַלישער, און דאַן פיזישער... מיט אלע וועגן, מיט אלע מיטלען מוזן מיר גיין קיין ארץ־ישראל. מיר מוזן שרייען צו דער וועלט, ניט לאָזן איר צורו:

„— נעמט אונדז אַוועק פון דאַנען! לאָזט אונדז ארויס פון דאנען! דאָ, אין דער צעפוילטקייט, אין איראָפּע, וואו עס שטינקט נאָך מיט היטלערן און נאַצי־גייסט, וואַרט אויף אונדז ווידער געפאַלנקייט, אויסזיכטלאָזיקייט, אומקום און אין בעסטן פאַל — זעלבסטפאַרניכטונג... לאָזט אונדז גיין פון דאַנען, קיין ארץ־ישראל, צום לעבן, צו אונדזער לאַנד און פאָלק, צו אונדזער צוקונפט!...

טיף אין האַרצן זיינען מיר אריינגעפאַלן אָט די רייד זיינע, דורכגעטראַכטע, דורכגעפילטע און דורכגעווייטיקטע ניט נאָר פון אים אליין, נאָר פון אלעמען, פון דעם רוב לעבן־געבליבענע. איך געדענק זיי קלאָר, די רייד זיינע. און אויך געדענק איך, ווי אַן אנדערער, אַן ארץ־ישראלדיקער מדריך, האָט רואיק צו־געגעבן:

— „צוערשט דאַרף מען לעבן, דערנאָך פילאָסאָפירן... מ'מוז לעבן! און לעבן דאָ, אין די צייטווייליקע לאַגערן, הייסט גרייזן זיך צו אַ באַנייטן לעבן אין ארץ־ישראל. ניטאָ קיין אנדער וועג. לעבן דאָ, הייסט — איבערדערציען די קינדער און יוגנטלעכע, וואָס האָבן באַווייזן געגוג פאַרנאכלעסיקט און פאר־ווילדעוועט צו ווערן אין משך פון די בלוטיקע יאָרן, געבן זיי בילדונג, אַ פאַך אין האַנט, הכשרה, צוגעווואוינען פונדאָסניי צו א קולטורעלער שעפערישער טעטיקייט. לעבן דאָ, הייסט — אויפברענגען נייע געזונטע משפחות, חתונה האָבן, דערווייטערן זיך פון עבר מיט אלע כוחות, מיט דער גרעסטער אַנשטרענגונג. לעבן — הייסט געבוירן קינדער, דערציען קינדער, שאַפן אַן אָנהאלט, אַן אַפּ־שפאָר, א נייעם געזונטן דור. און לעבן דאָ — דאָס איז נאָר אַ צייטווייליקייט, אַן איבערגאַנג, מ'מוז קוקן פאָרויס, צו דער אייביקייט, צו ארץ־ישראל. און לעבן דאָרט, אין ארץ־ישראל, הייסט — באַהעפטן זיך מיטן פאָלק, לאַנד און די יסודות פון אונדזער אייביקייט, און בויען, טאָן, שאַפן, ארבעטן פאר זיך און פאַרן קיום פון גאַנצן פאָלק. ס'איז ניטאָ וואָס צו שרעקן זיך פאר אונדזער ארויפגעצוואונ־גענער לאַגערשער לייַדיקגייַריי און צעשרויפטקייט, דאָס איז אַ צייטווייליקע דערשיינונג, וואָס אין ארץ־ישראל וועט עס גיך פאַרשוואונדן. מיר, ארץ־ישראלדיקע, וויסן עס זייער גוט, און איר ווייט עס אויך זען. קיינער איז דאָרט ניט איבעריק, קיינער ניט. אָבער אויך דאָ, אונטערוועגס, דערווייַלע, מוז מען לעבן מיט אַ סדר, מיט אינערלעכער דיסציפלין, מיט אויסגעהאַלטנקייט. דאָס מוז יעדערער פאַרשטיין און וויסן. צוערשט לעבן, לעבן ווי מענטשן, און דאַן, דאָס איבעריקע וועט שוין קומען.

ער איז געוועכט, האָב איך זיך געטראַכט, צוערשט לעבן און דערנאָך פילאָ־סאָפירן... און איך זע און פיל, ווי די מענטשן פון דער „אונטערוועגס־מלוכה"

ווילן לעבן, ווילן זיין ווידער ווי אלע מענטשן און רייסן זיך צום לעבן מיט אלע זייערע כוחות און חושים, מיט אַלע פיבערן פון זייערע נשמות. דער אינסטינקט, דער אינערלעכער דראַנג צום לעבן, וואָס איז אויסערגעווייניקלעך שטאַרק אין זיי, לאָזט זיי ניט אָפּ אויף קיין רגע, נאָר פאַרקערט, וועקט אין זיי האָפענונג, בטחון און נייע כוחות. ס'איז אפשר ניט געניג קלאָר און פאַרשטענדלעך געזאָגט, אפשר איז שוין אין מיין אייגענער נשמה אָפּגעטעמפּט די שאַרפקייט פון די דאַמאָלסטיקע געדאַנקען און געפילן, נאָר דאָן, וועו איך האָב נאָך אליין געלעבט אין דער „אונטערוועגס־מלוכה", האָב איך עס אָט־ווי געפילט און פאַרצייכנט אין די גע־מאָסטענע שורות פון „האָפענונג" (זע זייט 307).

אויף „אומלעגאַלע" וועגן קיין ארץ־ישראל . . .
לעבן־געבליבענע יידישע קינדערלעך־יתומים וואַנדערן איבער אייראָפּע און ימים, כדי צו קומען צום סוף אַהיים, צום אייגענעם לאַגד (פאָטאָ: ג. קאַדיש, מארסעל, 1947).

באַשערטקייט

— ...דִי געשיכטע פון מיין ארויסרייסן זיך פון זייערע בלוטיקע הענט, פון מיין ראַטעוועז זיך, — אזוי האָט דערציילט מיין פרייַנט גאָלדע חייטאָוויטש (און לויט איר מאַנס נאָמען, גאָלדע לאַכבערג), — דאָס איז אייַנער פון דִי טויזנטער־טויזנטער אמתע ניסים, וואָס האָבן פאַסירט מיט יעדערן פון אונדז, פון די לעבן־געבליבענע. און איך וויס דאָך, אז ניט חכמה און ניט גבורה און ניט קיין בריי־פאַרטראכטע פּלענער האָבן אונדז געקאָנט ראַטעוועז פון די חיהשע ציין און נעגל. ס'האָט געקאָנט העלפן אַמאָל געוואַגטקייט, דרייסטקייט, געשיקטקייט אין מאַנעווירירן אין דער געשאַפענער סיטואַציע, אַ ביסל מזל, אָט דאָס אַלץ צוזאמען, וואָס מיר רופן באשערטקייט אָדער גורלדיקייט. ס'האָט געקאָנט אמאָל העלפן אוך, פארקערט, ס'האָט געקאָנט אמאָל נאָך שנעלער אוך פיינלעכער פירן צום סוף, צום טויט... אָט אזוי איז עס טאקע מיט מיר געווען.

...„אָנגעהויבן האָט זיך מיטן זעלבן וועג, ווי מיט אלע קאָוונער יידן אונטער דער דייטשער הערשאפט. פון גאס איז געכאפט געוואָרן מיין מאַן, דוד לאַכבערג, פארשלעפט געוואָרן אין געפענגעניש און צום סוף אומגעקומען אויפן זיבעטן פּאָרט. איך מיטן קינד, אַ מיידעלע, זיינען געבליבן אליין. מיר זיינען דערלאָפן ביז יאנאווע, געוואָלגערט זיך אוך געמאַטערט זיך אונטערוועגנס ביז מיר זיינען אויך אריינגעפאַלן אין די הענט פון דִי ליטווישע „שאָולסין" און געבראַכט געוואָרן אויפן זיבעטן פּאָרט. אונדז, עטלעכע פרויען, האָט מען צום סוף אַרויס־געלאָזן פון דאָרטן. איך האָב זיך געקאָנט אומקערן צו מיין צעראַבירטער, שוין חרוב־געוואָרענער וואוינונג, נאָר דאָס פּיצל קינד האָט שוין פאַרשפּאָרט ווייטערע פּיין און מאַטערניש: עס האָט אויסגעהויכט זיין קינדישע ריינע נשמה... ווי אַ ליכטל, איז דאָס קינד אויסגעגאַנגען אויף מיינע הענט, אויסגעמאַטערט פון אונ־טערדערנערונג און בויך־טיפוס. אזוי האָב איך פאַרלאָרן מיין מיידעלע, מאַריאַשע האָט זי געהייסן.

...„איצט בין איך שוין געבליבן אין גאַנצן איינזאַם־אליין. איך האָב זיך געטוליעט צו מיין ברודער ישראל חייטאָוויטש און זיין משפּחה, זיין פרוי און צוויי דערוואַקסענע קינדער. צוזאַמען האָט מען אונדז פאַרטריבן אין קאָוונער געטאָ אריין, צוזאמען האָבן מיר געלעבט, צוזאמען געגעסן און... געהונגערט. מיין ברודער איז געווען אַ שטילער, באַשיידענער מענטש, ער איז ניט געויגן פון די „כאַפערס", „לויפערס" און „האָוועניקעס" אין געטאָ, און דעריבער איז אויף מיר (די גרויסע העלדינע וואָס איך בין!) געפאַלן די גאַנצע לאַסט פון בייטן פאַרשיידענע שטוב־זאַכן אויף עסנווארג„ שלעפּן פודיקע פּעק אויף די פלייצעס נאָך א שווערן אויסמאַטערנדיקן ארבעטס־טאָג, אריינשמוגלען אין געטאָ עסן־ווארג און האָלץ און שטענדיק שטעלן דאָס לעבן אין ריזיקע, אין טויט־געפאַר.

נאָר ס׳איז מיר קיין זאַך ניט שווער געווען... כ׳האָב נאָך געהאַט דעם ברודער, זיין פאַמיליע, כ׳בין ניט געווען אזוי אייזאַם־עלנט... אין יענער צייט האָבן מיר שוין געוואוסט, אז אלע יידן אין די שטעטלעך זיינען אומגעבראַכט געוואָרן, און איך האָב שוין כמעט קיין האָפנונג ניט געהאַט, אז מיין טאַטע־מאַמע און דריי שוועסטער מיט זייערע מענער און קינדער אין אַבעל זאָלן נאָך לעבן.

...„ווי פינצטער און טרויעריק עס איז ניט געווען דאָס געטאָ־לעבן בכלל, איז דאָס לעבן פון אַן אייזאַמער, אליין־שטייענדיקער פרוי געווען הונדערטער מאָל נאָך שווערער און פינצטערער. אזא פרוי אָן אַ פאַמיליע איז געזיצן אויס־געזעצט געשיקט צו ווערן אויף שווערסטע אַרבעט אין די ערגסטע באַדינגונגען און בכלל ארויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ אין נאָך ערגערע לאָגערן. ס׳איז ניט געווען, ווער עס זאָל זיך אָננעמען פאר אזא פרוי, איר פאַרטיידיקן. אזוי איז טאַקע געווען אויך מיט מיר. נאָך דעם ווי איך בין אַ פּאָר יאָר אויסגעריסן געוואָרן ביי עבודת־פּרך אויפן קאָוונער אַראָדראָם (לופט־פּאָרט) און אַנדערשוואו, האָט מען מיך מיט אַ גרופּע פרויען אַרויסגעפירט פון קאָוונער געטאָ און פאַרשיקט אין ארבעטס־לאָגערן, צוערשט אין קיידאָן און דערנאָך אין פּאָנעוועזש. קאָוונער געטאָ איז שוין געווען אַ גן־עדן לגבי די לאָגערן... נאָר וואָס האָב איך געקאָנט טאָן? אזוי האָט זיך חדשים־לאַנג געצויגן אינדזער ביטערער שקלאַפן־לעבן אין ליטע, ביז דעם אַכצנטן יולי 1944 זיינען מיר פון פאָנעוועזשער לאָגער פאַר־שלעפּט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, אין דעם באַוואוסטן טויט־לאָגער שטוטהאָף, ביי דאַנציק. אין דער זעלבער צייט, ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָרן זייערע פּאָ־זיציעס איינע נאָך אַנדערע און די רוסן האָבן זיך אַלץ דערנעענטערט, איז ליק־וידירט געוואָרן אויך קאָוונער געטאָ. מיין ברודער ישראל חייטאָוויטש מיט זיין משפּחה, זיין פרוי ציליע און קינדער, זיינען געבליבן פאַרשטעקט אין אַן אונ־טערערדישער „מאַלינע" (בונקער) אין געטאָ, און זיי איז, אזוי ווי נאָך אייניקע טויזנט פאַרשטעקטע יידן, באַשערט געווען אומצוקומען אין פייער אין רויך, ווען די דייטשע, ליטווישע, לאטווישע און אוקראַיניש רוצחים האָבן אויפגעריסן און פאַרברענט די הייזער אין געטאָ צוזאַמען מיט די מענטשן.

...„אין שטוטהאָף האָט מען אונדז פונדאָסניי סארטירט און פאַרטיילט, — ווען צו די גאַז־קאַמערס און קרעמאַטאָריעס, ווען צום הונגער־טויט, ווען פאַרפיניקט צו ווערן אין די אַרבעטס־לאגערן. איך בין נאָך געווען קרעפּטיק, מיין אויסזען האָט געוויזן, אז מ׳קאָן נאָך, ווייזט אויס, אריסצייען פון מיר אַ ביסל ארבעטס־קראַפט, בין איך אַרייַנגעפאַלן אין אַ גרופּע פרויען צום גראָבן טראַנשייען און אונטערערדישע בונקערס. דאָס איז געווען אין געגנט פון דאַנציק. פינף הונדערט פרויען זיינען מיר דאָרט געווען. האַלב־נאַקעט זיינען מיר געווען ווינטער־צייט, אָן אונטערוועש, אָן מאַנטלען אָדער אין דינע צעריסענע

מאַנטעלעך, אין לייוונט־הילצערנע שיך, און די שניידיקע קעלטן און פראַסטיקע ווינטן ביים ברעג פון באַלטישן ים זיינען געווען שרעקלעך, ניט אויסצוהאַלטן... דורכגעפראָרענע, דורכגענעצטע און דורכגעווייקטע סיי באַטאָג און סיי באַנאַכט אין די קאַלטע שייערן און דינע צעלטן, און דערצו נאָך הונגעריקע (אוי, ווי הונגריקע!) און געהרגעט־געשלאָגענע פון די דייטשע וואַך־פּאָסטנס און אַרבעטס־אויפזעער, זיינען מיר אַ גאַנצן ווינטער געטריבן געוואָרן צו אזא שווערער און אויסמאַטערנדיקער ארבעט. יעדע גרופּע פון זעקס פרויען האָט געמוזט דורכן טאָג אויסגראָבן אַ גראָבן פון באַשטימטן לענג, ברייט און טיף, אויסגלייכן די ווענט. פונאַנדערשיטן די ערד, און אַך־און־וויי איז געווען צו די יעניקע, וואָס האָבן עס ניט געקאָנט אָדער ניט באַוויזן צו טאָן!... ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט מען דאָן געמוזט בלייבן און ארבעטן מיט די לעצטע כוחות, און מערדערלעכע קלעפּ און שמיץ פלעגן זיך שיטן פון אלע זייטן, ביז מען פלעגט פאַלן געחלשט, האַלב־טויט... מיט די לעצטע כוחות, ביז צוזאַמענברעכן, פלעג איך זיך אָנשטרענגען צו ארבעטן, כדי ניט אָפּצושטיין און ניט כאַפּן קיין איבעריקע קלעפּ, און... כ'ווייס אליין ניט, כ'קאָן גאָר איצט ניט באַגרייפן, פון וואַנען עס האָבן זיך דאַן גענומען ביי מיר כוחות דאָס אַלץ אריבערצוטראָגן. און אַ סך פרויען האָבן טאַקע ניט אויסגעהאַלטן, — דאָרט זיינען זיי אויף אייביק געבליבן, אויסגעגאַנגענע פון הונגער, קעלט, שוואַכקייט אָדער געפאַלענע פון א קויל צי פון מכות־רצח.

„...מיר האָבן טאָג־טעגלעך געהערט אָפטע שיסערייען פון די פראָנט־ליניעס, די רוסן דערנענטערן זיך, און אונדז נעמט מען טרייבן אַלץ ווייטער און ווייטער, אַלץ טיפער אין דייטשלאַנד. ס'איז ניטאָ קיין ווערטער צו באַשרייבן די האַרצ־לאָזיקייט, די אכזריות פון די דייטשע אָנטרייבער. מ'יאָגט אונדז צו 25־30 קילאָ־מעטער אַ טאָג. אונדזערע כוחות שעפּן זיך אויס. אונטערוועגס שטייען־אָפּ צענד־ליקער־צענדליקער פון די פרויען. זיי ווערן גלייך אויפן אָרט דערשאָסן אָדער צוזאַמענגענומען ווי מיסט און אוועקגעפירט אין די אזוי־גערופענע „טויט־סאַ־נאַטאָריעס" (טויט־לאַגערן), וואו עס ווערט זיי געמאַכט סם־איינשפריצונגען. פון אונדזער גרופּע פון פינף הונדערט זיינען געבליבן ניט מער ווי 100־120 פרויען. אונדזערע ברויט־שטיקלעך ענדיקן זיך. קיין עסן קריגן מיר ניט. מיר קלייבן אויף וואָס נאָר עס מאַכט זיך אויפן וועג און גערטנער, — פאַרפראָרענע און פאַרפוילטע בורעקעס, קרויט, קאַרטאָפל, — און מיר עסן. פיל פון אונדז פאַלן פון שוואַכקייט און קראַנקייט. איך פיל, אז איך וועל אויך ניט לאַנג אויסהאַלטן... איך זע שוין דעם סוף, ווי איך בלייב ליגן אָן כוחות אויפן וועג, ווי איך ווער דערשאָסן פון די מערדער אָדער אוועקגעפירט אין אַ טויט־לאַגער... און אזא שאַרפער געפיל, אזא שטאַרקער געדראַנג צום לעבן צאַפּלט אויף אין האַרצן! עס ווילט זיך נאָך לעבן, עס ווילט זיך נאָך זען די פרייהייט, כאָטש אויף אַ ווײַלע אָנקוקן דעם צוזאַמענבראָך, די ענדגילטיקע מפּלה, וואָס רוקט זיך אויף

אונדזערע אַרצלאָזע שונאים און וואָס איז שוין אזוי נאָענט, אזוי נאָענט... אַן אומבאַגרייפלעכע דרייסטקייט און געוואָגטקייט וועקט זיך פלוצלונג אויף אין מיר. איך רייד־אָפּ מיט מיין חברטע העניג אַלספיין, און מיר באַשליסן ביידע צו אַנטלויפן. אַנטלויפן, ארויסרייסן זיך פון די מערדערשע הענט, פרובירן זיך ראַטעוון, ניט וואַרטן ביז ס'וועט שוין קיין כוחות ניט זיין!...

...„ווי מיר הערן, טרייבט מען אונדז צו אַ געוויסן אָרט, וואָס הייסט פראָוסט. דאָרט, זאָגט מען, איז אַ גרויסער פאַרניכטונגס־לאגער, און אַהין טרייבט מען איצט צוזאמען אלע געבליבענע יידן פון דער געגנט. מיר, איך מיט מיין חברטע, באַשליסן מער ניט צו וואַרטן. מען טרייבט אונדז אריין באַנאַכט אין אַ שייער צום נעכטיקן, און דאַן, ווען עס ווערט שוין שטיל און די וועכטער קערן זיך אָפּ אַ ביסל, שלייכן מיר זיך ארויס, ווי צוויי שאָטנס, פון שייער און פאַרשווינדן אין דער פינצטערניש. מיר לויפן און בלאָנדזשענען אַ גאנצע נאַכט; אויף יעדן טריט דאַכט זיך, אז מ'יאָגט זיך נאָך אונדז, מ'באַפּט אונדז, מ'שיסט אונדז, ביז מיר געפינען אַן אָפענעם שייער און באהאלטן זיך דאָרטן. אין שרעק און האַרץ־קלאַפענish בלייבן מיר ליגן אין שייער צוויי טעג ביז... דער הונגער, אָ, דער שרעקלעכער גרויזאַמער הונגער, טרייבט אונדז ארויס צו זוכן אַ שטיקל ברויט. מיר נעמען זיך אָן מיט מוט, רייבן אָפּ אויף וויפיל עס לאָזט זי'ך די „יידישע" צייכנס פון אונדזערע קליידער, פאַרדעקן די סימנים מיט אונדזערע טיכלעך און לאָזן זיך גיין צו דייטשע פויערים־היזער. קורץ געראַדט, אַזוי שלעפּן מיר זיך ארום אַ פּאָר וואָכן, ארבעטן ביי די פויערים די שווערסטע ארבעט און קריגן דערפאַר עטוואָס אָפּצוענסן, נאָר מ'לאָזט אונדז ערגעץ ניט איבערנעכטיקן, — מיר האָבן ניט צו וויזן קיינע דאָקומענטן, און אונדזערע קליידער און אויסזען זיינען עפּעס צו פאַרדעכטיק... אין שניי, קעלט און וויגט בלייבן מיר נעכטיקן אינדרויסן, ווי הינט... ערגער פון הינט... צום סוף שטויסן מיר זיך אָן אויף אַ גרופּע דייטשע סאָלדאַטן, זיי נעמען אונדז אויספרעגן ווער און וואָס מיר זיינען, און עס פעלט ניט פיל, אז זיי זאָלן אונדז איבערגעבן צו דער געסטאַפּאָ. צום גליק, שיכור'ן זיי זיך אָן, און דאַן, מיט ניסים, געלינגט אונדז אַרויסצודרייען זיך פון זייערע הענט און אַנטלויפן.

...„אונדזער פאַרצווייפלונג האָט איצט דערגרייכט ביז צום העכסטן פונקט. מיר האָבן זיך ניט וואו אַהינצוטאָן. מיר ווערן געזוכט, פאַרפאָלגט. אַרום און ארום זיינען שונאים און האַרצלאָזיקייט. ניטאָ קיין ברעקל הילף, קיין מיטלייד. וואוהין גייט מען? וואו טוט מען זיך אַהין? אין אזא מאָמענט פון אויסגאַנגלאָזיקייט האָבן מיר זיך באַשלאָסן אויף אַ געוואָגטן טריט, — אַ טריט, פאַר וואָס מיר קאָנען באצאָלן מיט די לעבנס מאָמענטאַל, אָדער... אפשר זיך ראַטעוון. מיר האָבן אלץ, דאָס לעצטע, געשטעלט אין קאָן.

...„מיר האָבן זיך דערשלאָפט ביז דער נאָענטסטער שטאָט, שענעק הייסט עס, אַ פּאָר הונדערט קילאָמעטער פון דאַנציק, אויפגעוכט דעם בירגערמייסטער (שטאָט־מעיאָר) און זיין וואוינונג, און אין אַ געמאַכט־צעבראָכענער דייטשער שפּראַך האָב איך אים דערציילט, אז איך און אָט מיין חברטע זיינען ליטווישע פרויען, ארויסגעפירט פון ליטע אין דייטשלאַנד אויף ארבעט... מיר האָבן ביז ניט לאַנג געַארבעט אויף אַ דייטשן פּויערים־הויף, אָט דאָרט וואו עס קומען איצט פּאָר די גרויסע שלאַכטן... אין דער צייט פון באָמבאַרדירונג איז אונדזער בעל־הבית דערהרגעט געוואָרן, דאָס הויז מיט אַלץ צוזאַמען און מיט אונדזערע דאָקומענטן איז פאַרברענט געוואָרן, מיר זיינען קוים לעבעדיקע אַנט־לאָפן פון יענע ערטער און פון די רוסן, און איצט האָבן מיר זיך ניט וואו אַהינ־צוטאָן... מיר ווילן בלייבן דאָ, אין שענעק, מיר האָבן קיין כוח ניט ווייטער צו לויפן, און מיר ווילן קריגן פון דעם הער בירגערמייסטער צייטווייליקע דאָקו־מענטן, ברויט־קאָרטעס, אַ פּלאַץ צום שלאָפן און אויך אַרבעט... יאָ, מיר הייסן... איך הייס יאַדוויגאַ סטאַנקעוויטש, און מיין חברטע... זי הייסט העלענאַ מאַיעווסקי... יאָ, מיר זיינען ליטווינקעס, פון קאָוונער געגנט... שוין איבער אַ יאָר אין דייטשלאנד...

...„איך ווייס ניט, צי איז אונדז דאָן ביגעשטאנען זכות אבות צי האָט אונדז גאָטס אַ מלאָך געפירט אויף דעם וועג, אָדער צוליב דער נאַטירלעכקייט, וואָס טויזנטער־טויזנטער דייטשן און זייערע ארבעטער, אָפּשטאַמיקע פון פּארשיידענע לענדער, זיינען דאָן געלאָפן פון די רוסן אַלץ טיפער אין דייטשלאנד און האָבן זיך געווענדעט מיט אזוינע ענינים צום בירגערמייסטער, — דער נס איז געווען, וואָס אַן לאַנגע שאלות ומענות האָט מען אונדז אויסגעשריבן „טייערע" פּאַפּירלעך מיט אזוינע כשרע, ניט־יידישע נעמען און אונדז געגעבן ארבעט און עסן אין אַ כשרן דייטשן האָספּיטאָל. איך האָב צוערשט ניט געגלויבט מיינע אויגן און אויערן, נאָר ווייזט אויס ס'איז דאָך ניט קיין חלום: אָט קריג איך געזונ ברויט און נאָך וואָס דערצו צום עסן, אָט ארבעט איך אין האָספּיטאַל אַלע שוואַרץ־ארבעט צוזאַמען מיט א פּאָר צענדליק פּאַרשלעפּטע רוסישע פרויען, און אָט האָב איך אַ ווינקעלע אין לאַגער פון א טויזנט אויסלענדישע ארבעטער־שקלאַפן (ניט יידן, חס־וחלילה!), וועמען מ'שיסט ניט אויס, — דאָס זיינען רוסן, פּאָליאַקן, ליטווינער. אזא גליק! נאָר אָט דערציילט מיר צופעליק מיין רוסישע פרייַנדין, אז דאָ, ניט לאַנג האָט מען דערקענט אַ פארשטעלטע יידישע פרוי אין לאַגער און די דייטשן האָבן איר גלייך ארויסגעפירט און דערשאָסן... אַ שוידער גייט מיר דורך איבערן לייב, עס ווייַנט און קלאָגט אין מיר דאָס האַרץ, נאָר איך בלייב אויסערלעך קאלט און רואיק און שפּיל ווייטער די ראָלע פון אַ ליטווינקע יאַדוויגאַ, וואָס קאָן קוים עטלעכע צעבראָכענע דייטשע ווערטער... אזוי ציט

זיך עטלעכע חדשים, און יעדער טאָג האָט מיר אויסגעקוקט ווי אַן אייביקייט אין מיין שווערער, צווייפלהאַפטער ראָלע.

— „נאָר אויסהאַלטן, אויסהאַלטן! — פלעג איך זעלטן־ווען, בגניבה, זיך דורכוואַרפן מיט אַ פּאָר ווערטער מיט מיין חברטע העניע, — נאָר בלייבן רואיק, מיט שטאַרקע נערוון און מיט אַ געזונטן קאָפּ!... נאָר ניט אויסגליטשן זיך, ניט אַריינפאלן צופעליק מיט אַ וואָרט, מיט אַ זשעסט!...

...„מיטאַמאָל, אין מיטן דער נאַכט, ווערט אונדזער לאַגער אויפגעוועקט, און מיר קריגן אַ באַפעל זיך צו לאָזן אין וועג אַריין. דער איוואַן (דאָס הייסט, דער רוסן), זאָגט מען אונדז, איז זייער נאָענט, און מען מוז פון דאָנען וואָס גיכער אָפּציען. מען טרייבט אונדז איבער פערציק קילאָמעטער, און אונטערוועגס אַנטלויפן מיר ווידער, — דאָס מאָל איך און העניע מיט דריי רוסישע, אונדזערע באַפרייַנדעטע פרויען. איך, „יאַדוויגאַ, די דייטש־קענערקע", ווער די פאַקטישע פירערקע פון דער גרופּע, און איך ווייס אליין ניט פון וואַנען און מיר האָבן זיך דאָן געגומען אויסערגעוויינלעכע כוחות, מוט און „פּירערישע" פעאיקייט. מיר אַנטלויפן ניט פון די רוסן, נאָר פאַרקערט, מיר ווילן אַנטלויפן פון די דייטשן, און איך פיר מיין גרופּע אין אַ פאַרקערטער ריכטונג, צו די רוסן. צום סוף קומען מיר צו א דאָרף און אַ רייכן פריצישן הויף, וואָס הייסט פידלין, אַ פּופּצן קילאָמעטער פון דאָנציק. ווייטער גיין קאָן מען ניט, — די גאַנצע גרויסע אומגעגנט איז אַרומגערינגלט און איינגעקעסלט פון דער רוסישער אַרמיי, און דאָ גייט אָן אַן אומאויפהערלעכע בלוטיקע שלאַכט צווישן די רוסן און די דייטשן. אָן אויפהער פליען קוילן איבער אונדזערע קעפּ, גראַנאַטעס און באָמבעס רייסן־אויף אויף יעדן טריט, און מיר קומען שיעור ניט אום אין דער שרעקלעכער פייער־אַטאַקע. צום גליק געפינען מיר אַן אָפּענעם קעלער אין דעם פאַרלאָזענעם, האַלב חרובן פריצישן הויף, און מיר קריכן דאָרט אריין. דאָס דאָרף און הייפל זיינען פול מיט ביטער קעמפנדיקע דייטשע סאָלדאַטן; מיטאַמאָל, נאָך אַ גוואַלטיקן פייער־שטורעם, רייסן זיך אריין די רוסן; זיי ווערן צוריק אַרויסגע־שטויסן, און אזוי דריי מאָל גייט איבער דער אָרט פון האָנט צו האָנט.

...„מיר ליגן פאַרשטעקט אונטערן הויז אין קעלער צוזאַמען מיט פיל דאָר־טיקע איינוואוינער. מיטאַמאָל דערפילן מיר, אז דאָס הויז און קעלער זיינען אין פלאַמען. שטיקער ברענענדיקע האָלץ פאַלן פון אויבן, עס ברענט די טיר, ס'ווערט פול מיט רויך, ס'איז דערשטיקט צו ווערן... מיר וואַרפן זיך צו דעם אייַנציקן אַרויסגאַנג, צו די קליינענקע קעלער־פענצטערלעך. מיר געליגט אַרויסצוקריכן. אין טומל און פאַניק פאַרלירן איך מיין חברטע העניע. איך זוך זי, איך רוף, — זי איז ניטאָ. און דאָ, דער קוילן־האָגל און קאַנאַנען־פייער, — עס הערט ניט אויף קיין סעקונדע... ניטאָ מער העניע, טראכט איך, דערהרגעט

געווּאָרן, פֿאַרבּרענט געווּאָרן, דערשטיקט געווּאָרן אין קעלער אזוי ווי אנדערע, ניט באַווּיזן ארויסצוקריכן... איך בלייב מיט צוויי פּון מיינע רוסישע פּריינדינס. מיר באַהאַלטן זיך אין אַן ערד־לאָך, אַ מין בונקער. און ארום אונדז ברענט און קנאַלט, עס האָגלט מיט קוילן און שפּליטערס פּון באָמבעס, און איך, אַן אייַנ־זאַמע יידישקע, בין נאָך אַלץ אין די נעגל פּון די חיות, פּון די דייטשע סאָלדאַטן און „עס. עס.“־לייט.

...„וואָס איז דאָ פּיל צו רייַדן! איך קאָן ניט איבערגעבן מיט ווערטער, און אַ זייטיקער, וואָס האָט עס ניט דורכגעמאכט, קאָן גאָרניט פּילן און ניט באַגרייפֿן דאָס, וואָס איך האָב דאָן איבערגעלעבט אין די עטלעכע לעצטע און שרעקלעכסטע טעג, ווי לאנג די דייטשן האָבן נאָך באַהערשט דעם אָרט. אונדז, אויסלענדער, טרייבט מען ווידער אויף אַרבעט, — ראַמען און קאָכן פֿאַר די דייטשע סאָלדאַטן. נאָר איך פּיל, אז זייערע שעה'ן זיינען געציילטע, ניט לאַנג וועלן זיי נאָך דאָ באַלעבאַטעווען. און אזוי איז טאקע געווען. פּון אָוונט, ווען מיר האָבן צוגעגרייט אָוונטברויט און געבאַקן לאָטקעס פֿאַר די אָפּיצערן, האָבן די רוסן באַנייט זייער אָפּענסיווע, זיי האָבן דורכגעפּירט אַ געוואַגטע שטורמישע אַטאַקע, און אין א ווייל ארום זיינען שוין די דייטשן געלאָפֿן אָן קעפּ, צעטומלטע און צעשראָקענע, און האָבן שוין פּארשפּאָרט צו עסן זייערע לאָטקעס... אָבער אויך אונדז האָבן זיי געצוואונגען צו לויפֿן, זיך ראַטעווען פּון דעם איוואַן (פּון די רוסן), נאָר מיר, איך און מיינע רוסישע פּריינדינס, גנבענען זיך אָפּ פּון זיי אין לעצטן מאָמענט און פֿאַרשווינדן. מיר הערן פּון ווייטן, זיי רופֿן אונדז, שרייַען, דראָען אונדז צו כאַפּן און דערשיסן, נאָר מיר ליגן שוין באַהאלטן אין אַ שטאַל, אונטער שטרוי און מיסט, און ציטערן, אַז זיי זאָלן אונדז טאַקע ניט געפּינען אין לעצטן מאָמענט און דערשיסן.

...„אזוי זיינען מיר אָפּגעלעגן אַ גאנצע נאכט אין שרעק און צווייפל, אונטערן דירעקטן פּייער סיי פּון די רוסישע און סיי פּון דייטשע קאָנאָנען און ניט וויסנדיק, ווער ס'באַהערשט איצט דעם אָרט, צי די רוסן אָדער נאָך אַלץ די דייטשן. אינ־דערפרי, נאָך אזא לאַנגער און רוישיקער קאָנאָנאַדע, ווערט טויט־שטיל, און די שטילקייט ווארפט אָן אויף אונדז אַ נייע מורא. מיר ווייסן ניט, וואָס דאָס באדייט, מיר שרעקן זיך אויסצושטעקן די נעזער און אַ קוק צו געבן, — טאָמער פֿאַלן מיר ווידער אַריין אין די הענט פּון די מערדער, די דייטשן. נאָר מיטאָמאָל דערגייט צו אונדזערע אויערן אַ ווייטער אויסגעשרייַ אין רוסיש: — וויכאָדיטע, וויכאָדיטע! ניע באיטעס! (גייט אַרויס, גייט ארויס! שרעקט זיך ניט!). — מיר און נאָך צענדליקער צו אונדז שפּרינגען ארויס פּון די באַהעלטענישן, מיר ווערן אַרומגערינגלט פּון רוסישע סאָלדאַטן, און... מיר זיינען שוין באַפרייטע, נאָך פּיר יאָר שקלאַפֿערייַ, פּיניקונג און שחיטות, מיר זיינען שוין מער ניט אין

די מערדער־הענט. בין איך איינע פון די גליקלעכע, הייסט עס, — דערלעבט די פרייהייט, דערלעבט צו זען די מפלה פון דעם דייטשן מערדער־פאָלק, פון אונדזערע פאַרניכטער... דעם 18־טן מערץ 1945 איז דאָס געווען.

...„נו, וואָס איז מערער צו דערציילן? איך האָב זיך געריסן מיט אלע כוחות און וואָס גיכער אַהיים, אין ליטע, איך האָב נאָך געהאָפט, אפשר דאָך... אפשר האָט דאָך פאַסירט אַ נס, אפשר איז ווער לעבן־געבליבן פון מיין משפחה, פון די אייגענע. און אָט בין איך ווידער אין מיין היימלאַנד, אין מיין געבורט־שטעטל אַבעל, אין דערבייאיקער שטאָט ראַקישאָק, איך פרעג זיך נאָך, איך זוך, נאָר — אומזיסטע האָפנונגען... ניטאָ קיינער, ניטאָ, ניטאָ!... ניטאָ דאָרט קיין יידן, אלע זיינען טויט, פאַרניכטעט... און דאָרט, ערגעץ־וואו אין די מאַסן־קברים ביי ראַקישאָק, צעוואַרפן, אַן מענטשלעכער קבורה, רוען אויך מיין טאַטע און מאַמע, יהשע און איטע־לאה חייטאָוויטש, מיינע שוועסטער חיה, חנה און העניע מיט זייערע מענער און קינדערלעך, און נאָך און נאָך איינע, קרובים און פרייַנט. נו, און וואָס זאָל איך, די איינציקע לעבן־געבליבענע פון דער משפחה, דאָרטן טאָן, אויף די קברים, אויפן יידישן בית־עולם? קאָן איך דאָרטן לעבן, ווייטער בלייבן? האָב איך זיך גוט אויסגעווייניט אויף דעם גרויסן קבר־אבות און בין ווייטער געלאָפן. און אָט — איך לויף, איך האַלט נאָך אַלץ אין לויפן...“

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

אזוי האָט דערציילט גאָלדע חייטאָוויטש, אַן אָפשטאַמיקע פון אַבעל, ליטע. זי, ווי אירע אומגעקומענע משפחה־מיטגלידער, זיינען געווען מיינע גוטע באַקאַנטע פון אַמאָל. זי איז געבליבן איינע אליין פון איר גרויסער פאַרצווייגטער משפחה, אזוי ווי איך... אויף אַ באַגעגעניש פון קאָונער שארית הפליטה האָבן מיר זיך געטראָפן, — אזוי איז באַשערט געווען. מיר האָבן חתונה געהאַט. זי איז איצט מיין פרוי. זי איז די מוטער פון אונדזער ניי־געבאָרענעם קינד.

יהושע הייסט דאָס קינד. יהושע, — אזוי האָט געהייסן זיין זיידע, דער תלמיד־חכם און משכיל, דער אומגעקומענער אויף קידוש־השם, דאָרט, אויפן וועג, צווישן אַבעל און ראַקישאָק, אין ליטע, — און אזוי הייסט זיין אייניקל, דער געבאָרענער נאָכן אומקום פון די פאַרניכטעטע דורות, דער טרעגער און פאָרזעצער פון נייַע אויפקומענדיקע יידישע דורות. יהושע, — גאָטס הילף באַטייט עס... זאָל אויפוואַקסן דאָס קינד, זאָל עס זיין אַ געזונטער, ערלעכער מענטש, אַ פיינער מענטש און גוטער יד, ניט ערגער ווי זיין זיידע, דער קדוש נאָך וועמען ער הייסט, — איינער פון די פיל־צאָליקע יידישע קדושים וטהורים.

האָפנונג

א מאָן אין די וועלדער אַנטלאָפן,
א פרוי אויך דערלעבט ביז דער פרייהייט, —
זיי האָבן זיך ביידע געטראָפען
צום בויען א לעבן א נייעם.

צוויי אייגצלנע, אייגזאָמע רעשטלעך
פון דורות, אין בלוטן פאַרשוואומען,
פון גרויסע משפחות געטויטע
זיי אייגצלנע זיינען אַנטרונען.

קיין היים מער, קיין דאַך און קיין באָדן...
זיי לעבן אין לאַגער פון פליטים,
וואו טויזנטער רעשטלעך נאָך שמאַכטן
פון פאַלק דעם צעזייטן, צעשפרייטן.

פון הינטן — נאָר קברים און חורבן,
פאַרויס — ניט קיין זיכערער מאָרגן, —
א לעבן אין גאַנג, אונטערוועגנס,
אין צופאַל און צווייפל פאַרבאָרגן.

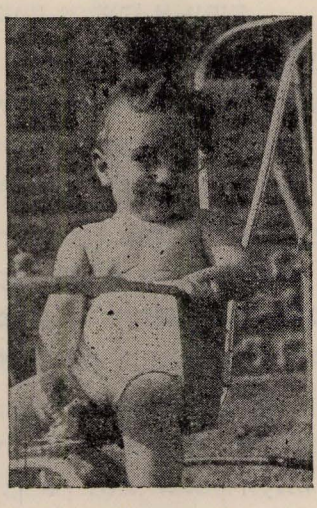
דאָס אייגציקס, וואָס זיי נאָך פאַרמעגן, —
(א קראַפט, וואָס איז אויך אונדזער נחת)
איז האָפנונג און ברויזונג מיט לעבן,
יאָ, לעבן, די פיינט צו להכעים!

צום לעבן דער דראַנג און בטחון, —
די כוחות פון גייסטיקן גיבור,
די כוחות פון פאַלק, וואָס לעבט אייביק,
פון פאַלק, וואָס לעבט אַלצדינג אַריבער.

קיין אייגענערווינקל, קיין טישל...
אין פרעמדשאַפט, אויף האָפנונג־יסודות
דאָס לעבן צעשטערטע באַנייט ווערט
דורך זיי, פון דעם אומקום די עדות.

זיי האָבן א קינד דאַרט געבאָרן
אין לאַגער פון שארית הפליטה, —
א גרונטשטיין פאַר דורות, וואָס קומען,
אַן אַנדענק נאָך דורות געטויטע.

עס וואקסט און טראָגט האָפנונג דאָס קינד דאָרט, —
א גליד אין דער קייט פון צוויי וועלטן:
א וועלט, וואָס איז נאָר־וואָס פאַרשוואונדן,
און צווייטע, וואָס גייט אויפגעשטעלט זיין.

יהושע

ס'באַגלייטן זיי שאַטנס פון עבר,
נאָך ווייטיקט דער זכר פון אומקום, —
נאָר ס'רופט שוין דאָס לעבן דאָס נייע,
עס מאַנט שוין דער קיום, די צוקונפט.

נאָך פריש זיינען וואונדן די טיפע,
די קולות פון חורבן נאָך קלינגען, —
נאָר ס'וואקסט שוין א נייע משפחה,
אין קייט פון ירושות א רינגל.

דאָס זיינען מיר אלע, — די רעשטלעך, —
„די. פי." — אויסגעוואָרצלט, פאַרטריבן, —
מיר בויען א צוקונפט אויף האָפנונג,
דאָס איינציקס, וואָס אונדז איז געבליבן.

— — — — — — — — — — — — — — — —

(געשריבן אין פליטים־לאַגער בערגען-בעלזען, דייטשלאַנד, זומער 1946).

קינדער

וועד איז ער — „אַ מאַן אין די וועלדער אַנטלאָפן?"

וועד איז זי — „אַ פרוי אויך דערלעבט ביז דער פרייהייט?"

וועד זיינען זיי די — „איינצלנע איינזאַמע רעשטלעך... פון גרויסע משפחות געטויטע?"

וועד זיינען זיי, אָט די אלע, וועגן וועמען עס רעדט זיך אין די געמאָסטענע שורות פון דער לאַגער־פּאָעמע?

דאָס איז ער, דאָס איז זי, דאָס בין איך, דאָס איז מיין פריינט — מיין פרוי, — דאָס זיינען די אַלע לעבן־געבליבענע, ווי פאַרוואַלגערטע, אָפּגעשפּליטערטע שטיקלעך און שפּענדלעך, ווי פאַרשמאַכטע און פאַרדאַרטע דערנער און צווייגלעך פון דעם אונטערגעהאַקטן יידישן בוים. דאָס זיינען די איינצלנע, איינזאַמע רעשטלעך, וואָס האָבן זיך צופעליק געראַטעוועט פון די געטאָס, טויט־לאַגערן, שחיטות, „אַקציעס, גאַז־קאַמערן, קרעמאַטאָריעס און סתם „ברען־אויוונס", פון אונטערגעצונדענע הייזער, פון אויפגעריסענע בונקערס, פון הונגער־טויט, פון קעלט, פון טיפוס, קרעץ און אנדערע קראנקייטן, פון „מעדיצינישע עקספּערי־מענטן" פון שנעלן טויט, פון לאנגזאמע פארפיניקונגען, פון א קויל צי אַ גראַנאַטע אין וואלד, פון ארומרינגלונגען אין די וועלדער, פון די הענט פון מערדער־באַטאַליאָנען דייטשע, אוקראַאינישע, ווייסרוסישע, פוילישע, ליטווישע, לאָטווישע, עסטאנישע, רומענישע, „וולאַסאָווצעס", „שמאַלצאווניקעס" און — פון וועמען און פון וואָס ניט? !...

די איינצלנע איינזאמע רעשטלעך — וואו א מאַן, וועמענס פרוי וועט זיך שוין ניט אומקערן פון די בלוטיקע מאַסן־גריבער, וואו אַ פרוי, וועמענס מאן איז אוועקגעריסן געוואָרן אויף אייביק, וואו אַ פאַראיינזאמטער טאטע, וואו אַ פאַרעלנטע מאַמע, וועמענס קינדער זיינען אַוועק מיט די וועגן פון די זעקס מיליאָן איבעריקע קדושים, וואו אַ פאַרוואָגלט קינד, אַ יינגל, אַ מיידל, א יתום, צופעליק געבליבענע אויף הפקר, אָן טאטע, אָן מאַמע, אָן קרוב, אָן פריינט; וואו אַ צוריקגעקומענער פון די וועלדער, וואו א צוריקגעקערטער פון רוסלאַנד, וואו אַ לעבן־געבליבענער פון אַ טויט־לאַגער, וואָס האָט נאָך געהאָפט, געמיינט עפּעס־וועמען צו געפינען פון דער אייגענער משפחה, און — דער נס האָט ניט פאַסירט: קיינער לעבט ניט מער... אָט דאָס זיינען זיי, — די איינצלנע, איינזאַמע רעשטלעך.

זיכער ווילן זיי לעבן און בויען, די איינזאַמע, איינצלנע רעשטלעך, זיי גייען אויפשטעלן נייע משפחות, זיי האָבן חתונה. האָבן חתונה מיטל־יאָריקע איינזאַם־געבליבענע מענטשן, וואָס ווילן זיך באַפרייען פון איינזאַמקייט און פוסטקייט, פון די שרעקלעכע טויט־געשפּענסטן, ווילן ווידער בויען אַ היים, א משפחה,

און ווידער פול־מאַכן דאָס אויסגעלייַדיקטע לעבן. האָבן חתונה יונגע מענטשן, וואָס ווילן פאַרענדיקן זייער ביז־איצטיקן צעשרויפטן, צערודערטן הפקר־לעבן און ווילן געפינען אַ ביסל פרייד און צערטלעכקייט אין דעם געשאַפענעם קרייז פון מאַן־ווייב־קינד־היים. דער טיפסטער און שטאַרקסטער אינסטינקט אין מענטשן, דער לעבנס־אינסטינקט, טרייבט זיי חתונה האָבן, די איינזאַמע איינצלנע רעשטלעך אין די פּליטים־לאַגערן, טרייבט זיי אָנהויבן אַ לעבן פונדאָסניי, בויען אַ נייע משפּחה, און — פאַרשטעלן, פאַרטרייבן די שאָטנס פון בלוטיקן נעכטן.

...זיי שאַפן אַ נייע משפּחה, — אין קייט פון ירושות אַ רינגל...

אָ, די עלנטע שטילע חתונה־צערעמאָניעס אין אַ לאַגער־זאַל, אין אַ „דזשאָינט"־געביידע צי אין אַ רב'ס צימער, וואו דער גאַנצער לאַגער איז צו־גלייך מחותן און אונטערפירער, וואו דער רב איז מסדר קידושין און טאַטע, און וואו דער חורבן פון עבר שפּילט די חתונה־מוזיק, — וויפיל מענטשלעכער טראַגיזם עס ליגט אין דעם און גלייכצייטיק וויפיל טרייסט, זין און כוח! באַ־גרייפט איר עס? זייט איר געווען אויף אזעלכע חתונות?

און קינדער ווערן געבאָרן, נייע יידישע קינדער... צענדליקער, הונדערטער און אפשר טויזנטער פרישע און געזונטע יידישע קינדער אין די פּליטים־לאַגערן, אין „פריוואַטע" וואוינונגען פון די וואַנדערנדיקע רעשטלעך, אויף די שיפן מיט די „אומלעגאַלע" ארץ־ישראלדיקע עולים, אין די פאַרשפּאַרונג־לאַגערן פון ציפרוס און אויף דעם גאַנצן לאַנגן און בריטע „אונטערוועגס" און נע־ונד. און ווען עס ווערן קינדער געבאָרן, און וואו עס ווערן קינדער געהאָדעוועט, דאָן און דאָרט איז ווידער דאָ פרייד, און האָפנונג, און יסודות פאַר אַ ווייטערדיקן קיום.

וואָס מער קאָן דערוואַרעמען און דערמוטערן די אויסגעפיניקטע נשמות פון די רעשטלעך, — אויב ניט אַ קינד?

און וואָס נאָך קאָן פונדאָסניי באַהויכן מיט ליכט און פרייד זייערע הערצער, — אויב ניט דאָס לאַכן פון אַ קינד?

און וואָס נאָך קאָן זיי צובינדן ווידער צום אונטערגעהאַקטן לעבן, אַריינבלאָזן אַ נייעם רוח־חיים אין זיי — אויב ניט דאָס האָדעוועט אַ נייע־געבאָרן קינד?

איך האָב געזען אין די לאַגערן, מיט וואָס פאַר אַ ווייטעקדיק־אויסגע־בענקטער ליבשאַפט אַלט־יונגע מאַמעס ניאַנטשן זייערע נייע־געבאָרענע עופעלעך... און האָב געזען אין די לאַגערשע קינדער־הייַמען און אין משפּחה־קרייזן, ווי צאַרט און איבערגעבן עלנטע קינדערלעך־יתומים ווערן געהאָדעוועט פון עלנטע מאַמעס, וועמענס אייגענע קינדער זיינען אוועק אין דער אייביקייט... מ'דאַרף עס זען און פילן, כדי צו באַגרייפן.

אומגעבראַכט זיינען געווארן זעקס מיליאָן יידן, אַ גוטער דריטל פון פאָלק, און אונטערגעהאַקט זיינען געווארן דער שטאַם און ווארצלען פון מיליאָנען

יידישע משפחות, נאָר... „עס רופט שוין דאָס לעבן דאָס נייע, עס מאַנט שוין דער קיום, די צוקונפט..."

און טויזנטער נייע משפחות, און אויך איך און פרוי און אונדזער קינד, — אונדזער נייע משפחה, — און יעדע אַנדערע, אַרויסגעשפּראָצטע פון בלוטיקן חורבן, זיינען עס דאָס „גליד אין דער קייט פון צוויי וועלטן..." און „אין קייט פון ירושות אַ רינגל..."

און זיין קינד, און איר קינד, און אונדזער קינד, און טויזנטער קינדער פון דער שארית הפּליטה זיינען עס דער „...גרונטשטיין פון דורות, וואָס קומען" און דער „אַנדענק נאָך דורות געטויטע..."

און בלומען בליען וויידער . . .
געראַטעוועטע יידישע קינדערלעך אין די פּליטים־לאַגערן.

גבורה

און אָט זע איך פאַר מיינע אויגן, ממשות'דיק, דעם יידישן בטחון, די יידישע אומאויסשעפּלעכע כוחות, די עקשנות פון דער יידישער אייביקייט...

איך גיי אַזוי אַ זומער ־ פאַרנאַכט איבער די גאַסן פון גרויסן בערגען־בעלזענער פּליטים־לאַגער. ארום — דאָס געווינלעך, טאָג־טעגלעך בילד: שטיינערנע, צוויי־שטאָקיקע, פאַר מיליטער געבויטע בלאָקן־הייזער, וואו אין די צימערן און צימערלעך לעבן איצט אין ענגשאַפּט די אויסגעווארצלטע וואַנדערנדיקע יידן,—איינזאַמע מענטשן, פאַמיליע־מענטשן, קיבוץ־מענטשן און אַלערליי מענטשן פון דער שארית הפּלטה.

אויף די גאַסן און אין די אַריינגענג שטייען מענטשן הייפלעכווייז, און מ'רעדט, מ'דערציילט, מ'הערט נייעס, מ'האַנדלט. מענטשן דרייען זיך אַרום אויף די גאַסן פאַרשמייעט און פאַרהאַוועט, טראָגן טעפלעך מיט עסנוואַרג, שלעפן פעקלעך, קלייבן זיך צום פאַרן, פארטאָן קלוימערשט אין געשעפטן, און אַנדערע שפּאַצירן זיך רואיק און זאַרגלאָז, אַנדערע אַרבעטן ביי אָפענע פענסטער אין זייער אַלטן פאַך צי אין נייע מלאכות, און אנדערע ווילן פון קיין זאַך ניט וויסן— זיי רוען און „קלייבן געזונט".

קינדער יאָגן זיך אַרום מיט הינטלעך, ספּאָרט־לייט קערן זיך אום פון אַ פוסבאָל־מאַטש, ס'קלינגען הילכיקע פרויען־שטימען, און יוגנט לאַכט, וואַרפט זיך מיט ווערטלעך, שפּילט מיט די הענט און אויגן. פון א פענסטער דערטראָגט זיך אַ געזאַנג, אַ רייַדעניש, אַ געלעכטער, — אַ יוגנטלעכער קיבוץ (צוזאמענ־לעבונג) האָט דאָרט א פארזאמלונג.

און אָט לויפן אַן אַ פּאָר לאַסט־אויטאָס, שטעלן זיך אָפּ ביי יעדן בלאָק און זאַרפן ארויס אויפן זייט־וועגל ברויט, בלעך־פושקעס, פּאַפּירענע קעסטלעך, — דאָס זיינען די פּאָרציעס עסנוואַרג, וואָס יעדער בלאָק־עלטסטער דאַרף צעטיילן פאַר זיינע בלאָק־איינוואוינער.

איך דערנענטער זיך צו אַ גרויסן בלאָק־הויז און וויל אַריינגיין אין אַ קיבוץ צו מיינעם אַ גוטן פריינט, נאָר... מ'לאָזט מיך ניט. ניין, איצט קאָן מען ניט, איך קאָן קומען מאָרגן, אויב איך וויל. דאָך געלינגט מיר ארויסצורופן מיין פריינט אינדרויסן, און ער נעמט מיך אריין אינעווייניק, פאַרזיכערנדיק די שמירה־לייט, אַז איך בין אַן אייגענער, אז מ'דאַרף זיך פאַר מיר ניט היטן...

נאָר וואָס קומט דאָ פאָר?

גאָרנישט... יידן פאָרן קיין ארץ־ישראל. פון פּליטים־לאַגער בערגען־בעלזען אויף דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד — קיין ארץ־ישראל. אָט די נאַכט טאַקע לאָזן זיי זיך אין וועג אריין, „אומלעגאַל", אַן פּעסער און וויזעס, דורך געהיימע וועגן און שטעגן. אָט פון דאָנען, פון דעם הויז, וועלן זיי די נאַכט שטילערהייט, איינציקווייז און אין קלענערע גרופּקעס אַרויסגיין און ארויספאָרן. ביז אַ האַלב־טוץ גרענעצן און זאָנעס האָבן זיי זיך דורכצוגליטשן, ביז זיי וועלן קומען צום ים, צו אַ האָפן. און אַנדערע הונדערטער פון אַנדערש־וואו, אזוינע ווי זיי דאָ, ציען זיך צום זעלבן אָרט. און דאָרט וואַרט ערגעץ־וואו אַ שיף, אַ געהיימע, פאַרבאָרגענע אַלטע שיף, וואָס וועט זיי אלעמען באנאכט און בסוד אויפנעמען און פירן קיין ארץ־ישראל. יאָ, מען מוז זיך „אַריינגנבענען" אין ארץ־ישראל, אין דעם איינציקן אייגענעם לאַנד!...

ביז הונדערט מיט פופציק מענטשן גייען הינט אוועק פון דאָנען. מייסטנס זיינען עס יוגנטלעכע, בחורים און מיידלעך, נאָר אויך ניט ווייניק חתונה געהאַטע

פֿאַרלעך, אויך קינדער, און אויך מיטליאַריקע יידן, שוין אין די פערציקער יאָרן און העכער. איין געדאַנק, איין ווילן, איין שטרעבונג באַהערשט זיי אַלעמען, — מיט אלע מעגלעכקייטן דערגרייכן וואָס גיכער ארץ־ישראל, באַזעצן זיך דאָרט און לעבן, ארבעטן, בויען... דאָ איז פֿאַר זיי גאָרנישט ניט געבליבן, דאָ דאַרפן זיי קיין זאַך ניט, און קיין זאַך שרעקט זיי ניט און שטעלט זיי ניט אָפּ פון גיין צו זייער ציל. זייער גאַנצער פֿאַרמעגן, זייער באַגאַזש, איר פֿאַרקלענערט און איינגעשרומפט ביז אַ קליין זעקל, וואָס מ'קאָן לייכט טראָגן אויפן רוקן, אויף די פֿלייצעס. זיי, די וואַנדערער, מוזן זיין לייכט, פלינק און באַוועגלעך, — באַ־ ארבעטן זיי איצט ענדגילטיק זייערע פּעקלעך און מאַכן זיי נאָך קלענער און לייכטער.

איך האָב געהערט וועגן זיי, פיל געהערט וועגן די עקשנותדיקע „אומלע־ גאַלע" ארץ־ישראל־פֿאַרער, איך האָב זיי געזען אייניציקוויי, צעווארפענע, און דאָן האָבן זיי מיר אויסגעזען אזוי ווי אלע איינפאַכע מענטשן. נאָר דאָ, אין דער מאַסע איז עס אַ גאַנץ אנדער מענטשן־מאַטעריאַל, א גאַנץ אנדער פאַלק. עפּעס אזא, דאכט זיך, מיט אַ שטאַלענעם ווילן און פעלזן־שטארקער גבורה, וואָס זיינען בכוח צו צעברעכן אלע שטערונגען און שטרויכלונגען, ווי גרויס זיי זאָלן ניט זיין און ווי לאנג זיי זאָלן ניט אָנהאַלטן.

איך קוק אויף זייערע פנימער און באַוועגונגען, איך קוק אריין אין זייערע אויגן און נשמות. מענטשן לאָזן זיך אויף הפקר, אויף נייע נסיונות, מענטשן „פֿאַקן זיך" און גרייטן זיך צו זייער לאַנגן וועג (און וואָס נאָך פֿאַר אַ וועג!), אינעווייניק פיבערן זיי, אינעווייניק ברענט אַ פלאַם־פייער, נאָר... וואָס פֿאַר אַן אויסערלעכע רואיקייט, אייגנהאַלטנקייט און פעסטקייט! וואָס פֿאַר א גבורה עס שטראָמט פון זיי, — איז דאָס גבורה פון עקשנות און אַנטשלאָסנקייט, גבורה פון מאַרטירערשאַפט און אויסזיכטלאָזיקייט, גבורה פון באַדנלאָזיקייט און בענק־ שאַפט, גבורה פון אידעאַליזם, פון מסירת־נפש, פון בטחון, — אָט די קאַמפּלי־ צירטע ריזיקע גבורה, וואָס אין משך פון צענדליקער דורות און טויזנטער יאָרן האָט אויפגעהאַלטן און געפירט דורך פייער און וואַסער און בלוט־וועגן דאָס לעבן פון אַ באַדנלאָזן, אויסגעוואָרצלטן און צעווארפענעם פאַלק, — אָט דאָס, וואָס מיר אלע זיינען?!..

— דו זעסט, — זאָגט צו מיר מיין פרייַנט, — אָט די גרופּע מיט די קינדער גייט אַרויס די ערשטע. באַלד דאַרף קומען אַן אויטאָ און אָפּפירן זיי אין אַ געוויסן אָרט, צום באַן. זיי זיינען אלע באַאָרגט מיט בעסטע פּאַפּירן. אייגנטלעך האָב איך געדארפט פֿאָרן מיט דער דאָזיקער גרופּע, נאָר מ'לאָזט מיך ניט. ווייסט דאָך, די פרוי איז נאָך צו־שוואַך, און דאָס קינד צו־קליין, נאָך קיין יאָר ניטאָ. מיר מוזן נאָך וואַרטן אַ ביסל, וואָס קאָן מען טאָן. אָבער איך האָף צו

פֿאַרן גאָר אין גיכן, מיט אַ צווייטער גרופּע... נו, לאָמיר זיך גיין געזעגענען מיט די אָפּפּאָרנדיקע! ס'דאַרף שוין באַלד קומען נאָך זיי דער אויטאָ.

שוואַך און קליין פיל איך זיך לגבי זיי, זעענדיק ווי זיי פּאַקן זייערע רוקן־זעק, ווי זיי ווערן „אומלעגאַלע" ארץ־ישראל־פּאַרער, ווי זיי לאָזן זיך אַוועק אויף נייע געבערענטע וועגן. מיין וועג האָלט דערווייל ביי פּאַרקערעווען אין אַן אַנדער ריכטונג און ס'בלייבט מיר נאָר צו באַוואונדערן זייער גבורה און באַ־דויערן מיין שוואַכקייט... איך זע דאָך, ס'איז אַן אויסערגעווויינלעך שווערער, לאַנגער און ריזיקאַלישער וועג, אויף וועלכן זיי לאָזן זיך מיט אזא ברען און אַנטשלאָסנקייט, נאָר איך זע אויך, אז אַלץ איז גוט אָרגאַניזירט, ס'הערשט אַ

„דו טראָג מיך, שיף, דורך בריייטע ימים
צום אויסגעבענקטן היימאָט־ברעג . . . "
(אַ שיף מיט „אומלעגאַלע" עולים אויפן וועג קיין ארץ־ישראל).

פּעסטע געהיימע אַנפירונג, אַן אויסגעצייכנטע דיסציפּלין און ועל כולם — מוט, קוראַזש, גלויבן און האָפענונג, האָפענונג, האָפענונג...

אַ הצלחהדיקער וועג און גליקלעכע צוקונפט אייך, מיינע טייערע!...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

טיף און בריייט איז דער בראָך אין פּאַלקס־קערפּער... נאָר דער וואַנדערנ־דיקער שבט פון דער שארית הפּליטה, פּאַר וועמען די אַמאָליקע אַלטע היים איז פּאַרשוואונדן אויף אייביק, טראָגט אין זיך האָפענונג און מונטערע כוחות אויפן וועג צו זיין נייער היים, צום לאַנד פון זיין שטרעבונג, אויפלעבונג און אויפבוי.

זיי זיינען נאָך אונטערוועגס צום צוקונפט־לאַנד, ס'איז נאָך ניטאָ קיין יסוד, קיין באָדן אונטער די פיס, אָבער... מיט אַזאַ גוואַלטיקן לעבנס־דראַנג, בטחון און עקשנות ברויזט אין זיי — מ י ט א ז א ג ב ו ר ה!...

וואַנדער־וועג

כ'פּאַרלאָז, אייראָפּע, דיך אויף אייביק
מיט האָס און אָן א „זיי־געזונט"!
דאָרט בלייבט דער בלוטיקער בית־עולם,
דער ווייַ אין האָרץ קומט־מיט מיט אונדז.
און ווידער וואַנדער איך דורך לענדער...
ס'איז שיין און רחבתדיק גאָטס וועלט!
נאָר איך בין אומעטום א פרעמדער, —
ווואו זאָל איך שטעלן מיין געצעלט?

דו טראָג מיך, שיף, דורך בריייטע ימים
צום אויסגעבענקטן היימאָט־ברעג,
פון וואַנען מיינע אבות שטאַמען, —
איך האָב געגוג שוין וואַנדער־וועג!

ס'באַגלייטן ביטערע זכרונות
פון פּרישן עבר, פון ניט-לאַנג.
עס מאַנען ברעניקע רעיונות:
וואו איז מיין וועג צום צוקונפט-לאַנד?
וואו זאָל איך וויידער בויען, לעבן
און שלאָגן וואָרצלען פונדאָסניי?
וועז וועל איך פון די וואַנדער-וועגן
און וואַנדערשטאַק שוין וועלן פריי?

דו טראָג מיך, שיף, דורך בַּרייטע ימים אַזוי"ו.

עס רוישן כוואַליעס, שטורעמס יאָגן,
מיין שיף איז וואַקלדיק און שוואַך.
עס בענקט דאָס הארץ נאָך פעסטן באָדן,
נאָך ווינקל אונטער אייג'נעם דאַך.
עס בענקט דאָס הארץ נאָך רו און פרידן,
נאָך לעבן פריי, מיט זיך אליין...
איך בין שוין מיד פון זיין געטריבן,
פון זיין אין פרעמדשאפט, אָן א היים!

דו טראָג מיך, שיף, דורך בריייטע ימים
צום אויסגעבענקטן היימאַט-ברעג,
פון וואַנען מיינע אבות שטאַמען, —
איך האָב געגוג שוין וואַנדער-וועג!

(אונטערוועגס, ברעמען-האַפן, זומער 1946).

די פרויגט, וואָם האָבן געהאָלפן ארויסגעבן דאָם בוך:

אברהם שאַפּירא (באָסטאָן)

און (נאָכן א"ב) שמעון און יעקב בלאָק, ראָבערט באָנד, ראָבי א. גאָלדין, מעקס וואָלק, יאָפע, ראָבערט לאָפּס, מ. לעווין, פרענק סאַנדלער, דר. און פרוי סודאַרסקי, בערל סיגאַל, צבי און חנה פליטש, הערי קאַקין, אברהם קריגער, שמואל שערעשעווסקי און אַנדערע, —

א האַרציקער דאַנק, א יישר־כוח זיי אַלעמען.

"I will rather stay here in Bergen-Belsen or in Landsberg, where I am safe at least, and where I get my daily meals. I shall therefore not risk my life on a journey into the unknown."

No, no one says that, because the will to live and to start a new normal life in the Land of Israel is greater than all the possible dangers of the underground journey.

The Will to Live! This can be chosen as the main motif of the book.

As long as the remnants of Israel cling to that will to live, there is no reason to despair.

The wounds will heal under a new sun, and new roots will thrive in a fertile soil not drenched with the blood of martyrs, but filled with faith and hope for regeneration, peace and freedom.

Providence, R. I.,
September, 1948

BERYL SEGAL

A typical small town in the old country where Jewish life was once at its height

refugees and in print. The author is a mature man, and his judgement is mature. He knows well the catastrophic nature of the events in Europe, which the Jews of America could hardly have prevented or checked. They were as unexpected and as unbelievable as the havoc wrought by an earthquake or a flood.

Moreover, Mr. Rassen has some kind words for the efforts of the agencies set up by the Jews of America, such as the Joint Distribution Committee, the Hias, the Ort, and the efforts of individual American Jews. In particular does the author appreciate the work of Rabbi Joseph Shubow, of Boston, who was a chaplain in the American zone of Germany.

The other element, despair, is entirely rejected by the author. In the most crucial days of his wanderings, hidings, and coming to grips with the enemy, he never allowed himself to succumb to despair. Hope is the watchword of this man who remained alone out of a large family and a wide circle of friends. There is a very touching chapter in which we are told the story of a man alone in this world, and of a woman alone in a strange hostile land. They were both alone with memories of loved ones, memories one must try to submerge in order to continue living. And continue living they must, or the miracle of their survival is meaningless. And so the man and the woman join their spiritual and their physical resources and they establish a new household, a family on the ruins of those that perished. A son is born unto them, and they call him Yehoshua (Joshua), which means God will help. And this son who bears the name of a grandfather who lived the life of a scholar and a just man, and died the death of a martyr, this boy, Joshua, will continue the golden thread of Jewish life and hope.

You have here the elements out of which great epic poems are created.

And the book ends on a hopeful note.

The final chapter brings us to a house in the D.P. camp where some very urgent activity is taking place in great secrecy. A group of about a hundred and fifty young men and women are about to start on an indefinite journey that will take them "Home". In the darkness of the night this group will leave by way of the underground toward the land of their dreams, and the land of their only salvation. There are guards to elude, boundaries to cross, obstacles to overcome, risky crossings to make, and there is also the danger of being deported to Cyprus. Yes, all this, and even greater dangers are to be expected. The group knows it, is prepared for it, but is not held back by it. No one says:

And the author tells of his and his friends' escapes, some unsuccessful and resulting in undescribable sufferings. There was finally one successful escape that brought the long desired chance for revenge.

The chapters telling of the guerilla period in the experiences of the author are the most heartening ones. Living in the forests, hunting the enemy, and being hunted in return, is no bed of roses. But dangerous living as it is, there is in it none of the hopelessness, none of the pity, and the despair, and the helplessness of the Ghetto or concentration camps.

These chapters of life with the anti-Nazi guerrillas, written by a Jewish guerrilla fighter himself, are the high points in the book. One wishes there were more of these chapters, more of the adventures, and more of the tales of revenge.

The war ended, it is true, with the defeat of the enemy. But the Jews returned not as victors, but as mourners.They returned to their native homes and found none. Gone were the familiar and beloved faces. Strangers inhabited the homes of their fathers, and these strangers did not look with favor upon those who came back. Many of those now reaping the fruits of victory were former collaborators with the Nazis, but this does not prevent them from inheriting Jewish homes and from enjoying Jewish wealth. The worst of it is that it is done openly, while the administration pretends not to know the truth.

How disappointing, and how tragic!

So the author who miraculously escaped death a hundred times, who fought for the liberation of his homeland, and who longed for the day of returning home, cannot pick up the interrupted web of life in his native country. He turns his back on the land drenched with the blood of his beloved ones, and from his neighbors whose hands are soiled with plunder , and he faces a new life in a new land with a renewed hope.

* * *

Two elements are entirely absent in this autobiographical novel. There is little bitterness, and no despair, though we could expect both in a work of that nature.

Mr. Rassen does not accuse the American Jews of indifference and of criminal neglect, as so many others have done in their bitterness. I have always questioned the wisdom and the justice of such accusations whenever I came across them in talks with

alone for weeks in a hole of a hay stack, like a rodent, crawling out at night to steal food. You read, and you will never forget, of the 17 year old girl who plucks the petals of a daisy, and ask herself:

—Wil they kill us? Will they not?

An echo of the good old days when girls of her age would pluck the petals of the flower, asking:

—He loves me? He loves not?

The author calls by name men and women who died heroic deaths, refusing to mar the image of their Creator from their faces. And he also calls by name others who sold themselves to the enemy for a pot of thicker soup and an extra loaf of bread.

You read a pathetic chapter in which the author, a well-trained agronomist and a specialist in farm husbandry, goes back to the open fields for two short heavenly weeks. He is released as a slave laborer to a farmer during the busy season in the field, but he would be a happy man to remain a slave laborer forever, because well does he know what awaits him at the end of the harvest season. Life in the Ghetto would be a thousand-fold harder to bear after this short return to decent living.

You read of the two yearnings that fill the hearts of the degraded wearers of the "Zebra suits" and the badges of shame. These two yearnings are :Freedom and Revenge.

In fact the two go hand in hand. There is no sense in gaining freedom unless this freedom is used for revenge on the enemy. Revenge is not merely a word; it is the essence of life and the motive for the will to live.

And in this lies the key to the greatest puzzle in the tale of horror that reaches us from this book and from other accounts. One is always puzzled by the fact that so many found the strength to carry on with a semblance of living in the face of such a hopeless reality. The answer is found on the pages of this book.

—The promise of Revenge! To remain alive means a chance for revenge, hence we will not give up.

Revenge for murdered parent, wife and child, friends and relatives. With this promise one could suffer degradation, one could face hunger, beatings, and all manner of indecent torture. With the promise of a chance at avenging the enemy one was ready to attempt escapes, risk capture, and take as well as lose lives.

Caught unprepared physically and mentally, people were confused and panicky. The purpose of the enemy was fully realized. A confused enemy is half conquered. Panic is a powerful weapon. The Russian garrison abondoned the city and left the population unprotected and undefended. All who feared the Nazi moved in the wake of the Russian military divisions. People took to the highways on foot, on cars, and in all manner of vehicles, leaving behind home and life-long savings. Most of these people were Jews.

What took place in Kovno also took place in other cities and towns, and the stream of refugees grew into a mighty river along the roads of Lithuania Latvia and Bielo-Russia,—a mighty, but a helpless river of scared humanity.

Bombs falling overhead, and hatred raising its ugly head on all sides. With the retreat of the Soviet armies, all kinds of fascist groups crawled out of their holes and showed their hideous faces in the open. These home-grown fascists proved to surpass their German masters in cruelty and in monstrosity. They sniped at the refugees and incited the populace.

The river of fleeing humanity did not go too far. Soon it was realized that the enemy had formed a steel ring all around the retreating Russians and the refugees following them. All avenues of escape were sealed. The Jews knew too well what to expect now.

From then on the author unfolds an unbelievable tale of deception, insults, cruelty, decimation, slave work, systematic slaughter, all too well known, but forever as unreal as a nightmare. The mind simply cannot fathom these inhuman cruelties. Nor can the mind grasp the depths to which man can fall in degradation. Even now, with all the facts known, all this still seems unreal.

How can a man betray another human being for the prize of a pound of tobacco? How can human beings pursue a fleeing man with blood hounds and make a game of it? And what is even more difficult to understand is the strength of the frail human body to survive all this.

Mr. Jacob Rassen tells of the day-by-day life in the Ghetoes of Dvinsk, Riga, Kovno, and other Lithuanian and Latvian cities. He tells of the periodic sortings of those who can still be allowed to live and those who cannot be fed any longer. He tells of the tricks by which men and women were led to their death without a chance to resist. The victims were always told of a new plan and a new opportunity before they were carried off, and when they realized the truth it was too late. You read of a man who lived all

FOREWORD

by

B. SEGAL

Out of the millions of Jews who came under the Nazi yoke, only a few hundred thousand remained alive. Of these only a few thousand found refuge in new lands and returned to a normal life again. Out of these only a few score have told the world of the martyrdom of the six million Jews caught in the heart of "Western Culture."

The author of this autobiographical story, Mr. Jacob Rassen, is one of those few.

He refuses to forget all that was done to him and to his, and he refuses to let us forget. All during the book one has the feeling that the author is not merely telling a story, but that he is fulfilling a mission — a mission and a promise which he made to those who perished that he will keep their memory before the world as long as his tongue will serve him to talk and his hands to write.

As if he was aware of his mission in some mysterious way, the author kept a diary in which he recorded events, scenes, and impressions from the first day when bombs fell over Lithuania and Latvia, in 1941, to the last day of his wanderings, in 1946.

I said that the author kept a diary, but the word hardly fits this collection of episodes, descriptions, and poems. It is more than a diary; it is a record of a soul in anguish. And no ordinary diary has ever been written under such circumstances. One sees the author bury the strips of paper under the roots of an ancient tree. He smuggles them through the searchers of the Nazi guards. To be discovered meant loss of life, but to lose these notes meant loss of purpose to the author.

Who else but a person convinced of his mission to preserve the memory of martyrs could keep such a diary at such a risk?

The story begins on the day when out of a clear sky bombs began to drop over the busy city of Kovno, the capital of Lithuania. The undeclared war against the erstwhile ally began. The Nazi blitz against the Soviets was in full force.

WE WILL LIVE!

by

JACOB RASSEN

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

NEW YORK
1949